CIP - Katalogizacija u publikaciji
Nacionalna i sveučilišna biblioteka, Zagreb
UDK 886.2.09
GLAVAŠ, Andrija Radoslav
Hrvatska književnost i duhovnost / Andrija Radoslav Glavaš. Izabrao, priredio i pogovor napisao Branimir Donat. - Zagreb: "Dora Krupićeva", 1995. - 444 str.
ISBN 953-96680-X
951121030

Andrija Radoslav Glavaš

HRVATSKA KNJIŽEVNOST *i* DUHOVNOST

Izabrao i priredio
Branimir Donat

DORA
KRUPIĆEVA
ZAGREB
1995

KRVAVI PLES KOMUNISTA NA ŠIROKOM BRIJEGU

SRBOKOMUNISTI POUBIJALI SU SVEĆENIKE, NASTAVNIKE I ODGOJITELJE, KOJI SU BILI DALEKO OD SVAKE DNEVNE POLITIKE, S RAZLOGA, ŠTO SU LJUBILI NAROD, IZ KOJEGA SU NIKLI

Komunističko-boljševička promičbena služba u Beogradu objavila je nedavno u više navrata neistinite vijesti o franjevcima u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj, a posebno o hercegovačkim franjevcima na Širokom Brijegu. Te vijesti nadošle su poslije pada Širokog Brijega u ruke partizana. Prije toga hercegovački franjevci i njihovi nastavnici na Širokom Brijegu nisu uopće spominjani u partizanskim krugovalnim vijestima. Jamačno komunisti nisu imali razloga napadati franjevce.

Kad je Široki Brijeg pao u ruke partizana, razorena je velika franjevačka gimnazija, crkva, samostan i konvikt vanjskih đaka teško su oštećeni i opljačkani.

Franjevački nastavnici i dušobrižnici zatvoreni su u jedan bunker, poliveni benzinom i zapaljeni.

Drugi su ubijeni u samoj crkvi, a neki po raznim župama na zvjerski način mučeni i postrijeljani. Prije toga uništen je samostan franjevaca u Tomislavgradu, zapaljen samostan s crkvom na Humcu kod Ljubuškoga, a franjevačku crkvu u Mostaru uništili su neprijateljski zrakoplovi. Sve je to učinjeno od strane komunista i partizana na veliko zaprepaštenje hercegovačkog puka, jer je na taj način hercegovačka franjevačka provincija upravo na svoju stotu godišnjicu opstanka ostala bez ijedne kuće, a mnogi njeni članovi poubijani.

Sigurno su se sami komunisti prestrašili svoga nedjela, pa su naknadno morali izmisliti krivnju franjevaca, da tim opravdaju pred javnošću krvoločan postupak prema njima. To se dade zaključiti iz činjenice, da partizani ne dopuštaju nikome pristup na Široki Brijeg, da dobro neupućeni pristaše

partizana ne bi vidjeli grozan prizor na hrvatskom Monte Cassinu, porušenom i zapaljenom, s garištem poškropljenim krvlju franjevaca - profesora i dušobrižnika.

Partizani su na Širokom Brijegu zaigrali tako krvavo kolo, da niti poslije pokolja ne dopuštaju gledati mučan prizor izmrcvarenih žrtava na razvalinama stoljetnog rada franjevaca. Klasični pjesnici izbjegavali su u svojim dramama krvave prizore a komunisti su taj prizor upriličili, da sami uživaju u ljudožderskom plesu uz isključenje ostale javnosti.

Franjevci su bili dugi niz desetljeća u ovom zabačenom dijelu Hrvatske jedini predstavnici zapadno-europske kulture i uljudbe i sada u tom njihovom poslanju bivaju spriječeni na brutalan način: ubijanjem. Uljudbena misija franjevaca na Širokom Brijegu obustavljena je tako da su nastavnike jednostavno strijeljali pred oltarom. Okrutni ubojice nisu se usudili spomenuti javnosti imena žrtava. Majstori u skupnim ubijanjima i ovdje su se pokazali u pravom svijetlu. Pitamo javnost: u ime kojega naroda i pokrajine, zbog čijih ugroženih probitaka poubijaše komunisti franjevce na Širokom Brijegu, kad među ubojicama ne bijaše nijedan Hrvat, Hercegovac ili hrvatski rodoljub? Ubiše ih u ime Moskve, za volju komunističke internacionale. Njih ubiše bez ikakva suda i istrage, a druge na temelju nekakvih osuda, koje nisu izrečene od hrvatskih državnih sudova. Hrvatskim državljanima može suditi samo hrvatski sud za propuste i pogriješke nacionalnoga značaja, a za prekršaje ćudorednoga karaktera zakonita crkvena oblast. Zakonita opstojnost sudova i materijalno pravo na temelju kojega se sudi ne može biti samovolja narodnostno disparatne šačice ljudi, koja je ubačena na hrvatsko državno područje. Oduzeti život nekom Hrvatu može se samo na temelju hrvatskih državnih zakona, a ne na temelju samovolje, koja izvire iz mržnje na sve, što je hrvatsko. Tu se ne radi samo o kakvom sudskom postupniku, nego o etičko-povijesnoj podlozi državnog zakona. A hrvatskom građaninu može se suditi isključivo na temelju hrvatskog državnog prava, pod kojim izrazom ne treba razumijeti zbir samo povijesnih povelja, nego skup državnih zakona, koji niču iz hrvatskih povijesnih povelja, oslanjaju se na hrvatsku prošlost i izviru iz hrvatskih državnih potreba. Stoga je svako oduzimanje života hrvatskom narodnom pripadniku izvan okvira hrvatskog državnog prava ili pače protiv njega, nenadležno, protuzakonito i nećudoredno. Komunisti su prema tome počinili umorstva nad hrvatskih građanima, pa im stoga ne možemo priznati niti to, da su ratni zločinci - koji izraz ne znači ništa ili svašta, kako mu tko hoće pridati značenje - oni su jednostavno zločinci nad hrvatskim narodom.

Ponavlja se slučaj iz drugih zemalja i u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj u pogoršanom obliku jer su komunisti u našem slučaju poubijali sasvim nepolitičke ljude, nastavnike i odgojitelje, koji su bili daleko od svake dnevne politike. Uništiše ih zbog toga što u Hercegovini ne mogoše nači komunističkih pristaša, jer se hercegovački puk nije dao upregnuti u boljševička kola, a tomu svemu bili bi krivi franjevci, koji su odgojili narod, kako će ljubiti svoju vjeru i domovinu, te braniti svoje ognjište, a ne služiti narodnim protivnicima. Bolju svjedodžbu franjevcima i narodu nisu komunisti mogli dati nego upravo na taj način, što su priznali, da među njima i povjerenim im pukom nisu našli svojih pristaša.

Kod ovog grubog oduzimanja života nevinim svećenicima imali su Angloamerikanci djelatnog udjela pomažući tvarno i moralno ustanak subverzivnih elemenata na Balkanu protiv Nezavisne Države Hrvatske i njenih pripadnika. U sjećanju hrvatskoga naroda ostat će ta činjenica trajno u uspomeni. Protivnici se varaju, ako misle, da se u ovom slučaju radi o kolonijalnom narodu bez kulture i pamćenja. Zlodjela savezničkih pomagača ostat će trajan dokument protivničke zasljepljenosti i mržnje prema malom hrvatskom narodu, kojemu se na nečuven način pokušava oduzeti sloboda i država, uništavaju kulturna dobra i ubijaju duhovni predstavnici. Što bi učinili Englezi kad bi komunisti poubijali na ovaj način njihove svećenike samo zato, jer su Englezi.

Ne znamo, na koji će način angloamerički državnici i publicisti opravdati postupak komunista protiv hrvatskog katoličkog svećenstva. Pokušat će vjerojatno šutnjom preskakati ovakve krvave međaše u povijesti državne izgradnje hrvatskog naroda, no to sadističko prešućivanje hrvatske stvarnosti ne će ni u koliko pomoći stvaranju i održanju "jugoslavenskog" fantoma. Još manje će moći službeni govornici engleskog krugovala za "jugoslavenska" pitanja svojim neartikuliranim "jugoslavenskim jezikom" uvjeriti poznavaoce stvarnog stanja u našoj državi o nekakvim preduvjetima za obnovu Jugoslavije, prelazeći preko hrvatskih žrtava i hrvatske narodne volje za samostalnim državnim životom. Poklane nevine žrtve potvrđuju nemogućnost zamišljenih osnova u pogledu podjarmljivanja hrvatskoga naroda, uklapajući ga nasilno u bilo kakvu tuđu državu:

Angloamerikanci su za obnovu razorenog Monte Cassina i za uništene povijesne umjetnine ponudili cement i željezo. Možda će i razoreni Široki Brijeg biti predmet angloameričke "darežljive ljubavi" u osnovi poslijeratne tobožnje obnove Europe, ali ne znamo, na koji će način reparirati krvave žrtve: kako će oživjeti kosti franjevačkih lešina pod ruševina gimnazije na Širokom Brijegu. Žar iz nevino prolivene krvi sukljat će prema nebesima kao trajan ukor zločincima i njihovim pomagačima. Žrtve franjevaca bit će zalog za sretnu budućnost hrvatskoga naroda, njegove države i zemlje, koja je natopljena dragocjenom krvlju njenih sinova. Komunističke horde zaplesale su na Širokom Brijegu ljudožderski ples, ne dajući uvida općinstvu nego uživaju sami u krvavoj tragediji najstarijeg vjerskog i kulturnog žarišta u Hercegovini. Komunisti se straše dignuti zastor ispred tako groznog prizora. Stoga hrvatskoj javnosti nisu poznate potankosti užasnog pokolja na Širokom Brijegu, no neka žrtve stradalih

franjevaca i njihova uništena kulturna baština budu, u nizu ostalih gubitaka, jedan prinos više u žrtvama hrvatskoga naroda za životnu opstojnost i državnu nezavisnost.

Grobište poklanih franjevaca na Širokom Brijegu bit će trajan narodni spomenik i ujedno divna žrtva za vjeru i narod.

Dr. Radoslav Glavaš

OKVIRI KNJIŽEVNOSTI

SOCIJALNA ILI KLASNA KNJIŽEVNOST

U suvremenoj pometenosti pojmova porazmještene su granice i među značenjima gornjih riječi, kad se govori o književnosti. Izgleda čudno, ali je istina, da se i nakon mnogih teoretskih rasprava te višestrukih primjena umnih zaključaka u umjetničkim djelima zabludilo u nerazumljivi kaos, gdje su izgubljene granice o značenju i dosegu pojmova. Tako je danas općeuzeto, da socijalna i klasna književnost znače isto ne samo u političko-socijalnom nego i u etičkom smislu. Ako u djelu ima prozirnih aluzija na neki stalež, neraspoloženja prema različnom društvenom sloju, zaključuje se naravno, da je djelo u najboljem smislu socijalno i klasno. Ipak je razlika među gornjim pojmovima, pa se i naslov može uzeti u smislu aut-aut. Ako je djelo socijalno, tim se ne kaže, da je jedne klase to jest u smislu nepriznavanja drugih društvenih slojeva, jer bi tim zanijekalo samo sebe nastavši baš na opreci društvenih slojeva, nego se misli, da je umjetničko djelo kreativnom snagom stvaraoca dalo izvjesnu socijalnu činjenicu ili pojavu bez obzira, da li neko priznaje i ne priznaje raznolikost ljudske zajednice. U etičkom smislu dolazi se i do poraznijih zaključaka, jer takova "socijalna" književnost izrodi se u diktaturu jedne klase ne priznajući pravo opstanka drugim različnim društvenim pojavama. To je stanovište u najlošijem smislu nedopušteno i antisocijalno. Sinonimna upotreba spomenutih pojmova ne samo da je kriva nego je i nelogična, jer klasno stanovište isključuje socijalnu solidarnost i harmoniju raznih društvenih pojava. Etička sadržina riječi socijalno ne može se poklapati s isključivim stavom klasnih doktrinaraca, koji nedruštvenim načinom poriču pravo života drugim klasama i k tome je glavni pokretač njihovih namjera i radnja mržnja prema drugim klasama, a ne pripravna volja uskladiti vlastite klasne interese s probitkom drugih društvenih jedinica. To vrijedi jednako za aristokrate kao i za proletere i svako izmicanje tome pravilu postaje nasilno, neetično, antisocijalno u smislu današnjih klasnih zaoštrenih borba i međusobnih mržnja.

Na području književnosti isključivost spomenutih pojmova dolazi do osjetljivijeg izražaja. Nazovi socijalni pisci obračunavaju s književnošću prošlosti kao nesocijalnom pojavom društvenih klasa na površini, a svoja djela naturuju kao uzor humane i socijalne osjećajnosti za ljudsku bijedu i

zaboravljene društvene jedinice. U tom radu može biti i bilo je iskrene simpatije prema pogaženim i prezrenim bićima, ali u većini slučajeva udarali su putem novih nepravda oduzimajući pravo na život dosadašnjim vlastodršcima. To je samo izmjena uloga i osveta a ne socijalno izjednačivanje i međusobno klasno razumjevanje. Prema tome književnost postaje klasna a ne socijalna. S toga gledišta književnost staroga i novijega doba ima više uslova, da joj se prizna ime socijalnosti, jer iako nije našla razumjevanja za sve društvene pojave, nije se svijesno isključila iz područja književnosti drugih društvenih pojava. Socijalna satira Aristofana i gorko iskustvo Shakespeare-a predstavlja najsocijalniju oporbu prema nepravdi i zloći vremena bez obzira, koja je društvena klasa do toga dotjerala; što više u njihovu se protestu osjeća prezir prema nepravdi čovjeka uopće, bilo s koje strane dolazila i s očitim priznanjem, da im je mrska ljudska nepravda ma kojega društvenoga sloja. Njihovo je držanje strogo socijalno i visoko etično, jer se ne diže protiv konkretnog nepravednika, koji može pripadati svakome staležu nego nepravde uopće, koja dolazi do izražaja u svakom čovjeku. Tu nema apriorno formiranog mišljenja o dobroti ili zloći izvjesnog staleža nego se žigoše nepravda čovjeka uopće, jer je nepodopština jednako prirođena svim ljudima. Ovo je stanovište socijalnije i humanije od današnjega držanja mnogih književnih teoretičara, koji su demagoškim načinom podijelili ljudstvo na ovce i vukove prema vanjskom kriteriju njihove društvene pripadnosti. Ovakav način lučenja ljudi nije svojstven čisto komunističkim knjigama nego je nažalost zarazio i neke "seljačke ideologije", kojima je jedino seljački stalež nosilac idejne pravde u socijalnom području i moralne nevinosti u etičkom smislu, tako da bi se ideja čovječnosti ograničila na jedan stalež bez ikakve slutnje, da klasna pripadnost ne uvjetuje socijalnu i moralnu dobrotu odnosno zloću. Srećom takvo *seljakovanje* nije došlo do izražaja na književnom području.

U vezi sa socijalnom i klasnom književnošću pojavljuju se mnogi drugi problemi: pitanje umjetničke problematike, osobne slobode forme, odnošaja prema okolini i t.d. Međutim u svakom od tih pitanja komunistička poetika stoji na nesocijalnom stanovištu klasne isključivosti. Pa i samo pitanje socijalne književnosti nije njihovo djelo, nego stvar prijašnjih literarnih teoretičara. Socijalisti i marksisti upisuju sebi u zaslugu, da su prvi otkrili misao o književnosti kao socijalnoj pojavi, a davno prije njih i mnogo uviđavnije raspravljao je o tome l'abbé Dubos, a stoljeće poslije njega Staël je pisala o književnosti u vezi sa socijalnim pojavama smatrajući umjetničko djelo funkcijom društva (fonction de la société). Još bolje od Marksa zabavio se tim pitanjem J. P. Proudhon (1865), koji je na drastičan način davno prije današnjih ideologa rekao, da je književnost sluškinja društva. Ona je produkt kolektiva i nema višega cilja izvan okoline, a pisac kao ličnost mora se u djelu izgubiti davši mjesto masi. Strogo je sudio o renesansnoj umjetnosti, jer se tamo javljaju

velike ličnosti, "anonimna množina". Dussieux (1838) je također posmatrao književnost kao simbol socijalnog stanja. Marks i Engels usporedo sa socijalnim programom postavljaju temelje komunističke teorije književnosti, na koju se oslanjaju svi sumišljenici do danas. Kod njih ipak treba istaknuti, da nijesu zanijekali realnost drugih društvenih slojeva na području književnosti, nego su što više upozoravali sumišljenike, da se ugledaju u protivničke umjetnike pri izrađivanju svojih djela. Njihova definicija realizma, zahtjevanje stvarnosti daleko nadmašuje zahtjeve današnjih teoretičara. Odlučno su ustajali protiv mehaničke primjene socijalnih načela u književnosti, premda su praktično stajali na uskom klasnom stanovištu. Priznali su, da se umjetnički doživljajni svijet ne može ograničiti na klasni zakutak, premda su to tražili od svojih sumišljenika. U pogledu umjetničke obrane uzetoga predmeta također se odmiču od današnjih pravovjernih teoretika, koji su uzeli nekoliko Marksovih mjesta gradeći na njima svoju književnu doktrinu. Bez sumnje je važno Marksovo stanovište u konkretnim slučajevima, gdje je obično bio uskogrudan, ali se ne smije zaboraviti, da to još ne znači njegovo intimno uvjerenje koliko taktički potez.

Nakon jednoga predavanja o komunističkom shvaćanju književnosti, gdje sam iznio mišljenje Marksa i Engelsa i poredio ga s današnjim nekim nazorima komunističkih prvaka, reče mi jedan inače uvjereni komunist, da se potpuno slaže sa mnom s obzirom na krivo stanovište današnjih literarnih vođa prema samome Marksu. Nijesam se začudio, jer su današnje pojave tobožnje socijalne književnosti i previše promašile, a da to ne bi upalo u oči nepristranom promatraču. Priznati samo klasnu realnost kao jedinu valjanu, uzeti to kao mjerilo umjetničke uspjelosti i t.d. svakome je jasno, da je pogrešno. Ipak je tako kod vodećih komunističkih teoretičara. Poslijeratna sovjetska književnost daje tome najbolji primjer. Nastala su međusobna razračunavanja u pogledu klasnog naziranja. Svi oporbenjaci proglašeni su neprijateljima naroda, jer ne postadoše trubljačima revolucije, a to su bili većinom sposobni umjetnici. Zategnutost je dosegla takovu žestinu, da je sama stranka morala uzeti u zaštitu neke književnike, koji ne usvojiše posve program stranke. Trocki i Lunačarski preporučiše "pravovjernima", da se ugledaju u svoje protivnike, koji kudikamo uspješnije rade tim više, kad stranci kao takovoj nije uspjelo odgojiti i predobiti snažnije talente. Službena se vlada hvali sa 15000 književnika, a Gorki preporučuje što manje a bolje, jer takovi su obično "malopismenjaci", kako se ironično izražava, koji čitaju jedino novine.

Gorkome je bez sumnje na srcu bio procvat sovjetske književnosti, ali je morao konstatirati, da nijesu uspjeli odgojiti jače talente. Međutim i sam je morao doći do uvjerenja, da sovjetski propisi ne pogoduju razvoju književnosti. Ako se prijeđe na pitanje, da li je ta književnost bila socijalna, onda je sasvim jasno, da to nije mogla biti. Sam Gorki rekao je, da književnik

mora biti "oči, uši i glas klase" (*O literature*, str. 318. 1935). Svakome je poznato, kolika se hajka digla protiv svih književnika, koji nijesu davali "poeziju fabrike". Serapionci, paputčiki i druge struje neprastano su napadani kao nametnici radnog naroda. Tu je najgore prošla seljačka književnost sa svojim prvacima Kljujevom i Jesenjinom. U otvorenom pismu Serafinoviču prekorava njegovo blago držanje prema pojavama seljačke književnosti u kojoj prevladava muzički maloposjednički duh nad proleterskim osjećajima. Vlada je poduzela sve moguće, da se selo proleterizira i u književnosti. Preko očekivanja dolazi nezapamčen himan tradicionalnoj ruskoj idili i zemlji u stihovima Kljujeva i Jesenjina. Jesenjin je primio revoluciju umom, a srcem je ostao s ruskom zemljom i tragedija čovjeka i pisca dolazi upravo radi toga, što je svojim očima gledao uništavanje iskonskih snaga Rusije, koje su pohranjene u seoskim kućama i rodnim poljima, a ne u tvorničkim dimnjacima. Gorki sam priznaje, da tema preobraženja seljaka u radnika nije obrađena a to je i razumljivo, kad stvarno do toga nije došlo. Premda je Trocki izražavao nadu, da će u tom uspjeti. Seljaštvu je - nastavlja - tuđ smisao velikih riječi: socijalizam i komunizam. Jedan književni "udarnik" priznaje, da su neki od njih zaraženi duhom Jesenjina. Gorki odgovara, da Jesenjin nije bio velik umjetnik (*Za boljše iskustvo boljševizma*, str. 41. 1931) "Ne bi bilo toga zanešenja, da više čitaju i manje kriče o njemu. Jasno je seljački pjesnik, taj glineni lonac koji se u sudaru sa željeznom posudom-gradom, razbio. To je drama ne samo Jesenjina nego svih današnjih instinktivnih i bioloških seljačkih pjesnika. Nesretni ljudi njegova kova moraju onako svršiti" (o. c. 41.). Na drugom mjestu Gorki naprotiv priznaje Jesenjinu talenat veleći, da on "nije toliko čovjek, koliko organ načinjen prirodom isključivo za poeziju" (*O pisateljah*, str. 97.). Tu je ujedno ispripovijedao priču o djetetu, koje je zapalo u grad i neznajući izići na polje, koje njemu više prija, pomolilo se i bacilo u Vislu u nadi, da će ga ona iznijeti na željeno mjesto. Međutim djetetu nijesu dali utonuti, nego je umrlo od toga, što se razbilo pri padu. Ovo je očita iluzija na tragični završetak Jesenjina i ujedno dokaz, kako i koliko humani Gorki, koji je lično spasavao neke ljude od revolucije, zna zaboraviti u sebi na čovjeka te na takav nesocijalan način vrijeđa uspomenu svoga književnog druga. Ako je to slučaj s Gorkim, kakovo je onda bilo držanje komunističke stranke prema neprijateljskim književnicima? To je posebno poglavlje iz kojega bi nam bilo sasvim jasno, da stranka kao i književni njeni zastupnici nije bila socijalna u odnošajima prema drugim uvjerenjima nego isključivo klasna potpomažući naravno takovu književnost. Sudbina Andrejeva, Bloka i Gumiljova je dosta poznata.

Socijalna književnost u značenju međusobnog razumijevanja društvenih slojeva, isticanja nepravda i oštre analize nepravednih društvenih pojava umjesna je, niti tko može što imati proti tome. U širem smislu riječi

takova je književnost bila od pamtivjeka, jer umjetnik nužno zauzima neki stav, ako se dotakne sličnih pitanja. Dakako da to nije književnost, kakvu traži današnja socijalna teorija isključivog klasnog obilježja u našem slučaju proleterskog nego analiza društvenih pojava i eventualno osuđivanje nanesenih nepravda. Nema traga nijekanju druge klase niti se prigovara protivniku samo radi toga što pripada drugom društvenom sloju. Komunistička stranka pokazala je maksimum netolerancije, kad drugima uskraćuje mogućnost života. U književnosti se nastoji to ozakoniti posebnim klasnim estetikama i Lunačarski tvrdo vjeruje, da i klasa ima svoju estetiku, koja još nije ostvarena, ali će je proleterijat izraditi. Protiv toga ne bi imao nitko ništa, kad bi se u isto vrijeme priznavala estetika drugih društvenih slojeva ili barem da se pusti slobodan razvoj drugim strujama. Lenjin je u tom pogledu bio mnogo uskogrudniji od drugih. U svom članku "Partijska organizacija i partijska literatura" (1905) jasno je odredio smisao i pravac komunističke književnosti tražeći, da proletarijat razvije u što višoj mjeri princip stranačke književnosti, a djelo naravno ne smije biti nezavisno od ekonomskih pojava. U daljem nastavku Lenjin raspravlja o slobodi umjetničkog stvaranja, ali uvijek naglašava granice stranačke koristi i da zauzme čisti proleterski stav u socijalnom pitanju.

Nesocijalnost tobožnje socijalne književnosti odskače i u drugim pojavama. Pri ocjeni starih književnika zapaža se nesnošljivo i simplicističko premetanje današnjih pojava u prošlost. Tako talijanski marksist Antonio Labriola vidi u svim djelima prošlosti klasno obilježje. Bez sumnje može uspjeti i jedno klasno koncipirano djelo, a da ne bude socijalno. Međutim komunistička poplava s klasnom literaturom nije u više slučajeva pošla dalje od običnog imitiranja abnormalnih pojava-mozgovnog gombanja, a ne intimni doživljaj. Je li čudo onda, da je Hauzenstein izgubio vjeru u moć socijalističke književnosti, koja je izgubila vezu s prirodom i stvarima. E. Malynsz (*Sturm auf Ungarn*) govoreći o komunističkim knjižqvnim pokušajima u Mađarskoj zaključuje, da je to bilo samo majmunisanje s obzirom na Rusiju, gdje se ipak našlo nekoliko talenata i ljudi, koji su oktroirali neka pravila, a mađarski komunisti dadoše mjesto poezije fabrika, kovačnice besmislenih riječi. Jedan primjer takove "socijalne" poezije:

Sie w w 67
Meine Finger brieten in einen Käferchen
180. 5
Der Eilzug
Der Lustmörder in der Bleirohren, meine Herren,
ich zahle im Franken (la puella)
Dotter elektrische Birne
Mein Herz ist der Draht einer elektrischer Birne
Ich küsste la puella

(la puella, la puella)
Mit men Fuss den gebben Stern
w
w
w
67
Bombay
Kalk.

(L. Kudlaka: *Les messieurs*, o. c. 204)

Ako bi ovakove mehaničke kombinacije riječi u neartikulirano urlikanje zastupalo socijalnu poeziju, stvarno bi bila nemoguća primjena bilo kojih mjerila na takove proizvode. Zapravo nema kriterija prema kojemu bismo sudili niti načina, kako bi im pristupili. Socijalna pa ni klasna književnost u boljem smislu riječi ne može ih obuhvatiti. Što se tiče klasne književnosti vidjeli smo, da ona ne može nositi ime socijalne, jer svaka društvena i idejna pojava djelomično priznaje raznolikost ljudskog društva pa prema tome izabire način, da dopre do njih. Socijalnoj književnosti današnjice ne može se zanijekati, da nije proširila problematiku umjetničkog stvaranja zahvativši čovjeka ne samo u njegovim psihološkim, intelektualnim i drugim momentima nego i u odnošaju prema materiji i uopće ekonomskom problemu. To je neporeciva zasluga, ali to nije jedini problem, kako hoće komunistički prvaci, niti je to jedina društvena pojava. Ako ostanu na tom isključivom stanovištu, onda je njihovo naziranje antisocijalno i nasilno, kao što je uopće pogrešno uzvisivanje relativnih pojava do apsolutne vrijednosti. Može netko pridavati više važnosti i pažnje ekonomskim problemima u književnosti, obrađivati izvjesnu društvenu klasu, ali nepriznavanje drugih postaje nedopušteno i nasilno. To je doista klasna književnost, koja u umjetničkom području donese slične pojave kao i u političkom životu: djelomično zahvata, nasilno nivelira društveno šarenilo, nasilje zamjenjuje drugim nasiljem, a životnu zbilju ograničuje na mali društveni isječak. Prava socijalna književnost proniče u bit ljudskih odnosa, izravnava jazove napravljene ljudskom zloćom i za razliku od klasne, širokogrudnija je i čovječnija u odnošaju prema ljudima.

MARKS I KNJIŽEVNOST

Nauka marksizma nastoji biti svestrana pa je već Marks zahvatio sve djelatnosti ljudskoga duha, a tu dolazi naravno i književnost. Ova je važna i utjecajna ne samo na duh nego i na srce, okružena negda nekom vrsti mistike, a brojčano je pristupačna najširem krugu čitalaca. Stoga je Marks s Engelsom dao neke smjernice pristašama svjestan poteškoća, jer je književnost najmanje prikladna za normiranje. Ni jedan se nije upuštao u detaljnija razglabanja. Potrebno je ipak pogledati pobliže njihova načela, jer time dobivamo uvid u razvoj marksističkih literarnih naziranja do danas, kad su pokušali dati svoje sistematske poetike i teorije književnosti. Upućeniji rade na njihovim temeljima, a mnogi epigoni ne znajući za pravu nauku osnivača često iskrivljuju i previše jednostavno shvaćaju to važno pitanje.

Marks je budno pratio suvremena književna nastojanja i dovodio ih u vezu sa svojim socijalnim ciljevima. U pogledima nije bio uvijek dubok niti je znao u svakom slučaju unići u srž problema, ali je neke pojedinosti točno pogađao, u koliko se to dalo složiti s njegovim jednostranim naziranjem. Engels je pronicaviji i uviđavniji barem u nekim osnovnim definicijama. Ne baveći se sistematski književnim radom, misli su im o literaturi razbacane po raznim djelima druge vrste i u prepiskama. Noviji komunistički teoretici skupili su ova mjesta, te danas imamo prilično pregledno uvid u njihova naziranja: (J. Freville: *Les grands textes marxsistes sur la littérature et l' art*, 1936.). Naravno i opet nam mnogi problemi ostaju nejasni, a mnogi uopće nijesu dotaknuti. Zapravo se može govoriti o njihovom mišljenju u ovom ili onom pitanju, jer im je književnost samo privjesak drugim socijalnim pitanjima.

Marks kao praktičan duh nije cijenio literaturu kao takovu nego u koliko služi i može pomoći ostvarenju izvjesnih ciljeva. Stoga su svi njegovi pogledi do najmanje sitnice uvjetovani materijalističkim pogledom na svijet. Koliko je sam lično imao umjetničkog talenta teško je reći, jer se ne smije vjerovati u svemu komunističkim ideolozima, kad dokazuju, da je poznavao sve književne probleme i k tome neobično jako doživljavao umjetnička djela. Njegove kćeri Jenny i Laura pričaju o očevim književnim simpatijama, gdje su uključeni svi znamenitiji svjetski pisci, a namjeravao je napisati i dramu o braći Grasima. Paul Lafargue pripovijeda, da je Shakespeare-a na pamet citirao, a u pedesetoj

godini počeo učiti ruski, da može čitati Puškina, Gogolja i druge. Imao je bujnu maštu stoga se zanosio vilinskim pričama, mitologijom, a češće je čitao *Nibelunge*. Mehring spominje - dakako sasvim netočno - da su mu literarni sudovi daleko od političkih i socijalnih natruha, ali nije bio prijatelj "čiste estetike". Još na univerzitetu u Berlinu god. 1836. Marks šalje svojoj zaručnici tri rukom pisane zbirke pjesama. Nešto je slično poslao ocu prigodom njegove 55-godišnjice života. Kasnije je Marks žestoko osudio svoje pjesničke pokušaje, gdje je bilo mnogo retorike, razumskog zaključivanja i romantizma a malo neposrednog umjetničkog doživljaja i inspiracije. Isto je tako promašen njegov neke vrsti humoristički roman *Skorpion und Felix* kao i drama, koju je istodobno napisao. U pismu ocu priznaje, da stvari ne vrijede ničemu. Neke su mu stvari izgubljene. Danas imamo samo nekoliko pokušaja bez umjetničke vrijednosti, a takove su sigurno bile i izgubljene pjesme.

Prema Marksu književnost mora biti revolucionarna i klasna. Princip je taj svagdje dosljedno proveo kako u uputama književnicima tako u ocjeni već napisanih djela. Engels je bio također oštar prema književnicima, koji su simpatizirali s komunizmom, a u djelima su zagovarali neko sentimentalno i mirno rješenje socijalnih nedaća. Obojica napadaju socijal-demokratsku štampu radi mlohavosti i polovičnosti prema pruskim činovnicima. Tada Engels objavi neku staru pjesmu kao uzor pjesnicima, u kojoj seljaci krvavo obračunavaju s gospodarom. Naslov je pjesmi: "Herrn Tidmann". Štampa mora neprestano podupirati svaki pokušaj borbe protiv klasnih neprijatelja, a tu su u prvom redu književnici. God. 1885. pokušali su izdati socijaldemokrati zbirku revolucionarnih pjesama i obratiše se na Engelsa za pomoć. Ovaj je bio nezadovoljan sa svim predašnjim pjesmama te vrsti i opet preporučuje "Herrn Tidmann", koju je on preveo 1865. Još im je preporučio neke iz god. 1848.: Schleswig-Holstein i Hecker ..., gdje se ustaje protiv njemačkih knezova. Kod prijašnjih pjesama Engels kudi njihovu nesuvremenost, a nerijetko sadrže i vjerske predrasude. Tako i revolucionarna pjesma pobunjenih seljaka za reformacije: "Eine feste Burg ist unser Gott ..." Kod Engelsa vidio je viši uspjeh proleterske literature nego u Njemačkoj. Marks je veoma cijenio Heinea, a ovaj je pisao Marksu, da se oni lako razumiju. Kad je bio istjeran iz Njemačke priznaje Marks, da mu je najteže bilo ostaviti Heinea. Kasnije se je Heine sukobio s nekim komunističkim mnijenjima naročito 1848., i Marks u pismu Engelsu oštro kritizira kukavičko držanje Heinea. Uza sve to Marks je cijenio njega ali ne i njegova djela, osim revolucionarno-socijalnih tirada kao "Njemačka" i druge. Čisto umjetničke tvorevine nije mogao često niti razumjeti kamo li dobronamjerno ocijeniti. Značajno je Marksovo shvatanje kritike. Smatra je strahovitim oružjem u rukama komunističkih pisaca i ona "nije strast glave nego glava strasti". Protivnika treba uništiti a ne pobijati. Kritika nije cilj sama sebi nego isključivo sredstvo. "Njezina je bitna uloga denuncijacija". Jasno

se vidi, da je Marks kritiku ponizio davši joj nebitnu socijalnu ulogu, dok je njen primarni cilj doživjeti umjetničko stvaranje. U okviru ovakova shvaćanja književnosti ne može biti govora o književnosti kao izražaju sveukupnog života: ona je samo isječak iz stvarnosti.

S tim u vezi stoji pitanje tendenciozne književnosti. U klasno podijeljenom društvu prema Marksu ne može biti književnosti bez tendencije. Ipak osuđuje roman *à thése* i neumjetničko isprsivanje: "tendencija mora proizlaziti iz prilika i same radnje bez naročite formulacije". To osvjetljuje s nekoliko primjera iz svjetske književnosti: Cervantes, Gogolj i t.d. Engels je bio oštar prema piscima, koji su neznalački pisali tendenciozne stvari. Povodom romana Mire Kautsky, majke Karla Kautskog spočitava joj, da u djelima ne ističe sukob klasa nego sraz dvaju principa: vjere i ateizma i mjesto realnih obračunavanja imamo apstrakcije. Nije protivnik tendencije, ali ova mora slijediti iz same radnje, bez naročite namjere s tim više, "kad to čitaju buržuji pa treba stvar tako postaviti, da im se poljulja vjera u stari poredak, a ne da im se to direktno trubi u uši". Jednako kao u sadržaju marksistički prvaci ostaju uskogrudni i u pitanju tendencije. Jedno se mora spomenuti kao dokaz protiv današnjih "socijalnih" pisaca, da su Marks i Engels veoma dobro pogodili manu, u koju upadaju redovno pisci zadovoljavajući se ako su tendencijom izvirili na površinu, koja zapravo nije umjetnički niti dotaknuta, kao da umjetničko djelo nastaje jednostavnom postavom problema bez dubljeg uživljavanja i umjetničke realizacije socijalnog doživljaja.

S obzirom na književne struje Marks kao i Engels odlučno se stavljaju na stranu realističkog izražavanja. Klasična književnost previše im je mirna, društveni život zahvaćen je samo ukoliko je na korist klase na vlasti, a romantizam kao čedo idealističke filozofije bježi od svake stvarnosti u sfere transcendencije i maglovite religioznosti. Isto stanovište zauzeo je Marks prema klasičnoj francuskoj književnosti i hvali Lessinga, što je u Njemačkoj pripravio novi put. Romantizam mu je tipični feudalni način stvaranja. To je utjecanje čudu i mistici, jer su aristokrati postali nesposobni za stvarno gledanje i razglabanje života. Na isti način osuđuje idilsko promatranje stvarnosti, kao da u svijetu ne postoje strašni socijalni potresi i duboka klasna podijeljenost. Tako je Marksu Daumer reakcionaran i nesuvremen, a glava romantičke škole Chateaubriand sumnjiv je i kao privatan čovjek, osim što je pisac isprazních sanja i sentimentalno-lažnog plemićkog bježanja od stvarnosti. Tome se donekle približava "čista umjetnost" to jest bez tendencije, jer su njeni zastupnici nesposobni za život daleko od svijeta. Za njih zapravo ne postoji problematika života pa im je umjetnost šuplja kao i njihova glava.

Prema Marksu komunistička književnost mora biti stvarna i neposredno vezana za život. Klase na vlasti ne mogu biti stvarne, a komunisti lakše budu

realisti, jer njima istina ne škodi. Obojica ideologa definiraju realizam: prikazivanje točno tipičnih karaktera u tipičnim okolnostima. Kao predstavnika toga smjera i ujedno kao ideal svim umjetnicima stavljaju pred oči Balzaca, koji je doduše stvarao u svijetlu dviju istina: religije i carstva, ali ga to nije smetalo, da vjerno iznese istinu o suvremenom društvu napose kapitalizmu. Na obzorju Balzacova umjetničkog stvaranja već su ugledali komunizam kao "živu logiku demokracije". Engels je gornjoj definiciji još dodao potrebu točnosti detalja u umjetničkom djelu. Misli stvaraoca ne smiju upadno izvirivati i što su skrivenije tim je djelo uspjelije. U tom pogledu Balzac je njima viši realist nego sve Zole prošlosti, sadašnjosti i budućnosti. Začudo da Marks kao i Engels nijesu volili Zolu i naturaliste. Marks veli za njih, da se oni hvale proleterskim gledanjem, a u stvarnosti biraju iz naroda samo egzotične socijalne karikature. Napor im je uzaludan, jer drugo je stvarnost, a drugo traženje društvenih abnormalnosti i senzacija, koja doduše golicaju pikantnošću razigranu maštu, ali su daleko od socijalne kritike, koja bi rušila temelje društva i probudila savjest ugnjetenih. Isto su tako protiv kriminalnih i detektivskih romana, kojima je bitna uloga, da hrane prezasićenu maštu buržuja čudnim senzacijama. Tu im je zapravo iskrivljavanje života, jer takovi pisci iznose osamljene, često izmišljene događaje društvenih slojeva, što je daleko od općedruštvenoga. Ovdje se također mora priznati stvarno gledanje Marksa na ovu vrst književnosti, jer mnogi marksistički epigoni iznoseći kakovu društvenu anomaliju, koje je aaleko od prosječnog društvenog značenja, misle, da rade prema intencijama svojih začetnika i da tim najviše koriste rješenju socijalne nepravde. O umjetničkim vrijednostima nema ni govora, jer iznose utvare svoje mašte, a ne stvarni život.

Da su se nekada Marks i Engels opravdano razočarali u stvaranju svojih pristaša, razabire se iz njihove korespondencije na više mjesta. Neki književnici želeći ostati do u tančine vjerni komunističkim nazorima, primijenjivali su jednom skalupljene krilatice na sve društvene okolnosti i razna vremena društvenog razvoja. Tako Engels ustaje protiv mlado-njemačkog književnog pokreta, jer su se opirali na buržoaziju, a sam pokret brzo je uništen od vlade. Među takovim tobožnjim socijalnim piscima, koji su namjeravali obnoviti društvo pomoću književnosti, bilo je mnogo mediokriteta, koji su svoju netalentiranost pokrivali ekstremnim nazorima. Drugi su mu previše mekani htijući popraviti nepopravljive kapitaliste apelom na njihovu savijest, mjesto da propovijedaju revolucionarni pokret, koji će sve stare zasade otpuhnuti. Karakterističan je slučaj P. Ernsta, gdje je Engels odlučno osudio mehaničku primjenu marksizma na književnost. Ernst je napisao više književnih stvari i priklonivši se socijalizmu napisa nekoliko literarnih kritika. U članku "Žena i socijalno shvaćanje" dao je prednost socijalnim uvjetima nad biološkim u pitanju žene i njenog društvenog položaja. Hermann Bahr oštro je reagirao na

njegove izvode ne slažući se naravno ni s Marksom ni epigonima, veleći da postoji doduše atavizam i upliv socijalne okoline, ali treba uzeti u obzir i biološki momenat, jer u svakoj ženi nalazi se "treća žena, žena kao takova - ženka". Ernst je poslao svoj članak zajedno s Bahrovim Engelsu, da on vidi, da li se njegovo mišljenje slaže s Marksovim. Kad je dobio odgovor, misleći da mu je dao pravo, nastavio je dalje s pisanjem u tom duhu. No radilo se tu o Ibsenovim dramama i skandinavskom feminističkom pokretu i Engels priznaje, da te stvari ne poznaje. Siguran je da se Marks ne bi složio s Bahrom i dodaje, da se materijalistička metoda okreće u samoubilačko oružje ako se kao već gotov model postavlja, prema kojemu se onda kroje historijske činjenice. "I ako vas je Bahr uhvatio u pogrešci, izgleda mi, da ima neko pravo" (*Pismo Ernstu*, 1890.). U to je doba u stranku došlo mnogo književnika, ali neki izidoše i Engels naziva njihovo držanje "revoltom studenata i književnika". To se desilo s Ernstom, a Bahr je prigrlio katolicizam.

I Marks i Engels imali su neprilika s književnicima. To je razumljivo, kad je književno polje najsklizaviji teren za primjenu njihovih nazora. Dok se borio protiv postojećega režima, onda je odlučno zagovarao slobodu umjetnika, a kad je htio da rade u njegovu smislu, onda im je slobodu oduzeo kojekakvim propisima. Marks u početku javnog rada kaže, da književnik mora zasluživati novac i navodi stihove Beranger-a za potvrdu umjetničke slobode, ali poezija pada, čim postane sredstvo zasluživanja, dok je ona cilj umjetnika. Marks je imao dobre veze s revolucionarnim pjesnicima Njemačke: Heine, Weerth, Freiligrath, Herwegh i drugi. No usprkos toga upravo s njima imao je dosta neprilika. Poznati su odnošaji s Heine-om i njegova kći Eleonora svjedoči, da je bio obziran prema političkim slabostima Heine-a, govoreći da su "pjesnici čudaci i treba ih pustiti njihovim hirovima, jer se prema njima ne mogu primjenjivati ista mjerila kao prema običnim ljudima". Slučaj s Freiligrathom zanimljiviji je. U početku je izjavio, da pjesnik mora biti sasvim slobodan ("Der Dichter steht auf einer hohren Warte, als auf den Zinnen der Partei ..."). Herwegh je odgovorio u komunističkom listu:

... Ihr musst euch mit in diesem Kampfe schagen
Ein Schwert in eurer Hand ist das Gedicht ...
Ich habe gewahlt, ich habe mich entscheiden,
Und meine Lorbeer flechtet die Partei ...

Kasnije se Freiligrath sasvim priklonio komunističkoj stranci i izdao zbirku pjesama. Za revolucije 1848. pod neposrednim vodstvom Marksa surađuje u renanskom komunističkom listu. Kad je Marks protjeran iz Kölna i list obustavljen Freiligrath objelodanjuje u posljednjem broju na uvodnom mjestu grotesknu pjesmu s grkom intonacijom, da taj postupak vlade nije lojalan u jednoj lojalnoj bitki. Kasnije se Freiligrath udaljuje od stranke podržavajući veze lično s Marksom, a god. 1860. službeno mu javlja svoj istup

iz stranke s karakterističnim riječima "... za moju prirodu kao i za svakoga pjesnika, treba sloboda. Stranka je krletka i pjesme, bilo to i za stranku, bolje je pjevati izvan krletke nego unutra. Bio sam pjesnik proletarijata i revolucije davno prije učlanjenja u stranci i članstva u redakciji rajnskog lista". Freiligrath kasnije postaje njemački nacionalist, a Marks u odgovoru oštro osuđuje njegov način poimanja slobode. Engels pišući o njegovim nazorima i duhu pravog socijalizma kaže, da je njegov socijalizam bio više sentimentalnost i deklamacija nego iskonska bura i olujni bijes. Marks se pače odriče, da bi on na nj utjecao osim za vrijeme njegove suradnje u renanskom komunističkom listu, gdje je po njegovu nahođenju dao odličnih pjesama. Weerth je bio dosljedniji u komunizmu. Surađuje zajedno s drugima, ali je imao neprilika radi feljtona, gdje je izrugao princa Lichnovskoga. Umro je daleko od domovine na Havani. Engels hvali njegove pjesme, gdje su iznešene sve moguće erotske abnormalnosti i u tom stoji u očitoj opreci prema Freiligrathu, koji je zazirao od toga. Nada se, da će njemački narod pod utjecajem Weertha jednom odbaciti moralne predrasude. Smatra ga najvišim pjesnikom njemačkog proletarijata i gotovo jednakim Goethe-u. Ipak je Weerth u pismu Marksu priznao, da njegovo piskaranje nema svrhe, jer "praviti malo duhovite riječi i zlobne šale, da se izmami luđački smijeh sugrađana, sigurno nema jadnije rabote". Drago mu je samo, što je surađivao u listu, koji je njemački narod nazivao "štenad". Marks je pisao i o drugim piscima, ali sve na temelju uskog stranačkog programa. Rousseau i Diderot su vrhunci francuske književnosti radi materijalizma. Engels cijeni Goethea zbog *Goetz von Berlichingen*, gdje se slavi revolucionarac, a prigodom studije Grüna o njemu prigovara mu, što ga nije napravio socijalistom. Goethe se je u početku zgrozio nad njemačkom bijedom, ali je kasnije postao ograničeni weimarski savjetnik - filistar.

Suvišno je dalje nabrajati imena, jer ovo nekoliko primjera dovoljno osvjetljuje Marksov odnošaj prema književnosti. Ipak je značajno njegovo priznanje, da književnici izmiču općim komunističkim zakonima. Teoretski je to priznao, ali u praksi nije bio dosljedan. Današnjim socijalnim piscima treba napomenuti, da ni Marks nije smatrao ekonomski faktor bitnim za književnost barem u teoriji, jer pravni, vjerski i politički momenti mogu također biti objekt umjetničkog stvaranja. Ako bi književnost zavisila isključivo od izvjesnih ekonomskih prilika, izgubila bi i vrijednost s nestankom tih prilika, ali neki umjetnici ostadoše vječno aktuelni i kod svih društvenih slojeva. Iz historijskog presjeka književnosti vidi se, da nije padala i rasla zajedno s ekonomskim okolnostima. Ipak se mora reći, da su i Marks i Engels praktično stajali isključivo na ekonomskom stanovištu i prema tome ocjenjivali književnost. Međutim osim klasnog i ekonomskog pitanja postoje i drugi problemi: istina, društveni moral, osobno dostojanstvo itd., koji su za umjetnika isto tako stvarnost kao i društvena klasa. Osim toga književnost postoji kao samostalna duhovna

djelatnost, a ne kao političko oružje i stranačko sredstvo. Postavi li se za mjerilo valjanosti neposredna klasna korist, uništava se time sama umjetnost, jer je umjetničko stvaranje utoliko umjetnost, u koliko su umjetnički realizirani doživljaji, a ne koliko od toga ima koristi. Klasno pitanje samo je dio stvarnosti za umjetničku realizaciju, a kao kriterij valjanosti sasvim je pogrešan.

LENJIN I KNJIŽEVNOST

Jednako kao Marks pripisuje književnosti golemu zadaću i Lenjin. Sveukupna djelatnost komunizma usredotočena je u propagandi, borbi i mržnji pa naravno i književnost mora poprimiti te značajke u proleterskom planu graditelja ruske revolucije. Može se reći, da je Lenjin još više nego Marks i Engels polagao važnost na književnost, a to je i razumljivo, ako imamo pred očima prilike i zemlje u kojima su živjeli. Uz golemi socijalni propagandistički rad Marksu nije bilo toliko važno oslanjati se na književnost, jer je imao drugih uspješnijih sredstava, a u Rusiji se preko književnosti i unutar nje odvijao duševni pokret čitave Rusije. Ta je književnost jednim zamahom osvojila Evropu i kroz nju je ruski duh davao svoja mišljenja, osnove i nagađanja. Razumljivo je onda, da je iz književnosti prokriumčarena svestrana i tjeskobna ruska problematika posljednjih sto godina. Drugi način saopćavanja i borbe nije preostajao. Lenjin je dobro zapazio, kakovu snagu ima književnost pa je već rano poduzeo sve, da je protumači u željenom pravcu i nađe privrženika, koji će putem knjige širiti njegove misli. U borbi protiv službene vlade našli su se gotovo spontano Lenjin i književnici. Ovi posljednji tijekom prošloga stoljeća učinili su sve da pred svijetom omraze tadašnju upravu, raskrinkaju nepravedne socijalne ustanove i pobude vodeće krugove na razmišljanje. Borili su se za pravedno društveno uređenje i poštivanje ljudske slobode, ne znajući da dolazi čovjek, koji će iskoristiti njihov rad ne u pravcu njihova gledanja na život nego u pravcu tome sasvim protivnom - komunističkom. Dakako da oni nijesu krivi, što je njihova borba iskorišćena u protivnom smislu. Krivnja pada na vladu, koja se oglušila pravednim vapajima književnika. Lenjin se nije obazirao na gledišta književnika, nego je planski iskoristio njihov optužbeni materijal.

Pri tome je vješto postupao. Suvremenicima nije iznosio gledišta književnika za rješenje zamršenog ruskog problema, nego je isticao jedino zla, protiv kojih su se borili. Nijesu došli pri tome u obzir oni, koji su doduše bili istinski stvaraoci ali s manjom primjesom optužbe i mržnje prema vladi. Puškin, Ljermontov i drugi manje su spominjani nego Hercen, Černiševski, Turgenjev i Nekrasov, koji su bez suzdržavanja iznosili neiscjeljive rane ruskoga društva. Kao rođeni propagandist Lenjin je vješto citirao gornje pisce

u svojim novinama, sažeto iznosio socijalna naziranja i otvoreno pokazivao put, kako se ima raditi za preuređenje neodrživog stanja. Tražio je izlaz u komunističkom rješenju i kada su početkom ovoga stoljeća neki uviđavniji književnici uvidjeli, da se prilike odvijaju na nepoželjan način, htjeli su svoju borbu donekle oduhoviti, dati joj umjereno obilježje bojeći se ekstremističke solucije u smislu komunizma. Lenjin je na vrijeme zapazio to skretanje i otvara žučnu borbu protiv narodnika (Mihajlovski i grupe Struve, Berdjajev, Bulgakov i drugi). U nekoliko članaka svoga lista optužuje spomenute ljude, da smetaju prirodni tok stvari skretajući borbu na put, koji će samo produljiti pakao ruskoga naroda. Nakon neuspjele pobune god. 1905. baca krivnju naravno na neprosvijetljene seljake, ali u prvom redu snose za to odgovornost ljudi, koji su tražili polovična rješenja u času, kad je trebalo nastupiti žestinom proletera.

Klasičan primjer vještog propagandiste daje nam njegov odnošaj prema Tolstoju. Dok je Gorki posumnjao u Tolstojevu iskrenost s obzirom na njegovo poseljačenje, Lenjin se časovito na tom ne zadržava upirući prstom samo na Tolstojevu borbu protiv države, uobičajene društvene zajednice, Crkve i ženidbe. Ovo je Lenjinu glavno, jer za tim ide i proleter približujući se neukom seljaku i radniku da zajednički porade na uništenju zakonitih prirodnih ustanova. S punim pravom nazvao ga je "Ogledalom ruske revolucije". Prelazeći na njegove misli o ljepoti seljačkoga života, samousavršavanjem i neprotivljenju zlu ipak mu spočitava, da je ogledalo seljačke nemoći, apatije i mužičkog kukavičluka. Prigodom Tolstojeve smrti u opširnom članku ponovno naglašava pozitivnosti njegova djela, koje će proletarijat uzeti k srcu a to je borba protiv privatnog vlasništva, mržnja na vlast i Crkvu, a zazivanje Boga i bježanje u primitivno kršćanstvo smatra slabom stranom njegova genija. Odnošaj prema Gorkome dobro je poznat. Prvi se put sastadoše u Londonu 1907., a kasnije ga pohodio na Capriju. I u ovom slučaju pokazao se je Lenjin spretan revolucionar, koji ne pazi na pojedinosti, ako čovjeka treba prisvojiti. Došlo je među njima do razmimoilaženja s obzirom na neka filozofska pitanja i ulogu inteligencije u budućoj državi. Gorki je bio na strani inteligencije. Bilo je to davno pred revoluciju, a s Gorkim se našao protiv Lenjina i Lunačarski. Ovaj to pripovijeda (Lunačarski: "M. Gorki", 1932.) priznajući da je i on imao pogrešaka kao i Gorki, ali je Lenjin obojici oprostio. Gorkomu su predbacili njegovo držanje za vrijeme revolucije, tobože da je izgubio glavu, ali ga Lunačarski opravdava, jer ih je takovih mnogo bilo: "Umjetnik s nježnim nervima teško je podnosio ono prelazno vrijeme revolucije". Stoga su mu dali novce neka ide u inozemstvo na liječenje i pogleda izdaleka na Rusiju "a dotle ćemo našu ulicu pomesti i pozvati ga natrag". Lunačarski priznaje, da je Gorki čuo u inozemstvu tužbe protiv revolucije, ali je dobivao vijesti i od proletera te se konačno uvjerio, da Lenjin ima pravo. Međutim da sve nije tako glatko išlo,

znamo iz kasnijega odnošaja prema Staljinu. Nije čudo. Davno prije revolucije Gorki je bio gotovo isključen iz stranke zbog svojih posebnih nazora. Lenjin kako je bio uviđavan vukao ga k sebi kao dragocjen kapital u budućoj borbi. Lenjin mu je predbacio pogreške, a Gorki ironično odgovori: "Znam, da sam loš marksist. Mi umjetnici nijesmo toliko za to odgovorni". Lenjin odgovara u jednom pismu s otvorenim prijekorom, što se onda Gorki miješa u politička pitanja. Lenjin je podržavao veze osim s književnicima u Rusiji i s onima u inozemstvu: Upton Sinclaire, Henri Barbusse i dr.

Možda je suvišno iznositi Lenjinove odnošaje prema književnicima, jer su mnogi životom nastradali upravo u času, kad su imali stvarati za revoluciju. Gore izneseni odnošaji značajni su utoliko, što nam dobro objašnjavaju Lenjinov postupak prema književnosti. Znao je iskoristiti ljude i njihova djela, a kad je stupio na vlast, došlo je do sukoba pa i s Gorkim. Blok umire od glada, Gumiljov strijeljan, Andrejev skapava na bijegu, većina bježi u inozemstvo, a koji ostadoše, tuže se na nesnosive odredbe (Bedni i dr.). Većina talenata ne će da pristupi u stranku, a izvan stranke ne mogu uspješno djelovati, jer ih progone. Nesposobna grupa strančara - maloga pismenjaka - kako ih naziva Gorki - smetala je prave talente. Međusobne borbe dolaze na vrhunac 1925. Tada je partija izdala proglas na književnike u kojem kaže: Dok partija ima već sigurne kriterije društvenopolitičkih sadržaja u umjetničkim djelima, ipak nema određenih odgovora u pitanju umjetničke forme. Ne postoji nikakova prednost proleterskih književnika, ali će im partija pomagati da izvojuju to pravo." Seljački pisci moraju doći na proleterski put; a druge grupe moraju što prije stupiti u stranku. Naravno prednost proleterskih pisaca nije mogla postojati kad takovih nije bilo. To su ustvrdili pet godina kasnije Gorki i Lunačarski, a Trocki (*Revolucija i književnost*) partijske književnike opominje da se uče na djelima nepartijskih. Lunačarski kao ministar, pisac drama, kritičar i esteta, nije mogao ništa popraviti u tom kaosu. Morao je doći do uvjerenja, da nestrančarski književnici pokazuju mnogo više uspjeha nego "kovači stihova" u literarnim kovačnicama. Javnost je pitala, koji je tome uzrok. Odgovora nije bilo. Gorki je tada predložio da se osnuje škola, gdje će književnici dobivati osnovne pojmove iz poetike i drugih grana znanosti. Pokušalo se i sa "kolektivnim stvaranjem", ali uspjeha nije bilo i Gorki bolno konstatira: "Krupnih majstora naša literatura nije odgojila ili pravije nije uspjela" (*O literature*, 1931.).

Ipak su mnogi znali uzrok neupjehu, samo su se bojali to izreći otvoreno. To se vidi najbolje iz članaka Trockoga i Lunačarskoga. Kad su književnici pitali slobodu Lunačarski im odgovara: "Glupi ljudi, ne razumijete, da smo vam dali slobodu" (Lunačarski: *Sudbina ruske literature*, 1925., str. 52.). Tu otvoreno priznaje, da se sloboda ne može dati, a u koliko je dana, može se upotrijebiti za revoluciju. Naravno mnogi su prigovarali, da službeno vodstvo

ne tumači ispravno Marksa i Lenjina. Za to su naveli u kratko nekoliko službenih uputa, koje su međusobno kontradiktorne. O književnosti piše Lunačarski, Trocki, Gorki, Buharin i Radek i ne znaju kojega bi slušali. Kako je zapravo Lenjin shvatio književnost?

Teško je odgovarati na ovo pitanje, kad je sam priznao, da ne razumije toliko književnost. To je potvrdio i Lunačarski, koji je doista osjećao literaturu. Lenjin nije mnogo govorio, a još manje je pisao o književnim problemima. Pisao je zapravo o propagandi preko književnosti. Postoji samo jedan članak (Novaja Žiznj. 1905.), u kome je iznio načelno stanovište o književnosti. Ni tu nema jasnih pogleda i zaobljenih misli. S obzirom na gore spomenuti problem slobode književnika značajan je i naslov članka: "Organizacija stranke i književnost stranke". Tu kaže, da u državi može biti devet desetina književnosti s izrazitim stranačkim biljegom. "Književnost mora postati stranačka" protiv buržujskog književnog individualizma i aristokratskog anarhizma. U čemu se sastoji stranačka književnost? Odgovara sasvim jasno, da književnost ne smije služiti obogaćenju pojedinca, "ne smije uopće biti stvar pojedinca!" "Dolje nestranački književnici. Dolje književni nadljudi!"

Književnost - nastavlja dalje - mora služiti proletarijatu kao "mali kotačić i mali šaraf" u golemom socijal-demokratskom mehanizmu. Priznaje, da će se naći histeričnih intelektualaca, koji će zahtijevati slobodu stvaranja i kritike, ali to su buržuji. Priznaje, da je književnost najmanje prikladna mehaničkoj nivelaciji i da treba osigurati prilično široku slobodu inicijativi pojedinca, njegovoj misli i mašti, ali to znači samo toliko, da se predjel književnosti u komunističkom mehanizmu ne može sasvim izjednačiti s drugim vrstama djelovanja. "Književnici moraju svakako stupiti u stranku". Kako može biti osigurana sloboda umjetničkog stvaranja u takovim okolnostima Lenjin tumači dalje, naime da je svatko slobodan pisati što hoće, "ali svako slobodno udruživanje (tu uzevši i stranku) slobodno je odstraniti članove, koji zlorabe stranačko ime za širenje stranci suprotnih ideja." Sada Lenjin pokušava dokazati, kako je tu ipak moguća sloboda, jer u stranci nijesu uvijek istomišljenici, te često i dolazi do čišćenja.

Ove su riječi sasvim na mjestu s obzirom na književnost u današnjoj Rusiji, gdje se već preko dvadeset godina neprestano čisti. Ali kakovu normu mogu dati književnicima, koji su stvarali kroz ovo vrijeme. Za života Lenjinova "nestali" su mnogi književnici putem čišćenja, a da sami nijesu znali, kako bi pomirili slobodu umjetničkog stvaranja sa propisima stranke. Bilo bi još lako, da postoje stalni propisi, ali Trocki je u svojim instrukcijama svojevremeno bio ispravan a malo kasnije Lunačarski mu predbacuje neispravnost. Buharin i Radek davali su takoder savjete, a kasnije su proglašeni izdajicama. Kakav program mogu usvojiti onda književnici. Tko je promatrao razvoj književnih

prilika u Rusiji, jasno mu je, da nije bilo programa, nego je književnik morao mijenjati mišljenje prema promjenama na vlasti, ako nije htio biti proglašen izdajicom. Što je tek s onim koji se nijesu mogli pomiriti sa strankom. Lunačarski predbacuje Serapioncima, da jasno ne vide kamo moraju ići, a oni "s idiotskim smiješkom izjavljuju, da ne mogu raspoznati, gdje je u politici desna, a gdje lijeva strana". Drugi su se tužili, da nijesu mogli umjetnički osjetiti komunizam a Lunačarski im se ruga, da mogu primiti svaku budalaštinu iz novine "a gigantski razmah ... pod crvenim znamenjem ne možete osjetiti". Na ovim se primjerima najbolje vidi, kako se u praksi provodio princip slobode umjetnika u slobodnoj stranci. Odsutnost slobode zapazili su i drugi posmatrači. Na kongresu sovjetskih književnika 1934. André Malraux izrazio je svoju bojazan s obzirom na ličnu slobodu umjetnika, a Radek mu je odgovorio, da društvo sada živi u neke vrsti ratu i ta okolnost zahtijeva iznimne žrtve najvitalnijih individualnih sloboda. Deset godina prije toga zapazio je dobro i Lunačarski, kad je i nehotice rekao istinu: "Ruska literatura bila je otrovana i danas je otrovana, a otrovana je odsustvom nutarnje slobode (*Sudbina ruske literature*, 1925.). Za carstva književnici su htjeli biti tendenciozni, a sad moraju biti. Uzalud Krupskaja pripovijeda o književnim simpatijama Lenjina, jer nitko ne niječe, da je Lenjin mogao osjetiti književnost, nego da njegov politički plan onemogućuje slobodu stvaranja. To je potvrđeno i izjavama Klare Cetkin s dosta jasnim riječima, da "komunisti ne će ostati na području književnosti skrštenih ruku i pustiti da nastane kaos."

Da se ovdje radi o potpunoj odsutnosti umjetničke slobode vidi se jasno iz načelnog stava prema tematici u literaturi. Princip služenja proletarijatu mora biti proveden dosljedno, jer će inače književnik biti ožigosan kao dokoni aristokrat. Lenjin je još više nego Marks ujednostavio umjetničku realnost i uništio stvaralačku ličnost davši im neznatno mjesto u golemom državnom kolosu. Lenjin za razliku od Marksa našao se u ostvarenom "raju" i književnost je spala na služinsko mjesto, dok je Marks još mogao teoretski držati je na visini. Umjetničku širinu i dubinu sveli su na socijalan fenomen kao i čitavu problematiku života. Stoga je talijanski marksist A. Labriola zavapio: "Lijeni umovi, koji hoće sva pitanja etike, estetike i filozofije svesti na jedno pitanje i izbaviti se daljih muka". (Trocki: *Literatura i revolucija*, str. 201.). To nije tragično, koliko činjenica, da još i danas pod kotačima sovjetskog mehanizma škripaju kosti književnika. Samo u interesu Staljina bila je smrt Gorkoga - čuo se šapat na zadnjem procesu u Moskvi.

UMJETNIČKO DJELO IZMEĐU DVIJU SKRAJNOSTI

Uvod.

Nijedno područje ljudske djelatnosti nije toliko istraživano koliko umjetničko stvaranje. Kako su djela vremenski prije znanstvenih rasprava o njima, kušao se sa svih strana protumačiti fenomen umjetničke kreacije. Nigdje nijesu građena neka pravila prema kojima bi se dalje stvarala djela. Pravila su nastala tek na osnovi već danih umjetničkih produkata. Značajno je pri tome, da nijesu toliko davane upute za stvaranje, koliko se nastojalo prodrijeti u bit već danog dijela, približiti mu se i na neki način odrediti magične snage, koje vjekovima privlače čovjeka, da im uđe u tajnu. Stvar je razumljiva, jer nema ljudskog djela, koje bi svestranije i u najzakutnije predjele duše djelovalo, kao što djeluje umjetnost. Nije čudo, što se onda kušala na razne načine protumačiti tajna umjetničkog stvaranja odredivši na neki način i preduvjete, kako se postizava umjetnički efekat. Na putu istraživanja zagonetnog područja iskrsnulo je bezbroj teorija, manje više uspjelih nagađanja, približnih uputa i svestranih osvjetljivanja. I onda, kad se raspravljalo o historijskim pitanjima i filozofskim problemima, kušalo se barem iz daljega da se priđe bliže djelu i da se odrede bitne značajke umjetničkih pojava. Danas se gotovo ne možemo više snaći u množini i šarolikosti ovakovih pojava, a što je najgore ne znamo, gdje bi postavili iznesenu teoriju s obzirom na umjetnički akt stvaranja. Svim teorijama neposredni je objekt umjetničko djelo, ali ono je rezultat duljeg rada i pripravljanja, marljivog izrađivanja i popravljanja i napokon definitivne redakcije, koju čitalac ima pred sobom. Stoga je nužno ustanoviti, kod pojedinih teorija, da li se odnose na predradnje, izradu ili konačnu izrađenost djela. Ovdje će se iznijeti nekoliko teorija, koje su htjele probiti maglu i protisnuti se bliže ljepotnoj pojavi, kakva se očituje u umjetničkom djelu. Ne može biti govora o konačnom rješenju pitanja, nego treba upozoriti na ekstremna gledanja u području književnosti, a istina će biti nekako po sredini ili na dodirnim točkama dviju skrajnosti. Kao podloga služi umjetničko djelo i na njemu treba ispitati iznesene teoretske probleme. Pri tome je važno pitanje nastanka, oblikovanja i konačnog izrađivanja djela. Za sve faze imamo bezbroj teorija, koje su kušale riješiti umjetnički problem. Dvije glavne struje otprilike

uključuju sve teorije: subjektivistička i objektivistička, te napokon posredna teorija kao sinteza subjektivnih i objektivnih elemenata, koji čine bit estetskog fenomena.

Postanje umjetničkog djela.

Umjetničko djelo kao i svako drugo ima početak u ljudskoj djelatnosti. Kao takvo mora u sebi nositi elemente ličnosti stvaraoca i duševnih moći, koje sudjeluju pri izradi. Ali čovjek, pa ni umjetnik, nije odijeljena pojedinka bez veze s okolinom i društvom. Prema tome se može postanje umjetničkog djela promatrati kao djelo pojedinca i zajednice, odnosno kao psihologija društva i pojedinca. Djelo nastaje u glavi umjetnika kao predstava ili ideal, a tek kasnije pojavljuje se u osjetnim elementima riječi, boja ili mramora. Tu se mora razlikovati formacija ideala ili koncepcija umjetničkog djela od izrade ili eksteriorizacije. Bez jasne ideje ili predstave umjetničkog djela, koje se ima ostvariti, djelo bi bilo nejasno i nepovezano. Ideal je predstava mašte o budućem djelu i to kao precizna slika, čista intuicija ili unutarnja vizija, koja lebdi pred duševnim očima. Dante je imao prije izrade jasan i precizan pojam odnosno određenu individualnost Beatrice, te ju je kasnije pretočio u riječi. Leonardo da Vinci imao je isto tako izrađen ideal ili predstavu Posljednje večere, prije nego što se dao na konačnu izradu. Ovaj već formirani ideal ili predstavu umjetnik daje svijetu izradom ili eksteriorizacijom, jer bi bez izrade djelo ostalo u krugu ideja i izvan realnosti, pa prema tome ne bismo imali u čemu uživati. Pri izradi dolazi do sve svoje punine pojam tehnike umjetnika, a ona je uvjetovana umjetničkim idealom. Zamišljenoj predstavi mora odgovarati i određena tehnika, a ne bilo koja. Tako je djelo u neku ruku svojim idealom ili umjetničkom predstavom već određeno u pogledu buduće izrade, jer umjetnička tehnika nije opće valjan kliše, koji pristaje svakoj umjetničkoj viziji. Ovo je navelo Crocea, da je sasvim zanemario ovaj drugi momenat, t. j. izradu djela, što naziva ekstrinsekacijom, koja je sporedne važnosti, jer je umjetničko djelo gotovo i izrađeno već u samoj viziji. Vanjski elementi riječi, boja, mramor mogu biti samo fizička ljepota, koja s umjetnošću nema ništa. Ovo je veoma važna stvar s obzirom na ono što ćemo kasnije reći. Croceu je naime važna ona subjektivna komponenta odnosno umjetnička vizija, a objektivizacija vizije ispada iz pojma umjetnosti. Prema svemu tome može se zaključiti, da djelo nije rezultat slučajnosti ili instinktivnosti nego promišljenog duševnog rada, a tako se i mogu protumačiti popravci ili korekture, koje su umjetnici izvodili na svojim djelima, očito uviđajući da nijesu ostvarili do kraja zamišljenu viziju. Nasuprot ovom mišljenju, dijelom intelektualističkom, Bremond je postavio više mističku teoriju, gdje bi uloga razuma bila mnogo manja. Još dalje je pošla teorija tvrdeći, da umjetničko djelo nastaje iz područja nesvijesnoga a ne kao rezultat svijesnoga oblikovanja ideala ili vizije. Teoretičari su se naslanjali u tom pogledu na izjave nekih umjetnika (Bahr, Bourget, Saint-Evremond) ali je

očito, da su pomiješali granice između umjetničke koncepcije i inspiracije. To se dade zaključiti iz riječi Nietzschea, kad govori o inspiraciji. Drugi su opet mislili, da se umjetnički ideal ili vizija ne mogu nikada izraziti ili dostići. Platonu i Cousinu vizija je nedostiživa i sve što umjetnik izrazi samo je sjena ideala, recimo, o tijelu.

Sada se postavlja pitanje, da li umjetnička vizija ili ideal stoji pod dojmom vanjskih okolnosti. Da li umjetnik formira ideal neovisno od rase, prirode i vremena ili ti momenti utječu na izgradnju ideala, koji će umjetnik ostvariti u dijelu? Kad je govor o imitaciji modela ili prirode, utjecaj je očit, jer tu kao da umjetnik nema svoga ideala ili vizije, nego jednostavno kopira vanjski objekt. Ali i kod drugih slučajeva može se zapaziti utjecaj vanjskih okolnosti. Tako, recimo, umjetnički milieu utječe na formiranje ideala ili vizije, jer koliko god umjetnik bio neovisan, vidimo u jednoj vremenskoj periodi upadljive sličnosti među umjetnicima i tek jedan genijalan umjetnik sintetizira sve značajne poglede na umjetnost, te tako nastaje stil pojedinih epoha: barok, romantika i t.d. Ipak su pogriješili teoretičari tumačeći genezu djela i pojava umjetnika čisto deterministički: ova okolina može dati samo ovakvo dijelo i ovakva umjetnika. Tako govori Taine u ovoj (Holandiji) zemlji, voda stvara travu, trava čini životinje, koje daju sir, maslac i meso, a sve to određuje čovjeka (*Philosophie de l'art*, p. 55). S pravom je odgovorio De Wulf, da bi u Holandiji moralo biti na hiljade Rubensa, ako je umjetnička klica slična biljnoj ili zašto dva brata Corneillea nijesu jednako veliki pjesnici, a nalazili su se u jednakom milieu i rođeni su od iste majke. Zašto Rubensov učenik Van Dyck uza svu vjernost učitelju postaje zasebna umjetnička ličnost? Zato što ni vrijeme ni klima ni ista škola ne mogu uništiti žig ličnosti utisnut pojedinim djelima te dakako ne mogu do kraja tim načinom protumačiti umjetnički fenomen. Upravo zbog ličnog elementa umjetnost je nazvana stvaranjem, jer da djela sliče jedno drugome kao tvornički proizvodi, onda bi se zvala fabrikacija. Ono najljepše u djelu izvučeno je iz duše umjetnika. Ako umjetnička vizija nije uvjetovana isključivim dojmom vanjskih elemenata, onda se moraju tražiti unutarnje ili subjektivne komponente, koje sudjeluju i bitno određuju umjetničko djelo. Kreativna imaginacija i inteligencija daju smisao riječima, bojama i glasovima. Na gotovom djelu može se lako zapaziti snaga dviju estetskih moći: mašte i razuma. Pa i umjetnost primitivaca pokazuje, da nijesu jednostavno kopirali nego izrađivali prema svome zamišljenom idealu ili viziji. Priroda ne daje čovjeka s jednim okom i jednom nogom, ali slikar imaginacijom i razumom nadomješta manjak slikarije. Tu se očito vidi sudjelovanje mašte i razuma.

Eksteriorizacija.

Umjetnički ideal ili vizija najsavršeniji je oblik umjetnine, ali u tome stanju ne ostaje, nego unutarnjom snagom teži za izražajem. Izražaj sam

teoretski govoreći ne ide strogo u samu umjetnost nego je više nego vanjsko i, kako veli Bremond, nečisto u usporedbi s kristalom umjetničke vizije. Ona se pretakanjem u obične riječi degradira samim tim, što se mora zaodjenuti ruhom naših svagdašnjih otrcanih riječi. Međutim činjenica je, da vizija gotovo fatalnim nagonom tjera na izradu ili eksteriorizaciju, da i drugi vide i osjete ono, što je umjetnik osjetio. Vizija tako reći tjera pjesnika i on joj daje književni oblik. Kako sam prije spomenuo, Croceu je vanjska izrada nebitan momenat, jer je izraz već gotov u umjetničkoj viziji i njome je određen. Međutim može se dosta ozbiljno prigovoriti takovu shvatanju, jer koja korist od samih umjetničkih vizija, koje nijesu privedene u djelo odnosno dobile fizičku vanjštinu, s tim više kad je Croce estetski fenomen sveo na literarni izraz, pa po čemu ćemo doživjeti umjetničko djelo, ako ne po izražajnom elementu?

Makar vanjski izraz bio nešto fizičko i vanjsko, opet je to jedini put, kojim promatrač dolazi do umjetničke vizije. Drugi su u eksteriorizaciji gledali oterećivanja nagomilanih snaga, a tu je dakako ukopčan momenat koristi, t. j. olakšanje. Međutim umjetničko djelo nastaje, kad su sve druge brige uklonjene. Isto tako umjetnost nije neka vrst igre i luksusa (Kant, Plehanov), jer to ide više u emotivnu stranu djela, a nikako ne tumači genezu djela, osim toga to umanjuje njeno dostojanstvo izjednačivši izradu umjetnika sa sportom ili kojekakvom komedijom. Poznat je dobro opsežni martirologij umjetnosti, a da bismo se mogli zadovoljiti tim tumačenjem, jer koliko se umjetnika -nesretnika u životu pokorilo inspiraciji i radilo u najtežim prilikama i njihov rad ne možemo kvalificirati kao igru. Ovdje je mjesto, da se stavi inspiracija ili *furor poeticus*, koji sudjeluje i kod umjetničke vizije, ali još više u času eksteriorizacije, kad unutarnja inspiracija neodoljivo teži za izražajem. Kakve je prirode *furor poeticus*, o tome je opet mnogo napisano, ali ovdje mu je mjesto i pravo značenje.

Odnos vizije prema eksteriorizaciji.

Do sada smo promatrali dva momenta kod geneze umjetničkog djela: oblikovanje ideala, intuiciju, viziju i eksteriorizaciju ili izradu. Nastaje pitanje, kakav je odnos među njima? Svakako je druga faza, t. j. izrada, ovisna o prvoj ili viziji. Vremenski dolazi iza vizije. Uopće se može reći da je odnos raznolik prema tipu umjetnika. Jedni dugo nose u sebi sliku ili viziju, a drugi u času koncipiranja ideala odmah izrađuju. Jedni idu lagano, popravljaju i preinačuju viziju, a drugi se odmah laćaju posla. Vizija se negda pojavi nenadano i preko očekivanja, a drugi put treba dugo čekati, dok se slika pokaže u savršenu obliku. Za Rubensa kažu, da je iskrslu viziju odmah stavljao na platno - od vizije do platna bio je malen razmak. Kako drugi opet dugo nose u sebi ideal i viziju, poznato je iz autentičnih izjava umjetnika, koji su jedno djelo nosili u sebi čitav život, dok mu nijesu dali napokon vanjsku formu. Vrijeme između

vizije i eksteriorizacije nazvao je Nazor sretnim imenom, uzetim iz zoologije - inkubacija. Ona je zavisna od karaktera umjetnika. Tako su svi ljudi u neku ruku umjetnici koliko mogu imati vizije, ali svima nije dano, da im dadu vanjski oblik. Te vizije s njima umiru, a drugi - umjetnici - mogu ih zaodjenuti adekvatnim vanjskim oblikom. Tu je zapravo granica između umjetnika i ne -umjetnika. Dakako da su vizije umjetnika intenzivnije, jače i svestranije nego kod neumjetnika, ali ih i ovi mogu imati u izvjesnom obliku. Neumjetniku još nedostaje moć izražaja i to ga onda potpuno dijeli od pravoga umjetnika. Eksteriorizacija predpostavlja umjetničku tehniku, bez koje se ne može ništa. Kako je težak put od vizije do konačne izradbe dokaz su brojna uništenja vlastitih djela, kod kojih su umjetnici držali da nijesu dali umjetničkom idealu adekvatnu formu. Dok su jedni spaljivali djela, drugi su ih dotjerivali dugi niz godina. Zapravo veoma rijetko uspijeva umjetniku adekvatno izraziti viziju i tim se tumači njihovo nezadovoljstvo s djelima (vidi De Wulf, *La beauté et l'oeuvre d'art*, p. 43).

Ljepota umjetničkog djela.

Za umjetničku intuiciju, koja je dobila adekvatnu vanjsku formu ili izražaj, kažemo, da je lijepa. Umjetničko je djelo uspjelo. Ono je lijepo, a ovaj se atribut ne smije uzeti, kao da bi se ljepota samo na vanjski način nalijepila kao stran elemenat drugome elementu. Kao ljudsko djelo nosi na sebi sve značajke čovjeka-stvaraoca, a to ga dijeli od prirodnoga lijepoga, koje je također lijepo, ali u drugom smislu, kako kaže Bergson, jer nije priroda djelo ljudsko. Stoga je umjetničko djelo čovjeku bliže nego prirodna ljepota, jer je stvoreno od čovjeka, da govori čovjeku. Platon je takvim ljudskim djelima porekao atribut ljepote na temelju njegove poznate filozofske pretpostavke, da čovjek ne može ostvariti ideal ljepote u djelima. Diderot i Pascal naprotiv uzvisuju prirodnu ljepotu na štetu umjetničke ljepote očito iz razloga koristi, koji se obično nalaze na dnu naše simpatije za prirodu. Ali umjetničko djelo nadvisuje prirodu s obzirom na čovjeka, jer ovo neposrednije govori čovječjoj duši, budući da je stvoreno od nama sličnoga čovjeka. Osim toga to djelo nije samo odražaj ljepote ili je lijepo koliko je kopija realne prirode, nego je lijepo samo po sebi. Ono ima vlastitu ljepotu i k tome je lijepo ljudski. U čemu se onda sastoji umjetnička ljepota? Ovo je najteže pitanje estetske problematike i na njemu su se razišle estetsko-literarne teorije na području književnosti. Upravo su se obrazovale dvije ekstremističke struje s nijansiranim podrazredima: objektivistička i subjektivistička. Nalazeći se pred umjetničkim djelom jedni su odgovorili, da se ljepota nalazi u objektu neovisno od subjekta, dakle izvan nas, a drugima je ljepota u impresijama, koje ispunjaju našu dušu nalazeći se pred djelom - ljepota je u subjektu. Klasična estetika naginjala je više objektivnim elementima umjetničkog: red, simetrija; a moderni vide ljepotu u subjektivnim stanjima duše, koja projiciramo na djelo. Tako je

umjetničko djelo zapalo među dvije ekstremne struje shvatanja umjetnosti i ta se borba vodi već od Grka do danas. Na sreću postoji i jedna posredna teorija, koja kaže, da ljepota umjetničkog djela nije isključivo ni u objektivnim elementima ni u subjektivnim nego u njihovoj sintezi. Bezbrojne su teorije u okviru subjektivizma kao i objektivizma.

Subjektivizam - Teorija Einfühlunga.

Ova se struja naziva još i psihologizam, tvrdeći da ljepota nije u objektima nego u našem duševnom stanju, koje prenosimo na djelo. Ovaj su pravac u estetici do kraja izgradili Lipps, Volkelt, te Müller-Freienfels, a k njima možemo ubrojiti i Crocea. Njemački izraz mogli bismo prevesti "umjetničko oživljenje" djela, jer djelo je na neki način mrtvo i tek u kontaktu sa subjektom dobiva ljepotu. Francuzi su to preveli s izrazima simbolička simpatija, estetski sentimentalizam (sympathie symbolique, sentimentalisme esthetique). Nama je glavno značenje, to jest da je impresija umjetnosti fenomen ličnosti a ne objekta. Ima i ovdje različnih nijansa u shvatanju. Tako se empiristima ljepota sastoji u impresiji na naša osjetila. Objekti su tu samo kao nadražaj za osjetila ali ne razuma. Takva bi ljepota prirodno bila zajednička ljudima i životinjama, jer i ove imaju osjetila. Idealisti stavljaju težište na djelatnost duha. Ljepota je kreacija duha, jer za njih postoji samo realnost duha, a umjetnost je proces duha i ovaj se realizira u umjetnosti bez obzira na sjetila. Croceu je estetska djelatnost u imaginativnoj intuiciji a ne intelektualnoj. On odbija teoriju o potrebi senzibilne intuicije priznajući samo aktivnost duha. Ne ćemo se zaustavljati na pojedinim piscima, nego ćemo iznijeti mišljenje glavnih zastupnika teorije *Einfühlunga*. U čemu se ono sastoji?

a) Pri promatranju djela u nama budi se emocija, bilo da je ona već postojala, bilo da je nastala u dodiru s djelom.

b) Tada nastaje neke vrsti prebacivanje unutarnjeg duševnog stanja prema vani. Djelu dajem ono što pripada meni i tako priroda živi od subjekta. Literarni izraz boja, linije samo su modifikacije subjekta. Proces se završava kontemplacijom u objektu, koji je postao isto što i mi. Lipps nalazi uživanje umjetnosti u tom da nam se sviđaju sami sebi u djelu, koje je refleks našega "ja". Prema tome kipovi se čine srditi ili veseli prema duševnom raspoloženju promatrača. Književno djelo manje prikladno za ovakva projiciranja duševnih stanja također poprima stanja čitača, te mu se prema njegovu duševnom stanju može djelo svidjeti ili ne svidjeti. I Croceova teorija pripada ovamo, premda se on borio protiv ove eminentno njemačke teorije. On kaže: "Ljepota ne pripada stvarima, nije to fizički fakt, ona pripada aktivnosti ljudskoj, duhovnoj energiji" (*Esthétique comme science de l'expression et linguistique générale*, p. 93). Na istome mjestu nastavlja: "Umjetničke spomenike, *spiritus movens* estetske reprodukcije nazivamo lijepim stvarima ili fizičkim lijepim. To je verbalan

paradoks, jer lijepo nije u stvarima, ono uopće nije nikakva fizička pojava već je u aktivnosti čovjekovoj i njegovoj duhovnoj energiji. Lijepo u prirodi samo je nadražajno sredstvo estetske reprodukcije. Istu misao ponovio je Croce u eseju "Umjetnost kao stvaranje". Subjektivistička teorija naročito je izgrađena u Njemačkoj. Müller-Freienfels pobija nastojanje objektivista, koji istražuju objektivne elemente kao izvor estetskog fenomena i svraća pažnju na ličnost umjetnika. Protumačiti djelo može se samo uronjivanjem u umjetničku prirodu stvaraoca. Tako je našao nekoliko tipova umjetnika (afektivni, intelektivni, agresivni i t.d.) i iz njihove prirode kušao protumačiti i umjetnički izraz. Dylthey (*Kultur der Gegenwart*) našao je tri tipa umjetnika s obzirom na njihov nazor na svijet (materijalisti i pozitivisti, objektivni idealisti i idealisti slobode) i pokušava odrediti kakav će biti njihov izraz. Na taj način htjeli su ući u tajnu umjetničke ljepote. Prema njima umjetnik stvara, bira izraz prema svome nazoru na svijet, tako da izraz naturalista nije identičan s onim idealista. S druge strane, Nohl i Rutz htjeli su odrediti umjetničko djelo na temelju bioloških podataka odnosno na temelju tjelesne strukture umjetnika, koja određuje izraz umjetnika (našli su tri tipa tjelesnog držanja, koji dolaze do izražaja kod umjetničkog stvaranja). Ove teorije nove njemačke estetike ne bi trebalo ni spominjati, jer se odnose više na istraživanje umjetničke forme, kad ne bi neki njima kušali protumačiti ljepotni fenomen, jer svima ovima ljepota se ne sastoji u objektu-djelu nego duhovnom nazoru ili tjelesnom držanju umjetnika odnosno estetski fenomen sveden je na istraživanje umjetničke ličnosti. Na ove teorije mogu se nasloniti svi pokušaji kritičara, koji na temelju ovakovih podataka određuju vrijednost djela bez obzira na objektivne elemente. U jednaku pogrešku upali su pristaše psihoanalize videći u umjetničkom stvaranju očitovanje strasti i kušajući protumačiti umjetničku ljepotu ne na temelju djela nego na osnovi erotskog stanja umjetnika, koji nužno iznosi u djelima nekoć zatomljene erotske porive. (Oto Rank, Reik). Sve ove teorije svode estetski fenomen na subjekt, a djelu i njegovoj formalnoj strani malo daju.

Dakako da se u ovakvim teorijama umjetnička tehnika gubi. Sve moguće literarne forme ne znače ništa kao ni izražaj sam, jer estetski se fenomen nalazi u tome, koliko smo u djelo ulili naših ličnih osjećanja. Po ovoj teoriji vrijedi jednako original i kopija, pravo stvaranje i diletantsko imitiranje. Osim toga naše je subjektivno stanje promjenljivo, pa bi se prema tome mijenjala i umjetnička vrijednost djela. Za istoga čovjeka prema duševnom raspoloženju djelo može biti danas lijepo a sutra ružno. Remek-djelo ostat će bez značenja, ako se nalazim u takvu duševnom raspoloženju, da ne osjećam potrebe da se s njim saživim. Charles Lalo je s pravom prigovorio (*Les sentiments esthétiques*, p. 78), da je takova projekcija osjećaja nemoguća pri gledanju drame, gdje ima najoprečnijih karaktera u isto vrijeme na pozornici,

a naše duševno stanje nije spremište iz kojega bismo mogli svakome ponešto dati, i ako dopustimo, da to možemo učiniti jednomu. Tim bi se već narušilo jedinstvo duševnih funkcija.

Sociološka estetika.

Krivo je mišljenje, da je ova teorija nastala tek u posljednje vrijeme, kad je socijalizam i komunizam dobio i političku vlast u nekim zemljama. Zapravo su noviji sociološki estetici iskrivili pravo značenje teorije ograničivši njen opseg samo na jedan društveni isječak. To naročito vrijedi za estetike marksističkog pravca, koji su socijalni fenomen ograničili na proleterski dio ljudstva, a svemu drugome niječu pridjevak socijalnosti. Stariji teoretici sociološke estetike shvaćaju društvo u cjelini ne dajući prednost bilo kojemu staležu nego promatrajući problem kao čisto literarno pitanje. Njima je sasvim sporedno, kakve je vrste odnosna socijalna sredina, a marksistički teoretici priznaju vrijednost prosuđivanja umjetničkog djela samo proletarskom dijelu. Stoga su pogriješili njihovi pisci pišući o tim problemima: Bogdanov, Lunačarski, Freville, Glivenko i drugi. Tako je na primjer Zveličinskaja sasvim neopravdano strpala sv. Augustina među feudalne estetike, i ako u njegovo vrijeme feudalizma nije ni bilo. Mnogo obzirnije i književnije postupaju drugi pisci: Needham (*Le développement de l'esthétique sociologique en France et Angleterre*, 1926), Gross (*Mouvement littéraire socialiste depuis*, 1830), Lukacs (*Zur Sociologie des modernen Dramas*) i neki drugi, kao talijanski marksist Labriola. Ovdje ne može biti govora o jednostranim pogledima Marksa, Lassallea i Lenjina, koji su o tom problemu pisali, ili recimo Proudhona, kojega i francuski estetici smatraju abnormalnim u pitanju književnih problema. Sociološki smjer u prosuđivanju književnosti stariji je mnogo od Marksa. Tako sam Croce navodi de Bonalda, grofa de Barante, a naročito je to istakla madame de Staël. Postoji o pitanju golema literatura, većinom fragmentarna i jednostrana, stoga se ovdje iznosi tumačenje Charlesa Laloa kao najznanstvenije i najknjiževnije, a dao ga je u djelu *Les sentiments esthétiques*. On vidi u svim ljudskim djelima samo socijalnu vrednotu. Umjetnička je ljepota socijalna ljepota a ne individualna, to jest umjetničko djelo nije lijepo, ako kao takvo nije priznato po kolektivu bilo kakve vrste: aristokratskom, proletarskom i t.d. Ljepota dakako nije u objektu-djelu nego u dušama određenog kolektiva, koji slično teoriji Einfühlunga svoja duševna stanja unosi u umjetničko djelo. Ako bi umjetničko djelo pružilo zadovoljstvo samo jednom čovjeku, to još ne bi bio estetski fenomen, jer je sam. Prema tome, ako hoćemo znati je li djelo lijepo, moramo pitati suvremenike i grupu ljudi, među kojima je djelo niknulo. Njihov sud bit će mjerodavan kriterij uspjeha. Djelo Vergilija lijepo je zato što se svidjelo njegovim suvremenicima, odnosno sličnu društvenu sloju ljudi u bilo kojem vremenu. Svaka umjetnost pretpostavlja publiku kao djelitelja estetskih sankcija - kaže Lalo. Umjetnička tehnika varira prema društvenim

promjenama i mijenama ukusa. Fidijina publika tražila je mirne linije i ujednačene tjelesne pokrete, a osudila bi usplahirenu tehniku Van Gogha ili književnog ekspresionizma. Što je nekada bilo lijepo, s promjenom društva može postati neskladno. Lalo otvoreno priznaje, da umjetnička ljepota nema u sebi ništa stalno i apsolutno. Ovakovo naziranje nije teško opovrći, jer bi po toj teoriji sva prošla umjetnost koja više ne odgovara ukusu današnjeg društva imala samo arheološku vrijednost. Međutim svakodnevno iskustvo uvjerava nas unatoč svim društvenim promjenama o valjanosti umjetničkih djela Fidije, Homera, Dantea i drugih. Preko promjenljivih okolnosti čovječanstvo u njima gleda nepromjenljivu ljepotu zato što estetski kriterij nije ni u pojedincu ni u kolektivu nego u nekim objektivnim elementima djela. Umjetnička ljepota vječno je mlada, a na objekciju zašto se i današnje društvo divi oblicima prošlosti i rado gleda retrospektivne izložbe, Lalo odgovara, da je to iluzija, pomanjkanje ličnog uvjerenja i ljubav prema historiji (De Wulf -o. c. p. 70). Ne može se reći kao Lalo, da živimo u epohi dekadence, jer su se velikim djelima divili u doba najvidovitijeg shvaćanja umjetničkih djela kao i u vrijeme umjetničke dekadencije. Općenito se priznaje, da je bilo razdoblja s pokvarenim ukusom i nevaljalim te promašenim stilovima (kaćiperstvo u Francuskoj), a prema toj teoriji i oni bi imali isto pravo na život kao i francuski klasici, jer su imali sredinu, koja ih je razumijevala. Ipak se danas o toj pojavi piše kao o nekoj nastranosti. Ako Chapelaine nije jednak Racineu znači, da sudimo po nekom drugom kriteriju a ne samo uspjeha ovoga ili onoga kod publike. Simpatija općinstva može biti znak uspjeha, ali nikako kriterij valjanosti. Stoga opravdano pita Arreat: "Zar je Wagner manje vrijedio, kad su ga izviždali u Parizu nego danas, kad mu se divimo svi?" Osim toga može se historijski potvrditi, da je bilo velikih umjetnika, koji su stvarali u suprotnosti s konvencionalnim shvaćanjima suvremenika. Oni su krčili putove, koje je istom potomstvo primalo kao valjane. Osim toga, broj glasova ne može odlučiti o vrijednosti umjetničkog djela, a ako odlučuje o kvalitetu, onda je dosta i jedan glas, da opravda vrijednost dijela. Lalo je prigovorio teoriji Einfühlunga, da zaboravlja tehniku djela, ali prigovor jednako vrijedi i za njega, jer on traži ljepotni kriterij u svijesti kolektiva, a drugi u svijesti svakoga pojedinca. Ovdje treba spomenuti pseudodemokratsko hvalisanje o socijalizaciji umjetnosti, gdje bi umjetnost bila jednako shvaćena i pristupačna svim ljudima. To je utopija, jer uz nejednaku duševnu sposobnost ljudi nemoguće je da ljudi jednako uživaju u ljepoti umjetnine. Neko će vječno ostati tup za shvaćanje umjetnosti, a drugi će je odmah razumjeti. Može se tome približavati popularizacijom umjetnosti i odgojem, ali potpuno izjednačenje protivi se prirodi ljudi, koji su nejednako umjetnički raspoloženi. Jedino u tom smislu ispravna je Lenjinova rečenica: umjetnost pripada narodu. Možemo biti najbolji prijatelji naroda, ali će ljepote Dantea ostati većinom skrivene očima neukog naroda, dok profinjeni umjetnik u njima nalazi čari. Jednako su utopističke tvrdnje

Trockoga, da će u komunističkom društvu prosječni čovjek doseći umjetničku razinu Homera i Shakespearea (Trocki: *Literatura i revolucija*, strana 194).

Zaključak.

Sve izložene teorije nazivamo umjetničkim subjektivizmom. Ima još mnogo sličnih teorija, ali je svima zadnja riječ, da ljepota nije u djelu nego u našim duševnim stanjima, samo što to na razne načine tumače: bilo da mi projiciramo duševno stanje u djelo (Einfühlung), bilo da odlučuju duševna stanja kolektiva (sociološka) ili napokon da naša duševna stanja pri dodiru s djelom imaju praktičnu korist (pragmatisti). Ali nijedan od ovih pravaca ne vodi računa o cjelini estetskog fenomena. Bez zanemarivanja i jednog od ovih spomenutih momenata treba ipak tražiti tvrde i trajnije kriterije umjetničke ljepote i to u samim djelima, pa te objektivne elemente spojiti sa subjektivnim i u njihovoj sintezi ustanoviti objektivne kvalitete, koje opravdavaju naše povjerenje prema djelima tijekom vjekova. "Kao znanstvena i moralna baština, tako se ni baština umjetničke ljepote ne rasipa periodično, da se ponovno skuplja, nego se obogaćena vjekovima prenosi na potomstvo. To je kolektivno dobro, kojega čuvanje i uvećavanje nije povjereno pojedincu i nacijama nego čovječanstvu". (De Wulf o. c. 82).

Objektivizam.

Ovdje je suvišno nabrajati objektivističke struje, jer je svakomu poznato, kako su one prevladavale u školi sve do dana današnjega. Povjerenje dano antiknoj umjetničkoj teoriji toliko je osvojilo svijet, da i današnjim estetikama, a naročito školskim poetikama, prevladava formalistički smjer. Renesansa je tome mnogo pridonijela uzdižući Aristotela kao prvoborca te struje. Scaliger i Boileau svojim nastupom duboko su zaorali u pravcu održavanja antiknog objektivističkog gledanja umjetnosti nemajući povjerenja u lični ukus nego tražeći opće valjane objektivne zakone, koji upravljaju i sačinjavaju umjetničko djelo. Moderna estetika subjektivizma nastala je kao reakcija na objektivizam. Drugo je pitanje, da li subjektivisti imaju pravo na onaj način optuživati Aristotela, kao što čini recimo Bremond. Tko se malo dublje zanima Aristotelovim principima, vidjet će, da je i Aristotel vodio računa o subjektivnim elementima u dodiru s umjetničkim djelom. Dovoljno je samo spomenuti njegovo zagonetno pitanje katarze (pročišćenja) u tragediji. Objektivistička estetika skrenula je s puta istom kod epigona, a subjektivizam je opravdano ostao protiv zanemarenja ličnosti promatrača. Fatalno je što su subjektivisti u žestokoj reakciji prešli u ekstrem, zanemarujući objektivnu stranu djela. Tako se umjetnička problematika potezala iz jedne skrajnosti u drugu. Na sreću u novije doba izgrađuju kompromisni pravac sinteze dvaju smjerova i protiv navale subjektivista rehabilitiraju objektivne elemente umjetničkog djela. Reakcija protiv pretjeranog subjektivizma opaža se u svim krugovima. Dosta

je spomenuti De Wulfa, Arreata, Walzela a naročito Maxa Dessoira (*Ästhetik und allgemeine Kunstwissenschaft*). Ovaj odlučno tvrdi, da postoji estetska realnost sa svojim imanentnim zakonima, koji se ne mogu svesti jednostavno na psihološke zakone. Dalje kaže: "Immer deutlicher wurde dabei, dass die Objekte nicht gleich-giltige Reize zur Auslösung eines seelischen Zustandes sind, sondern Träger ästhetischer Werte. Wenn der experimentierende Psyholog einen Versuchsgegenstand herstellt, so muss es mit ästhetischem Urteil geschehen, denn der Gegenstand ist mehr als nichtssagendes Anregungsmittel." Dessoir zapaža u nauci opadanje subjektivizma. Tu se obično osjeća žalac protiv Crocea, koji govori o umjetničkom djelu samo kao nadražajnom sredstvu i ništa više. Bergson također naglašava vrijednost umjetničkog djela s riječima: "Ne ispunja subjekt osjećajima objekt, nego obratno subjekt smjerno podliježe djelovanju djela predajući se onomu što djelo izražava." Da umjetničko djelo nije samo nadražno sredstvo, u koje prenosimo svoje osjećaje, dokazuje činjenica, da u nama ne može nastati estetska impresija nego samo intervencijom samoga djela, a to znači, da u njemu i izvan nas mora biti nešto lijepo, što na nas djeluje. Iskustvo nam kaže, da se mi podvrgavamo djelu, u početku se osjećamo pasivno i tek kasnije reagiramo. U dodiru s umjetničkim djelom osjećamo neki udarac, a taj ne dolazi iz nas, nego iz djela: iz drame, poezije. Prema tome djelo u nama stvara uzbuđenje. Pa i sami umjetnici podliježu impresiji vlastitog djela. Poznat je mit o Pigmalionu, koji se zaljubio u kip Galateje, koju je sam izradio. Michelangelo od ushićenja pred svojim Mojsijem kliče: Još samo progovori! Tu je sigurno djelovao objekt i to na samoga stvaraoca. Jasno je dakle, da subjektivisti pretjeruju sa značajem impresije, kao da u objektu ne bi bilo elemenata, koji su sami po sebi lijepi. Istina, može se reći, da mi doista projiciramo u djela svoje osjećaje, ali to još nije bitni dio estetskog fenomena. Na taj način ljepota je umjetničkog djela bilateralna, jer počiva u objektu i subjektu, koji ga promatra. Ta dva aspekta umjetničkog djela međusobno se spajaju. Jedan je od drugoga nerazdruživ. Da jasnije uočimo tu činjenicu, analizirat ćemo objektivne i subjektivne elemente umjetničkog djela.

Objektivni elemenat. Red.

Ovdje se ne će govoriti o svim elementima nego samo o nekima. Podrobniji podaci mogu se naći u knjizi Svobode: *L'ésthétique d'Aristote*. Tamo se opširno analizira Aristotelov pojam reda, simetrije, veličine, idejne građe, rasporedbe, izraza i t.d. Ovdje neka bude spomenut samo jedan princip, koji je ogromne važnosti za shvaćanje umjetnosti. To je red. Svatko zna što znači poredati knjige, stvari, životinje i t.d. Prema tome red pretpostavlja neku množinu materijala, koju treba urediti, da na tom materijalu vidimo red. Drugi nužni zahtjev za uspostavu reda jest princip jedinstva, t. j. kako ću i prema čemu urediti, recimo, svoje knjige: prema sadržaju, formatu, jezicima i t.d. To

je princip jedinstva, koji sam primijenio da napravim red. Čim se promijeni princip jedinstva, dakako da će se promijeniti i poredak materijala. Glavno je dakle taj princip jedinstva, koji odaberem nalazeći se pred množinom materijala, a taj princip nalazimo apstraktnim načinom u samom materijalu, koji moramo urediti. Dakako da ta apstrakcija nije neki metafizički pojam, nego je uhvaćen na osjetilnim stvarima. Uz množinu materijala i princip jedinstva treba i treći elemenat, a to je različan stupanj onog zajedničkog karaktera, koji posjeduje svaki elemenat materije. Različnost ne znači postupno nesličnost. Različnost predstavlja zajedničke crte među pojedinim djelima, samo što zajednička značajka nije jednako zastupana u svakom djelu. Svi romani nisu jednake važnosti, premda imaju svi značajke romana. Ima manje ili više vrijednih, premda su svi romani. To znači različan stupanj zajedničke značajke, a disparatnost znači, recimo, staviti u red knjige i majmune, a to je nemoguće, jer nema među njima zajedničke crte, koju bismo uzeli za princip reda. Red je dakle svođenje k jedinstvu mnogostrukih i raznih elemenata prema jednom uzetom principu. Što znači umjetnički red? Svaki poredak nije umjetnički, nego tim imenom zovemo takav red, koji u sebi ima moć, da u drugome izazove jaku impresiju, kad mu se približi i kad mu taj red govori njegovim osjetilima, mašti i razumu. Prema tome je umjetničko djelo uređena cjelina, gdje ima raznih mnogostrukih elemenata, u kojima vlada jedinstvo, koje djeluje i potiče čovjeka na razmišljanje. Da ove elemente reda bolje razumijemo, stvar ćemo protumačiti na temelju umjetničkog djela. Mnogostrukost elemenata koji ulaze u umjetničko djelo Aristotel naziva "odmjerena veličina" (juste mesure). Prema tome, ako je djelo oskudno elementima u nj unesenim, kažemo da je banalno ili prazno, a ako se nalazi previše elemenata, onda subjekt ne može sve probaviti i tako ne može doći do sklada dojma. Mnogostrukost nije apsolutna stvar, nego je većinom odmjerena prema subjektu, kojemu je namijenjena. Kompleksna problematika romana ne može djelovati na dijete. Dakako da se moraju u djelu nalaziti bitni elementi, ali ne uvijek kao u prirodnoj ljepoti. Ako se čovjek rodi s jednim okom ili rukom, kažemo, da nije potpuno lijep, a kod umjetnine to može manjkati, a da se ne naruši ljepota. Kod slike u profilu nema jednoga oka, jedne strane lica i t.d., ali to promatrač nadomješta logičnim zaključivanjem i maštom. Promatrač će sliku u mašti upotpuniti. Kod umjetnine nije dakle nužna nazočnost svih elemenata, pače umjetnik često krnji nekoje dijelove i tako sili promatrača, da ih on na neki način dovrši i upotpuni s pomoću razuma i mašte. To se u umjetnosti sve zove namjerna mutilacija ili krnjenje, potreba predviđanja ili sugestija. Umjetnik namjerno izostavi neki dio, samo ga načne, intonira, a promatrač onda upotpunjuje. Tako ako roman iznosi sve neznatne detalje, onda umara i postaje nesnosan. Umjetnik mora biti suzdržljiv u riječima i znati proizvesti sugestiju. Nije nikakva odlika stila prevelika brbljavost, nego naprotiv vješto prikazivanje i izazivanje mašte čitača s pomoću nekoliko riječi. To je pravo značenje umjetničke sugestije. Umjetnik

ne izrekne neke momente, nego ih samo sugerira. E. Hello zahtijeva od stila, da bude ekspanzivan, ali i suzdržljiv, postidan i diskretan. Umjetnik koji zatrpava pomanjkanje sugestije množinom iznesenih elemenata, ne računa s fantazijskom moći čitača, kojemu je dosta samo intonirati jedan momenat, a on dalje nastavlja. Različnost elemenata znači isticanje pojedinih dijelova, ocrtavanje različnih karaktera, ali tako da sve te sporedne radnje utječu u glavnu i ne narušavaju kompoziciju djela kao cjeline. Tu naročito može djelovati kontrast karaktera, položaja, osjećaja, jer gdje su karakteri monotoni, to više nisu živa bića s individualnom psihologijom, nego klišeji, fabrikacija po modelu a ne živa realnost. Skupina lica u tragediji djeluje samo kao pojedinka sa svojom ličnom notom, u protivnom slučaju imamo samo izmišljene utvare.

Princip jedinstva naziva se zapravo ideja ili više njih, koje je umjetnik htio izraziti. Ideje postoje u graditeljstvu, kiparstvu a ne samo u književnosti. Tako su neki umjetnici davali ideje tišine, krepkosti, strasti, domoljublja. Tako je karakter junaka ideja tragedije. Ideji kao principu jedinstva škodi disharmonična ličnost. Umjetnik je slobodan izabrati princip jedinstva ili ideju, ali jednom izabravši, mora joj ostati vjeran. Koliko u književnosti ima u tom pogledu kontradikcija? Tako ocrtanu karakteru u prvim glavama knjige, najednom protivurječi neka akcija u daljnjem nastavku. Ako je dana osnovna karakterna crta pomirljivost, onda to isto lice mora biti pošteđeno od žestokih ispada, jer psihologija ličnosti nije mozaik, u kojem se nalazi svih mogućih boja. U njemu vlada stanovito jedinstvo. Princip jedinstva mora biti dosljedno proveden u karakterima, ako je uzet kao predmet umjetnosti. Tim nije rečeno, da jedan isti predmet ne može biti obrađen od više umjetnika. Ideja junaštva služila je mnogim umjetnicima, ali je svaki odabirao jedan aspekt te ideje: silovitost, nepromišljenost, nasilje i t.d. Prema svemu izloženom, umjetničko djelo sadrži neku ideju, kojoj stvaralac daje umjetnički sjaj. To je u velikoj opreci s naziranjem Croceovim, ali iskustvo nam kaže, da umjetnik doista obrađuje izvjesnu ideju, premda Croce veli, da ne postoji umjetnička ideja ostvarena, nego ima samo ovaj ili onaj čovjek, recimo, krepostan. Naprotiv mora se reći, da postoji i neki opći dojam, a umjetnik izabire i obrađuje neki aspekt te ideje i konkretizira ga u određenom licu. Ovdje bismo mogli govoriti o drugim objektivnim elementima, kao i o jezičnom izrazu, tehnici, ali je i ovo dosta, da uvidimo, kako se u samom djelu nalaze estetske realnosti.

Subjektivni elemenat. Impresija

Ostavljajući po strani pitanje, da li može objekt biti lijep bez obzira na to, da li ga čovjek promatra ili ne, ovdje nam je zadaća kod umjetničkog djela utvrditi subjektivne elemente, koji su kao preduvjet za estetski fenomen. Koji su subjektivni elementi? To je u prvom redu impresija, koju ima promatrač

djela. Doista umjetnička ljepota kao ljudska stvar bez odnosa prema čovjeku gubi svoj *raison d'être*. Impresija nije sporedan nego konstitutivni elemenat ljepote. Impresiju nazivaju i drukčije: umjetnički užitak, veselje, emocija, ali je impresija najzgodniji izraz, jer dobro označuje utisak djela na promatrača. Impresija ima dva stadija: reprezentativni, t. j. djelo najprije shvatimo (sadržaj drame) ili recepcija umjetnosti i emotivni dio, koji dolazi iza recepcije, a sastoji se u simpatičnom sjedinjenju s djelom ili uživanju. Obje faze pripadaju istom psihološkom aktu. Impresija ima svoj izvor u spoznaji, kojom zahvatamo objekt. Percepcija može biti vanjskim osjetilima, imaginacijom i razumom i doista umjetnička percepcija sastoji se od vanjskih osjećaja, predstava mašte i intelektualnih pojmova. Vid i sluh dobavljači su impresija, a Guyau je to tražio i za okus i miris. Osjetilne su senzacije preludij za percepciju umjetnosti, ali to još nije sve, jer se tome pridružuje imaginacija, koja je naročito važna kod umjetnika, koji samo sugerira neku misao, a imaginacija je dalje nadopunja. Napokon dolazi uloga razuma, koji često zanemaruju kod percepcije umjetnosti, a on nas jedino može staviti u kontakt s idejom izraženom u djelu. Ovo je činjenica, koju naročito treba naglasiti, jer razum jednako radi kod formiranja umjetničke vizije kao i kod percepcije umjetnine. Neki pisci, kao Bremond, osporili su ulogu razuma kod percepcije. Poznato je u tom pogledu Bremondovo mišljenje, kako su kod percepcije umjetnosti duševne moći uspavane nekim magičnim fluidom, koji struji iz umjetnine. R. Souza odlučno je reagirao na ovo mišljenje, a dobrim dijelom i Paul Valéry, kojega za uzvrat Bremond zove "poéte malgré lui". Po svemu se čini, da je Bremond zamijenio percepciju umjetnosti s emocijom, koja vremenski slijedi iza percepcije i u kojem stanju doista razum ima malu ili nikakovu ulogu. Da se kod percepcije traži intervencija razuma, možemo razabrati iz slijedeće činjenice. Madona je najčešće uzimana kao objekt umjetnosti i prikazana u neizmjerno mnogo varijanata kao majka, nježna žena, zaštitnica i t.d. a to su sve apstraktne misli, koje su umjetnici u razumnim nijansama pretočili u mramor, drvo i boju i mi izričemo pojam, kad kažemo, da ova Madona izražava bol, milosrđe. A to su realnosti, koje govore razumu i koje ne možemo shvatiti osjetilima, jer je golema razlika između osjetilne senzacije i misli odnosno pojma. Aristotel kaže, da tragedija stvara tipove i poezija uopće daje vlastito ime generalnom pojmu. Prema tome je Aristotelu poezija iznad historije, koja se bavi samo ovim ili onim čovjekom, dok poezija zahvata općenito. Protiv ovakva shvatanja ustao je naročito Croce tvrdeći, da ne postoje književni generalni pojmovi inkarnirani o jedno djelo nego samo jedan pojam u konkretnoj danoj činjenici, koji nimalo ne sliči istom pojmu izraženom od drugoga umjetnika. Za nj postoje samo konkretne činjenice a ne apstrakcija. Na temelju toga Croce je poistovjetio filozofiju književnosti s historijom, sasvim oprečno Aristotelu. Međutim je ipak istina, da je Molière izrazio u Harpagonu pojam škrca, a ne smije se opet zanijekati, da je tim pojam škrca iscrpen samo Harpagonu i zato drugi umjetnici

mogu obrađivati isti pojam, ali s drugog stajališta. Tu se onda ističe jačina umjetnika, da je uzeo već obrađivanu temu, ali je opet dao novo djelo intervencijom svoje ličnosti. Drugi obrađeni škrtac sigurno ne će biti Molièrov Harpagon, ali će svakako pripadati pod pojam škrca. Baš u tom elementu da se naročito odmjeriti jačina umjetničke individualnosti. Nijedan umjetnik ne može iscrpsti stanovitu ideju. Tako su mogle čitave književne periode živjeti od nekoliko ideja, jer je priroda u istom tipu umnožila individualnosti, pa nema u svemu ljudstvu dvije na dlaku iste duše. Praktičan je zaključak iz toga, da za umjetnika ne može nastati siromaštvo materijala za obradu, a samo umjetnici traže najkričljivije šlagere kao objekt prikazivanja. Ljudska je duša neiscrpivo more, iz kojega umjetnik može crpti svoje ideje. - Bez razuma nema prave percepcije, iako ima umjetnosti, koje mogu davati neestetske impresije (muzika za uspavljivanje), ali se ova razlikuje od umjetničke baš odsutstvom ideje. Prema tome percepcija polazi od osjetila, koja su pojačana imaginacijom i konačno u tom materijalu, zahvaćenom ćutilima i imaginacijom, razum obuhvata ideju. Sve tri činjenice nalaze se u istom aktu. Na taj način shvatamo apstraktno u konkretnom. U času percepcije ne razmišljamo i ne istražujemo način, kako smo došli do toga nego se razum spontano predaje utjecaju djela, a čim počne analiziranje, prekinut je estetski čar i mi postajemo kritici. Percepcija je ekstenzivna, jer zahvata čitav realni život, ali i progresivna ili intenzivna, jer češćim gledanjem umjetnosti sve dublje prodiremo u unutašnjost. Djelo nam se više otkriva. Detalji nanovo dobiveni ukopčavaju se u već stečenu cjelinu.

Emocija.

Zajedno s percepcijom ide afektivno duševno stanje, koje nazivamo emocijom. Ne smije se umjetnička emocija umiješati s fizičkim veseljem i boli, jer je umjetnička niknula više iz intelektivne percepcije. Emociju možemo praktički razglobiti u simpatični zalet prema djelu i drhtaj veselja, koji prati ovaj zalet. Ovim zaletom sjedinjujemo se s djelom u neke vrsti simpatije, koja nije osnovana na životnom interesu ili koristi. Ta simpatija ne znači ljubav prema nama svima, nego nas djelo ispunja magičnom milinom i zarobljuje. To je stanje naše stanje, ali nije princip ili uzrok simpatije prema djelu. Iako projekcija naših osjećanja prema djelu nije pravi umjetnički fenomen, ipak mi djelu u neku ruku povjeravamo naše tajne, što opet znači samo sekundarni ili popratni fenomen istinskog estetskog fenomena. Ovo duševno stanje kontemplacije dosada je najbolje obradio Bremond približivši ga umjetničkom zanosu svetaca, samo što umjetnički zanos ostaje profani, a ne natprirodni zanos. Po toj kontemplaciji sjedinjujemo se s djelom i to stanje pruža duši najplemenitije veselje i užitak. Ujedinjenje s djelom ispunja dušu magičnim drhtanjem i to se zove umjetnički užitak. To duševno stanje nastojali su kojekako protumačiti, a ovdje treba spomenuti da taj užitak može biti

uvjetovan nekim okolnostima. Tako duševna aktivnost kod impresije ne smije trajati dugo, jer nas umara, ali ne smije biti ni kratka, jer ne pruža dostatno veselje. Užitak se povećava tim, što je percepcija jasnija i što je sadržaj njen bogatiji. Što se više sadržaj drame komplicira, to jači imamo umjetnički užitak. Osim toga arheologija, historija i druge znanosti mogu povećati užitak, koliko jače osvjetljuju pojedine momente percepcije. Kod užitka ne smije biti boli, jer ova narušava užitak, a duša nije mozaik, gdje bi jedan dio mogao uživati, a drugi trpjeti. Emocija je sasvim lična. Užitak je uvijek moj užitak. Impresija dakako uključuje subjektivni elemenat, koji je različan prema narodima, dobi, spolu i karakteru. Stoga baš ona i ne može biti samovoljna stvar, jer zavisi o percepciji, a ova ima neke stalne osnove. Prema tome može se raspravljati o ukusu, ali na temelju objektivnih elementa, što ih je umjetnik unio u djelo, a ti su nepromjenljivi u svim okolnostima. U tom smislu trebalo bi popraviti poslovicu: de gustibus non est disputandum.

Zaglavak.

Tako su u glavnim crtama prikazane dvije ekstremne estetske struje, među kojima se nalazi umjetničko djelo. Ovaj prikaz može se činiti previše apstraktan i sitničav, naročito s obzirom na književnost. Ipak nije tako. Sve kritičke metode naslanjaju se otprilike na jednu ili drugu estetsku teoriju. Formalistička kritika u književnosti naslanja se na objektivne elemente umjetničkog djela, dok je impresionistička pa sociološka imala oslon na subjektivističkom pravcu. Kako se moglo vidjeti, istina je negdje u sredini. U vezi s ovim problemom moglo bi se raspravljati o mnogim drugim, naročito u području književnosti, ali je iz ovoga jasno, kako je bogata i kompleksna umjetnička problematika i treba oprezno postupati, da ne upadnemo u ekstreme niječući jednoj ili drugoj pravo na život. U svima ima istine, a umjetničke teorije imaju sve pravo na život, koliko imaju u sebi životnih sokova. To će najbolje vrijeme pokazati. S obzirom na to simpatičan je napor pokoljenja, da osvijetle ovo zagonetno i magično područje ljudske djelatnosti. Ma kako bile čudne pojedine teorije, ozbiljnim radnicima bilo je na srcu naći istinu, jedino su nesposobni epigoni suvereno prelazili preko njih a dakako u sasvim neumjetničke svrhe. To naročito vrijedi za moderne sociološke, upravo klasne ideologe, kojima nije toliko do umjetnosti koliko do drugih ciljeva. Može netko reći, nijesmo došli do nekih apsolutnih zakona na području književnosti, makar se i odstranili ekstremni pogledi. Istina takvih norma nema, ali to nije ni traženo, nego se kušalo što bolje prozreti tajnu umjetnosti. Teoretici će i nadalje raspravljati i okolišati oko djela s manjim ili višim uspjehom, a umjetnici će stvarati lijepa djela koja će vječno privlačiti pažnju ljudi. Voltaire je zbog svoje drskosti bio izdevetan, a zlobne aristokratkinje sa smješkom

rekoše: "Bili bismo vrlo nesretni, kad pjesnici ne bi imali leđa". Tako i estetici muče umjetnička djela, ali sreća za nas da su lijepa, pa mogu sve izdržati.[1].

---

1 Kostur ove radnje kao i raspored građe uzet je iz djela De Wulf: *L'oeuvre d'art et la beauté*. Dodao sam i neka svoja opažanja na pojedinim mjestima kao i mišljenja drugih pisaca iz područja teorije književnosti.

HENRI BREMOND

(Prigodom primanja André Bellessorta u Akademiju)

Već više godina čekalo se, tko će sjesti u francuskoj Akademiji na mjesto preminulog Bremonda. Bili su radoznali, kakova će biti interpretacija smjelih književnih nazora umrlog akademika koju će dati njegov nasljednik. A. Bellessort nije zadovoljio možda radoznalost iz razloga, da ne naruši svečanu akademsku tišinu uzimajući u obranu ili napadajući književne teorije svog predšasnika. Predmet govora bile su neprijeporne zasluge Bremondove u istraživanju religiozno-mističke literature pod naslovom *Histoire littéraire du sentiment religieux en France*. Međutim ovo je tek jedan dio rada, posve originalnog doduše, ali manje zanimljivog od literarno-estetskih izvoda iznesenih u *Les deux musiques de la prose, Pour le romantisme, Newman, Prière et la poésie, Poesie pure* i drugima, koja su svojevremeno uzbunila i književnike i bogoslovce. Neobično razvijen umjetnički ukus povezan sa širokim teološkim obrazovanjem dopustio mu je da zađe u područje kroz vjekove netaknuto, svakomu djelomično pristupačno, ali i opasno, jer se radi o granicama i ukrštavanju tajinstvenih područja čiste poezije i mistike. Spomenute preduvjete Bremond je smatrao nedostatnim da pristupi rješavanju pitanja, nego je prije proučio domaću i stranu mističku literaturu i došao do zaključka, da postoji veza među poezijom i mistikom. Nepovjerenje prema izvodima dolazilo je dijelom radi nekih činjenica iz njegova života: kao istup iz isusovačkog reda, s kojim je ostao u vezi do kraja života, zatim crkvena osuda djela *La vie de Sainte Jeanne de Chantal*, kojoj se lojalno pokorio i nesmetano nastavio započeti rad. Uz to se proslavio temperamentnom obranom toliko ozloglašenog romantizma, napose francuskog, koji je povezan uz imena Rousseaua i Lamennaisa.

Bellessort se samo dotakao gornjih pitanja spomenuvši golem utjecaj engleske literature na književnu izgradnju Bremonda. Shelley, Keats i dr. znatno su utjecali na njegovo poimanje čiste poezije. Kako je u Engleskoj proveo dosta vremena, nužno je izgubio vezu sa "klasičnom francuskom književnošću, gdje vlada red i hijerarhija među idejama, logikom i razumom bacivši se u područje književnosti osjećaja i slobodne mašte". Ova konstatacija kao i ona da je malo ljubio klasičnu književnost uz rijetke izuzetke sasvim je

ispravna, kad znamo, kakovu je borbu vodio protiv klasičnih nazora u literaturi. Činjenica da je napisao *Apologie pour Fénelon* dovoljno je osvijetlila njegove simpatije za ovoga a protiv tvrdog, neumoljivog i logičnog Bossueta, koji je djelovao više na razum nego na osjećaj. Riječ osjećaj postaje kod Bremonda centralno pitanje u području književnosti pa i kod isključivo vjerskih istraživanja na pr. duševnih nemira obraćenika. Razum i volja čine mu se na površini a osjećaj u središtu duše nepristupačnom razumu. Bellessort misli, da je ovo osnova njegova slavnog govora u Akademiji o čistoj poeziji, jer ona u sebi sadrži, neovisno od drugih proizvoda ljudskog duha s kojima nužno dolazi u vezu, čarobnjački elemenat. Dojam takove poezije ne dolazi od ideje sadržane u pjesmi, jer ona može biti i banalna, nego od same nje, ritma, odjeka riječi i unutarnje ljepote. Bellessort misli, da je Bremond zaboravio na dvostruki dojam, ako u pjesmi sudjeluje i razum, iako je nemoguće, da sam postigne tako magične efekte, jer ni misterij ni čistoća poezije nijesu kompromitirani, ako stihovi sadrže duboke misli.

Bremond je bio vanredan esejist i spretan polemičar znajući protivnika onemogućiti neočekivanim obratima riječi i teškim dokazima, koje bi često uzimao iz redaka svog protivnika. U ogorčenim borbama nije gubio ravnoteže, premda je uvijek odgovarao s izvjesnom primjesom ironije. Chaumeix primajući Bellessorta ovu je notu naročito podvukao kod njegova predšasnika sa nekoliko opreznih riječi. I on priznaje, da poezija može otkriti u časovima tajinstvene ekstaze dragocjeno blago i nove vidike, ali to Crkva posmatra sa skrajnjom opreznošću, jer zna, što je osjećaj i srce pa im dopušta neke ustupke, ali ne voli, da razum ostane dugo po strani. Radi sigurnosti može i intervenirati među Bogom i vjernikom, makar bili u tijesnim odnosima, jer se vjernik nalazi na opasnim mjestima pa može zalutati. Priznaje Bremondu, da je poštivao svećeničko odijelo i kad se uputio opasnim stazama, poslušao je vanjski glas i zaustavio se. Tako je Crkva uspjela, da zaustavi šumni trk njegovih misli i sačuva sebi ovaj rijetki vatreni duh. Chaumeix očito zauzima protivnički stav prema Bremondu, kada novom akademiku sugerira misao, da i on više voli kršćanina po receptu Bossuetovu nego čistu ljubav kvijetista toliko dragu Fénelonu, jer se njihova ljubav odriče razuma i zaboravlja dogme, da se klanja samo nepoznatom. Osim toga Fénelonova se vjerska koncepcija poslije njega izrodila u filozofski sistem, a zatim volterijanski deizam i napokon u sentimentalna vjerovanja à la Rousseau. Bez obzira na usvojivost ili ne primanje Bremondovih izvoda, opće je priznato, da se dotaknuo nenačetog pitanja, oprezno izvodio zaključke i stekao dosta privrženika. Gornji su akademici zauzeli, premda prikriveno, protivnički stav znajući, da se to pitanje još i danas raspravlja te da Bremond ima vatrenih zagovornika. Vrijedno se upoznati s njegovim mislima, jer uzbuna i dugotrajne polemike nijesu plod Bremondova

nemarnog ishitrivanja i želje za novostima nego rezultat ozbiljna rada i proučavanja.

Prvi je kamen spoticanja došao, kad je htio rehabilitirati romantizam. Počeo je od god. 1908. dokazivati, da romantizam ne zaslužuje uvreda, koje mu se nanose u novije vrijeme ne poričući i očevidne nedostatke. Okrivili su ga za sve nedaće, što su stigle Francusku ne samo na književnom nego i na drugim područjima. Tako je iz njega izašao lažni misticizam, zabacivanje razuma i spekulativne filozofije, a počelo se obožavati srce i osjećaj kao glavne komponente duševnog organizma. Romantizam je postao u očima protivnika hidra, koja je Francusku svalila u nered. Bremond veli, da je neopravdana optužba, jer i romantizam i misticizam potječu iz "dubljine naše duše, tajnovitog predjela, gdje počinje sveta opijenost pjesnika i gdje se priroda predaje milosti, koja pripravlja na susret Boga". Zatim odbija pomisao identifikacije pjesničkog, ili romantičkog (za nj je to isto) doživljaja sa mističnim. Njemu je dosta da se "pjesnička inspiracija postavi u prvi red prirodnih i profanih stanja, gdje se mogu otkriti glavne crte, prepoznati slika i skica mističkih stanja," kako bi se izrazio poznati teolog Grandmaison, na čiji se sud Bremond oslanja. S toga ako je romantizam izvor anarhizma, onda je to i misticizam. Iskreno zalaganje za romantizam pribavi mu mnogo neprijatelja, koji su već odavno dokazivali, koliku je pustoš napravio u književnosti i životu. Za nacionaliste je romantizam otpad od francuskog genija, koji se najbolje izrazio u klasičnoj književnosti, gdje nema ni traga izljevima srca, ličnim nastranostima i sentimentalnosti; kakva se pojavila u XIX. stoljeću. Tek što je napustila klasični ideal, prestala je francuska književnost vladati Evropom, a to se osjetilo i na političkom polju. Maurras je napisao čitavu knjigu *Glupi XIX. vijek*, jer je romantizam zabacio razum, uništio društvenu hijerarhiju i tako otvorio vrata bezvlađu poznatom pod imenom republikanstva i demokracije. Osim toga je romantizam anglo -germanskog podrijetla i kad su ga prihvatili Francuzi, samo je nanio štetu njihovoj individualnosti. Zadnjih je godina Paul Raynaud u svojoj knjizi o romantizmu pozvao javnost, da se odrekne stranog romantizma, koji još uvijek vlada u književnosti. Povratak klasičnoj slavi opravdan je u ime nacionalnog prestiža, uspjeha književnosti i latinskog genija.

Bremond se nije smeo, nego je još odlučnije ustao na obranu. Zbirka članaka pod imenom *Pour le romantisme* prava je apologija njegova ideala. U prvom redu oborio se na legendu o Boileau-u, tobožnjem zakonodavcu klasične književnosti, koji je upravo ponavljao dotad ustaljena pravila. Polovina mu rada pripada kaćiperskoj književnosti, protiv koje se borio, tako da pripada osrednjim piscima 17. stoljeća. Brunetière ga je slavio zato, što je definirao klasični ideal koji je bio zajednički čitavoj Evropi od renesanse do revolucije, a Lanson je iskonstruirao čitavu filozofiju iz njegovih pravila, dok je za Bremonda ne "jedini zakonodavac, nego jedan od brojnih pisara Parnasa".

I kad bi ponovno pisao o njemu, istaknuo bi naročito siromaštvo njegove estetike. Ako uopće postoji teorija klasicizma, izgleda mu naivno tražiti je u *Art poétique*. Bremond prihvaća mišljenje Bellessortovo o njemu, naime da je Boileau mislio, da se drži nekih pravila, a upravo se pokoravao svome realističnom talentu.

Drugi članak posvetio je Lamennaisu u vezi s podrijetlom katoličkog romantizma. Napisan je prije rata prigodom knjige Ch. Maréchala o Lamennaisu. Maréchal je naročito naglasio sličnost Lamennaisa sa zloglasnim Rousseauom i izveo zaključak, da je sav romantizam zlo, kad mu je izvor mutan. Bremond pobija mišljenje, da je Lamennais od ranog djetinjstva nosio klice kasnijeg otpada. Osim toga romantizam Rousseauov ima samo vanjske veze s golemim pokretom vjerskog preporoda, kojemu je upravo Lamennais dao definitivni elan, pa ako se odbaci on, ista sudbina čeka Gerbeta, Lacordairea, Montalemberta, Veuillota i druge. Dovodi se u vezu njegova osjećajnost sa Rousseauom ali po Bremondu je upravo to bio glavni faktor preporoda, jer se Bog ne služi samo razumom ljudskim. Da sv. Augustin nije bio nego mislilac, bi li ikada tako dirnuo srca vjernika i Crkve uopće kao sa *Ispovijestima*? Svi su se duhovni pokreti oslanjali na moć osjećaja tako i Lamennais, s tim više što su prilike tražile, da se djeluje na ljude maštom i srcem. Tragika je njegova u nezasitnoj želji za polemikom. Bačen u borbu, nije bio odgovoran za neka pretjerivanja i da mu je rečeno na vrijeme, da se okani tog strašnog oružja, sigurno bi se pokorio i ostao u krilu Crkve.

U eseju o W. Scottu imamo topao prikaz konzervativnog romantizma, a dugi i teško pisani članak o Barrèsu daje nekoliko pogleda u prilog romantizma. Rasprava o Sainte-Beuveu prava je apologija romantizma ustajući protiv općeg mišljenja, da je Sainte-Beuve u drugoj polovini života okrenuo leđa romantičkom idealu mladosti. Nepopravljivi romantik - kaže Bremond - nekada se razumom opirao dogmi ali srcem nikada, jer je ljubio dubinu duša, bolnu osjećajnost i zaboravljen život. Jedino se tako može protumačiti ljubav prema romantičkim prvacima. Možda je pokušao prekinuti s mladim godinama, ali je osjećajna priroda nadvladala; upravo je pjesnik slavio slavlje nad filozofom. Instinktivna buna pjesnika protiv čistog razuma držala ga je do kraja života, kako se razabire najbolje iz shvatanja toka historije. Slava mu je neprolazna ne radi nauke, jer je upravo nema, kao ni radi obrazovanosti, nego radi skladne kombinacije triju elemenata infra i supra-racionalnih: neutaživa osjećajnost, savršen ukus i nepojmljiva moć shvatanja realnosti duhovnog svijeta ili drukčije: strastven kritičar, arbitar ukusa i otkrivač duša. Kod ovog posljednjeg svojstva Bremond dovodi u vezu mistična stanja s pjesničkom inspiracijom, koja se može nazvati profanom mistikom. Zna, da mnogi istovjetuju takav misticizam s boljševizmom, ali to ne smeta, da se drži toga izraza. Osnovno natprirodno mističko stanje jest direktan osjećaj nazočnosti

Božje, intuicija nazočnog Boga, a analogno profano stanje bilo bi izravno osjećanje nečije nazočnosti, intuicija nazočne osobe. Razum je nemoćan da uspostavi takav realni i intimni odnos duše s dušom. "Razum može dokazati opstojnost Boga, ali ga nikakav silogizam neće učiniti nazočnim i osjetljivim u srcu." Zaključujući interesantnu digresiju tvrdi, da ne možemo nikada postignuti "osjećaj nazočnosti", ako ne posreduje neka posebna sila, sasvim tajnovita, koju naziva mističnom. Sainte-Beuve je besmrtan zato, jer je učinio nazočnom legiju duša, dok nam drugi kritičari daju seriju razumnih bića. Put razuma upravo je protivan izravnoj intuiciji mistika. *Les Lundis* Sainte-Beuveovi otkrivaju samo duše i ono što je u njima nesaopćivo. Na taj način kritik-pjesnik ostaje vjeran i u zadnjim godinama sklonostima mladosti t. j. romantizmu. Govori on doduše, da će tražiti u svom radu istinu kao filozof, ali to je upravo realnost, koju uz to mora i ljubiti. Stoga je Sainte-Beuve, gotovo nevjernik, sačuvao kontakt s dušama, koje su u blizini Božjoj, kad se onako dirljivo izrazio o *Nasljedovanju Krista*. Napokon Bremond završava knjigu s nekoliko majstorskih konstatacija. Sainte-Beuve nije nikad definitivno prekinuo s vjerom, niti mu možemo vjerovati, kad pod starost tvrdi, da je vjerovao samo u danima djetinjstva, kad upravo nije znao za se. Bremond pače odlučno tvrdi, da ima više kršćanstva u *Consolations* i *Volupté*, nego u *Génie du christianisme*.

II.

Les deux musiques de la prose pruža zanimljiv prikaz francuske poetizirane proze unatoč borbi, da se u to područje ne unose pjesnički elementi. Tu se Bremond pokazao kao sjajan poznavalac duha francuskog jezika, muzičkog ritma bilo u stihu, bilo u prozi. Došao je do zaključka da je podloga francuske proze osmerac (83%), pa su bile uzaludne opomene, da se izbjegava stih, jer su ga pisci nesvijesno upotrebljavali. Ta činjenica morala bi se uvažiti kod književnog odgoja djece. Morali bi se naime odstraniti ljubitelji čistog razuma, koji se zanimaju samo za sadržaj a ne za formu. Profesor književnosti nije nastavnik filozofije, jer su razum i muzika - poezija dvije različne stvari. Mjesto da se nastavni program završava filozofijom, trebalo bi početi njom, a završiti književnošću, jer je ova za djecu neprilaznija. Kad bi bio ministar prosvjete - kaže Bremond - zabranio bih u školama Boileaua ili bih ga pretočio u prozu, jer kod njega djeca ne mogu osjetiti nikakve muzike riječi. Dakako da će opet ostati nerasvijetljen pjesnički misterij unatoč genijalnim analizama djela. To potvrđuje zadnjim podnaslovom knjige *Prema definiciji romantizma*. Kad se pojavila njegova obrana romantizma, jednima je bio modernist a drugima klerikalac, a on daje nakon proučavanja francuskog osmerca u prozi - upravo neuspjelog pokušaja da se svede magija riječi na neka pravila - ovu definiciju romantizma: Klasik je u pravom smislu riječi, tko se tvrdoglavo opire, a romantik tko se dragovoljno pokorava *nepoznatome* (je ne sais quoi). Prema tome je pretjerano kad se traži od kritika, da može

opravdati jasnim dokazima simpatije prema izvjesnom djelu kao kod provjeravanja algebarskog rezultata. Grdna je pogreška racionalističke poetike, kad u svemu traži pravilo i razlog, a nalazi se pred tajnom, koju ne može razum dokučiti. "Ako se odbaci i uništi ono nepoznato, uništuje se ujedno pjesnički smisao i ja dodajem kršćanski, klasična hereza obara svaku poeziju i svaku vjeru" - kaže Bremond. Svakom literarnom kritiku dolazi neizostavno čas kad razum mora kapitulirati i pustiti da u njemu proradi tajna sila, kojoj je predmet ne razumjeti i protumačiti nego osjećati i razmišljati. Razum može raditi kod djela do izvjesne granice i tko se ponizno ne pokloni pred *nepoznatim*, tome je poezija zatvorena. I poezija i proza što su savršenije, to više izmiču našim uvjerenjima. Stoga je i on uništio svoja istraživanja o osmercu, jer iako se proza podvrgava nekom ritmu, ipak je savršenija ona, kod koje se ritam manje osjeća i nameće (p. 112).

Teorija romantizma usko je povezana s Bremondovima poimanjem čiste poezije. U predgovoru *Prière et la poésie* ponavlja kao opće priznato da u poeziji ima nepoznatoga. Od Aristotela do predromantizma nastojali su mučnim analizama umjetnina odgonetati taj misterij, ali nijesu uspjeli. Od romantizma estetika mijenja perspektivu ne uzimajući za osnovu istraživanja gotovo djelo, nego njegov postanak odnosno život pjesnika koliko je pjesnik. Treba tumačiti pjesničko stanje (expérience) u kom stvara djelo. Ni ovdje se ne može dosegnuti do kraja tajne, ali ćemo biti bliži rješenju nego prije. Ovo djelo daje nam Bremondove poglede na čistu poeziju u vezi sa mističnim stanjima. Proučavajući mistične doživljaje u vezi s pjesničkim uvjerio se, da se posljednji djelomično daju osvijetliti prvima. U ovom listu bilo je govora o tom (*Hrvatska prosvjeta*, 1929.), stoga iznosim glavne misli koliko pomažu jasnije poimanje njegove teorije romantizma.

Antikni pojam inspiracije kod Platona i Aristotela znao je za razliku među pjesničkom i običnom spoznajom. Po Bremondu je Aristotelova krivnja u tom, što je prešutio tu razliku - osim neznatne napomene o katarzi - i ta je šutnja zavela estetike na krivi put sve do romantizma. Dakle nije porekao pjesničkog misterija, ali ga nije ni naglasio davši se na proučavanje čisto razumskih komponenata umjetničkih proizvoda. Nije čudo, da su kritici dugo vremena smatrali pjesnicima samo one, koji su se držali Aristotelovih pravila kao bitnog preduvjeta za stvaranje dobrih djela. Humanisti su načeli problem pjesničke tajne, ali je intelektualistička reakcija brzo presjekla put k pravilnom rješavanju specifično pjesničkog pitanja umjetničkog stvaranja. Boileau je ponavljao Aristotelova pravila i ne dirajući u pravi problem. Intelektualistička reakcija triumfira u XVIII. stoljeću i ponizi pjesništvo nazvavši ga djetinjarijom.

Romantizam je povratio čast tradicionalnom mišljenju o pjesničkom daru odbacivši racionalističku estetiku XVIII. stoljeća. Staroj kritici nedostataka

i vrlina pojedinog djela, zbirkama pravila i uputa za stvaranje suprotstaviše metafizičku znanost same poezije Manzonija, Shelleyja, Keatsa, Lamartinea i dr. Njima je poezija stvaranje i neka vrst objave. Neka sila zahvati pjesnika, koju ni sam ne može razumjeti ni kontrolirati i primorava ga na stvaranje. To je prava poezija, bez ikakve primjese didaktizma, jer pjesnik ne poučava niti može na se uzeti tu ulogu.

Između pjesničkog doživljavanja i moći poučavanja veze su prekinute. Prigovor da se tom pjesniku zabranjuje misliti, Bremondu je suvišan, jer bi to značilo isto, što i uho siliti da miriše. Sam doživljaj ne obogaćuje mu obično znanje stečeno razumom. Ipak čudnovato doživljavanje ne može čuvati za se, nego ga saopćuje riječima, koje upotrebljavaju i drugi ljudi. Riječi su mu samo sredstvo, ne da nas pouči, nego da nas uzdigne u neko uzvišeno stanje, potrese najskrovitije dubljine duše i u tom je čudo poezije, što običnim riječima utiskuje novu snagu, koja se obično naziva magičnom. Ovdje Bremond uzima Claudelovu sliku o Animusu i Animi, te prva znači razum, a druga poeziju. Anima pozajmljuje od razuma riječi, ali im ulijeva svoj vlastiti život - pjesnička ih inspiracija preobražava.

Bremond tvrdi, da nije neprijatelj razuma, nego samo ustanovljuje činjenicu. Racionalisti se ne trebaju bojati. Osim toga davno je priznata razlika među pjesničkom i racionalnom moći, samo što su klasicisti prvu prezirali uime razuma, a romantici odlučno ustvrdili, da to nije nikakav mit, te je postavili na dolično mjesto. Ovdje Bremond ide dalje tvrdeći da je to pjesničko inspiraciono stanje analogno mističnom oslanjajući se na Grandmaisona, kojemu pjesnička inspiracija pripada "među prirodna i profana stanja, gdje se mogu otkriti glavne crte, prepoznati slika i skica mističnih stanja". Natprirodni red ne mijenja čovječjeg psihološkog mehanizma, nego ga samo oplemenjuje, a slično je i kod pjesnika. Osim te sličnosti nema ništa zajedničko među njima, a kako su to stanje opisali vjernije mistici, to se od njih učimo ili nastojimo s pomoću njihovom rasvijetliti pjesničko stanje. Na to nas ovlašćuje činjenica, da je u pjesničkom stanju u upotrebi isti psihološki mehanizam, kojim se služi i milost, da nas potakne na molitvu.

Bremond razlikuje tri faze pjesničkog stanja, a od tih samo inspiracija pripada u tajne. Prvo zato jer nam ne donosi ništa novo, a daje mogućnost, da prodremo dalje od površine u bitak stvari, drugo zato što ne ovisi od naše volje, jer je opće priznato, da je inspiracija neki posjet nepoznatoga, što su stari zvali demonom. Ovdje približuje profano mistično stanje natprirodnom bez namjere, da izjednači blijedo pjesničko stanje sa suncem kontemplativaca, nego samo kod njih traži osvjetljenje pjesničkog psihološkog mehanizma. Mistička spoznaja ujedinjuje sveca s Bogom a pjesnička inspiracija sa bitkom stvorenih stvari. Prigovor da su klasici dobro poznavali ljudsku dušu odbija

tim, što bi Racine bio mnogo manji od moralista i govornika, da mu je samo u tome veličina. Snaga je njegova pera ne u racionalnom poznavanju ljudi nego u pjesničkoj spoznaji duša, jer nam otkriva skrovite predjele duše kod opisanih lica. Ipak se ne može dijeliti pjesničko stanje od razuma, Anima od Animusa, jer bi Anima spala u red životinjskog instinkta. Nemoguće ih je odijeliti, jer se obje moći nalaze u jednoj nedjeljivoj duši, samo jedna na površini, a druga u sredini. Među njima vlada sporazum i intimna suradnja.

Po Bremondu svatko ima mističkih stanja, a pjesnici i sveci razlikuju se od običnih ljudi intenzivnošću rada u dubljini duše. Na najvišem stupnju nalazi se svetačko mistično stanje, zatim profano pjesničko i napokon ono osrednjih pjesnika, koji se ne mogu izraziti, i čitalaca, koji ne znaju pjesnički čitati. Specificum je pjesnika u tom što osjećaju nesavladivu želju da saopće svoje stanje drugome, pa u tom odgovaraju proroku u natprirodnom redu. Pjesnik hoće, da i kroz nas prođe tajnovita struja kad čitamo njegovo djelo. Taj dar da prodre u sredinu naše duše i potrese je svojim riječima, naziva se "čudom poezije". S tog stajališta Bremond tumači enigmatični tekst Aristotelove *Poetike* o Katarzi, koju istovjetuje sa sjedinjenjem pjesnika s bitkom stvari. To je triumf pjesničkog inspiracionog stanja nad razumom i svim moćima s površine duše. Katarza je sama poezija, koja se saopćava magičnim posredovanjem riječi.

III.

God. 1901. imenovan je Bradley profesorom u Oxfordu. Za nastupno predavanje uze "La poésie pour la poésie" ili što ima uistinu pjesničko u jednoj pjesmi u kojoj ima mnogo nepjesničkih elemenata? Bremond pripovijeda, da su na nj duboko djelovale Bradleyjeve riječi, koje je u ono vrijeme slabo razumio radi nacionalističkih i antimističkih predrasuda. Od tada ga mučio problem poezije, pa ako je nešto pridonio rješenju toga pitanja, ima zahvaliti poslije Newmana i mistika najviše Bradleyju. Plod njegova istraživanja bio je glasoviti govor o čistoj poeziji (poésie pure) održan u Akademiji 24. X. 1925. Nije ni slutio, da će govor od kojih 10-12 stranica uznemiriti francusku književnu javnost. Javilo se mnogo protivnika i pristalica i među zastupnicima egzaktnih znanosti, pa je bio prisiljen dati neka razjašnjenja u *Nouvelles Littéraires*. Sadržaj govora prilično je jednostavan. U poeziji naime ima *najprije* onoga što je neizrecivo a zatim slika, misli i t.d. Pjesnički karakter pjesme dolazi od tajne realnosti, koja se zove čista poezija. To dokazuje Bremond tim, što je dosta da pročitamo nekoliko stihova istrgnutih iz pjesme, da se u nama stvori pjesničko raspoloženje. Za pjesničko čitanje pjesme nije potrebno shvatiti smisao, jer ima efektnih pjesama bez naročite sadržine, i ako bismo pokušali dati im kakovo značenje ili premjestiti riječi, poezija bi iščezla. Sadržaj, smisao, slike i drugo smatra "nečistim", i što nam oni kažu to može pružiti i proza. Smisao što ga filozof i gramatik nalaze u pjesmi, nije poezija. Pjesnik kao

razuman čovjek drži se pravila razuma i gramatike, ali ne kao pjesnik, jer on daje samo ono neizrecivo u izrazu. Nadalje je poezija muzika koja dovodi u našu dušu čudni fluid, da je preobrazi i potrese, a riječi, kojima se služi i prozaist, samo su provodiči tajne sile. Ova nam napokon daje mogućnost, da sudjelujemo u pjesničkom inspiracionom stanju prije negoli doznamo za smisao. Poezija je zagonetna magija koja je blizu molitve - završuje Bremond.

Iskreni privrženik Bremonda Souza drži, da je debata nastala radi toga, što je Valéry pod čistom poezijom razumijevao kemijsku čistoću, dok Bremond misli na metafizičku u vezi sa biološkom t. j. da neko biće izražava samo osebinske oznake, koje su povezane sa podrijetlom bitka. On misli također, da Valéry nije prvi upotrijebio izraz "čista poezija", kako je dokazivao Lalou, jer se on može naći još kod Baudelairea.

Najžešći njegov protivnik bijaše Souday, nazvavši Bremonda manijakom, koji razum žrtvuje nekim tajnama, dok su se ljudi divili pjesmi upravo radi racionalnih elemenata koje sadrži. Bremond je više puta odgovorio Soudayju nazivajući ga mučenikom razuma. Pisali su mu teolozi, fonetičari, filozofi, tehničari neki u prilog njemu a drugi protiv. On je svrstao protivnike u grupe: racionalisti, naučenjaci, artisti i buržoazija, i svima posebno odgovorio navodeći dokaze ne samo iz francuske nego engleske i njemačke literature. Završujući debatu napominje, da mu je glavno bilo uspostaviti razliku među običnim razumom i pjesničkom spoznajom, odrediti prvomu granice kad zalazi u područje nepoznatoga i neizrecivoga, kako ga susrećemo u umjetničkom djelu. Souza je priskočio u pomoć hvaleći Bremondovu zaslugu, da je postavio poeziju na dostojno mjesto, koje joj neki u posljednje vrijeme uskraćuju, kao Maurras. Pohvalio mu je knjigu *Musique intérieure* i napao *Barbarie et poésie* kao na atentat na poeziju, jer je u istom djelu stavio podnaslov: "prema intelektualističnoj umjetnosti". Osudio je brutalne napadaje Soudayjeve, jer je podmetao misli, koje Bremond nikad nije izrekao kao na pr. da Bremond progoni svaki smisao i razum uopće. Dobronamjerni kritici - kaže Souza - potvrdili su izlaganja Bremondova.

Prošlo je više godina od tih polemika, ali se još nijesu pomirili u pitanju poezije. To se vidjelo za vrijeme iza smrti Bremondove, kad se općenito priznavalo, da su mu izvodi još aktuelni, te je moguće tražiti dalja razjašnjenja. Možda se nikada neće složiti u tom teškom pitanju, ali je nesumnjivo Bremondova zasluga i dokaz oštroumnosti, kad je pokrenuo pitanje, koje je stalo svakome na jeziku neizrečeno. Dodirnuo je najtajnovitija pitanja duše i mnogo svijetla unio u predjele, koji svakodnevno stoje u upotrebi, a tako ih malo poznajemo. Ne treba zaboraviti da su sv. Terezija, Ivan od Križa i sv. Franjo bili veliki kontemplativci i ujedno pjesnici. Bremond je zašao u to područje tragajući za dodirnim točkama dvaju faktično različnih svjetova.

Sigurno nije rekao posljednju riječ o tom delikatnom pitanju, gdje se dugo vremena nije znalo ni postaviti ispravno pitanje. Bremond ga je, priznajmo, barem postavio. A i to je velika zasluga...

ENGLESKI ESEJI

Književnost britanskog otoka iz raznih razloga malo nam je i danas pristupačna, pa je ovaj prijevod eseja dragocjen prilog upoznavanju bogatoga engleskoga duha. Kako se vidi iz sadržaja, većina eseja govori o književnosti u najužem smislu riječi, te nije suvišno napomenuti, da je u Engleskoj izrečeno u tom pogledu mnogo korisnih misli bez jačega utjecaja na ostale evropske narode. Sva moderna estetika osobito literarna nastala je pod direktnim utjecajem engleskih pisaca. Klasična literarno-estetska raspravljanja ograničena su na evropski kontinent, a srž njihova gledanja bio je objektivističko -formalistički barem kod najjačih predstavnika, a kod Engleza već u 18. stoljeću nastaje oštra reakcija protiv tome shvaćanju s izrazitom notom subjektivizma to jest prenošenja estetskih vrednota na subjekt. Tu je naravno došlo do sitničavog psihologiziranja i dugih rasprava o subjektivnim elementima pri promatranju umjetničkog djela. Ipak nije ostala uvijek oštra granica među ta dva naziranja s obzirom na estetski fenomen u umjetnosti. Engleski pisci od vremena do vremena znaju se uživjeti i u druga naziranja, kako to pokazuje i prvi esej u ovoj knjizi. Među esejima ima manje i više zanimljivih s obzirom na književnost, ali namjera prevodioca i nije bila izabrati samo strogo književne eseje nego dati nekoliko primjeraka engleskog eseja uopće. Esej nije ograničen samo na književno pitanje, barem tako nije shvaćen uvijek, ali svojom naročitom tehnikom postaje gotovo uvijek književnom vrstom. Bitnost eseja nalazi se upravo u onom ličnom elementu unesenom u razlaganje prema suhoparnom i historiziranom razlaganju drugih načina pisanja. Dakako da se tu gubi tvrdo tlo naučnog dokazivanja, a nije čudo, da se teško dolazi na osnovi eseja do nekih čvrstih i naučnih zaključaka. Sve je neodređeno jasno u stilskom izlaganju, ali maglovito u osnovnoj koncepciji, privlačivo u izražaju, ali teško shvatljivo kao logična cjelina. To je osnovna karakteristika svakoga eseja pa i ovih. Sve to dolazi odatle, što se esej približuje književnosti a nekada i čistom umjetničkom stvaranju.

M. Murry zastupan je s tri eseja, koji su neobično interesantni, premda su fragmentarni. Njegova misao o pozivu kritike nije nimalo originalna koliko karakteristična za engleskog pisca; naime zauzimanje za filozofijsku odnosno humanističku kritiku, kojoj postaviše temelje antikni estetičari. Svrha umjetnosti

leži u konačnom životnom idealu dobra čovjeka, a taj aspekt mora tražiti kritičar pri ocjeni djela, jer umjetnička problematika može biti zanimljiva i korisna u svakom pogledu, ali je nužno imati vrijednosnu skalu, prema kojoj ćemo mjeriti, a ta skala napravljena je s obzirom na ideal dobroga života. Stajalište je to malo iznenadno s obzirom na gore rečeno o temeljnom pravcu engleskih estetičara, koji su nastupili upravo protiv takova naziranja klasične literarne teorije. S tim je u vezi esej Murry-a o značenju ruske književnosti, koji je najdublje pisan od svih u knjizi, a misli su ujedno originalne i možda dosada najzaokruženije, što je uopće napisano o osnovnim pokretnicama ruskoga čovjeka i napose umjetnika. Kako je taj esej u vezi s prijašnjim vidi se odmah na početku iz ove konstatacije: "Ruska je knjiga sasvim prožeta, upravo prezasićena mislima o problemu, što valja, a što ne valja da radimo". Za razliku od drugih književnika, ruski se izražava svom žestinom, jer mu nije bilo dopušteno lično političko izdovoljenje. Nagomilana snaga ruskoga duha našla je oduška jedino u knjizi. Kao skučeni čovjek ruski je umjetnik, ne vidjevši pravoga života, mislio, da postoji uistinu savršeni život za razliku od pakla u kome se on nalazio. To se odrazilo i u kritici, koja je usvojila kao kriterij i političku pripadnost pisca. K tome Rus je uvjeren, da se zlo ne može pripisati pojedincu, nego postoji kao nešto apsolutno i traži tome lijeka u moralnom zakonu. Stoga se i umjetnik susteže od suda ili osude, i nalazeći se među dva ekstrema ne prima nikakovo kompromisno ili osrednje rješenje nego ili jednu ili drugu skrajnost. Iz toga je nužno proizašla druga osnovna značajka ruske književnosti: kršćanski karakter. Kada pisac vidi, da bi se moglo naći rješenje sukoba, on ne prihvaća ničijeg posredništva, nego suprotnosti još više nateže do konačnog uništenja jednog ili drugog od protivnika. Nema polovičnog rješenja ili nagodbe i spreman je za jednu suzu pravednika povratiti ulaznicu Bogu na ovaj tobože dobri svijet - kako to čini Ivan Karamazov. Ruski duh traži u svijetu sklad ali idealan i u običnom životu nedokučiv i ne nalazeći ga spreman je prihvatiti najnevjerojatnija rješenja. Ta tragična problematika ipak nije završena s Čehovom - kako Murry sugerira - ona je jednako nastavljena kod kasnijih pisaca.

Esej istoga pisca "Čista poezija" čini se dijelom nedovršen a dijelom možda i nepravedan prema Bremondu, jer ovaj nije zanijekao intelektivni elemenat u poeziji nego mu oduzeo specifično pjesničko značenje. Bremond je izričito rekao u više navrata, da je i pjesnik čovjek pa mora biti logičan u mislima, ali čar poezije ne dolazi od visokih misli nego od tajnovitog fluida, koji iz pjesme struji. Tako shvaćen i formuliran problem kod Bremonda s obzirom na poeziju Murry ne priznaje, jer to nije problem samo poezije nego stila uopće. To je pitanje stvaralačkog stila. Murry mu suprotstavlja naziranje Stendhala, koji je vjerovao samo u logičnu misao bez stilske kićenosti - volio je jezik matematičara: "Le style est ceci: ajouter à une pensée donnée toutes les

circonstances propres à produire tout l' effet que doit produire cette pensée." Piscu je u tome čitava tajna poezije, koju Bremond istražuje. Murry tu misao tumači dalje navodeći dokaze, da nije dosta imati misao nego misao mora imati svoje "osjećajno polje", koje stil mora dokučiti priopćujući misao. Misao i osjećajno polje dvije su nerastavljive stvari, jer sa saopćenom misli mora čitaču biti saopćeno preko pjesme i osjećajno polje misli, a osjećajno polje jest duševno zbivanje, kad se misao misli: "ovo spletanje riječi sa čitavim duhovnim doživljajem misli i osjećajnog polja, doživljenih u cijelosti, osobiti je pjesnički akt". Murry ipak nije odredio pobliže u čemu se sastoji to osjećajno polje. Svakako je u skladu s njegovim osnovnim nazorom u književnosti, da za velika pjesnika trebaju i velike misli.

Esej Spingarna o "Novoj kritici" sasvim je oprečan mislima Murry-a. Spingarn kao vatreni tumač Crocea zabacuje sve dosadašnje kritike zagovarajući samo Croceovu stvaralačku kritiku. Ipak bi pisac morao priznati barem djelomičnu zaslugu, recimo, historijskoj kritici, kao što to čini Croce, jer ni stvaralačka kritika nije uvijek moguća bez velikih predradnja, koje i ne bi spadale po njemu u pravu kritiku. Istina kod umjetnika se pita, što je htio izraziti i kako je uspio, ali kako to možemo ispitati, ako nemamo nikakovih produkata osim umjetničkog djela. Postoji opravdana sumnja, da će sud biti manjkav. Estetski sud sastoji se u reprodukciji umjetničkog djela i tako kritika postaje stvaralačka - kaže doslovno prema Croceu Spingarn, ali čini se, da čitava ova misao stoji u suprotnosti s Croceovim mišljenjem, da je umjetničko djelo pojedinka, koja se nikada više ne ponavlja niti se dade ponoviti, a ako kritičar može doživjeti isto umjetničko djelo kao i umjetnik, onda se dotično stvaralačko stanje ipak ponavlja. Međutim to je osnovna kontradikcija, koja leži na dnu čitavoga Croceova sistema stvaralačke kritike.

Strachly daje dosta duboke psihološke studije Racine-a i Voltaire-a. Prvi je često zanemaren jednostavno radi svoga mirnoga stila, gdje nema jakih i upaljivih riječi. Racine je ostao vjeran svojim klasičnim uzorima, ali tim nije umanjena njegova veličina. Ispitivanje Voltairovih drama dovodi pisca do zaključka, da su plod tehničke vještine a ne prave umjetničke kreacije. Njegov odnošaj prema Fridriku Velikom pun je zanimljivih psiholoških opažanja, iz kojih se vidi karakter Voltairea, koji je uza sve svoje ispade protiv mogućnika, ipak majmunski igrao za dobačene novčiće. Čovjek doista dobiva dojam, kako je duševni divljak bio zabezeknut duhovitošću Francuza. Možda baš ove opreke karaktera i međusobna psovanja ipak opravdavaju kasnija govorkanja o prljavim odnošajima. Eseji Abercrombia makar i teškim stilom pisani uvjerljivo iznose najprije jalovost raznih kritika Shakespeare-a zaboravivši estetsko gledanje njegovih djela a zatim opravdane razloge za uspostavu poezije u drami, koju nadomjestiše prozom, tobože da više odgovara životu, dok je samo poezija u stanju proizvesti pravi dramski efekat - pjanost.

Iz ovo nekoliko eseja vidi se bogatstvo engleskog duha na području književnih problema. Poput pisaca na kontinentu zanimaju se za iste probleme i više nema odijeljenosti kao prije. Literarna problematika zajednička im je s piscima evropskog kontinenta. Ipak im se mora priznati, da često vole upravo strastveno kopkati po najtajnovitijim zakucima umjetnosti tražeći solidnije temelje nego francuski pisci, koji preobraze i najteži problem u oblik familijarne rasprave.

U SKLOPU KATOLIČKE TRADICIJE

HRVATSTVO STARIH PISACA DALMATINSKE HRVATSKE

Navršilo se već čitavo stoljeće, odkada se počelo jače zanimati i proučavati našu staru književnost. Postignuti su zavidni uspjesi, jer nam dosadašnji rezultati omogućuju kakav takav sud o opsegu, naravi i valjanosti pisaca i njihovih umjetničkih tvorevina. Istraživanja nijesu još na završetku imajući pred očima još neistražene zakutke i provjeravajući dosadašnja nepotvrđena nagađanja. O piscima je govoreno s raznih stanovišta ne polažući važnost na neke literarno irelevantne činjenice kao njihove nacionalne osjećaje, narodni duh u tvorevinama i t.d. Međutim s kulturno-povijesnog stanovišta ova činjenica mora se uzeti u obzir, ako se govori o kulturnom razvitku i duhovnim zbivanjima jednoga naroda. Drukčije nije moguće odvagnuti značenje pojedinih naroda. Kod nas posebno književnost je u neko doba značila čitavo narodno doživljavanje, pa je Šenoa s pravom rekao, da Hrvatska, što ima danas i što jest, ima i jest po svojoj književnosti. O njihovu nacionalnom duhu i pripadnosti nije govoreno iz jednostavnog razloga, što nitko nije sumnjao u njihov lični i književni narodni karakter. Uporedo s istraživanjima naučenjaka iskrslo je u nekoliko mahova od strane pisaca drugih naroda neobrazloženo otuđivanje i prisvajanje naših pisaca. To se događalo redovno u zagušljivim i napetim političkim okolnostima, ali su tvrđenja nekada poprimala nazovi naučenjački karakter. Stoga će biti dužnost hrvatskih pokoljenja ovakove pojave odlučno odbijati, ako bi se to pokušalo i na "ozbiljan" način dokazivati. Rekoh ozbiljan, jer sva dosadašnja natezanja protivnika imaju zajedljiv značaj političkog pamfleta. Takovo značenje imalo je pisanje L. Tomanovića, Ivanića, Save Bjelanovića, a još su neozbiljnija natezanja današnjih novinskih članaka, u kojima se poriče hrvatstvo Gunduliću. Ova pojava ima svoju povijest, pa je vrijedno, da se napomene. No prije nego tome pristupimo, potrebno je nekoliko činjenica istaknuti. Književno-povjesna istraživanja hrvatske književnosti, toliko su uznapredovala i kritički pročišćena, da možemo danas govoriti o jedinstvenoj hrvatskoj književnosti u granicama historijske Hrvatske od najstarijih vremena do danas. Iako je politički sudbinom vremena bila razbijena, ipak dalmatinska, bosanska, slavonska i banovinska Hrvatska čine u svojim književnim talasanjima jedno

duhovno tijelo različno od susjednih naroda. Imajući pred očima novija istraživanja hrvatske srednjovjekovne i renesansne književnosti, da se i ne govori o novijoj, budući će književni historik govoriti o jedinstvenoj hrvatskoj književnosti mjesto dosadašnjih pokrajinskih imena upotrebljavanih dijelom radi preglednosti i historizma, a dijelom radi nečasnih ciljeva, da se ne spomene ime hrvatsko. Ovu činjenicu uočio je dobro Broz veleći: ... "nije bilo dovoljno što su nas ovako učeni ljudi rastrgali na dvoje, nego su oni, da ne bude suviše Hrvata, razdvojili i njih, te čakavce dopustili da su Hrvati i dalje, a kajkavce protiv njihove volje i prošlosti i jezika turili među Slovence!" (Broz: *Crtice* ..., str. 163). S obzirom na književnost dalmatinske Hrvatske bilo je još gore. Htjelo se odijeliti Dubrovnik od ostale Dalmacije, kao da književnost u njemu nije bila u vezi s ostalom Dalmacijom. Stvorio se neki nacionalni "dubrovčanizam", kad se nije moglo posve otrgnuti ovaj grad od kulturnog zbivanja ostale Dalmacije. (Na tom je principu sastavio Rešetar *Antologiju stare dubrovačke lirike* za *Srpsku književnu zadrugu*). No bez obzira na druge hrvatske pokrajine nedvojbena je činjenica, da su postojale nepretrgnute veze među svim književnim središtima dalmatinske Hrvatske. To se vidi iz pjesničkih poslanica, prijateljskih pohoda te međusobnog izmjenjivanja vlastitih djela. Od Zadra do Dubrovnika opažamo živo izmjenjivanje kulturnih dobara, što je istakao već Rački govoreći o književniku i "kančiliru zadarskome" Miši Pelegrinoviću: "Ja sam već drugdje istaknuo onu zamjenitu ljubav, koja je književnike hrvatske u XVI vijeku ujedinila i koja bijaše jim provodičem u radu njihovu. Prem je od vijeka postojala državna pregrada između Hvara i Spljeta s jedne a Dubrovnika s druge strane: to nalazimo, da osjećaj narodne zajednice, težnja za prosvjetom jednaka bijahu mnogo jači od umjetne one pregrade. Pjesnici su si svoje umne plodove priopćivali i očikali prijateljske savjete. P. Hektorović posla svoju pjesan, koji našem Mikši ispjeva, u Dubrovnik M. Vetraniću; a taj štovani "otac" priopći Stjepanu Nalješkoviću ovu pjesan i onu, koju ispjeva Petar Vetraniću. Hektorović ispjevavši svoje "ribanje" i posvetivši ga vlastelinu i pjesniku Bertučeviću Jerku nije propustio, a da isti pjesmotvor ne pošalje i našemu Pelegrinoviću. Ravnim načinom bijaše i *Jeđupka* našega Mikše čitana jednako u Dubrovniku kano i na Hvaru (*Stari pisci hrvatski VIII* - str. XIII). Prema tome postojale su žive veze među dalmatinskim književnicima, a posebno bi se poglavlje moglo napisati o njihovim utjecajima na ostale naše pokrajine. - Osim toga za pripadnost dalmatinskih pisaca i njihove književnosti od velike je važnosti duh i historijska obojenost njihovih djela. Povezani već dulje vremena sa zapadnom Evropom radili su u sjeni velikih susjednih književnosti, pa se u njihovim djelima odražavaju književna strujanja makar i u lošijim primjercima nasljedovača: trubadurstvo (Š. Menčetić, Držić, Ranjina) te kršćanski univerzalizam (Marulić) srednjovjekovnog karaktera. Prisvajači hrvatske književnosti morali bi se zamisliti u činjenicu, da li su kod njih bila moguća takova književna proživljavanja u to vrijeme, kad nijesu imali, stojeći u sjeni

Bizanta, nego nekoliko primjeraka prepisanih kronografa, tipika, rodoslova i žitija, makar je obnovljena (1557.) patrijaršija nastojala oko unapređenja pismenosti (Pajsije). U doba renesansne hrvatske književnosti, kad je u Dalmaciji provrelo kulturno gibanje, na drugoj strani imamo grčevito nastojanje oko sačuvanja srednjovjekovne kaluđerske pismenosti putem prepisivanja. To su dvije skroz različne nacionalne i kulturne atmosfere, u kojima su se mogle roditi i dvije različne književnosti. Tako je historijski i bilo, ali je trebalo zavaliti šupljinu od nekoliko stoljeća, pa se posegnulo za hrvatskom književnošću. Prisvajajući naše književnike pozivaju se na kojekakve činjenice. Velik je anahronizam suditi o nacionalnoj pripadnosti naših književnika prema modernim načelima nacionalizma. Današnji je nacionalizam plod novijeg vremena, a za prosuđivanje starih književnika odlučniji je duh djela i kulturna atmosfera, u kojoj su ih stvarali.

Radi svega ovoga upravo začuđuje držanje nekih ozbiljnijih ljudi od Šafarika i Jefte Popovića, koji je *Osmana* posrbio i izdao pod imenom *Razna dela Jevte Popovića* preko Ljubomira Nedića, Svetislava Vulovića do najnovijih srpskih književnih historičara, da se još uvijek govori o nekim dalmatinskim književnicima kao srpskim ili pače o čitavom tom razdoblju. Pitanje pripadnosti pokrenuo je najprije Šafarik ubrojivši Gundulića, Palmotića "i ostale zvijezde dubrovačke" među Srbe radi čega se Vraz tužio Kukuljeviću 1842. (*Dela V*, str. 304). Gaj pak ne imajući pravoga kriterija pisao je Šafariku, da se ne pouzdava u književne podatke Miklouušića, jer tobože naziva hrvatskim ono što Hrvatima ne pripada. Poznata su Vukova velikosrpska nastojanja, na koja je oštro reagirao Fran Kurelac u raspravi: "Kako da sklanjamo imena" 1852. Srpski književni kritičari nijesu tok stvari nimalo promijenili. Kad se razmahao srpski nacionalizam Ljubomir Nedić piše, da su Srbi sretni, što su imali nekoliko velikih pisaca, a Hrvati i Bugari toga nemaju (*Sabrana djela: Srpski pisci I*, str. 282). Isti pisac u članku: "Hrvaštine u srpskom jeziku" ustaje protiv utjecaja hrvatskog jezika na srpski ne priznajući, da su ta dva jezika jedan jezik: ... "jezik je taj ili srpski ili hrvatski, nikako ne može biti srpski ili hrvatski, a još manje hrvatski ili srpski." Zatim navodi Vukovu misao, da Hrvati imaju državu, a treba im narod i zaključuje raspravljanje, da je hrvatski jezik samo dijalekat srpskoga (ib. 295). U tom smjeru bio je još otvoreniji Svetislav Vulović. U svom predavanju "Nauka o književnosti" govoreći o književnosti južnih Slavena tvrdi, da su svi narodi siromašni u tome, samo se srpski izdvaja ... "i da nismo slušali patriotske i poetske uzvike, da srpstvo treba da bude vođ južnom slavenstvu, istorija književnosti južnih slavenskih naroda kazala bi nam to. Književnost je srpska brojno najbogatija, sadržinom najraznovrsnija i uopće najrazvijenija. Iz srpske književnosti uzajmljivale su dosta ostale jugoslavenske književnosti i na nju se ugledale. Od 14. do 16. veka bio je srpski književni jezik predstavnik samostalnog državnog života, prirodan starešina jugoslavenske zadruge"

(*Sabrana djela: Srpski pisci II*, str. 103). Na ovakove misli nadovezali su kasnije historici svoja presizanja na hrvatsku književnost od 16. vijeka pa dalje, u kojem razdoblju u srpskoj književnosti - kaže Ljubić - "nema dakako govora ... o srpskom radu, a prava kolijevka književnosti bje naša Hrvatska a osobito dalmatinsko primorje." (*Ogledalo književnosti... I*, str. 297 - 298 i *II*, str. 349). Napokon je došao spor među Pavlinovićem i srpskom strankom u Dalmaciji na čelu sa Savom Bjelanovićem, koji je uz pomoć Tomanovića svojatao čitavu dalmatinsku književnost. Nešto potpomognuti propagandom iz susjedstva, a nešto iz pakosti, da naškode Hrvatima list *Dubrovnik* otvoreno proglasuje dalmatinsku književnost srpskom. Organizira se i neki tabor učenjaka, koji bi to mišljenje zastupali: Budmani, Zore, Stojanović, Vuličević, Castrapelli i drugi. Oko Budmanija kupio se stariji naraštaj srbofila, a oko Castrapellia mladi. Plod njihova djelovanja može se smatrati polemika u vrijeme Gundulićeve proslave 300-godišnjice smrti (1638). Ovo se kasnije još dalje razvijalo, pa je i Popović u svojoj *Povijesti književnosti* dalmatinsku književnost uvrstio u srpsku, premda je Stojan Novaković davno prije njega otvoreno priznao, da ta književnost nema veze sa srpskom, a slično indirektno napisao i Skerlić. Sve je ovo bilo potrebno istaknuti, da se razumiju suvremena uzaludna novinska natezanja o pripadnosti dalmatinskih pisaca. - Prije sam spomenuo ukoliko su neopravdana ova tvrđenja s obzirom na kulturnu atmosferu i duh ondašnje dalmatinske književnosti te faktično stanje srpske književnosti. Malo vrijede dokazi, koliko je koji pisac upotrebljavao ime hrvatsko, slovinsko ili dalmatinsko, jer tada nijesu ni imali potrebe odlučnog opredjeljivanja. Glavno je, što su pod tim imenima razumijevali. Često se poziva na tematiku spomenutih književnika i narodnu poeziju. Ako su hrvatski pisci negda spominjali srpsko ime, bilo je to iz čiste humane solidarnosti kršćanskog svijeta pred Turčinom, koji je pregazio Srbiju i došao pred njihova vrata. Bila im je poznata srpska sudbina, pa su je u svojim pjesmama negda i spominjali, a taj njihov humani i humanistički stav iskorišćavati u ovakovim zgodama sasvim je nekritično. Što se tiče imena o tom uopće ne treba ni raspravljati, jer su to bila samo imena učenjaka, a narod je svoj jezik zvao hrvatskim. No ako se hoće i o tome govoriti, ima dosta primjera gdje su pisci jasno rekli, da im je jezik hrvatski. U crkvenom prikazanju: *Život i muka svetih Ciprijana i Justine* spominje se, da je evanđelje pjevano hrvatski "... ovdi žakan u templu poje sveto vangelje a Justina s prozora sluša vangelje hrvatski" (*Stari pisci hrvatski XX*, str. 239). Baraković u *Vili Slovinki* spominje pradjeda, koga "perje ljuđaše i klobuk hrvatski" u službi kralja Bele, a banu Strižajeviću kaže: "Ti si krvi hrvatske, od ke se rađa ban" (*Vila Slovinka*, 13 pj. 205). Isti Baraković u odgovoru Tomku Mrnaviću, Bosancu ne zna, koji je pisnik "hrvatske knjige" viši Marul ili Mrnavić. Zoranić spominje vilu po "običaju hrvatskom gizdavo" narešenu, a za svoju porodicu kaže, da spada u red "hrvatske vrbavske gospode." (*Stari pisci hrvatski XVI*, str. 28). Poznato je ono mjesto u *Planinama*,

gdje spominje uz ostale vile i vilu Hrvaticu. Zlatarić u posveti svoga prijevoda *Elektre* jasno kaže, da je želio učinit "Hrvaćku Grkinju Elektru Sofoklovu." Ovo je kao dokaz upotrijebio i Broz u svojim *Crticama* ... ali mu Maretić prigovara (*Rad 89*), da je Zlatarić samo iz kurtoazije prema hrvatskom banu nazvao u početku "naš jezik", a kasnije ga naziva "Vaš jezik" i da, po Maretiću, tu nije dokaz za to, da su Dubrovčani zvali svoj jezik hrvatskim. Broz je sasvim umjesno odgovorio, da se barem u posveti "hrvatskih" prijevoda Zlatarića Dubrovčaninu Mihu Matufiću i Dubrovkinji Zuzorićevoj ne radi o kurtoaziji. (Broz: *Crtice ... II - VI*). Kavanjin spominje Srbe (*Stari pisci hrvatski XXII*, 15 pj. str. 78) i njihove svetitelje, ali naglašava privrženstvo sv. Petru, a u pakao stavlja bunitelje i raskolnike (ib. 24 pjev. str. 79). Gundulićev sin u vojsci Leopolda ponudio je 1670. francuskom poslaniku Gremouvilleu, da će poći u svoju zemlju, da ondje skupi 3.000 Hrvata i Arbanasa za francuskog kralja. Franjevac Bernardin Pavlović štampa u Mlecima knjigu "za korist naroda hrvatskoga", Vetranović u "Tužbi grada Budima" pjeva o slavi hrvatskoj, Nalješković u poslanici hrvatskomu vlastelinu H. Brtučeviću veli: Hortense pošteni, slavo svih Hrvata, a u poslanici korčulanskom vlastelinu I. Vidaliju kaže: Tim narod Hrvata vapije i viče, da s' kruna od zlata, kojom se svi diče ... Ovome opet odgovara Vidali: Časti izbrana Niko i hvala velika, hrvatskoga diko i slovo jezika. H. Lucić u posveti "Pariž Heleni" J. Brtučeviću veli, da istu knjigu iz latinske odiće svukši u našu hrvatsku nikoliko jur vrimena bih obukal (*Stari pisci hrvatski VI*, str. 185). Nalješković u poslanici Hektoroviću žali: "Molim Te togaj rad nemoj svi Hrvati, da na Te plaču hotjej ga parjati." Ovdje bi se moglo nanizati još mnogo imena i svjedočanstva o hrvatstvu Dalmacije i njenih stanovnika, ali i ovo neka bude dosta. Poznato je mišljenje Rusa Tolstoja iz 17. vijeka o Hrvatima u južnoj Dalmaciji, Vidalija o Dubrovniku kao kruni hrvatskih gradova i Petrovskoga, koji otvoreno zastupa mišljenje, da se književnost ovih krajeva mora lučiti od srpske. Da su ovdašnji ljudi dobro razlikovali stanovništvo, razabire se iz dubrovačke preradbe Molièrove komedije *Monsieur de Pourceaugnac* pod imenom *Jovadin*. Jovadin je nezgrapan trgovac iz Sarajeva, s kojim obješenjaci prave šale: "... i jedna takova djevojčica je li učinjena za bit žena jednog *vlašine*? ako on ima volju za oženit se zašto ne uzme vlahinju i pusti s mirom živjet nas krstjane". (*Građa za povijest književnosti hrvatske IV*, str. 75). Posve je u duhu dubrovačkih tradicija i držanje Senata prema istočnim svećenicima, koje je ruski konzul doveo sa sobom, a Senat ih nije pustio - kako kaže Engel - jer da je sv. Franjo prorekao 1220, da će Dubrovnik samo dotle sačuvati svoju neovisnost i svoj cvijet, dok bude zatvarao vrata pred grkoistočnjacima. Upotreba raznih imena nikako ne dokazuje, da pisci nijesu bili svjesni nacionalne pripadnosti. Sva ta imena dalmatinski, liburnjački, slovinski, hrvatski jednostavno su sinonimi, kako se to vidi kod Tauzlinger-Zanottija (*Građa za povijest književnosti hrvatske V*, str. 51). U vrijeme rasprave, kako Dalmatinci zovu svoj jezik: hrvatski ili srpski,

Kukuljević je ispravno držao, da tamo stanuju Hrvati i tako zovu svoj jezik, osim nekoliko grčkih popova. Ipak se 1856. obratio u tom pitanju na hvarskog naučenjaka Nizitea, koji mu odgovara: "Il nostro popolo esso stesso si dice Hervat e se ne gloria, parla la linqua slava e la serbica non é usata in veruna contrada della Dalmazia" (Petravić: *Studije i portreti I*, str. 278). Prema tome je Broz mogao bez okolišanja zaključiti ovo pitanje slijedećom konstatacijom: "Priznajući s jedne strane da je u Dalmaciji a još više u Dubrovniku preotelo s vremenom sasvim mah u knjizi ime slovinsko, te se rijetko spominje ime hrvatsko, treba s druge strane priznati i to, da u svoj književnosti hrvatskoj, kako se razvila u Dalmaciji i Dubrovniku nema ni traga, da bi se narodni jezik zvao imenom srpskim, koje je bilo Dalmatincima i Dubrovčanima za čudo tako strano, te je u njih srpski redovno što i maćedonski ili grčki (*Crtice* ... 162). Hrvatstvo dalmatinskih pisaca zajamčeno je subjektivnim izjavama i objektivnim činjenicama, koje sam nastojao djelomično iznijeti. Neumjesno bi bilo, da od njih danas tražimo jasnije formulirane izljeve u smislu današnjeg nacionalizma i narodne pripadnosti, jer u ono doba o tome nijesu toliko vodili računa kao ni kod susjednih naroda, gdje su se izgradile kudikamo teže pregrade među malim državicama u okviru jedne nacije, pa nikome ne pada na pamet, da Mlečanima, recimo, zaniječe talijanstvo. Objektivni faktori učinili su od naših pisaca doista pripadnike hrvatstva ne samo geopolitički nego i duhovno, jer čitavo njihovo duhovno i književno iživljavanje pripada zapadnoj sferi, gdje je i ostala Hrvatska, i ako skupno pogledamo na sve hrvatske pokrajine vidimo, da su i dalmatinski književnici u nedaćama vremena i povjesnim uspjesima bratski sućuvstvovali i bratski se veselili. Historija im je dodijelila malo lakšu sudbinu nego ostalima, ali su s njima duhovno živjeli i kulturno utjecali na njih. Ako se jednom napiše historija jedinstvene hrvatske književnosti posebno s obzirom na međusobne pokrajinske utjecaje i duhovnu isprepletenost, vidjet će se, da je zajedništvo krvi i duše naših pokrajina bilo jače od političkih nedaća i maćuhinske historijske sudbine. Razbijeni su u više političko-administrativnih okruga, razdijeljeni među više država, a stoljećima na braniku zadnjih ostataka, ipak smo bili povezani nekom magičnom žicom i osjećali poput Pirama i Tisbe kroz umjetne zidove dah jedan od drugoga. To duhovno zajedništvo očitovalo se za preporoda, kad smo stare pisce svojski prigrlili, proučavali i ponosili se kao dragocjenim isječkom iz vlastitoga tijela. Može se postaviti pitanje, ukoliko je dalmatinska književnost svojim duhom, načinom izražaja i problematikom hrvatska, ali će se doći do zaključka, uza sve razumljive utjecaje, da je u svemu tome velikim dijelom hrvatska i razmjerno prema veličini naroda išli smo u velikim stoljećima rame uz rame i s višim narodima. Svaki narod posjeduje duhovnu baštinu, koja ima određene značajke svoje pripadnosti pa dolazi u pitanje nacionalna savjest i čast, ako ne bi specifične vlastitosti čuvao od tuđe natruhe, a još više, ako bi tuđe otimao. Općenito je priznato kulturno i civilizacijsko zajedništvo, ali u duhovnoj riznici

čovječanstva svačiji je prinos etiketiran i određen. Nesavjesno miješanje i skidanje utisnutih pečata redovno prikazivaju još niže sklonosti. S obzirom na našu staru književnost možemo zaključiti riječima ne baš srpskog neprijatelja Jagića, koje je napisao 1893. i prigodom polemike o nacionalnoj pripadnosti Dubrovčana: "Srbi zaboravljaju jako brzo, da njihovom prilično nezavisnom političkom položaju imala bi istom sad uz bok stajati napredna prosvjetna radnja e da postignu cijenu, koju oni prerano sad bi već htjeli za se da imaju" (*Archiv für slavishe Psihologie.*, XV. 145).

FRANJEVAČKI PRILOG STAROJ HRVATSKOJ KNJIŽEVNOSTI

Hrvatska kulturna i književna povijest odredila je već jasno mjesto redovnicima u stvaranju naše književnosti. Rad benediktinaca u prvim vjekovima naše povijesti toliko je znamenit, da su oni donekle bili glavni tvorci našega jezika čuvajući ga od nasrtaja tuđinaca i radeći sami na narodnom jeziku. Dominikanci također ne zaostaju za njima a isusovci nešto kasnije oplodiše hrvatsku književnost brojnim gramatikama, duhovnim štivom, predstavama i rječnicima i što je najglavnije nastojahu prvi dati Hrvatima jedinstven književni jezik. Franjevci ne zaostajahu svojim radom za spomenutim redovima. Došavši u naše krajeve odmah iza osnutka franjevačkog reda (13 v.) počeše uz dušobrižnički rad i knjige pisati. U nekim pokrajinama bijahu oni kroz neko vrijeme jedini književni radnici. U teškim časovima naroda davahu mu duševnu hranu svojim na oko neznatnim i neuglednim pobožnim knjižicama. U našim krajevima pojaviše se najprije u Dalmaciji, djelujući odatle u svim drugim pravcima, a kad se pokazaše jače potrebe njihova rada razdijeliše se u nekoliko provincija, da tako lakše doskoče potrebama naroda. U početku bijaše po svim našim krajevima jedna provincija, a tijekom vremena raspade se ova na tri - četiri. Rad franjevaca na književnom području ne bijaše u svim krajevima jednako svestran i jak. U banovinskoj Hrvatskoj i Slavoniji njihov utjecaj nije se toliko osjetio kao u Dalmaciji te Bosni i Hercegovini. Na drugim mjestima djelovahu ostali redovnici, ali u Bosni i Hercegovini i neko vrijeme u Dalmaciji bijahu oni jedini trudbenici. Nemoguće je u kraćem članku samo izbrojiti imena i djela, stoga će ovdje biti dan tek površni presjek, općenit pregled njihova rada na književnom polju, da time uočimo koliki su dali prilog staroj hrvatskoj književnosti.

U banovinskoj Hrvatskoj, hrvatskom Primorju i Istri franjevci su mnogo radili na dušobrižništvu a manje na knjizi. Rad Istranina Franje Glavinića pretežno je historijsko-nabožni. Jedno je njegovo djelo posvećeno Vuku Frankopanu (*Četiri poslidnje človika*). Fra Franjo Glavinić i fra Rafael Levaković tijesno su vezani uz nastojanja oko štampanja hrvatskih glagolskih knjiga za naše glagoljaše. Djelovanje Levakovića veoma je značajno u povijesti razvitka našega jezika, ukoliko je nastojao u naš jezik unijeti ruski duh. Kao književnik

znamenitiji je od njih fra Abraham Zelenić, savremenik Jurjevića i Magdalenića. Ispjevao je nekoliko pjesama o posljednjim stvarima čovjeka. To je kajkavska poezija. Književni rad u Slavoniji bio je značajniji i opsežniji. Tamo se istakoše fra Josip Mihić, fra Aleksandar Tomiković, fra Marijan Lanosović, fra Josip Stojanović, fra Josip Pavišević i naročito fra Emerik Pavić svojim proširenjem Kačićeva *Razgovora ugodnog naroda slovinskog* i fra Matija Petar Katančić svojim pjesmama na latinskom i hrvatskom jeziku. Osim pjesama dali su slavonski franjevci mnoštvo nabožnih knjiga za puk. Tako su oni nastavili skupa sa isusovcima rad benediktinaca i dominikanaca u ovim krajevima.

U Dalmaciji djelovanje franjevaca na književnom polju seže još prije Bernardina Splićanina pa dalje, a naročito je bilo intenzivno u 18. vijeku. Dubrovnik je bio središte rada, ali tu nije stvoreno mnogo zbog posebnih tamošnjih prilika. "Crni fratri" tamo su imali uz mnoge dužnosti i tu, da su mnogima pružili i tjelesne lijekove iz svoje ljekarne. Još više su pokazali ljubavi prema hrvatskoj književnoj starini sakupljajući stare rukopise i knjige za svoju knjižnicu. U tom radu istače se najviše fra Inocent Čulić, koji spasi iz ukinutih benediktinskih samostana u okolini Dubrovnika vrijedne knjige pohranivši ih u franjevačkoj knjižnici. Njegov posao oko obogaćivanja knjižnice nastaviše isto tako franjevci Andrijašević, Sebastijan Sladović, Ambrozije Marković i posebno fra Lovro Cekinić († 1572), koji je preko petnaest godina prepisivao književna djela starih dubrovačkih pisaca, a taj njegov rukopis poznat je pod imenom "kuljen". Franjevačka knjižnica u Dubrovniku toliko je znamenita, da je nemoguće bez nje istraživati starije pisce i doista nema nijednoga istraživača, da nije povirio u tu neiscrpivu riznicu književnog blaga. Radili su franjevci i na knjizi. Glasovit je bio franjevac Juraj Dragišić; kao naučenjak samo je pisao na tuđim jezicima. Iz ljubavi prema našoj starini i da spasi potomstvu uspomenu na naše stare pisce, Sladović je pisao o životu pojedinih pisaca i prostranstvu našega jezika. Fra Ambrozije Marković priredio je prvo izdanje Gundulićeva *Osmana*. Spomenuti Lovro Cekinić napisao je rječnik talijansko-hrvatski, a njegov nasljednik u tom poslu može se smatrati fra Joakim Stulli, koji je napisao jedan od najboljih naših starih rječnika. Franjevac Antun Agić marljivo je sabirao građu o našim pjesnicima koji su pjevali na latinskom jeziku. Znamenit je književni radnik i fra Ivan od Zadra, te fra Marko Marulić, obojica pisci crkvenih prikazanja. U 18. vijeku posebno se ističu u Dalmaciji franjevci na čelu s Filipom Grabovcem, Kačićem i drugima. Kod njih se probudio narodni duh i oni su zapjevali čistim narodnim jezikom, tako da su njihove knjige prihvaćene od cjelokupnoga našeg naroda. Njihovo je značenje u tom što nijesu radili i pjevali za uski krug naučenjaka i gospode, nego su pjevali, da ih prosti narod može razumjeti. Grabovčeva knjiga *Cvit razgovora naroda i jezika iliričkoga aliti arvackoga* bila je čitana od prostoga puka, jer je uz prostonarodni jezik sadržavala žarke misli o hrvatskom rodoljublju, radi čega je Grabovac

izgubio i život u mletačkim tamnicama. Još slavniji je postao njegov nasljednik i subrat fra Andrija Kačić-Miošić sa svojim *Razgovorom ugodnim naroda slovinskoga*, koji narod obično zove "Kačićeva pismarica". Ova je pjesmarica ubrzo doživjela više izdanja, u novije vrijeme sve jače zalazila u narod i može se reći, da nema hrvatske kuće ni danas, koja nije čula za Kačićevu pismaricu ili pismar. Ne samo prosti puk nego i veliki književnici naučili su hrvatski pjevati po ovoj pjesmarici. Narod traži ovu knjigu, jer je u njoj opjevao sve narodne patnje i bolove kao i junačka djela, da se vidi kako je narod teško ali ipak junački živio. Uz ove pisce znamenit je i fra Petar Knežević radi svojih "duhovnih pisama" koje narod i danas pjeva u crkvama.

Još više nego u Dalmaciji razvili su franjevci svoju književnu djelatnost u Bosni i Hercegovini. Već od vremena osnutka bosanske franjevačke vikarije djeluju oni među narodom riječju i pismom. Prije njih djelovali su drugi, ali najezdom Turaka pobjegoše svi iz Bosne, a ostaše samo franjevci kao čuvari vjere i narodnosti. U borbi protiv bogumila oni bijahu prvi, a na bosanskom kraljevskom dvoru došli su do velika ugleda i časti. Zaposleni većinom u dušobrižništvu uvidjeli su odmah, da se među narodom ne može raditi bez knjige. Stoga odmah počeše tim radom i u 17. vijeku pojavi se dosta pisaca, među kojima se posebno ističe Matej Divković. Fra Ivan Bandulović izdade *Pištole i evanđelja* a Divković *Nauk krstjanski* i *Besida svrhu evanđelja* ..., u kojima je sadržan sav kršćanski nauk s mnogim pjesmama radi čega je narod i zavolio njegove knjige. Poslije njih pisali su fra Stjepan Matijević, fra Pavao Posilović, fra Pavao Papić, fra Stjepan Markovac, koji izdade knjigu *Ispovid krstjanska*, narodu veoma omiljela knjiga radi pjesama unutra i zove je obično "Stipanuša", fra Lovro Sitović i fra Tomo Babić, koji izdade knjigu *Cvit razlika mirisa duhovnoga*, koju također narod zavoli radi pjesama i nazva "Babušom". To su najznamenitiji pisci koji su bili došli na glas među narodom, a ima mnoštvo drugih pisaca, koji pismom djelovahu u narodu. Njihova imena teško je izbrojiti. Zapravo u Bosni se ne može govoriti osim o franjevačkim piscima u staro doba. Drugih pisaca nije bilo niti je u teškim onim prilikama moglo biti, kad su svi bijegom spasili glavu, a ostali franjevci da tješe i spasavaju narod. Više nego u ijednom kraju u Bosni i Hercegovini franjevci su bili jedini radnici, koji su spasavali vjeru i narodnost. Bez njih ne bismo imali u tim krajevima niti ono što danas imamo.

Ovaj letimičan pogled na književno djelovanje franjevaca u starini prije hrvatskog preporoda u 19. vijeku dovoljno nam osvjetljuje njihovo značenje i važnost u književnom stvaranju Hrvata. Franjevci nijesu podjednako u svim krajevima djelovali, niti je od njih bila potreba jednako svagdje, ali je nesumnjivo, da su radili baš u onim krajevima, gdje je bilo najteže. Radili su riječju i knjigom u krajevima, gdje se takav rad plaćao krvlju i životom. Stoga se i njihov rad mora procjenjivati i s ovoga gledišta, pa makar njihovo

djelovanje nemalo visoku umjetničku vrijednost, kao dokumenat požrtvovnosti dobivaju u očima današnjih ljudi i pokoljenja još višu cijenu. Nepristrana povijest priznala im je doista književne i nacionalne zasluge. Samo slijepac mogao bi proći pokraj djela, koja su postala svojinom čitavoga naroda, a kad ih je narod prigrlio, znači da su ta djela nikla iz narodne duše. Tome Babića "Babuša", Stjepana Markovca-Margitića "Stjepanuša", biskupa Miletića "Biskupovača" i druge slične knjige nijesu badava unišle pod krov svake hrvatske kuće u Bosni i Hercegovini. Ne treba ni spominjati utjecaj i važnost Kačićeve pismarice. Bilo je povjesničara, koji su mu htjeli umanjiti slavu, ali narod ga zavolio i to je bilo nemoguće učiniti. Razlog je tomu, što je Kačić imao doista književnu i narodnu vrijednost. Postojala je hrvatska književnost i prije njega, razvijala se kroz više stoljeća, ali ta građanska i gospodska književnost bijaše daleko od naroda i narodnoga duha. Bilo je u njoj i narodnih osjećaja, ali nije mogla postati svojinom čitavoga naroda nego tek nekoliko izabranika po varošima i gradovima. Starac Milovan sa svojom pjesmaricom uveo je narod u književnost, njegov čobanski jezik upotrijebio u pjevanju i jednim mahom osvojio narodnu dušu. Propale su umjetne književnosti Dubrovnika i ostale Dalmacije, ali Kačićeva pjesmarica ostade jednako svježa u narodnoj uspomeni. Stoga je opravdano mogao zaključiti hrvatski kritičar Jakša Čedomil, da s Kačićem tek počinje stvaranje prave narodne književnosti, jer je linija Vitezović, Kačić, Reljković najnarodnija i na nju će se osloniti kasniji hrvatski preporod u 19. vijeku. Mogu izgledati pretjerani zaključci o važnosti nekih franjevačkih pisaca, ako se stvar uzme posmatrati s čisto umjetničkoga gledišta. Međutim povijesna djela pa i književna ne smiju se nikada osamiti i odijeliti od suvremenih političkih i kulturnih činjenica, treba ih promatrati u sklopu svih događaja, pa će u tom pogledu i zaključivanja o književnom djelovanju franjevaca biti i izgledati pravednija. Za neke krajeve njihova je vrijednost apsolutna i bez prigovora, a u drugim krajevima znatna i nesumnjiva. Kako su njeni pisci nikli u narodu, ostali u narodnim redovima snoseći boli, patnje i radosti naroda, nužno su davali i djela koja je narod odjednom razumio i prigrlio.

KNJIŽEVNI RAD FRANJEVACA U HERCEGOVINI

(NEKOLIKO MISLI)

Pojam književnosti sasvim je rastezljiv i neodređen bez postavljenih izvjesnih granica. Ako se pod tim imenom razumijeva skup svega napisanog, onda smo obuhvatili sav kulturni rad, koji se promiče putem pisane riječi i plodovi djelovanja sežu od dokumenata pismenosti do umjetno - književnih tvorevina, koje se odlikuju biranošću sadržaja i dotjeranošću oblika. Danas obično mislimo na ovo drugo, a sve ostalo pripada znanstvenom, poučno -zabavnom i prosvjetnom djelovanju. Pojam je trebalo suziti, da se postavi razlika od drugih proizvoda pisane riječi, kojima je svrha sasvim različna od one kod umjetničke književnosti, gdje nam se pruža ponajprije bezinteresni estetski užitak.

Franjevačka književna djelatnost prošla je fazama, kojima redovno prođoše književnosti pojedinih naroda, to je minijaturna slika zamašnijeg procesa i zbivanja kod široke narodne cjeline. Nema primjera, gdje bi narod već u početku kulturnog bivstvovanja stvarao makar i prosječna umjetnička djela. Trebalo je prijeći doba djetinjstva, formirati narodnu individualnost te izraditi književni jezik za stvaranje uspjelih književnih djela. Potrebne su mnoge predradnje prosvjetnog i kulturnog karaktera, jer premda umjetnost živi u svakom čovjeku, treba mnogo vremena, da se steče izražajna mogućnost, s pomoću koje se saopćava vanjskom svijetu unutrašnje umjetničko zbivanje. Prema tome umjetna književnost pretpostavlja poodmaklu kulturnu sredinu, koja omogućuje i razumije takove književne tvorevine. Imajući to na umu opreznije ćemo povući zaključke i lakše opravdati izvjesne manjkavosti u književnom radu franjevaca u Hercegovini.

Već od početka morali su djelovati među prilično zaostalim i neprosvjetljenim narodom, te su nastojali odgojiti elementarni smisao za pisanu riječ. Prvotna je svrha bila vjersko-prosvjetno pridizanje naroda. Potrebe vremena i okolnosti dali su pravac radu, pa je sasvim razumljivo, da se djelovanje biskupa Barišića, Kraljevića očitovalo u vjersko informativnim knjižicama, koje su na dohvatu najnižih slojeva. Taj rad nastaviše fr. P. Bakula,

Milićević, fr. A. Miletić i fr. A. Nuić. Kako su se negda borili s jezikom vidi se iz toga, što su posezali za tuđim jezikom, kad su htjeli napisati dublje djelo. Manjkao im jezik za izražavanje jačih misli. Interesantno je pratiti razvojnu jezičnu liniju od početka pa do predratnih godina, kad već dobro poznaju jezik i izgrađuju svoj vlastiti stil. Uporedo s nabožnim izdanjima pojavljuju se djela opće-kulturne vrijednosti. Što više Bakula počinje u stihu prepjevati filozofsko-bogoslovne istine. Njegovo djelo *Pravo mudroznanje* lijep je primjer prvoborilačkog rada, kad se još nije mogao odlučiti, kojim bi pravcem okrenuo, pa mu je jezik u stihu nezgodan amalgam pučkog izraza i njegove umjetno skovane riječi. Ako stih hramlje razlog je u tom, što je njegova umjetno skalupljena riječ ispresjecala laki tok narodnog govora. Ista tromost osjeća se u proznom djelu s klasičnim naslovom *Politika za svakoga čovjeka*, gdje nekako leksikonski raspravlja o životnim pitanjima, rekao bi po primjeru Aristotelove *Politike*. Miličević je mnogo bliže prostonarodnom govoru, koji je kasnije često poprimao novinski karakter, ali je s tim dobio na lakoći i gibljivosti stila. Njegov neposredni nasljednik u tom pravcu može se smatrati fr. R. Glavaš, koji će svoj način izražavanja dotjerati do zamjerne visine te ne zaostaje ni za jednim njemu savremenim stilom. Nestalo je nepokretnog i monotonog nizanja rečenica, a javlja se bogati i nijansirani izraz prema potrebi sadržaja. Možemo se lako uvjeriti o mnogostrukosti stila u raznim okolnostima; u polemici je oštar, pokretljiv i lapidaran dodajući nešto od novinske zajedljivosti, a u biografijama staložen, rijetko uzbudljiv dajući adekvatan izražaj misli, koju je htio saopćiti. S njim završuje rad starija generacija. Tko se pobliže upozna s njenim razvojem uvjerit će se o golemom uspjehu i vidnom napretku u formalnom pogledu. Sadržajna strana nije također onako jednolika i ograničena, jer je zahvaćeno u sva pitanja, koja su onodobno zanimala Hercegovinu. Od nabožno-prosvjetnog djelovanja prešlo se na određeniji kulturni rad, koji će kasniji naraštaji nastaviti. Fr. R. Glavaš završio je staru periodu i povezao prijašnji rad sa savremenim otvorivši nove vidike za daljnja napredovanja. -

- I površan pregled njihova rada, daje pravo i dužnost da se priznaju neki nedostaci, ali ih ne možemo optužiti radi nemara. Što nisu jače posegnuli u život književnim djelovanjem krive su prilike i zvanični rad oko puka. Pače i ono što su napisali diktirano je prilikama vremena, jer bez toga nijesu mogli dalje ništa poduzimati. Da je bilo više slobodna vremena, rad bi bio raznolikiji i pojedinci bi stvorili zamašnija djela u pojedinim književnim granama. Mnogi zamjeraju, da se na čisto umjetnoj književnosti malo učinilo. Općenito govoreći prigovor je sasvim opravdan, ali je i to istina da se u vremenima previranja i organiziranja nije moglo misliti na umjetničko stvaranje. I oni koji su imali talenta, morali su posvetiti vrijeme drugim poslovima. Ne računajući ovdje fr. G. Martića vidimo kod Bakule, koji je bez sumnje imao i umjetničkog smisla,

da nije imao vremena za ozbiljniji književni rad. Fra Martin Mikulić predavši se svome prirođenom talentu bez ikakove prethodne poduke u teoriji književnosti, dao je nekoliko napetih, kompozicijski dotjeranih i samo mjestimično neujednačenih pripovjedaka iz narodnog života. Može se reći bez pretjerivanja, da spadaju među najuspjelije pripovjetke iz narodnog života po bogatstvu narodnog izražajnog kolorita. Šteta je samo da nije više pisao, jer bi sigurno našao pravi omjer u djelovima, koji je naročito nužan kod malenog kompozicijskog sklopa pripovjetke. -

- Mlađi su se mogli dati na sistematski književni rad tek iza ratnih godina. Dakako da prijašnje neprilike nijesu izostale, ali povećanjem osoblja moglo se misliti na određen program. Pogreška je u tom, što se zadržao stari način enciklopedičkog zahvatanja u sva područja, kojeg se ne mogu osloboditi ni oni, koji poznaju moderne metode specijalnog rada i produbljivanja određenog područja. Prije se pitalo što je potrebno, a danas se rad može razdijeliti prema ličnim sklonostima i sposobnosti. Nije potrebno ispunjati praznine nedotjeranim i nestručnim pisanjem, kad svako područje može biti obrađivano od stručnjaka. Srećom ima nekoliko lijepih primjera naučenjačke spreme i marnog produbljivanja pojedinih pitanja, koji služe za ugled mlađima. Ovi znaju dobro, da je prošlo vrijeme sveznadarstva i kalendarske informativnosti, jer vrijeme zahtijeva ustrajan i solidan rad na ograničenom području, ako se neće i nadalje gubiti vrijeme u beskorisnim naklapanjima. Ako je nečije polje rada publicistika ili literarna historija ili povijest ili što drugo treba ga svojski obrađivati, a ne gurati se iz godine u godinu po raznim predmetima. To je osnovni preduvjet uspješna rada. Možda je to i razlog, da se dosada nije došlo do većih uspjeha na polju lijepe književnosti. Dakako da svatko nije umjetnik niti se može umjetno izmamiti djelovanje u tom pravcu, ali je potrebno stvoriti preduvjete za eventualne talente, pa će sigurno biti solidnijih radova u svakom području. -

NARODNA PJESMA U HERCEGOVINI

I.

Hercegovina spada u znamenita područja, gdje se narodna pjesma veoma dobro gojila, naročito junačka. To je bilo pogranično mjesto, na kom su se sukobljavali kršćanski i islamski svijet. Zamjerna junaštva stanovništva dojmila su se narodnih pjevača, te su veliki napori urodili bogatim pjesničkim plodovima. Ne izgubivši nadu u bolju budućnost Hercegovac je pjesmom slavio znamenite junake i domaće sinove. "Njegov je život u draču zarastao, ali se iz drače ruža rađa", rekao je Jagić (*Rad 17.*, 1868. str. 204). Neka ponosna krv navirala je žilama stanovnika, oni se nijesu dali odjednom pregaziti. "Hercegovci od starine harni... svakoj trudbi, i oskudi vični" (Martić) pretrpjeli su nezapamćene napore, ali su ostali pred svijetom svijetla lica i časne uspomene. Slušanje pjesama podaje nam jedinstven i nepodijeljen utisak, da je to bila višestoljetna borba za očuvanje najelementarnijih čovječjih prava, a ovaj je motiv različno razrađen pod gudalom nejednako talentiranih i odgojenih pjevača. Pokrajinske osobine prenesene su na pjesmu. Prema tome postoje različni junaci, različita nutarnja pokretna snaga, različita duševna izgrađenost junaka i različiti pogledi na život i borbu. I bez toga znamo, da se Hercegovina dijeli na zapadnu i istočnu, pače i južnu, gdje je bio snažan upliv Dubrovnika.

Oba glavna dijela Hercegovine junački su se ponijela za turskog nadiranja podlegavši dvadeset godina poslije Bosne. Zaplašeno je stanovništvo bježalo prema zapadu ne opraštajući se zauvijek s domovinom, jer kad je zemlja postala turskim namjesništvom, i "sred Mostara - malog Carigrada" ("Mladi mujezini," nar. pjesma) nije utrnula nada u oslobođenje. Pogranična čarkanja bijahu vječna, jer navješteni ratovi ne bijahu nikakvo pravilo. Dok je mletačka Dalmacija gledala na svoje interese, nijesu Hercegovci računali na uspjehe, a kad se radilo o koži Venecije, znala je ona pogranične vitezove naprijed gurati, dok bi iza leđa sklapala povoljne saveze i mir. Nečasna mletačka diplomatska igra ostala je do kraja dosljedna u računima, pa je li to čudno, da su domaći sinovi "gnjevni na Mlečane, plijenili i njihove zemlje kao i turske?"

Činjenicu, da se mnogo pjeva o uskocima, možemo lako protumačiti. Ostala je o njima živa predaja i mnoštvo znakova, koji upućuju na njihove upade. Povijest nam kaže, da su neretvanskom prosjelinom znali uskoci doći do Konjica i Ivan planine. Najčešći su okršaji bili u Gabeli. U pjesmi "Gabelkinja Zlata", koju je u *Beharu* (god. 1905. br. 9.) priopćio I. Slinić pita Zlata majku nagađajući, ko bi mogao biti u prašini, koja se poljem zametnula, a ona joj odgovara, da nijesu ni ovce, ni trgovci, ni hajduci "već su ono od Senja kauri. Oni idu Gabelu da robe, iz Gabele roblje da izvode, sedamput su Gabelu robili..." U istoj pjesmi ugrabio je Zlatu Ivan Senjanin. U pjesmi "Brat i sestra u sužanjstvu" nalazimo stihove: "Kad kauri (Senjani) Duvno porobiše, i Gabele malo zahvatiše..." (*Behar*, god. 1901. br. 2. priopćio Slinić). Govori se također o provalama drugih junaka. U trećoj pjesmi Rajićeve zbirke pripovijeda se, kako je Stojan Janković u Mostaru orobio bega Crnčića. Priča se, da je jednom zatekao u mostarskoj džamiji odličnije Turke na klanjanju i sve ih sasjekao. Poznato je, da su tom zgodom htjeli izvesti i franjevce znajući, da će se Turci na njima grozno osvećivati. Također u Mostaru pokazuju mjesto, gdje je tobože Janković sabljom zasjekao.

III.

Starije su pjesme u Hercegovini uglavnom popisane, osim koje varijante; novije još nijesu pohvatane, osobito događaji devetnaestog stoljeća, kao vladanje Alipaše Stočevića, okupacija Bosne i Hercegovine itd. Zbirke Martića i Jukića, biskupa Šunjića, Luke Marjanovića, K. Blagajića, K. Hörmanna, Petranovića i Frana Zovka sadrže pjesme o spomenutim junacima, ne ulazeći u novije događaje. Martić i Jukić zapravo nijesu mogli ni sabrati tih pjesama, jer izdadoše zbirku polovinom prošloga stoljeća. Muslimanske narodne junačke pjesme Esada Hadžiomerovića, sakupljene većinom u bosanskoj krajini, imaju junake: Mustajbega, Stojana Jankovića i poznate muslimanske vitezove iz doba uskočkoga i krajiškoga, tako da ni ta zbirka ne izlazi po građi iz okvira spomenutih zbirki. Mihovio je Pavlinović u kratko vrijeme obišao malo hercegovačkih mjesta, a kupio je većinom ženske pjesme. Vinko je Palunko kupio poglavito oko Popova polja, gdje je zabilježio i dirljivu pjesmu "Trešnja u Ljubinju", u kojoj se spominje pješčano Bišće polje kraj Mostara, gdje se nalazi sijelo Rizvanbegovića - Buna. U Popovu polju zapisao je i dirljivu pjesmu "Hasanaginičina siročad", koja se potpuno razlikuje od glasovite "Hasanaginice". Ima sasvim jednaka po motivu gornjoj jedna pjesma, koju je zabilježio u *Beharu* Hasan Rebac pod naslovom "Hasanaginica". Male preinake na istom motivu mnogo su učinile, pa se ova gotovo jače doima od Palunkove. Od ovih dviju pa i od glasovite "Hasanaginice" razlikuje se potpuno "Smrt Hasanaginice" koju je u *Beharu* (god. 1900. br. 9) priopćio Ibrahim Dautović iz Bijeljine. Sakupljaču Glaviću kazivao je pjesme slijepi Gusto Agačić, koji ih je mnogo čuo hodajući po Hercegovini. Ivo Rajić zapisao je četrnaest pjesama

većinom o silnim Turcima Gabeljanima. Sedma je pjesma novijeg datuma, jer pripovijeda, kako su vojvode Music i Jovanović udarili na Turke na Pješevcu za vrijeme okupacije. Nijedan od gornjih sakupljača nije obišao zapadne Hercegovine, naročito ljubuškog kotara i imotske krajine, pa ni Vrčević ni Bogišić. Jedva je Ivan Zovko nešto obišao, a sasvim malo Ante Radić, koji se zadržao više u Duvnu i malo u Blagaju kod Mostara. Uvjeren sam, da bi se moglo još što naći u osim nepretraženim krajevima uz intenzivniji studij, svestranije proučavanje i ispoređivanje, a do potrebe i kljaštrenje. Tada bismo imali potpune hercegovačke pjesme.

IV.

Ako ispoređujemo predjele, gdje se danas više gaji narodna pjesma, vidjet ćemo, da istočna Hercegovina drži prvenstvo. Pravoslavni, rekao bih, više je ljube, jer se u njih nađe dosta profesionalnih guslača, dok su ti kod katolika rijetki. Svakako se junačka pjesma još drži i kod jednih i kod drugih. Lirska naprotiv i uopće ženska pjesma neobično bujno cvjeta među muslimanima čitave Hercegovine, osobito po varošima. U ovome su muslimani nenatkriljivi. Nastojali su neki umanjiti važnost te vrste pjesništva kod njih sa raznih strana. Srbi su izdavali zbirke narodnih pjesama kao svoje, a uistinu su bile većinom muslimanske s malim preinakama (*Hrvatske narodne ženske pjesme* str. 8. - Kurt). Tako je Luka Grđić-Bjelokosić izdao *Iz naroda o narodu*, a Mehmed Dželaludin Kurt ga optužuje zbog krađe i patvorenja. Tako je učinio nekim dijelom Davidović, Mirković i Milanović. Nadaleko je poznata ljubav muslimana prema lirskoj, osobito ljubavnoj pjesmi (prema sevdalinkama), i tu im se ne može osporiti prvenstvo. Sam je Dželaludin Kurt sabrao od majke malone čitavu knjigu pjesama i izdao ih u Mostaru 1902. tvrdeći, da ih ima još veoma mnogo. Kod drugih su vjeroispovijesti ovakve pjesme u novije vrijeme većinom donesene sa strane, osobito poslije okupacije, a muslimanske su autentični plod ovdašnjeg naroda.

Razlike kršćanskih pjesama od muslimanskih jasne su iz same tendencije. K tome su kod muslimanskih gotovo uvijek na redu ljubavni zapletaji. Pravoslavne su zanosne, uzvišene, kadšto sasvim humane, ali redovito s osvetničkim prizvukom. Smjelo junaci srću u boj, ali se bezobzirno i osvećuju. Često su te pjesme pune jogunluka i isprsivanja junaka ("Oranje Marka Kraljevića"). Ovo je plod neprestanih čarkanja na hercegovačko -crnogorskoj granici, pa su se, izgleda, strasti izoštravale u prejakoj ratnoj izmorenosti. Na zapadnoj granici, iako se ratovalo, unutarnji narod nije dizao značajnijih buna do hercegovačkog ustanka 1875. Kao što su franjevci strpljivije podnosili jaram, i narod je patnički trpio.

Katolički junaci češće žale za poginulim junacima pripisujući krivnju njima samima ili bar ne će s mrtvima okrutno postupati ("Gabelkinja Zlata").

Često se čuje, da su narodni junaci iz obijesti lomili koplja s protivnicima te nam stvorili neželjenu galeriju krvavih slika. Priznajem, da hajdučki anali bilježe nezapamćene okrutnosti. Da je i hajduštvo bilo razumljivo, vidimo iz odlaska u hajduke Mihovila Tomića (*Narodne pjesme o M. Tomiću*: "M. Tomić odmeće se u hajduke."), iako nas se neugodno dojima jezivo i grozno odabiranje junaka, za koje se traži srce bez smilovanja (deranje živa jarca). U mnogim slučajevima bijaše Mihovil Tomić čovječan prema ženama i djeci ("M. Tomić i tešanjski kadija", "M. Tomić porobio kulu bega Ljubovića"). Za shvaćanje odmetnuća hajduka dosta je saslušati na pr. pjesmu o Andriji Šimiću, kako ide ljubuškome kadiji, da se potuži na zulum Turaka ("Kroji pravdu, ljubuški kadija".), a kad se kadija oglušio, onda tek Šimić ide u hajduke. Ovo je dokumenat, koji svjedoči za njihovu čast. Sam je Šimić korio druga Sekulu radi razbojstva. Nijesu ti hajduci bili neukroćeni vitezovi i osvajači željni pustolovina, nego zulumom natjerani borbenici za čast i pravdu. Martić je u Vukaloviću klasično obrazložio odmetnuće hajduka. Znaju oni, što ih čeka u planini i kakvi progoni kod kuće, ali vole slobodno živjeti u društvu ptica nego ropski u domu, gdje bi morali biti svoji i slobodni.

Znam iz iskustva, da narod poslije ispjevane pjesme živo u nevezanom govoru raspravlja o izvjesnom nevaljalom činu. Razglabanje traje dugo i tu se može dobro uvidjeti, kako narod gleda na nevaljanštine i kako ih tumači. Zapazio sam izvjesnu psihologijsku pravilnost: ako je kršćanski junak napadnut, hvale ga, premda je negdje prešao mjeru, a ako obijesno nasrće, onda se toliko ne oduševljavaju za nj.

V.

Jasno je, da je u ovim krajevima narodna pjesma veoma dobro uspijevala. Pjevači su se zanosili pjevajući o svojim junacima, jer je život bio ispunjen neprestanim borbama, pa se pjesma spontano izvijala iz duše, kao jedini izlijev duševnog raspoloženja. Divovsko rvanje dalo je preopširnu građu narodnim pjevačima, a danas s te strane nema dovoljno poticaja. U gornjim prilikama narod je osjetio potrebu govora na jedna usta guslačeva, a nestankom napetosti porodila se rasparčanost misli s manje osjećaja međusobne solidarnosti i izmjene čuvstava. Radi toga narodna pjesma novijeg datuma nije usredotočila u sebi osjećaja čitavoga naroda, kamoli više vjekova. K tome nadolazi, da narod može naći privlačivije zabave, a pjesmu voli pročitati nego slušati. Činjenica je, da se danas narodna pjesma goji ponajviše u zabitnim krajevima duvanjske okolice, Rakitna, Kočerina, Mamića, Prenja planine, Popova polja i sjevero-istočne Hercegovine prema Magliću. Moderni način života uzrokovao je propadanje vjekovnih tradicija i oblika života i zamijenio ih s drugima, a to se dogodilo i s narodnom pjesmom. Trajni strah i opasnost držali su narodni duh u okviru, što su ga vjekovi izgrađivali, a današnji je čovjek

proširio vidik i pomalo stresa stare navike. Dok su postojali gornji uvjeti za prostonarodne umotvorine, imala je pjesma dostojnih predstavnika i među misaonijim književnim krugovima, koji su stajali pod svemoćnim uplivom narodne pjesme, iako su iskočili iznad prosječne narodne sredine. Narodni duh i arija prostonarodnog deseterca osvojiše fra G. Martića tako, da je najuzvišenije misli uokvirivao u narodno ruho. U tom ga duhu djetinjstvo izgradilo, muževna dob usavršila, a okolina nadahnula i razumjela. Sjetimo se plastičnog prikaza, gdje on opisuje sebe u rođenoj kući, kako bi večerao, sjeo opet kod vatre, "a Rade će skinuti gusle s klina, pa sjednuvši u uglu zacviljeti gudalom i pjevajući junačku davoriju razgovarati svoju domaćicu i uz nju dvoje njezine, a petero pokojnoga Grge dječice - manje i odrasle. Tu bi mogao opaziti, da od ono petero siročadi jedan muškić ponajživlje pilji očima u strica i jagmi predivo pjesme, kao da će je sjutradan kod kozlića raspredati". (*Kalendar: Fra G. Martić*, str. 22.). Sjetimo se intimnih veza fra Grge s guslačem Perkanom i naročite ljubavi pri sakupljanju narodnog rječničkog i pjesničkog blaga s Jukićem. Ljubav stečenu u malom hercegovačkom seocu Rastovači sačuvao je fra Grgo do smrti, a na smrti se Perkanovoj tuži, da ne će žaliti njegove sudbine, "no ću žalit sudbinu gusala, gdje li one ostanuše puste, a nikom ih dodat ne imaše" ("Perkanu."). Starina je osjetio propadanje pjesme, jer je "rđa u sve udarila", te se ne čuju gusle, nego se sve dalo kolu đavoljemu", zato ih sam uzima, dok se pojavi koje odgojče". Tko da se ne sjeti fra Lovre Sitovića-Ljubušaka, koji se tužio na opadanje i kvarenje pjesme? Većinu naših starijih književnih prvaka nadahnuše narodna pjesma i starac Milovan, a to je znak, da je narodna pjesma vršila blagotvorni utjecaj, dok danas toga ne možemo ni zamijetiti.

VI.

Premda u današnjem društvu preotimaju mah besadržajne poskočice, postoji i natjecanje u narodnoj pjesmi. Iako ona nema prijašnje opširne teme i bogate građe, ima sitnijih događaja, koji su opjevani, a stare se pjesme ponavljaju. Nije nestalo ni talentiranih guslača, koji znaju neobično improvizirati, majstorski nešto svoje dodati, dok obični pjevači ponavljaju ustaljene izraze. Već je Vuk zapazio, da je teško dobre guslače natjerati, da gusle, a i danas se to dešava. Uz čašu vina u dugim zimskim noćima i na uobičajenim hercegovačkim sijelima skupe se ljudi pa razgovaraju i gude. Najprije uzme gusle koji prilično nevješt pjevač, a društvo mu ko s negodovanjem otima gusle i daje ih kome majstoru. Na takav način obično počimaju. Starac Miletić Grgo (iz Dobrog Sela kraj Mostara), pjeva jako dobro, kad zagrije staračke kosti. Šaravanja Ivko (Ban) iz istoga sela prostodušan je čovjek, ali pun narodne epike i humora. On pjeva o svim gore spomenutim junacima. Pjesmu tjera čisto i bez pomagala "dragi pobratime" i slično, čim se obično prikriva zabuna i izmišljanje. Gusli bez umora po više satova. Za vrijeme

rata bio je u Srbiji žandar; tamo je gusleći lijepo prolazio. Kad pjeva, osjeća se silna zrelost u mašti i gradi, pa čovjek uživa u istinskoj narodnoj poeziji. Starac Miletić upravo deklamira uz gusle (plače, ciči, smije se!) prema tome, kako sadržaj zahtijeva. Kod ovih ljudi čovjek zapaža, da oni narodnu pjesmu čuvaju i predaju potomcima, kada je ona već preživjela tolika stoljeća narodne podređenosti i zuluma. Po selima rado prave gusle, a gdje su gusle, nađe se i pjevača. Kao što su nekad guslači bili živa nepisana knjiga, tako i danas djeca uče pjesme ne iz knjige, nego iz živih usta pjevačevih. Darovitim je početnicima dosta jednom čuti i oni već znaju čitavu pjesmu. Većina tako i nauči predajući daljemu potomstvu. Pa i ne vole ljudi učiti pjesme od kazivača, koji ne znaju gusliti, jer vele, da tako slabije pamte. To je znak, da su im se uši naučile na guslanje, pa na taj način bolje pamte. Doduše kazivača ima nešto, a kazivačica gotovo nema.

Narodna pjesma cvjeta u narodnom krilu najbolje upravo u doba strahovita klanja i proganjanja, a kad toga nestane, iščeznu patrijarsi i zagovornici narodne pjesme - guslači, koji su je čuvali. Ni pola stoljeća nazad rijetke su bile u Hercegovini kuće bez gusala, a danas je sve u manjem broju. Ono malo guslača, koliko ih ima, osobito stariji, ponosni su svojim talentom pjevanja. Ovi nastavljaju narodnu pjesmu ne dajući joj pasti u zaborav. Svakako narodna pjesma ne će propasti, dok ima ljudi, a dok je ljudi, bit će i događaja, koji će se kosnuti narodne duše.

Dovoljno građe pruža i savremeni život, premda pjevači ne mogu stvarati kakve idejne cjeline. Narodni je genij osjetljivo napeto glazbalo na kojem odzvanjaju najsitniji pokreti i događaji. Ovdašnjeg se naroda dojmila okupacija Bosne i Hercegovine, kao i Alipaša Stočević, nestašni mu brat Hadži -beg i hercegovački ustanak. Istina, te novije pjesme imaju manje značenje i mjesni karakter, a i vremenski je njihov dojam kratkotrajan. Ne samo to, nego narod u Hercegovini pjeva o najsitnijim događajima: *o poplavama, slabim godinama, seoskim razmiricama i momačkim tučnjavama, izbornim kortešima i političkim vođama*.

Matan Bušić iz Gorice kraj Imotskoga spjevao je pjesmu u duhu narodne epike o potresu, koji im je oštetio crkvu, s namjerom, da se sakupi novaca za popravak. Antiša Boban iz Gorice spjevao je veoma lijepu pjesmu o poplavi god. 1928. i o drugim sitnim događajima. U pjesmi je dirljiv prizor spašavanja ljudi od vode. *U Lipnu* su opjevani događaji svjetskog rata, osobito sarajevski atentat, a na više se mjesta pjeva *o političkim vođama zadnjeg desetljeća*. Po svemu izgleda, da narodna pjesma nije izumrla, ali za novije pjesme sumnjam, da će se održati trajno u narodu.

Uloga narodne pjesme u prošlosti bijaše velika. Ona je pokretala narodnim duhom dozivajući mu u pamet davne događaje i opominjala ga na

herojska djela pradjedova ulijevajući mu snagu i vjeru u bolju budućnost. Ona je oživljavala kroz vjekove izmoreni duh i ulijevala poštovanje prema pionirima i borbenicima za krst časni i slobodu zlatnu. Ovu je ulogu vršila u zabitnim kolibama i nepristupačnim selima, gdje se jedino smjela uz gusle prepričavati narodna povijest. Današnja je uloga kudikamo čednija. Pjesma je postala zabava, i čitava se uloga često o tome iscrpe. Zanimljivo bi bilo proučiti, kad su nastali oni pripjevi na kraju i na svršetku obično šaljiva karaktera. Danas sigurno služi za šalu i otvorenje pjesme, a možda bi se ovo dalo dovesti u vezu s nazadovanjem pjesme, t. j. kad se počelo pjevati čisto iz zabave i obijesti. No ima slučajeva, gdje su pjevači ponosni svojim junacima i ne mogu bez sramote odstupiti od njihovih vrlina. Zaključujem to iz toga, što narod rado pravi poredbe sa vrlinama i odlikama starih junaka. Okretna mladića na pr. isporeduju s malim Marijanom. Jednom zgodom razgovaram s jednim seljakom, koji je imao sedmero braće i svi su pomrli do njega. Upitam ga, kako je, a on će duhovito: "Još se borim sa životom kao preostali Jugović s Turcima"! Svakako je današnja uloga narodne pjesme sporedne važnosti - pjesma služi uglavnom za prikraćivanje vremena.

*

Ima više razloga, zašto je narodna pjesma spala na današnji nimalo zavidan stupanj. Naprijed sam spomenuo pomanjkanje orijaške borbe, jer je borba s Turcima stvorila čitavo raspoloženje, a tad se narodni duh ustalasao i zapjevao. Osim toga nadošao je drugi duh vremena. Kad bi se narodna pjesma uzvila do prijašnjeg stupnja, ne bi imala onoga značenja, jer "prava junačka pjesma našega vremena nije više oružje i čovjek, nego oruđe i čovjek", rekao je Carlyle, a s tim bi se promijenila čitava sadržina. Mnogo je pridonijelo razvoju pjesme kršćansko čuvstvo ondašnjeg vremena. Ta prijetila je pogibao mača, a bilo je nečuveno, da bi se vjerski osjećaj naroda na tako brutalan način ugušio. Radi toga je sav kršćanski svijet stajao kao bedem protiv nevjernika, a ostatak srednjevjekovnog kršćanskog univerzalizma nadahnuo je naraštaje, da jednodušno slave branitelje vjere i domovine. Danas onakve pogibli nema, niti bi bilo jedinstvenog oduševljenja u ovo doba zvjerskih nastranosti i međusobnog izgrizavanja. Propadanju je kriva i inteligencija. Piše mi o ovoj stvari vješt poznavalac narodne pjesme:

"Na ovu se točku s bolom u duši osvrćem, kad pomislim na držanje naše inteligencije prema gajenju i unapređivanju narodne pjesme - naše povjesnice ("Sva je naša povjesnica, velik samo zbor pjesama!" Preradović.). Koliki bi se interes porodio kod naroda za pjesmu, kad bi inteligencija češće priređivala guslačke večeri po gradovima i nagrađivala natjecatelje?"

Hoće li narodna junačka pjesma doživjeti preporod u nedogledno vrijeme, ovisi o razvojnim prilikama u budućnosti, ali da će postignuti klasičnost prošlosti, sumnjam barem za Hercegovinu.

DOKAZIMA I RAZLOZIMA

Jakša Čedomil u borbi za priznanje i izražaj hrvatstva na Jadranu

Među našim starim kritičarima slovio je Jakov Čuka (Jakša Čedomil) kao najbolji poznavalac romanskih književnosti. Rođen je na Dugom otoku kod Zadra, u mladosti pohađao je tadašnje talijanske škole i više nauke u Rijeci, pa nije čudo da je krajem prošlog vijeka zauzeo prvo mjesto u književnoj skupini t.zv. romanofila. Što više, on je pisao na talijanskom jednako lako kao na svojem materinskom jeziku.

Ta okolnost nije smetala Jakši Čedomilu, da odlučno i uporno brani prava hrvatskog naroda na naše krajeve jadranske obale. Većinu svojih članaka protiv talijanskih iredentističkih presizanja napisao je davno prije prvog svjetskog rata, pa se ne može kazati, da je tako pisao zbog toga, što je kasnije (1924.) morao napustiti Zadar, i što je kao kanonik u Zadru doživio dosta neugodnosti od strane Talijana.

Čedomila je u toj obrani vodio hrvatski osjećaj, koji mu nije dozvoljavao šutnju u vrijeme austrijskog nastojanja, da se oslabi položaj Hrvata na Jadranu taktiziranjem prema Talijanima.

Čedomil nije bio politički borac. Rijetko se upuštao u raspre političke naravi osim u području književnosti, gdje je branio hrvatsku književnu individualnost protiv Srba: što više, nije imao izgrađena i ustaljena mišljenja o hrvatskoj državnosti, kako se vidi iz njegovih političkih članaka iz vremena poslije 1918. god.

U talijanskim nasrtajima na hrvatstvo jadranske obale uočio je nepravedno otimanje naše baštine, pa se tome odupro u ime pravde, hrvatskog dostojanstva i kulture.

U borbi protiv Hrvata na jadranskoj obali Talijani i autonomaši nisu prezali ni pred napadajima u čisto vjerskim pitanjima. Jedan takav sukob s talijanskim tendencijama na hrvatskom području imao je tešku posljedicu u

Čedomilovu životu. Kako je poznato, Čedomil je 1903 god. prestao književno djelovati.

Poslije književničke smrti morao je god.1907. donijeti odluku da više ne će sudjelovati ni u javnim crkvenim poslovima.

Do toga je došlo poslije teških borba. Svršetkom prošlog stoljeća zapodjela se u zadarskoj nadbiskupiji "borba oko glagolice". Talijanski raspoloženi svećenici bijahu, dakako, protiv glagolice. Popustljivi nadbiskup Rajčević izvjestio je papinsku kuriju, da se nijedna crkva u njegovoj nadbiskupiji nema pravo služiti starohrvatskom službom Božjom. Poslije njega privremeni upravitelj nadbiskupije Borzatti pitao je u Rimu, da li je neka crkva izgubila pravo na starohrvatsko bogoslužje u slučaju ako se tim pravom služila kroz trideset godina. Rimska Kongregacija je odgovorila, da pravo nije utrnulo. Zbog toga je Rajčevićev nasljednik Dvornik uskratio potvrditi izvješće svog predšastnika, jer bi time došao u sukob s navedenim odgovorom iz Rima.

Ovo je dalo povoda oštrom sukobu među svećenstvom, koje se podijelilo u dva tabora. Između branitelja glagolizma istakoše se posebno don Ivo Prodan, Biankini i don Ante Jagić. Protivnici glagolizma pritužiše se čak papinskom nunciju u Beču. Uspjelo im je od ovoga ishoditi ukor za nadbiskupa Dvornika, što je ovaj tobože dopustio svećenicima javnu borbu za glagolicu u političkim listovima (*Hrvatska Kruna*). Posumnjalo se na Čedomila da je on glavni pobornik za glagolicu i pisac nekih članaka, u kojima se navodno pisalo protiv crkvenih propisa u pogledu glagolice. U stvari Čedomil nije bio u tome ništa kriv, osim što je bio srcem i osjećajem za starohrvatsku službu božju.

Pitanje "Zavoda sv. Jeronima" u Rimu bilo ja aktualno od vremena pape Leona XIII. Čedomil je o tome pisao u više navrata. Ta hrvatska ustanova u Vječnom gradu bijaše mu srcu prirasla. Prvi put je pisao o njoj povodom ukidanja svetojeronimskog kaptola. Pozvao je naše mjerodavne crkvene činbenike, da porade kako do ukinuća ne bi došlo, jer bi tim izgubili mogućnost, da u Rimu držimo svoje ljude, koji će biti blizu sv. Stolici. Članak je pisao obazrivo i umjereno, ali katolički *Dan* napade Čedomila, jer da je tobože kritizirao Sv. Stolicu, koja je kaptol ukinula na zahtjev hrvatskog episkopata s namjerom, da se zavod uredi za naše đake. Ukidanje kaptola smatrao je Čedomil gubitkom za Hrvate, iako su na to pristali hrvatski biskupi. Osim toga usprkos protivnom prijedlogu hrvatskih biskupa, imenovan je upraviteljem Talijan Lucidi. U jednoj bilješci u ostavštini Jakše Čedomila, govori se o zavodu sv. Jeronima, gdje se Čedomil tuži tuđincu koji stoji na čelu zavoda, pa nema potrebnog dodira s našim đacima. Jednako ga boli, što se dopustilo istjerati iz Istre domaće dušobrižnike, i to dok Kinezi dobivaju urođeničke svećenike. Poslije prvog svjetskog rata talijanska je vlada uzela Zavod sv.

Jeronima kao vlasništvo Austro-ugarske. Kad se počelo ozbiljno govoriti da će Zavod biti oduzet i time Hrvatska biti prikraćena u svome pravu, Čedomil opet upozorava Vatikan i talijansku vladu da se to pitanje jedanput zauvijek riješi u hrvatsku korist. Poslije dizanja sekvestra sa zavoda 1924. god. beogradska vlada predaje zavod u upravu dra Josipa Smodlake. Ovaj je pitanje Zavoda zapleo na taj način, što je Zavod svojatao za jugoslavensku državu. Spor se zaoštrio još više god.1925. pa je Smodlaka morao otići iz Rima. God. 1928. došao je Čedomil za upravitelja Zavoda sv. Jeronima i na opće zadovoljstvo njim upravljao do svoje smrti.

Mnogo intenzivnije se Čedomil zanimao za pitanje "talijanske manjine" u našim primorskim krajevima, kao i pojavom "autonomaša". O tom je pisao većinom na talijanskom jeziku u listu *Il Popolo*, a nekoliko članaka je objavio u *Narodnom listu* i u *Obzoru*. U ovim člancima zahvatio je sva pitanja u svezi s talijanašima: školstvo, izbore, povijesnu pozadinu, pojave talijanaša i t.d.

Polemika je započela 1905. god. Čedomilovim člankom "Čitajući govore P.Villarija". Villari je u društvu "Dante Alighieri" održao predavanje o načinu širenja materinskog jezika među iseljenim Talijanima, misleći dakako i na šačicu Talijana u Dalmaciji. Čedomil sa svoje strane opominje Hrvate izvan domovine, a za talijanski jezik kaže, da ne smije u našoj kući preuzeti mjesto i pravo hrvatskoga jezika. Autonomaši su počeli dokazivati, da je u Dalmaciji postojao talijanski jezik prije Mlečana, a Čedomil odgovara autonomaškom listu *Il Dalmata*, da je postojao neki romanski dijalekt, kojega ni Talijani nisu razumjeli, a to je narječje izčezlo i ustupilo mjesto hrvatskom jeziku. Iste godine priopćio je člančić "Politika u glagolici", gdje se osvrnuo na tvrdnje, kako novi papa Pio X. ne će dopustiti, da Talijani u Dalmaciji trpe, kao što je to bilo za "slavofila Leona XIII". talijanaši priželjkivahu, da će novi Papa ukinuti glagolicu, a Čedomil im napominje, da ima drugih sredstava za očuvanje hrvatske narodnosti osim glagolice, a ni rimska se kurija ne će ravnati prema prohtjevima talijanaša. Čedomil završava oštrim tonom, upozoravajući Italiju i crkvene krugove, neka zapamte, "da je Dalmacija hrvatska zemlja i da u njoj živi hrvatski narod, o iredentizmu ne može biti govora, najmanje pak u pitanju glagolice, koju nisu sad Hrvati izmislili kao sredstvo u borbi protiv Talijanima, već koja je najbujnije baš cvala po cijeloj Dalmaciji onda, kad je mletački lav s njom vladao".

Godine 1906. nije Čedomil ništa pisao, a godine 1907. priopćio je dva članka u *Obzoru* povodom stranačke borbe između narodnjaka i autonomaša. Narodnjaci nisu bili složni, pa Čedomil apelira na trijeznost Hrvata, da se bore za narodni karakter Zadra i okolice, mjesto da se dijele na "čiste" i "nečiste" i da se mrve u strančice. Talijanaši računaju na neslogu Hrvata, jer će samo u tom slučaju dobiti zastupnika, pa stoga treba izbornu borbu postaviti na

hrvatsku, a ne stranačku osnovicu. U drugom članku predlaže, da svi složno glasuju za Ivčevića protiv Zilliottia, jer će se samo na taj način poslužiti narodnoj stvari.

Preko izborne borbe polemika se prenosila na jezična, školska i ina pitanja. Kad je talijanski jezik djelomično bio uklonjen iz uredovnica, talijanaši su kukali, da će na taj način Hrvati biti lišeni kulturnog jezika. Čedomil tješi autonomaše, da će Hrvati u slučaju nužde možda bolje naučiti talijanski jezik iz književnosti, nego li preko ureda.

Da pokaže Talijanima kako je hrvatstvo u Zadru staro priopćio je Čedomil osvrt na knjigu Wilhelma Rolfsa o zadarskom umjetniku Franji Laurani, obnovitelju romanskog stila i učeniku glasovitog Brunelesca. Čedomil ovom zgodom nagovara Hrvate, da istražuju umjetničku prošlost Dalmacije. Sam je o dalmatinskim umjetninama vodio brigu. Kad se radilo o prodaji slika Carpaccia iz zadarske katedrale, navodno zbog siromaštva, Čedomil se odlučno usprotivio, i napomenuo, da bi trebalo urediti katalog umjetnina, te obnoviti etnografski muzej kao riznicu iz staroga narodnoga života. Da imademo vrijednih stvari, vidi se iz zbirke stranca Lukašeka, koju bi trebalo otkupiti. Zbog istih razloga pisao je Čedomil književne sastavke političkog karaktera, dokazujući starost hrvatske kulture u zadarskoj krajini. Na tvrdnje talijanaša, da kultura Dalmacije ima talijanski karakter, Čedomil je odgovorio zanosnim člankom "Ne odrecimo se povijesti" (1908.), u kojem poziva Hrvate da ne zanijeću sebe i svoju povijest, jer je prošlost u Dalmaciji, uz neznatne talijanske utjecaje hrvatska i hrvatski je narod tu prošlost spasio. Tvrdnju talijanaša, da su Hrvati nezahvalni Talijanima, Čedomil odbija, jer se Hrvati zbog nekih utjecaja ne mogu i ne smiju odreći svojih prava i vlastitosti. Mlečani su ometali kulturni razvoj Hrvata, a kad je njihova vlast prestala, u Dalmaciji se rascvjetala hrvatska kultura u tolikoj mjeri, da su talijanaši upozoravali Zadrane, da bi se čuvali hrvatskog kulturnog bacila. No to je nemoguće odgovara Čedomil, jer oni te bacile udišu na moru i kopnu.

Predavanje prof. Brunellia u Zadru o talijanskom karakteru kulture u Dalmaciji dade priliku Čedomilu, da izrekne veoma vrijednu povijesnu istinu, naime, da je hrvatska kultura kudikamo bolje cvjetala u ostaloj Dalmaciji (Dubrovnik), gdje Talijani nisu vladali. Starost, snagu i izvornost hrvatske kulture pokazuju brojni kulturni spomenici, kao i pojava narodnjaka Jurja Barakovića u 16. vijeku uz množinu ostalih hrvatskih pjesnika iz onoga djela Dalmacije, koji je stenjao pod mletačkom vlašću.

Kad je iznio dokaze o starosti hrvatske kulture, Čedomil je zaključio da povijest i činjenično stanje u Dalmaciji ne opravdavaju podržavanje talijanskoga jezika u uredima. Što hrvatski jezik nije već uveden u urede, kriva je špekulacija Austrije, koja je u slučaju slabih odnosa s Italijom uvodila

dvojezičnost, a u protivnom slučaju ostavljala u uredima samo hrvatski jezik. Kad se radilo o konačnom uređenju jezičnog pitanja, Čedomil je poput Tita Brezovačkoga uputio hrvatskim izaslanicima vehementan poziv, da čuvaju prava hrvatskoga naroda, jer je zemlja hrvatska, pa ne treba praviti nikakve ustupke ni vladi ni talijanašima.

Kad su pak postignuti samo djelomični uspjesi, Čedomil je doviknuo hrvatskim zastupnicima, da će narod preživjeti svoje predstavnike i postići puna prava.

U to vrijeme nastojao je prof. Brunelli dokazati pravo na upotrebu talijanskoga jezika u uredima, pozivajući se na Dantea. Čedomil je odgovorio, da Dante nigdje ne spominje dalmatinski jezik kao talijanski. Talijanski listovi počeli su se služiti povijesnim radovima Jirečeka ("Die Romanen in den Stadien Dalmatiens wahrend des Mittelalters", u 1902.) i Bartolia ("Das Dalmatische", 1906.). Čedomil je u tri članka iznio rezultate ovih naučenjaka, koji govore za hrvatstvo Dalmacije i ponovio njihovo mišljenje, da stari dalmatinski jezik nije isto što i talijanski ili venecijanski govor, nego autohtoni dalmatinski jezik.

Tih godina pojavilo se "pitanje osnutka talijanskog sveučilišta u Trstu". Talijani su htjeli da sveučilište bude u Trstu, dok je većina Hrvata s Čedomilom bila mišljenja da Trst nema talijanskog narodnog zaleđa. Talijani bi htjeli osnovati zavod u Trstu samo iz političkih razloga, da odnarođuju tamošnji hrvatski i slovenski puk. Prirodnije bi bilo da osnuju sveučilište u Trentu, gdje je osim nešto Nijemaca, većina naroda talijanska. Čedomil je upozorio hrvatsku javnost, da se Talijani i Austrijanci dogovorno zauzimaju za sveučilište u Trstu. Jedino dalmatinski demokrati na čelu s drom Josipom Smodlakom to nisu vidjeli. Čedomil oštro osuđuje Smodlakovo stajalište, protiv kojega su svi Hrvati i Slovenci. Smodlaka se opravdava tim, što su i Nijemci protiv sveučilišta u Trstu, a da mi moramo uvijek biti oprečnog gledanja, no Čedomil primjećuje da je to puko izmotavanje. U tom smislu napisao je Čedomil više članaka protiv Smodlake i talijanaša s dubokom vjerom, da će narod sačuvati svoju hrvatsku pripadnost i dušu, ma što poduzeli talijanaši putem škola i spletaka.

Čedomil je u borbi apelirao na zdrav razum talijanaša i upozorio ih, da oni kao neznatna manjina ne mogu ništa značiti na hrvatskoj zemlji. Na kulturnom polju mogli bi više učiniti proučavajući dalmatinsku prošlost, osobito kulturne i političke veze između Dalmacije i Italije. Tu se više mogu pokazati nego kupovanjem glasova, paktiranjem sa Srbima protiv Hrvata i kljukanjem svojih pristaša najžešćim političkim drogama. Talijani su dakako ostali gluhi, pa je Čedomil prešao u protunapadaj i smjelo se upustio u proricanje o talijanaškim izgledima za uspjeh u budućnost. talijanaši su se izgovarali, da ne mogu kulturno djelovati, ako budu potpuno uništeni kao politička stranka.

Čedomil upravo u tom vidi njihovu slabost i jednostavno ustanovljuje, da je *autonomaškoj stranci odzvonilo*. Propala je, jer nije imala sadržine niti je koga predstavljala. Hrvatski preporod u Dalmaciji okupio je narod u narodnu stranku, a protiv te stranke talijanaši nisu osnovali stranku s narodnom idejom, nego su se služili birokratskom tvorevinom Beča bez narodne ideje. Dalmatinski "slavizam" počiva na osobama, a ne na idejama, pa je nestankom osoba sve propalo. Na hrvatskoj strani stoji posve drugčije: "Pavlinović predstavlja uzbuđeni narod, koji juriša na inteligenciju, da je osvoji i ponarodi, a Klaić predstavlja inteligenciju, koja se narodu vraća". Protiv tomu valu pojavila se austrijska autonomaška stranka, kojoj dadoše kasniji pridjevak talijanska. Ideja talijanske narodnosti proširila se i na neku "nazionalita di elezione", ali to nije koristilo.

Čedomil ovdje analizira d[illegible]štine "pojavu autonomaštva" u Dalmaciji i razgoličuje njihovu idejnu i političku siromaštinu, da nam jasnije bude, kako neprirodna tvorevina nije mogla utjecati, da narodne prilike ne krenu prirodnom kolotečinom. talijanaši su tvrdili, da ih je vlada uništila, a po Čedomilu njihova je propast uslijedila razvojem hrvatske misli i "preporodom izrođenih Hrvata". Nestajanje talijanskog jezika dolazi odatle, što nitko nema, da tim jezikom govori. Tako se negdašnja većina ponizila i tražila milost od protivnika. Stvarno ona većina "urođenog življa" ne bijaše ništa drugo nego naš "izrođeni živalj". Izrođeni se moraju preporoditi, a urođenika ostaje malo i tako talijanaška stranka nema nikakava izgleda za budućnost. Tim je Čedomil stavio epitaf na grob talijanaša u Dalmaciji i poslije god. 1909. o njima nije više pisao. Istom godine 1919. objelodanio je mali člančić u listu *Adriatico Jugoslavo* (uređivao dr. Hugo Werk), u kojem je pobijao talijanske navode o historijskom, etničkom, geografskom i vojničkom obilježju Dalmacije, zbog kojega je navodno Italija trebala dobiti taj kraj.

U polemici je Čedomil istakao, da se talijanaši uspavljuju na umišljenim uspjesima. Da pokaže do kraja njihovu slavičnost i duševnu golotinju, napominje, da su i sami Talijani s Apenina na njih s prezirom gledali kao na svoje janjičare. Kod pravih Talijana autonomaši nisu uživali dobar glas, pa su se mnogi priklonili Beču. Osim toga ne dostaje i narodna svijest, pa mijenjaju svoje ime prema potrebi: "autonomičari, pravi Dalmatinci, slavodalmati i napokon Talijani". Čedomil na kraju razotkriva nisku psihologiju autonomaša. Oni ignoriraju Čedomilovo pisanje i dokazivanje u hrvatskim novinama, prelaze preko činjeničnog stanja u Dalmaciji, a kad što izgube, onda prosvjeduju. On je pozvao talijanaše na ozbiljnu raspravu o nabačenim pitanjima, ali se oni nisu usudili upustiti u polemiku.

Jakša Čedomil u ovom sukobu bio je načelan i odlučan. Kroz tri godine raspravljanja pokrenuo je najglavnije probleme što su se ticali sukoba s

talijanašima, te raspravio sva pitanja o kojima je trebala misliti hrvatska inteligencija u Dalmaciji. Nekada mu je bilo i [illegible]to, da je morao voditi borbu s lošim braniteljima romanske kulture i kao dobrog poznavaoca talijanske književnosti boljelo ga, što su upravo autonomaši najviše pridonijeli, da se kultura i književnost mrzi od ljudi s ove strane Jadrana. Čedomil je držao polemiku na visini. Neobičnom oštrinom i spretnošću dovodio je protivnika u nepriliku, pa su autonomaši izbjegavali sukob s njim, što je Čedomil i okrstio manjkom lojalnosti.

Gledajući iz današnje perspektive Čedomilovu borbu s talijanašima može se razabrati, kako je Čedomil u svojim izvodima bio dalekovidan. Ispunila su se njegova predviđanja, da će autonomaši uginuti kao politička pojava, a ukoliko bi Talijani htjeli imati hrvatske zemlje na Jadranu, to ne mogu postići na temelju nikakvih prava, nego samo na osnovi sile i nepravde. Kako znamo iz krvavog iskustva, tako se i zbilo u najnovijem vremenu, i to u obliku, koji Jakša Čedomil nije mogao ni u snu predviđati, imajući dobro mišljenje o talijansko kulturi i civilizaciji.

ZAŠTO JE JAKŠA ČEDOMIL PRESTAO PISATI O KNJIŽEVNOSTI U TRIDESETPETOJ GODINI ŽIVOTA (1903)?

Činjenica, da je Čedomil prestao pisati u 35. godini života, izazvala je razna tumačenja. Većina je tvrdila, da je zabrana došla sa strane crkve.[1] Don Jerko Jurin nakon mnogih tumačenja drži, da je našao pravi razlog u tom, što je Čedomila napao biskup Mahnić u časopisu *Hrvatska straža*. Jurin odbacuje tvrdnju, da bi ga kanonikat spriječio u daljnjem književnom radu, jer je prestao književno djelovati koncem travnja 1903., a postao kanonikom 1. ožujka 1904. Osim toga nije težio za častima - pa ni crkvenim. Istina je, da se natjecao za kanonika, jer je bio bolestan, pa je pomislio, da bi se morao zahvaliti na profesorskoj službi u osmoj godini službovanja i na taj način ostati bez mirovine. Napadali su ga još prije crkveni krugovi, ali je on i dalje nastavio književnim djelovanjem, kako i sam spominje u "Uspomenama". Ti su napadi počeli već 1898., a on prestao pisati 1903. Osim toga nadbiskup zadarski Dvornik nije odobravao žestoke napadaje na Čedomila.[2] Don Jerko Jurin misli, da je Čedomila ogorčilo napadanje Mahničeve *Hrvatske straže*, i u tom vidi pravi razlog Čedomilova prestanka u književnom radu.[3] Ovo mišljenje kao i potvrde zato imaju vjerojatnosti, jer i Petravić spominje, da mu je Čedomil pisao, kako će zbog gornjih razloga prestati književno djelovati.[4] Profesor Don Ante Katalinić također tvrdi, da mu je Čedomil jednom priznao kako se

1 *Država* (Split) 1928. br. 428. u nekrologu spominje, kako Čedomil nije demantirao vijest, da je prestao pisati na intervenciju crkve. Dr. A. Barac popravio je svoju prijašnju tvrdnju o zabrani sa strane crkve (*Članci o književnosti*, 173.), rekavši, da je bilo drugih razloga, koji su ga skršili, a ne nikakav pritisak crkvenih vlasti (*Hrv. književna kritika*, 181.). Petravić je samo nagađao, da bi mogla biti zabrana od crkve, ili pak da je napustio književnost postavši kanonikom, ali sumnja u oboje (*Treće studije i portreti*, 36).

2 Privatno pismo Dr. Šime Palčića, osobnog kapelana nadbiskupa Dvornika Don Jerku Jurinu.

3 "Zašto Jakša Čedomil već u 35-toj godini života prestaje pisati o književnosti?" *Obzor*, 10. II. 1938.

4 "Tri neizdana hrvatska pisca iz Dalmacije". *Obzor*, 12. III. 1938.

odrekao pisanja, ali ne zanimanja za književnost, zbog Mahnića, jer je smatrao da je zapao u nejednaku borbu: Mahnić biskup, a on kanonik.[5]

Da je doista Mahnić nagnao Čedomila na šutnju, može se približno zaključiti iz Čedomilovih "Uspomena". Jakša Čedomil, za katoličkog kongresa 1900., primio se referata o lijepoj knjizi, da ne bude još više zla i svađa među književnim taborima. Nastojao je u govoru biti oprezan, pa su na koncu bili gotovo svi zadovoljni referatom. "Jedini koji mi se nije na kongresu radovao radi govora bijaše biskup Mahnić, kojega tu prvi puta vidjeh. Nijesam tada ni slutio, da on mene smatra pogibeljnim, a kamoli braniocem katoličke stvari. Ali o tom ću kasnije." ("Uspomene", rukopis str. 21.). Dalje govori Čedomil u "Uspomenama" o namjeri, da upozna vanjski svijet s našom književnošću, zatim govori o Tresiću i nakon toga prestaje pisati "Uspomene". Sigurno bi sada došlo na red ono, što je načeo u gornjem citatu o negodovanju Mahnićevu nad njegovim govorom na katoličkom kongresu, ali Jakša nije nastavio s uspomenama, nego je prestao na ovim riječima: "... I nakon trećeg godišnjaka *Glasnika* (radi se o *Glasniku Matice Dalmatinske*) ja ostavih uredništvo i tajništvo *Matice* i povukoh se sa hrvatskog književnog polja, a kako je do toga došlo, u kratko ću ispričati." ...

Dosta je čest slučaj da književnik prerano zašuti i prestane književno djelovati. Kako je to problem zamršene naravi, mora se osvijetliti posebno u svakom datom slučaju. Često navedeni razlozi mogu biti bliži povod zašućivanju, a ne dalji i dublji razlozi psihološke naravi pojedinoga pisca.

Hrvatska Straža pokrenuta je kao borbeno glasilo katolika u vrijeme najjačih previranja: književnih, kulturnih i političkih. Jedan dio svećenstva, na čelu s biskupom Mahnićem, nije bio zadovoljan držanjem novinstva prema spomenutim pitanjima. Već u uvodnoj riječi toga časopisa obara se urednik na estetiku čuvstva i Čedomilovu ocjenu Kranjčevićevih *Trzaja*, a iz napadaja se dade razumjeti, da se Čedomil, tobože stidio svoga vjerovanja, jer nije osudio Kranjčevića, premda mu je lirika puna skepse i beznađa.[6] Criticus *Hrvatske straže*, ocjenjujući "Izabrane pjesme" Kranjčevića[7] nabraja studije o Kranjčevićevoj poeziji i kaže: "... zbilja, malo nijesmo prešutili još jednu studiju o Kranjčeviću. Ovu donio je god. 1899. *Novi vijek* od nekoga Jakše Čedomila, kako se čini pseudonim. On drži da je publika pogodila, što si je Kranjčevića izabrala svojim miljenikom i kumirom. Radi pesimizma pribraja ga Jouffroyovim grands-poètes, jer bol i jad da su najsvetije stvari na svijetu ..."

5 Privatno saopćenje profesora Don Ante Katalinića.

6 *Hrvatska straža*, I. g., str. 4.

7 o. c. str. 98.

Iste je godine priopćen u *Hrvatskoj Straži* u obliku platonskih razgovora dijalog između Kalifona i Ljepoja o lijepom, moralnom i istinitom. Kalifon predbacuje Ljepoju, da pristaje uz pesimizam, a Ljepoje mu odgovara: "Jedno je teorija, drugo poezija. Ma odkuda pjesnik crpao svoje poimanje o svijetu, to je za njegovu umjetnost indiferentno. Jakša Čedomil, prvi naš estetičar, naš najbolji sadašnji kritičar, sav je zanesen za Kranjčevićevu muzu, premda očito priznaje njezin pesimizam."[8] Ovdje je Ljepoje očito Jakša Čedomil, s kojim obračunava Kalifon (Mahnić), jer Ljepoje osuđuje Schopenhauerov pesimizam, ali ne pesimističku poeziju, a Kalifon dokazuje, da je ideja jednaka kod filozofa i umjetnika. U nastavku je razgovora Kalifon dopustio formalnu vrijednost Kranjčevićeve poezije, a Ljepoje ustaje protiv nekih dogmatsko-estetskih pravila i kritike, jer moderna kritika traži "zakone procesa umjetničkog stvaranja, da psihološki i biološki protumači fenomen, koji se zove umjetnost. Moderna je kritika dakle u prvom redu istraživalačka (podcr. *Hrvatska straža*). Ona promatra djelo i umjetnika, ispituje, koliko se u njih ističe njihovo doba i milieu - ona ih tumači."[9] Dalje Kalifon kaže: ..."Malo čudnovato je zaista, kako se može u kritičara, koji ispovijedaju kršćanska načela, u prvom redu u kritičara-svećenika naići na nazore, koji su tako srodni nazorima filozofije, što je sve drugo samo ne kršćanska filozofija."[10] Kao kažiput savjetuje svećeniku kritičaru, da se drži Indeksa: ... "kritičari kao Marjanović, Dvorniković, Drechsler neće doduše bojati se, što crkva zabranjuje ili naređuje, ali trebalo bi da to čine bar jedan J. Čedomil, jedan J. Hranilović, M. Šegvić ili St. Ilić."[11] S ovim napadaji nisu prestali. Posebno je bilo nekoliko napadaja na *Glasnik Matice Dalmatinske*, kojega je uređivao Čedomil, jer se tobože u njemu hvale Gioberti, Carducci i dr. Najteži napadaj za Čedomila izišao je u rubrici *Hrvatske Straže* "Fiat lux" s naslovom "Nemojte jaram vući s nevjernicima", gdje se kaže: "... Kako nas se žalosno doimlje, kad u kolu grobara kršćanske misli, što se skupljaju oko sarajevske Nade, nalazimo imena tako vrsnih i učenih muževa svećenika, kakav je na pr. Jakša Čedomil (Dr. Čuka), koji na pr. u 4. i 5. broju god. 1901., raspravljajući o novijem pjesništvu u Francuskoj, pruža ruku Lj. Dvornikoviću, što na istim stranama, slijedeć Spencera i Wundta, iznosi nauku o psihološkim osnovama estetskog osjećaja."[12] Ocjenjujući Tresića-Pavičića *Hrvatska straža* dodaje: "Dr. Tresić je nešto od onoga, što se obično zove filozof, on je i pjesnik. No Dr. Tresić svakako nije filozof, koji bi zaslužio, da mu se divi i da ga bezuvjetno hvali Hrvat katolik, a kamoli hrvatski svećenik, kako je to u svoje doba učinio Dr. Čedomil."[13] Čedomilu su prigovarali još

8 o. c. str. 250.
9 o. c. str. 361.
10 o. c. str. 368.
11 o. c. str. 368.
12 o. c. str. 278.
13 o. c. II. god. str. 522.

jednom radi Tresića, da je poklonik njegove filozofije kao i radi Kranjčevića, za kojega Čedomil misli, da vjeruje, a *Hrvatska straža* je drugoga mišljenja. Čedomil je tvrdio, da je pesimizam kod Kranjčevića njegová osnovna duševna dispozicija i da je rođen s njime, a nije naučen, a *Hrvatska straža* vidi kod Kranjčevića doslovan upliv Schopenhauerove nauke.[14] Čedomil je već prestao pisati, ali napadaji na njegovo prijašnje književno djelovanje nisu prestajali. Još godine 1912. piše Matija Manjarić: "Obračun s liberalnim pravaštvom", u kojem napada članak svepravaške Hrvatske ("Zbilja na raspuću?")[15] potpisan od P. J. - Manjarić razlikuje tri struje u našoj književnosti: konzervativce, moderne i one oko Hrvatske straže. Konzervativce vodi Šegvić, a uza nj je Čuka i Rožić, te Hranilović i dr. Člankopisac P. J. se zgrozio, što je Stražina kritika uništila nekoliko talenata, a Manjarić odgovara: "To je shvatljivo. Ne htjedoše se modernizovati, a ne htjedoše se upregnuti u kolo ideja Hrvatske straže, i tako odlučiše mirovati."[16] Ovako je postavljen epitaf nad Čedomilovim književnim grobom.

Ako se pomnije pogledaju inkriminacije *Hrvatske straže*, zapažamo dvije činjenice: napala je, doduše, oštro Čedomila i dirnula u njegov svećenički karakter, ali *Hrvatska straža* nije napadala samo njega nego i druge svećenike. K tomu je književna kritika *Hrvatske straže* pobijala i napadala dijelom ono, što Čedomil nije uopće tvrdio. Zapravo su kritizirali s raznih gledišta, i Čedomilu se nije moglo ubrojiti u grijeh, što nije obradio i one strane, koje osvjetljuje *Hrvatska straža*. Čedomil je kod Kranjčevića proveo estetsku analizu pjesama i dao sud o njihovoj vrijednosti, izričito veleći, da ne će ulaziti u opravdanost ili neopravdanost Kranjčevićevih nazora. *Hrvatska straža* mu ne oprašta taj propust i sumnja u njegovu ortodoksnost. Ocjenjujući Kranjčevića *Hrvatska straža* sa svoje strane kaže, da ne će raspravljati o umjetničkom obliku pjesama.[17] Čedomil je mogao s pravom prigovoriti nedostatnosti Stražine kritike, kao što su njemu prigovarali, da nije proveo sadržajnu analizu prema kršćanskim načelima.

Jednostranost su kritike *Hrvatske straže* brzo uočili drugi kritičari. Dr. Lj. Maraković 1911. piše članak "Književna smotra" u samoj *Hrvatskoj straži* i kaže o njenoj kritici: "No ta kritika ne bijaše književna nego filozofska i to napose etička. To je nedostatak, jer je osudila s etičke strane, a nije bilo kritičara, koji bi provjerili umjetničku stranu ... ovaj nedostatak *Hrvatske straže* moram iskreno nazvati pogreškom."[18]

14 o. c. I. god. str. 389.
15 o. c. god. 1912. br. 55.-58.
16 o. c. god. 1912. str. 577.
17 o. c. god. I. str. 98.
18 o. c. god. IX. str. 50.

Nema sumnje, da su napadaji *Hrvatske straže* mogli biti bliži uzrok prestanku književnog djelovanja, kako je to gore spomenuto. Šteta je samo, da nam Čedomil nije dao u "Uspomenama" detaljnije dokaze o tom. Nameće se ipak pitanje, zašto Čedomil nije nastavio radom kao njegovi drugovi po zvanju, koje su također napadali, ili zašto nije prestao pisati već 1898., kad je iz bliže crkvene okoline dobivao prijekore za svoj rad? Ove činjenice umanjuju vjerojatnost, da bi Čedomil prestao pisati samo pod dojmom napadaja *Hrvatske straže*. Moraju se s toga ispitati svi dalji i bliži uzroci, koji su pospješili njegovu odluku o prestanku pisanja. Treba se obratiti najprije njegovim izjavama.

U "Uspomenama" kaže za ocjenu Kranjčevićeve poezije u *Novom vijeku*, da je nije potpisao, "jer biskup Nakić, a valjda i drugi krugovi tužili me bili biskupu Rajčeviću, što pišem u *Novom vijeku*, a on mi iz Graza bio pisao oštro pismo, gdje mi priopćuje, kako mrko gleda na moje suradništvo, i kako to ne ide u mojem delikatnom položaju i zabranjuje mi pisati u *Novom vijeku* i u Fanfulla della Domenica. Ja sam mučao i pisao dalje, ali onda pomislih mjesto pseudonima stavit zvijezdicu." U daljem nastavku veli, da je surađivao u Dežmanovu *Životu*, ali međutim tadašnji glavar biskupije pismeno mi saopćio, da se ne odobrava, što se moje ime našlo u *Životu*, i da se nada, da ne ću više surađivati. Borzattiju ne odgovorih, a *Život* zamolih, da mi vrati rukopis"... (članak o Neeri - o. m.). Pisma Rajčevića i Borzattija sačuvana su u Čedomilovoj korespondenciji. Rajčević je dosta oštar, jer mu nalaže, da odmah prestane sa suradnjom u nekim listovima.[19] Kako se vidi, tužbe su dolazile izvan zadarske biskupije. Rajčević mu je predočio posljedice daljega takova rada, ali Čedomil, unatoč delikatnoga položaja, nije prestao pisati. Ljubav prema književnosti, bila je jača od svih zabrana. Tužbe dakako nisu prestajale.

---

19 Pismo je Rajčevića, prema žigu na kuverti, pisano 5. XII. 1898. a glasi:

Caro D. Giacomo,

Io con piacere Le permetto d'andare a Roncegno per curarsi - per riposare, ma a condizioni ch'Ella cessi tosto dal far corrispondante del Fanfulla o Figaro e dei fogli di spalato e di Zagabria fancedo conoscere ai fratelli con recensioni le opere recenti e non tutte raccomandabili. L'autorità non vede volontieri ch'e un Catechista Ginnasiale, e un Cancelliere arc, faccia il corispondente di giornali con propria Siglia - ben nota. Vedi bene caro figlio, che cosi puo essere scossa la Sua posizione in tuti la linea in questi tempi vertiginosi perche e troppo delicato e perche Ella l'abbia io mi sono dato pene non indifterenti. Ma anche Ella deve soffrire la malattia politico-latteraria. dice nella sua lettera che ha bisogno di riposare, eppure fa la vita da letterato scrivendo in un foglio di Spalato, che non ê nel miglior odore e s'intende senza la saputa del Superiore - peccato di moda di alcuni miei sacerdoti diocesani-ai quali in ogni guisa a piu volte cercai di beneficare. Devo qui dire con vergilio: Quos ego ... Per ora basta. Intanto La benedico

† Gregor Arc.

Žarko je želio, veli u "Uspomenama", upoznati tuđi svijet s našom literaturom, "a bilo bi možda i uspjelo mi, ali nesređene poznije prilike ne dale, jer se s neke strane zazorno gledalo na moje pisanje kao pogibeljno za vjeru, a meni nije se dalo izaći na javu s radnjom, koju nijesam htio u ničem mijenjati i koju sam predviđao, da ne bi tim braničima vjere bila po ćudi, i tako nijesam više kucao na nijedna vrata" ... (radi se o njegovu prikazu hrvatskog romana "Il romanzo croato", koji je odbijen u Parizu, i on ga mislio štampati u kojoj talijanskoj reviji). Iz ovih se riječi zapaža Čedomilova ogorčenost na protivnike, ali se nije javno branio.

Ubrzo je bio zamoljen, da održi na katoličkom kongresu u Zagrebu (1900.) predavanje o lijepoj knjizi. Msgr. Bulić javio je iz Splita kongresnom odboru, da je Čedomil najpodesnija osoba za to.[20] Čedomil je prema dogovoru morao napisati sam rezolucije i predavanje te spremiti ih predhodno kongresnom odboru, što je i učinio. Sadržaj Čedomilova referata može se donekle vidjeti iz rezolucija i debate. Govorio je o uplivu knjige, a o našim književnim prilikama posebno reče, da "književnost naša odgovara, bilo po uplivu, bilo po zadaći onom, što se zahtjeva od prave i dobre književnosti."[21] U debati su sudjelovali Dr. Carić, koji veli za Čedomila, da je prevelik optimist, a Carić misli, da se baš ne može bezbrižno uživati u našoj književnosti. Pojavile su se u poeziji modernističke struje i subjektivizam, te nastavlja: "Među samim svećenicima bilo bi se našlo takovih, koji su mislili, da ta struja ima ipak nešto za se."[22] Hranilović je bio malo temperamentniji, ali atmosfera je bila i previše ozbiljna, te učesnici debate nisu zalazili u potankosti i spominjali imena. Čedomil je odlučno nastupio protiv iznošenja imena i konkretnih činjenica. U časopisu *Vrhbosna* izišao je osvrt na kongres, gdje se kaže, da je Čuka govorio kao čovjek, koji razumije svoj predmet, no kad je govorio o našoj književnosti, "uvijek onako generaliter, kako je i bilo zaželjeno u sekciji." *Vrhbosna* smatra,

---

Pismo Borzattija glasi:

Carissimo don Giacomo,

Ho letto di questi giorni nella Vrhbosna di Sarajevo n. l. an. corr. (nije nego u br. 2. - o. m.) un cenno sfavorevolisimo sul nuovo giornale che e uscito a Zagabria col titolo Život. Avendo poi oggi inteso che Ella ha scritto un articolo in detto giornale, anzi che incomodar La a venire da me, mi affretto a scrivele per raccomandarle caldamente nel caso fosse vero quanto mi fu riferito, ad astenersi da si fatta collaborazione, anzi respingere detto giornale, il quale giusto il giudizio del reputatato periodico, succitato, non merita, l'appogio ne dei buoni laici, ma si il biasimo degli uni e degli altri. Assicurandola della mia stima .....

Zara, 3. febbraio 1900.

20 Pismo Korenića Čedomilu od 15. III. 1900.

21 *Spomenica na prvi hrvatski katolički kongres*. 1900. str. 193-205.

22 l. c.

da je za prvi kongres bila "uputna ova generalizacija", a drugi kongres "morat će i prstom upirati, pa bilo na koga bilo ... Na ničiji veto ne će se onda smjeti obazirati."[23] Iz ovih se riječi osjeća ozbiljnost časa, a riječi će se o vetu vjerojatno odnositi na Čedomila, koji nikako nije htio, da dođe do konkretnih napadaja. Don Jerko Jurin zaključuje iz debate poslije predloženih rezolucija, da nisu štampane onako, kako ih je Čedomil predložio.[24] Teško će se ikada utvrditi prava razlika između rezolucija predloženih od Čedomila i njihove konačne redakcije u spomenici kongresa. Da je bilo poteškoća u stilizaciji, može se zaključiti iz Korenićeva pisma Čedomilu. Čedomil je naime poslao svoj rukopis odboru, a Korenić mu ga vraća s napomenom, da je Jagatić učinio dvije marginalne opaske: 1) da se osvrne malo na strane književnosti, 2) da se ne bi Matica hrvatska preporučivala. Korenić kaže, da on nije te opaske pravio, premda su mu mnogi iz Dalmacije pisali protiv Matice hrvatske, a neki su biskupi u Dalmaciji pače zabranili u sjemeništima čitanje Matičinih izdanja. On nije javno napadao, nego je Smičiklasa privatno upozorio na to. Korenić odpisuje Čedomilu, da on osobno ne bi brisao preporuku Matice, no savjetuje Čedomilu, da bi u toj točki stavio nešto općenito, "pa vuk sit i koza cijela".[25] Doista tako je i bilo, jer nije bilo preporuke ni Matice ni Društva sv. Jeronima. Čedomil u "Uspomenama" kaže, da je njegov referat bio povoljno primljen osim sa strane Mahnića.

U to je doba borba između Mladih i Starih bila u punom jeku. Svaki je tabor izgledao kao osinjak i Čedomil nije htio ni u jedan dirati, da ne bude prevelikog uzrujavanja. Svoje je stanovište puno plemenštine izrekao u "Uspomenama". Primio je referat za kongres, da "ne bude to ponuđeno čovjeku, koji bi oštrim navalama izazvao gori razdor među hrvatskim književnicima i očito odijelio ih na dva tabora: na klerikalce i liberalce", a drugo je "bijah uvjeren, da ću to tom bolje govoriti nego drugi, pošto uvijek u svojem radu ostah vjeran kršćanskim načelima i kršćanskom pravcu, koji se za me najbolje pokazivao u Brunetièreovoj kritici, čiji sam gorljiv pristaša bio, ma gdje bilo, i da više gledam samilošću nego li gnjevom na gdjekoje bludnje pisaca, najskoli, kad se vidjelo, da ne pišu iz namjere već od srca, i da oni trpe i krvare u duši od nestašice ili od preloma vjere ..." Dalje spominje, kako mu se jedini Mahnić nije radovao, ali o tom će - veli - pisati kasnije, i to bi bilo vjerojatno onda, kad bi pisao o razlozima, koji su ga naveli, da je odbacio pero.

Vagnuvši iskreno gornje riječi Čedomilove, moramo priznati, da ga je duboko u duši zapeklo, kad je nakon kongresa za ovu svoju plemenitu nakanu

---

23 *Vrhbosna*, 1900. str. 381.
24 *Novo doba*, 1938. br. 42.
25 Korenić Čedomilu 12. V. 1900. Korespondencija.

bio napadnut od Starih i Mladih i napokon od *Hrvatske straže*. Htijući ugoditi svima, zamjerio se svima. Zapravo nije ugodio trima strujama: Starima, Mladima i onima, koji će se kasnije kupiti oko *Hrvatske straže*. K tomu se dobro mišljenje Čedomilovo o nekim starijim piscima pretvorilo iza katoličkog kongresa u pravo razočaranje. Gjalski ni sam nije znao, koliko ga je Čedomil cijenio kao književnika, jer je ostala neobjelodanjena radnja "Il romanzo croato", kojom je htio inozemstvo upoznati s hrvatskom književnošću. Reprezentativnim piscem hrvatske književnosti smatrao je Gjalskoga, i gotovo čitava ta radnja u glavnom govori o njemu. Na katoličkom je kongresu upoznao mnoge književnike osobno: Ivanova, Gjalskoga, Kranjčevića, Nikolića i t.d. i piše u "Uspomenama": "... Gjalski me razočarao. On nije odgovarao onomu Gjalskomu, kakovim si ga ja mišljah, a uz to htio tobože da preda mnom ističe neku promjenu u sasvim modernističkom pravcu: meni na polak predbacivao, da sam se dao protiv svom uvjerenju vući od klerikalizma. Tad presta moje prijateljevanje i dopisivanje s njim." Čedomil, duboko razočaran držanjem Gjalskoga, doista nije sačuvao ni jedno njegovo pismo u svojoj korespondenciji. Sigurno ih je bilo, ali ih je uništio. Izgubivši povjerenje u svoj književni ideal - Gjalskoga, nije našao naknade ni na jednoj strani. Što više, napadali su ga žešće Mladi. Karakteristična su u tom pogledu Dežmanova pisma Čedomilu. Općeniti dojam tih pjesama možemo izreći konstatacijom, da je bilo mnogo dodirnih dočaka između Čedomila i Dežmana u pogledima na književnost. Ipak mu Dežman nije mogao oprostiti neke zamjerke Mladima, pa ga u jednom nedatiranom pismu pita, zašto napada Mlade i zašto je toliko promijenio mišljenje i priklonio se Starima? Kad bi poznavao zagrebačke književne prilike - veli mu Dežman - drugačije bi sudio o Mladima. U drugom ga pismu prekorava oštrim tonom, da je od katoličkoga kongresa promijenio mišljenje. Rački toga ne bi nikada učinio. Mladima je žao, da mu pero služi reakcionarcima. Odgojen je u francuskoj i talijanskoj liberalnoj kritici, a sada okreće kabanicu pod dojmom katoličkog kongresa.

Ove su nezgode djelovale nevoljko na Čedomilovu dušu. Nije našao razumijevanja nigdje, pa ni kod onih, koje je držao najbližima svome srcu (Gjalski). To je povećalo njegovu bol i srdžbu. Možda bi Čedomil već iza kongresa napustio književnost, da nije našao dragocjenu zadovoljštinu na drugoj strani. Upoznao se s Kranjčevićem, i ovaj je odgovarao onomu, što je o njem mislio, a Kranjčević je - piše u "Uspomenama" odobrio njegov govor na katoličkom kongresu. To mu je umanjilo duševnu uznemirenost i dalo podstreka za dalji rad, to više, kad je s Kranjčevićem osjećao duševnu srodnost.

No nije bilo samo to, što je Čedomila mučilo u burnim danima Moderne i napokon skršilo. Shvativši svoj kritičarski poziv ozbiljno, davao je veoma korisne inicijative za književnost, ali to sve nije imalo uspjeha. Nekoliko primjera to bjelodano pokazuje. Njegova radnja, na kojoj je izgubio zdravlje

(o Tolstoju), nije izašla nigdje u cijelosti zbog raznih neprilika. U "Uspomenama" kaže, da je za talijanski izvornik preko Schönfelda našao u Italiji nakladnika, "ali međutim bile nastale neke prilike, uslijed kojih ja nijesam imao odvažnosti, da pošaljem u svijet onu radnju pod svojim imenom i odlučih čekati, hoće li se prilike promijeniti, ali nadošle nove druge. Tolstoj je razvijao jače svoju nauku, a katolička štampa, koja je spočetka simpatično ga pratila (Stimmen aus Maria-Laach), počela pisati protiv njemu. Međutim je Vatikan izdavao naredbe nove za svećenike, koji hoće izdavati knjige, i meni je bilo sve teže, skoro nemoguće, tiskati svoju radnju u knjizi." Čedomil je bio uvjeren, da hrvatska književnost ima dobrih imena, ali nema svoga Brandesa, koji bi malom narodu pribavio slavu i pronio ime svijetom. U tu svrhu napisao on sam članak "Il romanzo croato", ali nije imao sreće, da ga tiska u Francuskoj niti kasnije u Italiji. Još nekoliko primjera. Bio je oduševljen Tresićevom dramom Finis republicae. Savjetovao je piscu, da je prevede na talijanski, i doveo ga u vezu s Talijanima, da se to što prije zbude. Zbog Tresićeve netaktičnosti - kaže u "Uspomenama" - doživio je Čedomil neugodnosti, i to u stvari, gdje je mislio koristiti piscu. U ondašnjem je književnom gibanju zapazio osjetljive nedostatke. Općinstvo nije dovoljno marilo za lijepu knjigu, a pisci su rijetko mogli naći nakladnika. Stoga je u *Novom vijeku* priopćio neke misli, kako bi se tome pomoglo.[26] Pozvao je izdavače, da iziđu u susret piscima i ujedno predlagao neku vrstu pučkog sveučilišta, u kojem bi bila obrađena sva narodna pitanja, te bi narod više uzljubio svoju prošlost i knjigu. Stavio je kao izgled talijansku ediciju *Vita italiana* (10 svezaka) gdje su iznesena sva pitanja, koja mora znati prosječan čovjek o svojoj domovini. Također je sugerirao osnivanje društva sličnog belgijskom Ligue pour le livre belgique.[27] Sve je to ostalo bez odziva! Kad je talijanski list *Marzocco* poveo anketu o suvremenoj talijanskoj književnosti, Čedomil je rezultat te ankete priopćio u *Novom vijeku*,[28] predlažući, da se nešto slična učini i kod nas. Tresić je u istom broju prihvatio Čedomilovu sugestiju i otvorio anketu, ali na žalost nije našao pravoga odziva. Čedomil se nalazio upravo sada na vrhuncu svoga zanosa za književnost i nije propuštao ni jednu zgodu, da je unaprijedi, pa je htio ovom anketom dati bilancu naše književnosti, da pisci izmijene misli, iznesu prednosti i mane, te pokažu pravac za budućnost. To je bilo važno u onaj čas, kad se u našoj književnosti spremala oluja - borba Starih i Mladih. Da je njegova sugestija ozbiljno shvaćena, neka bi pitanja bila odmah raščišćena, pa ne bi došlo do onakve borbe, do kakve je doista došlo. Čedomil je imao dobar

26 *Novi Vijek*, 1898. br. 5. (Književno pismo IV.).

27 "Prijegled hrvatske književnosti" *Glasnik Matice Dalmatinske*. 1901. g. I. knj. I. sv. I.

28 *Novi Vijek*, 1898. br. 5. (Književno pismo III.) Suvremena talijanska književnost.

pogled u književno zbivanje, pa je možda predosjećao buru i baš radi toga predlagao anketu, da se sukob ublaži putem ankete. Osjećao je, da je naša književnost došla u kritičnu fazu, i ta se kriza morala negdje očitovati, pa makar to bilo u obliku borbe Starih i Mladih. Anketa nije našla pravoga odziva, te je tako i ta lijepa namjera pala u vodu. Povrh svega toga Čedomil je ozbiljno narušio zdravlje, najviše zbog književnosti, radeći većinom u noći. Postao je osjetljiv na svaku primjedbu, pa je na nj djelovao i nedužan gest, koji drugi kogod ne bi uopće uzimao u obzir. Tako je Neurastenicus (Dr. Vicko Mihaljević) priopćio makaronsku satiru protiv Čedomila,[29] jer je Čedomil napisao nešto nepovoljno o njegovim pjesmama u *Glasniku Matice Dalmatinske*. On mu u satiri kaže:

" ... *Jer ja znadem, kad ti kudiš*
i što nijesi štio .....
Zahman Jakšo, oponašaš
kritičare znane,
Ti ostaješ sved kurjalac
uz odnosne mane ....."

Sigurno to ne bi nitko shvatio, ali je na Čedomilovu osjetljivu narav moglo i tako nešto djelovati.

Pogledavši sve faze Čedomilove borbe u zadnjim godinama književnoga djelovanja, ne može se reći, da mu je samo pisanje *Hrvatske straže* ubilo volju za rad. Dr. A. Barac također misli, da je mnogo faktora utjecalo na prestanak rada.[30] I taj je zaključak sasvim opravdan. Čedomil je vidio, da nije uspjela njegova posrednička akcija za Moderne, nije uspio upoznati strani svijet s našom književnošću. Kosnulo ga se, što nije prihvaćena njegova inicijativa o anketi i pučkom sveučilištu i napokon dolazi razočaranje u piscima, koje je najviše volio (Gjalski). Sve je to kao fatalna sudbina uništilo njegove nade i uskoravalo suton njegova književnog djelovanja, a bliži povod dade *Hrvatska straža* s tvrdnjom, da vuče jaram s nevjernicima. Prema tome uzroci prestanka književnog rada nisu jednostavni, nego mnogostruki. Oni su ga lomili kroz nekih 4-5 god., i definitivno ga skršili koncem travnja 1903.[31] Zagonetno je,

29 "Novi list", Rijeka. 29. VII. 1901.

30 *Hrvatska književna kritika* str. 180.-181.

31 Dr. A. Barac je u *Hrvatskoj književnoj kritici* napisao, da je bilo drugih razloga prestanku pisanja, a nikakva zabrana crkvene vlasti. Mate Meštrović osvrnuo se na ovu tvrdnju člankom "Prva povijest naše književne kritike" (*Jadranski dnevnik* od 27. i 28. IV. 1938.), gdje opovrgava Barčevu tvrdnju, da tobože nije bilo pritiska sa strane crkvenih vlasti. M. Meštrović tvrdi, da je Čedomil prestao pisati ne nakon formalne zabrane nego sklonjen lijepim riječima i promaknućem. Meštrović dakle stoji na stanovištu, da je bilo pritiska samo u naročitoj formi, a te je podatke dobio od Ante Petrovića (Privatno saopćenje M. Meštrovića piscu ovoga članka). Meštrović ipak ne

zašto je Čedomil prestao pisati svoje "Uspomene" na mjestu, gdje je imao izložiti uzroke, zbog kojih je prestao književno djelovati. Čedomil je bio aristokratske naravi, s malo riječi i opravdavanja, s uvjerenjem, da je dostatno rekao za svoju obranu, pa ga je možda to unutarnje uvjerenje priječilo, da ponovno o tom raspravlja. Kasnije se vraćao na to pitanje. Kad je izašao u Zadru časopis *Lovor* (ured. Nehajev) god. 1905., opet ne javno nego pismeno javlja Čedomil svom prijatelju prof. A. Jagiću s nekom gorčinom na protivnike: "Eto im sad, nek mirišu *Lovor*."[32] Da je prema Mahniću sačuvao neko raspoloženje, može se razabrati iz članka "Svetosavska beseda i Strosmayerov dan" od god. 1928., u kom se osjeća žalac u njegovim riječima, kako se u Zagrebu manje slavi Strossmayer: ... "podigli su u novije doba Mahnića kao jedinog velikog biskupa."[33]

Utvrdivši, da je mnogo faktora utjecalo na prestanak pisanja, a Mahnićev napadaj bio samo bliži povod, ne treba smetnuti s uma činjenicu psihološke naravi, svojstvenu upravo književnicima. Nije rijetka pojava, da književnici, davši najbolje, zašute, premda žive još dugi niz godina. Imamo primjera i u našoj književnosti (Mažuranić). da su umrli neposredno iza tih djela, sigurno bi iskrsla razna nagađanja, što bi još mogli dati. Nije neumjesno i ovu činjenicu dovesti u vezu s prestankom Čedomilova rada. On je doista rekao u svojim radovima sve, što je bilo najvažnije za ono vrijeme, dao je i važne sugestije, pa nije li možda osjetio u duši - naročito poslije neuspjelih sugestija - da on više nema što reći? To se mora istaći, imajući na umu Čedomilov karakter književne inspiracije i ranog dozrijevanja. Rano se razvio i počeo pisati, a taj rani intenzivni književni život nije mogao trajati dugo vremena. Njegova kritička inspiracija bijaše eruptivne prirode, pojavljivala se na mahove, i tada je veoma mnogo radio (*Iskra, Novi vijek, Glasnik Matice Dalmatinske*). Nakon iscrpljenja neko bi vrijeme počivao, da opet nastavi. Takva ga je isprekidana inspiracija iscrpljivala, dok konačno nije osjetio umor i sasvim zašutio. Nije se sistematski razvijao nego u zamasima i na prekide, a kad se našao pred golemim teškoćama, onda je bacio pero od umora. U privatnim je razgovorima običavao govoriti o golemom napretku književnosti. Njezina je problematika postala toliko zamršena, da je uz onakvo zdravlje nije mogao savjesno pratiti. Stoga je

odbija Barčeve sugestije da su neki razlozi psihičke naravi sklonuli Čedomila, da prestane pisati. Akademik Hamdija Kreševljaković tvrdi, da mu je Stjepko Iljić u nekoliko navrata rekao, kako je Čedomil bio stavljen pred alternativu: ili napredovati u crkvenoj hijerarhiji, ili se okaniti pisanja, i on se okanio (Privatno saopćenje). Svi skupa djelomično imaju pravo. Najvjerojatnije je, da su gore spomenuti razlozi dalji uzroci, a napadaji sa strane crkve, posebno biskupa Mahnića, bliži uzrok, da je Čedomil prestao pisati.

32 Privatno pismo prof. A. Jagića Don Jerku Jurinu *Obzor*, 10. III. 1938.

33 Bilježnica u ostavštini.

radije zašutio. Protiv ovoga nagađanja, da nije više imao što reći, govorile bi njegove izjave iz kasnijeg vremena. Prof. A. Kataliniću i Don Nedjeljku Subotiću izjavio je, da se teško odrekao pisanja, jer mu je književnost bila komad života.[34] Koliko se može razabrati iz njegove ostavštine, nije sasvim napustio književni život. Dakako, to nije bio sistematski posao, nego više prigodna zabava. U ostavštini se nalazi člančić "Za Nazora I. ...", ali nedovršen, a pisao ga je iza rata. Ovaj koncept najbolje dokazuje, da je Čedomil već bio izišao iz književne kolotečine. Nema u njemu zanosnih rečenica, nego se na drugoj stranici zamorio i piše istrgano. Htio je napisati oveću studiju, ali pero nije išlo dalje od treće stranice. Čedomil je doista umro za književnost 1903.

Teška je i žalosna Čedomilova drama počela već oko 1898., on se opirao, borio i napokon podlegao. Može se govoriti i donositi dokaze, da je prestao pisati radi ovoga ili onoga, prema tome čemu se dade više važnosti, ali se ne smije gubiti iz vida čitav splet činjenica i raspoloženja čovjeka, jer je jedino tako moguće shvatiti problem u cjelosti i približno ga riješiti. Dok on nije dao svoje mišljenje o tom, može se koješta nagađati. Čedomilova se mimozna priroda i u toj činjenici pokazala u pravom svijetlu. Narav mu nije dopuštala, da rekne sve, jer bi se možda i nakon toga opet koješta nagađalo i njemu podmetalo, kao što je to doživio u onim pitanjima, o kojima je jasno rekao svoje mišljenje. Poznavao je čovjeka i mogaše reći ono, što Dumas Bourgetu: Znam dobro, što imam reći, ali neprestano ponavljam; čemu što govoriti? Istina je samo, da bih znao mnogo toga reći o ljudskoj naravi.[35]

34 Privatna saopćenja.

35 Bourget: *Essais de psychologie contemporaine*, 1899. p. 326.

HRVATSKI KNJIŽEVNI REGIONALIZAM

Pojam regionalizma dosta je širok, i otkad postoji naša umjetnička knjiga, bilo je regionalista. Duša regiona progovorila je u najopćenitijim djelima, jer se pjesnici ne mogoše oteti utjecaju rođenog kraja. Ovaj im je nenasilno utisnuo svoje značajke, koje su prenosili u knjigu. Govori se o tematici i dijalektu, prema kojima se uglavnom označuje regionalna književnost, ali se može posmatrati i način raspravljanja, osjećanja, reakcija na život, specifični način zahvatanja pitanja. U tom pogledu došli bismo do značajnih zaključaka s obzirom na psihologiju pojedinih krajeva. Tako bismo mogli pitati, da li su kajkavski pjesnici gledali na život i društvene pojave na način šire svoje sredine. Dakako, tu bi se morala proučiti psiha regiona. Nije glavno pisati dijalektom, jer ima regionalista koji se nijesu njim služili, a ipak su posmatrani kao takvi. Važniji je psihološki momenat, naime da li je vjerno reproduciran duh kraja i jesu li umjetnici posmatrali život očima svoje okoline. Nedavno se mnogo raspravljalo o propadanju dijalekata, napose čakavskog, i g. Nazor je podvukao bit regionalizma, preko kojega se dolazi "do onih dubokih iskonskih glasova iz jezgre stvari i iz dna duše, bez kojih nema ni naše lirike." Regionalisti bi možda s nepovjerenjem pročitali Strozzijevu rečenicu u Krležinu *Plamenu*, da mu je posve jednako, u kojem jeziku piše, jer regionalni mentalitet leži u duši, a ne u jeziku, ali je ta rečenica posve ispravna ne gledajući na vrijeme i okolnosti u kojima je napisana. G. Prpić spominje,[1] da je naš regionalizam starog datuma, ali nije posegnuo za davninom, nego je uzeo noviji regionalni pokret. Prijašnji je bio neproračunan dolazeći nesvijesno u djela pjesnika, a noviji je imao određen program s jasnim ciljevima. U svojoj knjizi pozabavio se najprije provansalskim pokretom ili felibrižom a zatim nastavio s kajkavskim čakavskim i drugim regionalističkim pokretima (Bunjevci, Gradišćanski Hrvati i seljačka književnost). Govoreći o značajkama felibriža podvlači uvijek sličnosti s našim, te nas takav paralelizam dovodi na misao, da je naš regionalizam čista imitacija francuskog. Dakako da su ga naši poznavali (Matoš, Wiesner), ali je naš "posve samorodan i ne može se govoriti o nekom izravnom utjecaju provansalskog pokreta felibara" - kako je to pisac spomenuo na kraju prvog poglavlja (str. 22). Ima vidne sličnosti, ali su sasvim slučajne. Najbolje je g. Prpić razradio kajkavski regionalizam, jer je bio najizgrađeniji, imajući u svom krilu priznate pjesnike. Kako se nalazio u književnom središtu Hrvatske, izazvao je negodovanja i odobravanja. Prilike vremena sazrele su za jači regionalni pokret upravo za vrijeme rata. Ta okolnost pružila je protivnicima priliku, da ga napadnu radi bježanja od života, dok se u svijetu odvijaju sudbonosni događaji. Ipak regionalizam nije bio samo kult zatvorene ljepote, nego je imao i izrazito nacionalno i socijalno značenje. Javio se nakon neuspjeha i larpurlartizma i bolesnih naprednjačkih tendencija, htijući pokazati, da naši krajevi imaju svoj zasebni život vrijedan promatranja te je suvišno snobovsko lutanje po tuđini. Prvi povod za odvajanje regionalista bio je napadaj Čurčina na Matoša, kojega su, premda već mrtva, regionalisti smatrali svojim vrhovnim poglavarom. Pojavom *Griča* dana su objašnjenja, zašto su se oni odijelili od službenog književnog smjera. Glavni je razlog unutrašnja potreba umjetnika, koji su držali da su regioni najplodnije područje pjesničke inspiracije i najpodesniji ustuk ideološkim lutanjima naprednjaka. Regionalisti počeše bez ikakovih naučnih predradnja, a program je obećavao mnogo. Konačna bilansa povoljna je samo u lirici kao i kod felibara, dok je roman ostao na manje više uspjelim pokušajima. To je razumljivo, jer je lirika vezana za subjektivni osjećaj najviše, a ovaj se očituje najbolje u zvucima sa rođene grude. Najveća im je zasluga, što su pospješili kasniju pomlađenu novokajkavsku i novočakavsku liriku, koja je već dobila posebno mjesto i u antalogijama. G. Prpić je obradio sve faze kajkavskog regionalizma od Matoševa "Hrastovačkog nokturna" preko Domjanićevih pjesama do najnovijih uspjeha mladih. Po njegovu mišljenju *Grič* je pospješio seljačku književnost a pokret se prenio i na Bunjevce. Kod izbrajanja seljačkih književnika ispustio je talentiranog hercegovačkog pjesnika Nikolu Kordića, koji se može takmiti s mnogim spomenutim imenima, a kod Bunjevaca zaboravio je gospodin A. Kokića i Antu Jakšića. Iako se ne vidi uža uzročna veza među raznim regionalnim pokretima, korisno je, da je pisac dao cjelovitu sliku regionalizma kao opću značajku vremena u kojem se pjesnici povlače u svoj rođeni kraj.

U Francuskoj su napadali provansalski pokret iz nacionalnih razloga, jer da tobože narušava književno jedinstvo. Kod nas toga nije bilo, ali se ipak nameće pitanje, da li regionalizam ne suzuje i onako uski krug hrvatske čitalačke publike. On se može opravdati tim, što saopćava svom krugu ono što je u književnom jeziku nesaopćivo, ali je s druge strane interes ograničen na malen prostor. Gospodin Prpić odgovara na ova pitanja sa zaključkom, da se tim samo obogaćuje književna šarolikost, a pjesnici nijesu nikad pomislili na slabljenje književnog jezika. K tome je potrebno fiksirati neke momente dijalekata koji će s vremenom pasti u zaborav. Inače nam je g. Prpić u trijezno i objektivno pisanoj knjizi pokazao, kako uz glavno književno deblo službenog

1 Tomislav Prpić, *Književni regionalizam u Hrvata*, Zagreb 1936., Mala knjižnica Matice Hrvatske, II. 4.

jezika postoji šarolika, pitoma i bujna dijalekatska književnost regiona. To je ujedno znak intenzivnog života naše književnosti. Knjiga predstavlja vrijedan prilog za monografijsko ispitivanje vrednota novije hrvatske književnosti.

DANAŠNJA KATOLIČKA KNJIŽEVNOST

Pred nekoliko desetljeća pitanje katoličke književnosti shvaćeno je drugačiije, nego ga mi danas poimamo. Vrijeme velikog duhovnog previranja i naročito borba protiv katoličke crkve nametnula je i katoličkim književnicima dužnost, da se što više približe i organiziraju. Prema napadajima na katolike odvraćali su i u književnom području veoma oštrim riječima, točnim zadaćama katoličkog umjetnika, jednom riječi katolička književnost i književnici odijelili su se sasvim od ostalih. Naravno da je stvorena i misao o posebnoj katoličkoj književnosti, davali se recepti, kakova bi izgledala i u mnogo slučajeva umjetnici su radili prema tim uputama. Tako je nastalo kolo katoličkih književnika sa svojim časopisom, koji je bio predmet mnogih napadaja sa strane liberalaca i naprednjaka. Potreba organizacije i časopisa nametnula se sama od sebe a i zbog čisto umjetničkih razloga. Mahnićeva revija *Hrvatska straža* pišući o književnosti malo se obazirala na umjetničku vrijednost djela, njena je kritika bila više ćudoredna nego umjetnička, pa su i sami katolički pisci osjetili potrebu, da se osnuje časopis, koji će imati širu i svestraniju umjetničku kritiku ne zaboravivši na kršćanska načela u umjetnosti. Da je kritika *Hrvatske straže* bila često puta jednostrana, priznaju i sami pisci dotičnih ocjena, prepuštajući drugima ocjenu umjetničke strane djela, a oni upozoravaju samo na dobre odnosno loše strane djela.

Izlaženjem *Hrvatske prosvjete* u mnogo čemu se popravilo stanje. Ona je posabrala književnike, okupila snage i što je najglavnije dala je bolju umjetničku kritiku. Katolički književnici ostali su zasebno tijelo u razvoju opće hrvatske književnosti pojedinačno slabiji i bolji kao i drugi književnici. Nakon nekoliko vremena počelo se pitati, da li postoji specifično katolička književnost, koje su njene oznake i po čemu se razlikuje od ostale književnosti. Uglavnom se došlo do zaključka, da je gotovo nemoguće odrediti granice katoličke književnosti ali da za to postoji katolički pisac. To je vjerojatno jedino pravilno rješenje pitanja i u tome se više ne treba gubiti da se odrede značajke katoličke knjige. Nerijetko su naime upozorili na knjige i nekatolika kojima se ne može ništa prigovoriti s katoličke strane. Pitanje je svedeno na problem ličnosti. Naravno odmah se iz toga porodilo i drugo pitanje, da li katolički pisac može dati djelo, koje ne bi odgovaralo katoličkoj nauci, pa i tu je lako

bilo zaključiti, da mi kao grešnici možemo i to učiniti, kao što je mogao i nekatolik dati djelo, kojemu se ne može ništa prigovoriti s katoličkog stanovišta.

Kad su se ovako porazmakle granice u pitanju književnosti, mnogi su se zapitali, čemu ovo vodi. Javna je tajna, da se na ovom pitanju razišlo mnogo katoličkih pisaca. Jedni su htjeli ostati vjerni starim načelima, da je moguće odrediti i dati neke vrste kanon katoličke književnosti, a drugi se od toga sustežu zadovoljavajući se da odgoje dobre katoličke pisce s obzirom na ličnost samu, koji će možda negda i pogriješiti ali time neće biti isključeni ili žigosani kao nekatolici. Imaju dobru volju i spremnost da se pokore, ako su zalutali.

U teoriji nijesu nastupili radi toga nikakovi događaji, koji bi škodili književnosti, ali u praksi se osjetila podvojenost, nastupilo je razdoblje klonulosti s obzirom na skupni i zajednički rad, recimo u jednom časopisu ili drugdje. Prije su katolički književnici bili veoma dobro razlučeni od drugih naročito gledajući na časopise, gdje su surađivali. Danas u tom pogledu nema određenih granica, jer sretamo katolička imena u liberalnim izdanjima a katkada i obratno. To je sve posljedica različnog gledanja na književnost, pa ako je danas takovo stanje, da su katolička imena razasuta kojekuda, to još nije loše, nego je zlo da se ne mogu naći skupa, kad treba održati recimo izraziti katolički časopis. Tu je pogreška u ličnoj uskogrudnosti pojedinaca koji uskraćuju suradnju, jer se možda s nekim ne slažu u nekom književnom pitanju. A može li u književnim pitanjima vladati među svima jednodušnost? Dosada toga nije bilo a niti će biti. Jednak je slučaj i kod drugih naroda. Podudaranje može biti samo u općim linijama, a pojedina pitanja mogu biti različno shvaćena. Tu se ne treba plašiti suda božjega, jer će Bog biti sigurno pravedniji u osudama od nekih naših književnih kritičara.

Današnja katolička književnost s obzirom na skupni rad zapela je, ne očituje se koliko bi odgovaralo njenoj stvarnoj snazi. To je činjenica pred kojom treba otvoriti oči. Ovdje nije mjesto nabrajati katoličke pjesnike, noveliste, kritičare i t.d., da se o tom uvjerimo da ima dobrih pera, ali nažalost nema povezanosti. Svatko se snalazi, kako najbolje znade. Pojedinac je prepušten sam sebi: kako će doći do knjige i gdje će surađivati. Ovdje je općenito rečeno, da je krivnja za ovakovo stanje na pojedincima. Time nije nitko uvrijeđen i svatko uviđavan to vidi. Može zaključiti i iz toga, da smo prije imali manje pera, ali se prema vani izlazilo mnogo bolje i sjajnije.

Često su puta traženi izlazi iz ovakova stanja. Pitani su i književnici, ali izgleda da su odgovori većinom nepraktične prirode, jer se išlo za onim što nam neće pomoći da izađemo iz ovoga položaja. Stvari su prilično jasne i jednostavne. Treba organizacija ljudi. To je najprvi korak, a onda će iz toga slijediti dalji uspjesi. Napokon kao najglavnija stvar mora se spomenuti

širokogrudnost pri obrađivanju književnih pitanja, jer svi neće nikada jednako misliti, a upravo različno shvatanje književnosti dovelo je često do plodnih rezultata. Iz sukoba koji se zapravo ne može nazvati sukobom, rađaju se nove misli i svježi poticaji za dalji rad. Razilaženja su često znak života i dozrijevanja, samo ako ostanu u granicama. Protivna mišljenja često puta otkrivaju nove vidike.

Ne treba zaboraviti da je upravo književnost najličnija stvar. Stoga dolazi do razmimoilaženja, ali ono najličnije, najosobnije, vrijedi više od svega. Tako je u romanu a tako i u ocjenama. Koliko puta odustane pisac od rada videći, da nije mogao izvršiti nečije propisane zakone. A da je pisao prema svom ličnom raspoloženju možda bi dao kudikamo bolje stvari, nego da je slijedio i možda pogodio propise. Književnost pa i katolička, puna je protuslovlja kao i život, vide se u njoj lica i naličja, mirne i uzburkane površine, ali ne znači, da gine.

To je zapravo njen život.

SUNČANI VINOGRAD

Početkom dvadesetog stoljeća osjetilo se u hrvatskoj književnosti jače strujanje i niansiranje pojedinih književnih skupina. Moderna je unijela u našu književnost stanovit nemir, koji je bio od koristi za razvoj književnosti. Uz Stare i Mlade pojavila se skupina pisaca, koji su zastupali čisto katoličko mišljenje u književnosti i katolički svjetovni nazor u svim književnim pitanjima. Dobro vidljive granice među pojedinim književnim skupinama potrajale se, dok je prošla modernistička bura i vrijeme oštrih obračuna među piscima. Čim se stišalo talasanje, započeto na prelomu vjekova, nestalo je ideoloških rasprava žučnijeg karaktera, a književnost se razvijala utrtim stazama. Ostali su, dakako, razni smjerovi i razvijali se tiho svaki u svom pravcu. Književnost se granala u raznim pravcima bez velikih književnih proglasa.

Dr. Josip Andrić pokušao je u zbirci pripovjedaka *Sunčani vinograd* dati presjek kroz književni rad katoličkih pisaca u zadnjim desetljećima. Ovim zbornikom nije obuhvatio, što smo očekivali od ovakova rada. Vjerojatno će proslijediti izdavanjem drugih knjiga, iz kojih će se steći prava slika o širini i vrijednosti katoličkih pisaca i njihovih književnih radova u zadnjih četrdeset godina. Urednik spomenutog zbornika ograničio je svoj izbor na pisce, koji su se okupljali oko *Luči* i *Hrvatske prosvjete*, ne obuhvativši starije katoličke pisce. Nisu uvršteni i neki drugi pisci, koji bi odgovarali uvjetima postavljenim za uvrštenje u ovaj zbornik. Zastupano je dvadesetak pisaca, većinom živih, a uvršteni su i pisci iz hrvatske književne diaspore. Prema tomu ovaj zbornik nije potpun, što priznaje i sam urednik veleći, da je uvrstio u ovu knjigu pisce, koji "stvarno znače razvojnu stazu pripovjedačke književnosti, kako je goji Hrvatsko književno društvo sv. Jeronima od svoje pedesete do sedamdesete godišnjice (1918.-1943.)". Neki su katolički pisci izdavali svoja djela izvan označenog vremenskog razdoblja, a drugi nisu pisali u okviru i duhu jeronimskih izdanja. Njih će vjerojatno urednik kasnije obuhvatiti. Osim toga nisu zastupani katolički pjesnici.

Sunčani vinograd. Zbornik hrvatskih katoličkih pripovjedača 1918. - 1943. Izvanredna knjiga knjižnice Dobrih romana o sedamdeset petoj godišnjici Društva sv. Jeronima. Zagreb, 1943. Uredio i predgovor napisao dr. Josip Andrić.

U izboru književnih radova Andrić se dosta savjesno držao svetojeronimskih književnih predaja, pa je to utjecalo na književnu vrijednost unesenih prinosa. Da se nije na to pazilo, pisci bi mogli biti zastupani boljim i jačim svojim radovima. Velimir Deželić sin, Sida Košutić, Nedeljko Subotić, Đuro Sudeta imaju boljih književnih radova. Hagiografsko i legendarno pripoviedanje Nedeljka Subotića, Velimira Deželića sina i donekle Ante Jakšića, zatim slični prinosi Lovre Katića i Baltazara Violića stoje u prisnoj vezi s duhom svetojeronimskih izdanja, pa su u toliko primjerci jednog književnog smjera. Od njih se odvaja Đuro Sudeta s fantazijom "Simeon Stanković: Duša". Branko Klarić zastupan je sličicom, koja po sadržaju podsjeća na iscrpljene teme (Romeo i Julija). Više svježine ima u realističnim pripovijestima Viktora Grmovića, Narcisa Jenka, Antuna Matasovića, Rajmunda Kuparea i Bernardine Horvat. Od ovih su svakako najuspjeliji književni radovi Narcisa Jenka i Bernardine Horvat. Od Hrvoja Bora donesena je mala pripovijest, koja otkriva nagao i otresit značaj bosanskog čovjeka u času ljubavnog osjećanja. Nešto slično davao je u svojim pripovijestima iz bosanskog života Ivo Andrić.

Posebno treba istaći novelu Side Košutićeve "Njegova lastica", jer duljinom i obradbom spada u red njenih boljih radova. Nešto manje je umjetnički izrađena "Ljetna priča" Štefe Jurkićeve, premda je dojmljivija po sadržaju i jednostavnija u izričaju. U zborniku nalazimo pripovijest Zvonimira Remete "Vanda", koja ima sve značajke, i po sadržaju i po načinu obradbe njegovih većih radova. To je psihološka novela gdje osobe mnogo ne govore. Potresan i bogat razgovor između Vande i otca svršavao je "tako bez razgovora" (str. 175.). Ovo je bitna odlika Remetinog pripovjedalačkog talenta.

Ostali prinosi u zborniku nemaj izrazitiju umjetničku vrijednost, jedno zbog kratkoće a drugo zbog slabijeg izbora. Očekujemo nastavak ovoga zbornika, pa ćemo dobiti potpuniju i bolju galeriju katoličkih pisaca iz novije hrvatske književnosti.

SEDAMDESETIPET GODINA HRVATSKE KNJIŽEVNOSTI [1]

U okviru hrvatske književnosti malo se pisalo o stilskim problemima. Literarne historije govore o stilu pojedinca, ali nijesu dale zajedničke stilske crte, koje su povezale književnike određenog smjera unatoč bogatoj izražajnoj šarolikosti individua. Ta zajednička crta negda je i namjerno tražena, koliko nije izrasla iz duha vremena i književnog smjera. Pretjeranim poopćivanjem može se učiniti nepravda književniku, čiji je stil sasvim njegova lična stvar; ali je istina, da su književni smjerovi uz ideološke razlike tražili posebna oblikovna sredstva. Bez obzira na sadržaj, formalna bi strana imala karakteristične crte za dotični smjer. A događalo se, da je tematika zajednička raznovrsnim književnim strujama, problemi su zahvaćeni s iste strane, no formalni je momenat izdiferensirao smjerove, te se s pravom može govoriti ne samo o sadržajno -formalnim periodama nego i čisto formalnim. To se da teoretski izvesti, ali obično promjena ideja odnosno drukčije zahvatanje problema iziskuje naročit stil. Tako bi sasvim neumjesno bilo mirni realistički detalj obojiti stilskom patetikom, jer bi se osjetila disharmonija. Tu je razlog poznatom prigovoru o neuvjerljivosti djela. Stil stoji u nedjeljivoj vezi sa sadržajem, što je i g. Maraković naglasio u predgovoru, jer se problemi forme i sadržaja križaju i stapaju čineći "organsku cjelinu".[2]

Stoga je pisac promatrao lirski, novelistički odnosno romanski izraz uvijek u vezi s idejnim promjenama. To je učinio kod pojedinih perioda kao i pojedinih književnika. Pregled je razdijeljen u pet odsjeka: *Šenoino doba*, *realizam*, *Moderna*, *ekspresionizam* i *moderni objektivizam*. Moglo bi se

1 Lj. Maraković: *Hrvatska književnost 1860-1935.*, *Stilsko-razvojni pregled* (Preštampano iz *Obzorove Spomenice*), Zagreb 1936.

2 Prigodom izlaska *Hrvatske književne kritike* u redakciji g. Marakovića, g. Haler je, uz nekoliko načelnih primjedaba, prigovorio da je za g. Marakovića književno djelo "mješavina životnih i intelektualnih problema s jedne strane, a jezičnih, metričkih i estetskih elemenata s druge strane i to međusobno nesljubljenih i organski nepovezanih". (*Hrv. Revija*, 1935., str. 370) G. Maraković to nije tvrdio niti je mogao, kako se vidi najbolje iz navedenog mjesta.

prigovoriti, da je mogao u zahvaćenom vremenskom razmaku nabrojiti više perioda, ali se morao čuvati cjepkanja u neizmjernost radi ograničenog prostora, a gdje je trebalo, spomenuo je naročita stilska "istrčavanja" pojedinaca, koja bi možda mogla nagovještati izvjestan književni smjer. Podrobnija podjela bila bi pravednija za pojedinca, ali je pisac u ovom radu dao samo pregled, koji ima "karakter nacrta".

Profesor Maraković primjećuje već na početku, koliko je škodila književnom napretku borba za održanje klasične forme u poeziji, dok je Šenoa pošao svojim putem mimo klasičnu poetiku stvarajući svoj vlastiti stil, iako je katkad bio teoretski nesiguran. Svakako je značajno pogledati, kako se odrazila u praksi ondašnja borba u našoj metrici. Roman je naglim i genijalnim skokom (Šenoa) dobio kompozicijsku ujednačenost i savršen stilski izraz, dok je drama raspeta među klasičnim i modernim izrazom, gdje je zasićenost intelektualističke problematike gušila neposredan pojam. Realizam je imao prirodan razvoj utjecajem vanjskih okolnosti. Doba romantičke sanje i historijskog uživljavanja pomaknuto je gorkom zbiljom života i oštrom političkom borbom. Roman i pjesma tu nađoše bogatu građu, premda nije stvoren serijski niz djela jedinstvene idejne koncepcije, dok prvi ne prijeđe u Modernu rezigniranom introspekcijom i psihološkim raščinjavanjem (Leskovar). Lirika je šablonskim sujetom onemogućila diferencirano proživljavanje izražajnih oblika. Prednost bi bila u neobičnoj snazi rutine i improvizacije. Drama oživljuje staroklasični dekor, ali je olimpijska ukočenost drži daleko od života (Tresić-Pavičić). Prijelaz k Modernoj označen je jakim lomom naročito u stilskom pogledu.

Postizava se izvanredno izražajno bogatstvo u lirici a manje u romanu. Prijašnji uzgoriti i patetički ton ustupa mjesto prirođenoj muzici jezika bez metričkih osakaćenja. Nesumnjivo je to najveća zasluga Moderne, jer su mlađi književnici pod utjecajem inozemstva izvojštili konačno pravo jeziku, njegovu duhu i gibljivost nad svim mogućim pravilima. Roman je bio manje sreće, dok je novela zabilježila znatan umjetnički napredak nad prošlošću. Esej i kritika postizavaju relativnu savršenost stila pod perom Nehajeva i Matoša. Začudo da se primjećuju tragovi narodne pjesme, koje g. Maraković vidi kod Kranjčevića.

Nijedan smjer nije imao određeniju stilsku fizionomiju od ekspresionizma, koji se ne zaustavi na reformama mladih nego u oblikovnom pogledu pod utjecajem prilika (rat) zakroči gotovo u neizvjesnost: lirika se sasvim oslobodila konvencionalne forme kršeći najsvetija pravila poetike. Riječ je nabrekla kao zrno zrela grožđa, da se u odlučnom času rasprsne kao znak sazrelog buntovnog duha. Više se ne cilja na određen sićušan predmet, nego se borba očituje u kosmičkim trzajima, podzemnim potresima dajući privid

stravične vizije poljuljanog svemira. Kosmos je oživio i čovjek se na njem miče kao uzbibana paučina. Nadosjetna i čisto imaginarna bura zakovitlala je mozgove u stilskom previranju Krleže, Donadinija, Cesarca i dr. Stoga je pozornica postala preuska ili barem nedostatna za izvođenje komada, a uspjeh kod gledalaca problematičan ne osjetivši srčiku drame, osim da bi se zadovoljili šarenim vizuelnim akrobacijama.

Popuštanje vanjske napetosti, razočaranje i umor prisiliše pisce na razmišljanje. Ekspresionistički dinamizam traje po g. Marakoviću do 1925., kad se zapazilo premišljanje "tražeći novi stil života u sitnim i mrtvim stvarima, mjesto velikih vidika i divovskih zanosa". Novu epohu do danas nazva Maraković "moderni objektivizam" kod nas nažalost krivo shvaćen s vječnim prizvukom socijalne "stvarnosti" Pojava objektivizma najbolje se tumači drugim granama umjetnosti: arhitektura ide za simplifikacijom i dekorativnim iskorišćavanjem materije umjesto neorganskog ukrasa. On ne znači skretanje prema Marksu niti upiranje prstom na zapuštenu periferiju: "moderni objektivizam znači, nakon razočaranja revolucionarne epohe, ulaženje u stvarnost onakvu kakva je, s iskustvima svih tih eksplozivnih i katastrofalnih kriza, sa superiornošću diskretne resignacije ili preobražene životne mudrosti, iskrenosti koja kao ondje, ne skrivajuć materijal iza načičkanih fasada lažne renesanse ili često puerilne Secesije, iznosi svoje teške krize i svoje duboke bolove onakve kakvi jesu, sa nadmoćnim odsjevom unutarnje vedrine ili s laganim osmijehom ironije koja je mnogo toga vidjela i čula, a vidjet će i čut će još mnogo toga" (str. 22). Kazalište je manje sklono fantastičnim inscenacijama, jer gledalac traži smirenje i očitije postavljen problem života bez namještene borbe sa svemirom. Ispit savjesti, analiza i trijeznost zamijenili su prijašnju buru osjećaja. To se vidi u savremenoj noveli, romanu a "formalno savremena lirika nastoji da se riješi svakog dekorativnog patosa; ona nastoji da se još više približi običnom govoru, u kojemu tek po gdje-gdje iskrsne po koji nenametljiv i diskretni srok". Ovo je oštro zapažena razlika među današnjom i poslijeratnom lirikom. Dakako ovdje se ne mogu točno opredijeliti stariji pjesnici trajnieg daha, koji su proživjeli spomenute stilske razvojne faze mijenjajući stilsku fizionomiju bez šuma i buke, dok su mlađi početnici stvarali i vodili pokrete. Letimičan pregled razvojne linije od 1860. do danas uvjerava nas o velikom naporu i teškom uspinjanju prema višem i, recimo slobodno, savršenijem. Da su književnici napredovali u oblikovnim odnosno izražajnim sredstvima i stilskim mogućnostima, jedva bi tko posumnjao, ali se pri čitanju djela i gutanju ideološke prinove često zaboravljalo na teški put formalnog umjetničkog razvijanja i usavršavanja. Tek ovako sažet pregled perioda i pojedinaca daje jasniji uvid u vredniju stranu umjetničkog stvaranja. Maraković je s još neosvijetljene strane zahvatio našu književnost uvijek u vezi s idejnim mijenama i s mnogo uspjeha dao nacrt za detaljniji i mučniji posao. S malo

riječi odvagnuo je stilsko značenje pojedinaca i čitavih razdoblja, što se naročito može reći za suvremeno razdoblje - moderni objektivizam. Kako pisac već odavno prati književna strujanja u inozemstvu i kod nas, zatim kazalište, seljačku književnost, nestručnu pozornicu i film, jednom riječi cjelokupni umjetnički život, mogao je na ovakav način pristupiti pitanju i dati mjerodavan sud.

NA CRTI PRAVAŠTVA

PRAVAŠTVO I HRVATSKA KNJIŽEVNOST

U hrvatskoj političkoj povijesti nijedan pokret nije bio toliko snažan, određen i cjelovit kao pokret, kojemu je stajao na čelu Ante Starčević s Eugenom Kvaternikom, a koji je pokret kasnije dobio ime pravaški pokret. Pravaško djelovanje premašuje običnu stranačku borbu, jer je iz političkih misli Ante Starčevića s vremenom proizašao program čitavoga hrvatskoga naroda u svim njegovim iživljavanjima i stremljenjima. Ostali politički i kulturni programi samo su dijelom pomagali konačni cilj hrvatskih nastojanja, a pravaški pokret odmah je na početku istakao kao svoj osnovni cilj - hrvatsku državnost. U tom je ogromno značenje pravaštva i kod ocjene toga pokreta treba imati na umu ovu činjenicu, a sve druge pojave, sporedne i nevažne, možda i smiješne, ostaju popratnim događajima uz bitna nastojanja pokreta. Koliko je pravaštvo bilo sveobuhvatno, vidi se iz njegovih stožernih značajka. To je bio pokret pročišćavanja prošlosti, samoobrane i građenja budućnosti.

Sve tri oznake imale su ogromno značenje u našoj nedavnoj prošlosti. Hrvatska povijest zbog davno izgubljene državnosti bijaše u prošlom stoljeću zamračena u glavama ljudi, koji su stajali na čelu veoma korisnih pokreta za hrvatski narod, a slično je bilo kod neznatnijih kulturnih i političkih strujanja. Dosta je reći da za vrijeme hrvatskoga preporoda nekim vođama nije bilo jasno, što pripada kulturnoj i krvnoj zajednici hrvatskoga naroda, a neki predvodnici bijahu u neprilici s pravim imenom vlastitoga naroda. Pokrajinski osjećaji i različna imena, upotrebljavana od pisaca iz različitih krajeva tijekom naše povijesti, toliko su zamutili gledanja naših prvaka, da je bilo žalosno gledati upravo smješnu borbu oko toga, kakvim će imenom biti prozvan narod, koji za sobom imađaše nekoliko stoljeća bogate kulturne prošlosti. Neodređenost u imenu i opsegu hrvatske krvne zajednice urodila je teškim posljedicama u pogledu očuvanja baštine hrvatskoga naroda. Stranci izvan narodnih granica i uljezi počeli su razvlačiti naša kulturna i politička dobra u tolikoj mjeri, da je postojala opasnost potpunog osiromašenja. U takvim prilikama teško je bilo misliti na sretniju budućnost hrvatskoga naroda. Bez jasne prošlosti, određene sadašnjosti nije se moglo pomišljati na izgradnju narodne zajednice u kulturnom i političkom pogledu. Pravaški pokret je jednim zamahom riješavao sva tri pitanja. Odredio je granice hrvatskoga naroda s obzirom na njegova

kulturna dobra, povukao državne granice i žestokim nastupom obračunao s kojekakvim pokrajinskim posebnostima. U isti mah oborili su se pravaši na kradljivce hrvatskih dobara. Kad je to učinjeno, bilo je lako odrediti narodne ciljeve za budućnost. Predvodnici pravaškog pokreta tražili su za hrvatski narod vlastitu državu, jer je jedino u svojoj državi moguće čuvati svoja dobra i razviti narodne sposobnosti. U prošlosti ne bi dolazilo do tako zbrkanih traženja, da je hrvatski narod imao svoju državu.

Pokret s takvim programom nije mogao ostati bez utjecaja na hrvatsku književnost, jer se upravo u književnosti najbolje očitovala hrvatska kulturna osebujnost i sposobnost. U okviru književnosti rješavali su se svi narodni problemi, pa je nastupom pravaškog pokreta trebalo osvijestiti i osvojiti u prvom redu kulturne radnike - posebno književnike. Tako je doista i bilo. Ante Starčević iznio je svoj politički program početkom šezdesetih godina prošloga stoljeća, a već pedesetih godina vodio je jezikoslovne borbe s različitim domaćim i stranim piscima, koji su htjeli hrvatskom jeziku i književnosti oduzeti hrvatsko značenje. Miješali su ga s tuđim jezikom, oduzimali mu značajke, po kojima je postao hrvatskim jezikom, a najčešće su mu suzivali prostornost. Stoga je Starčević već 1851. g. namjeravao napisati *Hrvatsku rečoslovicu*. Još prije toga oštro je napao bečki jezični dogovor, u kom je prevladao duh Vuka Karadžića. U isto vrijeme vodio je borbu s hrvatskim piscima, koji su pali pod upliv Vukov, a to je u ono vrijeme bila većina "ilirskih" pisaca. Starčević piše: "Pod imenom ilirskim radili su Hrvati, kako i vazda, više za druge, nego li za se, zamučali su mnogo, što zamučati ne bi bili imali. To su Hrvati radili u ime ljubavi i sloge bratinske, a kad je na to došlo, da svak za svojom žlicom gleda, budite uvjereni, da se ni Hrvati ni s kim neće kladati" (*Narodne novine* 27, IX. 1852.).

Kako se vidi, Starčevićeva borba za samobitnost hrvatskoga naroda otpočela je na jezičnom području. Odatle je razumljivo, da je pravaški pokret do dana današnjega svraćao posebnu pažnju na jezična, odnosno književna pitanja. Starčeviću je bilo glavno osigurati hrvatskom narodu vlastiti jezik, a političkim odgojem postići će, da pisci pišu u hrvatskom duhu. Politički rad odveo je Starčevića od pravopisnih pitanja, a sjeme od njega bačeno nije uginulo. On se od vremena do vremena osvrtao na našu književnost, pa tako i u *Pismima Madjarolacah*.

Starčević je bio za korienski pravopis. Taj pravopis branili su poslije Starčevića mnogi naši jezikoslovci usprkos protivnim nametnutim zakonima. Borba oko pravopisnih pravila bila je oštra, a kad je godine 1892. uzakonjen zvučni pravopis, upotrebljavan i kasnije u nekim izdanjima Akademije i Matice hrvatske, a politički listovi stranke prava upotrebljavaju ga sve do prvoga svjetskoga rata (*Hrvat* - Gospić, *Hrvatska*, glavno glasilo stranke prava i neki

drugi). Korienski pravopis prihvatili su i braća Radići, a uspostavom Nezavisne Države Hrvatske upotreba toga pravopisa uzakonjena je za čitav hrvatski tisak. Borba za pravopis bila je samo jedan dio pravaškog nastojanja u čišćenju jezika, jer je ovaj pokret vodio brigu i o rječničkom blagu. Na tom području su hrvatski jezikoslovci podlijegali stranim utjecajima, pa izgrađivali jezik ne obazirući se na hrvatsku književnu prošlost i jezično bogatstvo u različitim narječjima. Pisci pravaškoga uvjerenja o tom su uvijek vodili brigu, pa je tako Tresić Pavičić opravdano tvrdio: "Da imademo više pisaca, kao što su gore spomenuti (Ilija Ujević i drugih ... A. R. G.) i još nekoji, kao na primjer don Luka Jelić, don Nikola Šimić, ne bismo doživjeli tu sramotu, da nam različiti Maretići i Ivekovići pišu gramatike i rječnike hrvatskoga jezika samo na temelju dvaju srpskih pisaca Vuka i Daničića. Takovu sramotu nije doživio nijedan narod, nit bi se drugdje trpilo, da se šutke prijeđe preko cjele stare dalmatinske književnosti, da i ne govorimo o Kačiću, Pavlinoviću, Botiću i sijaset drugih dobrih pisaca" (*Poleti oko Biokova*, str. 76). Borba za čistoću i cjelovitost hrvatskoga jezika potrajala je do zadnjih godina, kad su naši jezikoslovci došli do uvjerenja, da hrvatski jezik treba izgrađivati na temelju čitave naše književnosti i svih naših narječja.

Politički pokret Ante Starčevića vršio je utjecaj ne samo na pravopis i jezik nego i na književnost. Krivo bi bilo misliti, da hrvatska književnost prije Ante Starčevića nije bila po duhu hrvatska. Svjedočanstva za njenu pripadnost hrvatskom narodu brojna su. Uostalom to nije potrebno isticati, jer je svaka književnost izražaj naroda, koji je stvara, ali je istina s druge strane, da je u toj književnosti postojalo mnoštvo nejasnoća u narodnim pitanjima. S pojavom pravaštva sva ta pitanja ponovno iskrsavaju i pravaški pokret po svojim književnim predstavnicima pročišćuje nejasnoće, brani hrvatsku književnu individualnost i stvara čvrstu osnovicu za književnost, koja će biti hrvatska po jeziku, sadržaju i duhu. Koliko je pravaštvo proželo naš književni život, vidi se iz povijesti hrvatske književnosti u drugoj polovini prošloga vijeka. Starčević je dao pravac i njegov se duh osjeća u redovima pisaca već u pedesetim godinama, a kad je kasnije stvoren čvrst politički program stranke prava, počinju se pisci stranački opredjeljivati, tako da osamdesetih godina imamo izrazito pravaške pisce nasuprot piscima, koji su pripadali drugim političkim skupinama. Đalski, Kranjčević, Kovačić, Kumičić, Harambašić upravo su glavni stupovi hrvatske književnosti krajem devetnaestoga stoljeća, a uz njih djeluje mnoštvo manjih pisaca i kritičara. Pravaški pokret toliko je zatalasao naš kulturni život, da je nastala ogorčena borba među pravaškim i nepravaškim piscima. Šenoa je pred svoju smrt doživio oporbu mlađih pravaških pisaca u tolikoj mjeri, da su pravaški pisci započeli stvaranjem realizma, a realističko razdoblje bijaše najplodnije u čitavoj hrvatskoj književnosti. Nije ovdje mjesto, da se ispituje vrijednosti književnog djela pravaških pisaca, ali se može reći,

da je pravaški pokret stvorio zdrave preduvjete za razvoj književnosti u hrvatskom duhu. Koliko je bio jak duh Starčevićeve političke ideologije najbolje se vidi iz sveukupnog djela Ante Kovačića, koji je na svakom mjestu svojih djela iznosio misli svoga političkog učitelja. Dosta je prelistati njegove feljtone *Iz Bombaja*, *Smrt Babe Čengićkinje* kao travestiju poznatog epa Ivana Mažuranića, ali pak roman *Fiškal* u kom je podvrgao oštroj kritici ilirizam i književnost preporodnog razdoblja. Na jednom mjestu toga romana kaže: "Ilirci su luđaci u formi, muhe bez glave u sadržaju". Isti je slučaj s pjesničkim rapsodom pravaštva Augustom Harambašićem. Šenoin odnos prema pravaškim piscima nadasve je značajan. Šenoa se nije slagao s nekim djelima Ante Starčevića ("Pasmina slavoserbska po Hrvatskoj"). Inače je Šenoa bio čestit rodoljub i zaslužan hrvatski pisac, ali zbog nekih njegovih djela i misli napadoše ga pravaši. Tako su ga oštrije okrznuli prilikom izlaska njegova "Vladimira". Kritičar Desiderius (Janko Ibler) pokudi Šenoinu pripovijedku "U akvariju". Posljedkom napadaja pravaških književnih krugova može se smatrati činjenica, da Šenoa u romanu *Kletva* nije isticao jugoslavenstvo, kako je to bilo posebno istaknuto u studiji Franje Račkoga o političkom pokretu na jugu, koja je studija služila Šenoi kao povijesna podloga.

U pogledu odnosa prema pravaštvu značajno je držanje Ksavera Šandora Đalskoga. Đalski je u početku pripadao pravaškom pokretu. Kad su starčevićanci počeli žestoko napadati neke pojave u hrvatskom političkom životu, Đalski se odalečuje od pravaštva, pogotovo kad su ovi izražavali svoje simpatije zbog uspjeha Turaka na Balkanu. Iz toga razdoblja potječe roman Đalskoga *U noći*. Tu je obrađen naš politički život u vrijeme, kad je pravaški pokret osvojio šire slojeve naroda. Tu je prikazana stekliška omladina, kao svijet plitkih politikanata, kojima vrijeme prolazi u beznačajnim raspravama, a kad su izgubili godine naukovanja, moraju tražiti milost od svojih protivnika. Dobro je prikazana pravaška bezobzirnost u odnosu prema političkim protivnicima. Čitajući roman dobiva se dojam, kao da je pravaška omladina predstavljala gomilu vikača prema učenim i izgrađenim obzorašima. Pri tom je svakako vrijedno spomenuti, koliko je pravaška ideologija zaokupila duhove, da je Đalski bio ponukan o tom predmetu napisati roman, kao dokumenat burnih dana, kad su različite ideologije podijelile duhove u strogo lučene tabore.

Pravaštvo je imalo odjeka kod pisaca, koji nisu imali toliko značenje i kod književnika, koji nisu pripadali hrvatskom narodu. Srbin Zmaj Jovan Jovanović morao je voditi računa o pravaškim političkim ciljevima, pa u pjesmi "Nema Srba" hoće izrugati Starčevićevu negaciju Srba. Srpski pisac Ćipiko u drami *Volja naroda* također iznosi starčevićanske uspjehe u Dalmaciji, u čemu je vidio opasnost po srpstvo, jer su Hrvati preuzimali sve općine i upravu u zemlji na temelju "hrvatskog državnog prava". Josip Eugen Tomić napisao je

roman o ponosnom plemiću hrvatske krvi, a islamske vjere - Huseinbegu Gradaščeviću posve u starčevićanskom duhu, što je značilo preokret u gledanju na islam i njegove pripadnike u našim krajevima. Vjenceslav Novak u *Podgorki* spominje nekog seoskog novinskog dopisnika Dabovića, koji se razbacivao pravaškim rječnikom. Iako taj dopisnik nije karakteran, značajno je, kako je pravaštvo prodrlo duboko u hrvatsko Podgorje. Jovan Hranilović ispjevao je i slavosrpsku pjesmu "Evandjelje", ali je ipak znao zapjevati i ovako:

Državno nam daje pravo
Tekar sanja vruče glave,
Štono vrijedi ko i bajka
Povijestničke naše slave.
("Od svih strana")

gdje opravdava ideologiju pravaštva. Sam Đalski, inače dalek od islamskog svijeta napisao je novelu "Susjed Dobromir Bosiljković", u kojoj pripovjeda o bosanskim begovima i krvnim vezama s bosanskim velikašima. Njegova novela "Beg sa Sutle" nastala je također pod utjecajem starčevićanstva a u njoj pripovijeda o Ivanu Koriću Cazinskom, koji vuče svoje podrijetlo od bosanskih begova.

U razdoblju realizma utjecaj pravaštva na književnost bijaše tolik, da su neki pisci stvarali isključivo pod utjecajem pravaštva, a književnici protivnog političkog uvjerenja nisu se mogli oteti, da u svojim djelima ne progovara o pravaštvu makar u negativnom smislu. Pravaštvo je nadalje prodrlo u kazalište, novinstvo i publicistiku. Glumica Ivka Kraljeva napisala je dramu, koja je kod kritike slabo prošla. Kako je pripadala krugu pravaških pisaca, ovi je uzeše u obranu, i to baš Ante Kovačić. U publicističkim krugovima pravaši su otvorili novo poglavlje, jer su svojim nastupom ustalasali ondašnju javnost, pa se novinstvo i časopisi podijeliše u dva tabora - pravaško i nepravaško. Važnije je dakako pratiti pravaški utjecaj na lijepu knjigu. Većina književnika osamdesetih godina odgojena je u pravaškom duhu, a bilo je pače pisaca, kojima se svidio pravaški književni radikalizam, a nisu primali političku stranu pravaštva. Od kolikog je značaja bilo pravaštvo za književnost u tom vremenu, vidi se iz priznanja Milana Marjanovića, koji kaže, da je pravaštvo vodilo borbu u glavnom s obzoraštvom, "a kako je ovo propagiralo tradicije ilirizma i idealizma u knjizi, to je pravaška opozicija pomogla književnosti, da urodi zdravom reakcijom protiv šablonskom tradicionalizmu" (*Iza Šenoe*, str. 19).

Za borbe Starih i Mladih jenjao je pravaški utjecaj na knjigu, jer je pravaštvo uopće nešto izgubilo na svojoj snazi na političkom području. Ipak su pravaški pisci i kritičari, izuzev neke iznimke, stajali u opoziciji prema idejama bečke i praške skupine mlađih, a naročito protiv naprednjaka zbog njihova političkog stajališta. To su učinili iz istih razloga, zbog kojih su se borili

protiv obzoraša u osamdesetim godinama. U naprednjačkim kulturnim pogledima vidjeli su pravaši povratak u ilirsko doba, ako ne i nešto više. Tresićev *Novi Vijek* predvodio je borbu pravaškog dijela književnika protiv modernista, a kad je prestao izlaziti *Novi Vijek* (1899.), osjetila se potreba drugoga časopisa, pa je pokrenuta pravaška *Hrvatska Smotra* (1906.-1910.), oko koje se okupljaju pravaški pisci i ovaj časopis s drugim pravaškim novinama vrši blagotvoran utjecaj na ideološka strujanja u hrvatskoj književnosti. Na čelu tih pisaca stoje Milan Ogrizović, Antun Gustav Matoš, Kerubin Šegvić i Zyr Xapula (Zvonimir Vukelić).

Pred početak prvoga svjetskog rata nastalo je u hrvatskoj književnosti opredjeljivanje pisaca prema političkim pogledima na život hrvatskoga naroda. Većini književnika dodijao je bessadržajni ton Moderne i htjeli su više života. Osim toga pisci stajahu na domaku svjetskoga požara, kad se nisu mogli oteti oštrim idejnim obačunavanjima. Među njima ističu se književnici, koji su zaokupljeni pitanjima čovječanstva, a ne samo problemima pojedinog naroda. Stanovita groznica obuzima druge i ovi nagoviještaju početak futurizma i ekspresionizma. Pojavljuje se dosta bučnim nastupom skupina pisaca, koja nije imala jačeg književnog značenja, a to su oni, koji su hrvatstvo utopili u jugoslavenstvu, što su krili pod različitim revolucionarnim imenima (Čerina, Ivo Andrić, Janko Polić-Kamov). Izgledalo je, da će hrvatska književnost ostati bez vlastite sadržine, bez hrvatskog značaja. Pravaški pisci i pravaška omladina trgnuše se pred tom opasnošću i zajaziše opasne bujice. To bijahu pisci, koji su se kupili oko *Mlade Hrvatske* (1908.-1912.), a to su Fran Galović, Mile Budak, Ljubo Wiesner i donekle Augustin Ujević.

Prvi svjetski rat razbio je neke od spomenutih skupina. Ostade samo nekoliko pisaca, kojih se glas čuo. Od tih su neki pošli u kozmopolitizam. Kao najjača skupina ostadoše pravaši, koji su se nasuprot kozmičkim lutanjima i kosovskim zanesenjima nekih pisaca, povukli u sebe i ograničili se u pisanju na uži hrvatski kraj. To su pisci, koji su nikli iz dodira s Matošem i *Hrvatskom Smotrom*, odgojili se kod mladohrvata oko *Mlade Hrvatske*, a nazivali su ih Gričanima po almanahu, koji su izdali pod imenom *Grič*. Radije ih nazivamo hrvatskim religionalcima (Wiesner, Milković, Vrbanić, Häuzler). Ti pisci su se okupljali u kajkavskom ambientu, ali književni život u drugim krajevima nije postojao, pa su ti pisci zastupali sve naše pokrajine, zastupali su svehrvatstvo na manjem hrvatskom zemljištnom prostoru. Ako i nisu svi ti pisci pripadali pravaškom pokretu, svojom ideologijom i držanjem bili su najbliže političkom smjeru pravaša.

Rat i poratne prilike poremetiše jedinstvo pojedinih skupina. Blagi i nenametljivi pokreti u književnosti iscěznuli su pred divljim prodiranjem eskpresionizma, koji je bio bez granica i narodne pripadnosti. Izbačeno je

mišljenje, da se čitava hrvatska prošlost briše kao nevaljala osnova za građenje novoga svijeta. Ta misao bijaše plod poratne groznice, pa je trebalo nešto vremena, da se duhovi smire i drugačije snuju. Pravaštvo se nije moglo nametnuti javnosti i piscima zbog grube stvarnosti, u koju je bačen hrvatski narod. Ipak se neki pisci predratnog vremena otrežnjuju, a neki se i odriču prijašnjih svojih uvjerenja. Značajan je u tom pogledu put Milutina Cihlara Nehajeva, koji poslije modernističkog romana *Bijeg* svršava svoje književno djelo *s Rakovicom* i poznatim djelom *Vuci*. Od predratne skupine pravaških pisaca oko *Mlade Hrvatske* ostade na životu najjači predstavnik - Mile Budak. Ovaj pisac s godinom 1930., izdavanjem zbirke novela *Pod gorom*, otvara novo poglavlje u povijesti hrvatske književnosti - stvara moderni realizam, koji je značio jačanje pravaškog duha u književnosti. Povratak zemlji, hrvatskoj grudi i njenim predajama, seljaku i njegovim vjerovanjima, dali su biljeg novom književnom pravcu. To su ujedno najčvršći temelji nove književnosti. Moderni realizam je regionalistički obojen i veoma sličan pokretu ratnih regionalista. Veže ih istovjetnost književnih osebina, tek je moderni realizam mnogo dinamičniji i određeniji, što je razumljivo, imajući u vidu iskustvo, koje su imali pisci stvaratelji modernog realizma. U tridesetim godinama nabujala je religionalna poezija, rascvjetala se tako zvana "lirika grude", nacionalistički elementi ulaze u sve književne vrste neprimjetno, ponovno izlazi *Hrvatska Smotra*, pa je bilo očito, da se radi o uskrsu pravaških misli i u književnosti. Tako je stvarno i bilo, jer je većina tih pisaca ostajala veoma blizu starčevićanstvu. Njihovo političko uvjerenje, osim nekoliko iznimaka, nije bilo vidno i izrazito, ali je za to književni uspjeh bio jači i uvjerljiviji.

Pravaštvo je na svom početku snažno djelovalo na hrvatsku književnost i književno stvaranje, kasnije se nije toliko osjećao utjecaj starčevićanskih ideja, a u najnovije vrijeme opet je zahvatilo književno stvaranje. Utjecaja je uvijek bilo. Književnost se razvija s političkim promjenama, pa će i u ovom pogledu doći do izmjena, ali je sigurno, da hrvatska književnost ne će nikada ostati bez starčevićanskih pogleda i ideja. Pravaštvo je zastupalo ideje, koje su značile bit hrvatskih težnja, pa se naša književnost ne će moći oteti utjecajima pravaških ideja, osim da hrvatska književnost izgubi biljege pripadnosti hrvatskom stvaralačkom geniju. To je nemoguće.

Letimičan prerez kroz hrvatsku književnost zadnjih sedamdeset godina u svijetlu utjecaja pravaškog pokreta na nju otkriva nam do sada neuočenu prodornost Starčevićeva duha na području našeg književnog stvaranja. Marnim ispitivanjima i iznošenjem sitnih uvjerljivih podataka došlo bi se do mišljenja, da je pravaštvo imalo gotovo presudno značenje u stvaranju novije hrvatske književnosti. Ne treba biti stranački zagriženjak ili slijep pristaša stanovitih političkih pogleda, da se taj zaključak povuče iz povijesti naše književnosti. Javnost nije do sada bila o tom upućena i nije mogla doći do činjenica, koje bi

je uvjerile o tomu. U povijestima naše novije književnosti isticali su povijesničari kojekakve nebitne pojave i strane ljude kao odlučne činbenike u pogledu utjecaja na naš umjetnički i književni život, a o pojavama, koje su doista davale pravac u razvoju naše literature, govorilo se površno, s omalovažavanjem ili ništa. Tako se moglo dogoditi, da je javnost stekla uvjerenje, kako su Masarik i njegova misao imali odlučniji utjecaj na neka književna razdoblja, nego Starčević i pravaštvo. Hrvatske književne povijestnike očekuje dužnost i zadaća, da isprave pogreške prošlosti. Tada će povijest novije hrvatske književnosti dobiti drugčije značenje i imati jači upliv na hrvatski narod i njegovo shvatanje hrvatske književne prošlosti.

ANTUN KOVAČIĆ

(K PEDESET-GODIŠNJICI PJESNIKOVE SMRTI 1889-1939)

Vjekovi hrvatske povijesti nijesu jednako važni. U nekima nemamo važnijih događaja, a u drugima su se desili toliko odsudni događaji, da su dali pravac povijesti kroz više stoljeća. Devetnaesti vijek ima za nas osobitu važnost, jer su tada nastale kulturno-političke ideje, koje su žive još i danas, a na njihova konačna ostvarenja čekamo. U ovome stoljeću udareni su dugo pripremani temelji moderne Hrvatske u svakom pogledu. Usred posebnih povijesnih činjenica nastalo je zakašnjenje s obzirom na druge narode, ali tu ne bijasmo nimalo krivi. Prilike su dozorile tek u prošlom stoljeću, da se jednom zauvijek dadnu smjernice u politici i u kulturi. Posao je bio težak, odgovoran i zapleten, jer je trebalo dati osnove prignječenome i zarobljenome narodu. Dugo iskustvo služenja tuđinu djelovalo je na predvodnike hrvatske politike i kulture. Nažalost ni tada nijesu bili dovoljno oprezni, a kako je pitanje orijentacije Hrvatske bilo veoma krupno nastadoše osjetljiva razmimoilaženja.

Hrvatski preporod dugo pripreman i u svojim osnovama čisto hrvatski nije našao sretne izvršioce programa konačnog preporoda u političkom i kulturnom smislu. Gajeva koncepcija preporoda, ne oslanjajući se u svemu na prošlost i do tada pripremani rad, rasplinula se u ništa, a direktni nastavljač Gajeva poimanja Strossmayer ne bijaše sretniji u svojim kulturno-političkim smjernicama. Razlog je tome, što se nijesu dovoljno opirali na hrvatsko tlo i usisali sokove vlastite zemlje, pa su, naravno, sudbinu domovine vezali uz tuđe narode, misleći, možda pošteno i iskreno, ali u stvari posijaše nezdrave ideje od kojih patimo i danas. Tragična pogreška stajala je u njihovu nevjerovanju, da se jedan narod može i mora preporoditi vlastitim snagama i živjeti svojim vlastitim kulturno-političkim životom.

Nasuprot Gaju i Strossmayeru stajaše ideologija moderne Hrvatske nimalo maglovita, konkretna i jednostavna oličena u pojavi *Ante Starčevića*. Oslanjajući se na povijest i pravo hrvatskoga naroda, izreče jasno svoju koncepciju, *da narod nosi svoju sudbinu i budućnost u svojim žilama, vlastitim se snagama preporađa te njegovu kulturnu i političku sudbinu ne treba vezati s drugim narodima*. Ako je povjest sačuvala Hrvatsku od propasti, znači, da

ima sve preduvjete za samostalni život u budućnosti. Vezivanje uz drugi narod, sanjanje o bratskim nacijama političko i državno suložništvo jednako je nevjerovanju u svoj narod. Takove je Starčević nazvao "pasminom slavosrpskom", to jest moralnim protuhama i političkim vjetroganjama, spremnim na zločin prema domovini a živu od dobačenih mrva.

- To su dvije koncepcije, o kojima je zavisila buduća Hrvatska, a doseg njihova značenja osjeća se i danas. Obje su imale točno određen kulturno politički program i prema njemu djelovale. Za javno nastupanje potrebne su bile političke stranke, koje su bile ujedno kulturno nijansirane. Politička i kulturna povijest Hrvatske u 19. stoljeću dijeli se na ova dva suprotna pola. Gaj-Strossmayerova koncepcija prikupljala je političare, književnike i umjetnike i kao "praktičnjaci" bijahu u povoljnijem položaju te su imali uza se više intelektualaca.

Starčević malo po malo mrvi protivni tabor, prikuplja ljude i osamdesetih godina sva je Hrvatska njegova.

Pristajanje uza nj povlačilo je za sobom progone, patnje i siromaštvo, ali to nije škodilo, da se najhirovitija bića: književnici povežu uza nj i njegov program i nastupe u hrvatskoj književnosti kao zasebna cjelina. Antun Kovačić je spadao među njegove najvjernije i najborbenije pristaše.

Pravaška stranka nije imala iskrenijeg pomagača ni predanijeg radnika od Kovačića. Program je prihvatio svom dušom i srcem i na koncu žrtvovao mu sav svoj talenat. Rođen od siromašnih roditelja školovanje mu je prošlo u bijedi. Idući od pisarne do pisarne, teško je podnosio neimaštinu, ali je u tom službovanju stekao dragocjene podatke o ljudima i prilikama u Hrvatskoj. Stoga je u političkim člancima i uopće javnom djelovanju govorio iz iskustva. Bijeda i oskudica pratili su ga na čitavom životnom putu, ali nije htio zatajiti uvjrenje na uštrb domovine. Mogao se je skupo prodati, no ljubav prema domovini učinila ga još otpornijim. Teški život naučio ga je i sasvim uvjerio, da *u domovini pravom rodoljubu ne može biti dobro, dok drugi njome upravljaju.* Trebalo je ostati s uvjerenjem te patiti ili uživati bez uvjerenja - polovičnosti nije bilo. Dosljednost i vidovitost su svojstva velikoga čovjeka, a Kovačić je oboje imao u punoj mjeri. Poput svoga učitelja nije odstupao od stečenog uvjerenja, pa makar trpio najteže muke. Solidno mišljenje i uvjerenje stiče se jedanput, *i ako se to izgubi, čovjek je spreman bezbroj puta mijenjati pravac života.* Kovačić je stekao mišljenje o ispravnosti pravaštva, za nj se zagrijao, radio, patio. Zaljubio se u domovinu i od ljubavi prema Hrvatskoj poludio - reče jednom Matoš. Radi toga mrzio je tuđe pogreške osobito političko mešetarenje, ulagivanje vlastodršcima i puzavost. Odjek toga nalazimo u njegovim člancima za koje se zagrijao i hladni stoik Starčević, videći u njima pogođen svoj duh i nauku. Našao je u njemu vjernog učenika. Neke

pjesme sačuvale su danas čitkost i aktuelnost. U tome je Kovačićeva vidovitost. Znao je, da mu program neće zastariti kao i neki napadaji na suvremenike:

... ej da vidiš, kako sad gramze
nekada plahi filistri,
pozivajuć se na slavna djela
svi bi rad biti ministri ...
("Dvoličnikom")

Nesavitljiv u uvjerenju nemilosrdno je ošinuo političke šarenjake, pokorno kljuse, kameleone, sveznalice i velike patuljke. To su sve njegovi izrazi za bezkičmene skakavce i raznovrsne "praktičnjake", koji su prema potrebi mijenjali uvjerenje. Njegove su pjesme pune srdžbe na protivnike, ali ne kao ljude nego na njihove pogreške. Na nekim se mjestima opaža, kao da je patio radi tuđih grijeha, a gdjekad opet tješi se da će prestupci biti kažnjeni od vječne pravde. Nedjelo prema domovini spada posebno u kažnjive zločine:

... Majko moja
ali, vidim, da sveti obraz ti blijedi
s odmetništva tvojih sinova:
a često planeš božanskim gnjevom
na obijest dušmanskih pustolova
ali, ti si ustrpljiva, majko moja.
Ti znaš da velik zaštitnik pravde
nikada jošte smalaksao nije!
njegove moći vjekovito svjetlo
potlačenom puku na nebu sije.
("Uzvišenoj majci").

Francuska poslovica glasi, da se u političku gužvu ulazi s uvjerenjem, a izlazi s bogatstvom. Kovačić je unišao u politiku kao siromah i izišao kao zgoljni bijednik: još je svoje uvjerenje obogatio iskustvom. Politički čist i neporočan nosio je zastavu svoga uvjerenja do kraja bijednog života i tragične smrti.

Koliko je proživljavao političko uvjerenje, dade se naslutiti tek iz djela. Sva poezija prodahnuta je suvremenim političkim gibanjem. To su zapravo moralni aforizmi na život oko sebe. Još više se osjeća to u prozi. U svim romanima i novelama dade se napipati politički žalac. Na taj je način širio svoju političku nauku dajući joj umjetničko ruho. U *Fiškalu* je izrekao svoje mišljenje o ilirskom pokretu: Nešto eterično, nešto nestalno bijaše u čitavom ilirskom pokretu.

Stoga je došao u sukob s baštinicima ilirskog pokreta i u svakoj zgodi napadao ih. Šenoa je bio nosilac toga duha, pa mu je naravno posvetio nekoliko riječi. Uopće Kovačić nije podnosio političke protuhe, ali još žešći je bio prema "literarnim gavanima". Njegova je najviše zasluga, da je došlo do

odvojenog nastupa pravaških književnika i u budućim historijama naše literature posebno će poglavlje biti o pravaštvu, a zasluga je to uglavnom Kovačićeva. Njegovo je mjesto već određeno u književnosti, iako nije do kraja proučen. Epik hrvatskog Zagorja ima kao književnik i šire značenje. U djelima je dao širinu i dubinu našega života, ukazujući na zdrave stranice narodnog organizma. Matoš ga naziva pjesnikom tvrdoglave rase hrvatske: "*on je jedini pjesnik hrvatske savremene energije, a hrvatske energije ima, jer bez nje ne bi bilo hrvatske*". Tu snagu nalazio je u "golotrbom" puku, u izdanjima "zdravih" smionih sinova. Kovačić je vidio svu bijedu gradskog čovjeka svojega doba, pogotovo većine inteligencije, te je već pred pedeset godina polagao i položio sve svoje nade u seljaštvo, težački svijet. Držeći se Starčevićeva načela, da političari nijesu osvijestili narod nego narod političare, Kovačić je eto davno pošao narodnim tragom i u to položio sve svoje nade, nasuprot današnjim političkim snubocima, koji se nadimaju od hvalisanja, da su osvijestili narod. Sam bijednik postao je pjesnikom sitnog čovjeka i na nj se mogu primijeniti Kranjčevićevi stihovi:

Biješe pjesnik, ne od onih
što vilu znaju uz pun džep,
pa kliču živ'te milijuni.

Kovačić je bio nepopustljiv u načelima politike i kulture, pa se nije čuditi oštrim napadajima. Uvjeren u ispravnost političkog pripadništva, nije se ustručavao izvrći ruglu ondašnje političke i književne prvake (Mažuranić, Šenoa). Njegovu zajedljivost tumačili su uobičajenom stekliškom i stranačkom oštrinom, koja ne gleda, je li sve to opravdano. Daleko od strančarstva Kovačić je mrzio beznačajnost bilo koje stranke. Duboko prožet političkim moralom nije prezao napasti vlastite stranačke suborce (*Žabari*).

Pravaštvo može s ponosom uprijeti prstom na Kovačićevo držanje, jer i kao stranka i kao pojedinci nastojali su očistiti okolinu od političkog nemorala. Imali su smjelosti javno i oštro osuditi manjkavosti u vlastitom taboru, a s tim su imali više pravo osuditi nepodopštine u krilu drugih stranaka. *Od ŽABARA pa do DIREKTORA KRIŽANIĆA provlači se crvena nit pravaške visoke etičke svijesti i autokritike, čime se ne može pohvaliti nijedna suvremena niti današnja politička stranka.* Dok su druge stranke zaštićivale gnjilež, prekrivale sumnjiva djela svojih pripadnika, u pravaštvu se osjećao uvijek duh pročišćavanja, pa su naravno imali i više moralnog prava osuđivati prestupnike drugih stranaka. Kovačić i kao političar i kao književnik uložio je sve svoje sile za dobro naroda. Osjećao je s njim, a njegove patnje dio su narodne žalosne kobi. Uza sve to nije padao u očaj i bezizlazni pesimizam. Vjeru u moralnu snagu naroda i životne sokove prošlosti sačuvao je do smrti. Svoju bol zaodijevao je šaljivom riječju, nekada i sarkazmom, ali je uvijek volio čovjeka. Priroda je prema njemu maćuhinski postupila, kritika ga nije dugo vremena uvažavala niti publika

čitala ali će budućnost biti prema njemu i kao čovjeku i kao književniku pravednija.

Kovačićev život bješe žrtva. U tom položaju najbolje svi iskušavaju karakter ljudi. On je odabrao teški životni put, premda mu se pružala prilika, da riješi pitanje svoga uzdržavanja na lak način.

Sagnuti leđa i zatajiti svoje mišljenje bješe dosta, da se domogne položaja. Vanredan talenat biva rado priman, ali je to povlačilo sa sobom gubljenje čovještva to jest dosljednosti i pravog uvjerenja, a to nije mogao žrtvovati. Zatajio bi svoga učitelja, izdao bi pravaštvo, a to je za nj značilo izgubiti osjećaj za domovinu. Drugi misle da su i "praktičnjaci" Kovačićeva vremena mislili na narod i na svoj mu način pomagali, no taj način služenja narodu činilo se Kovačiću poniženje za pojedinca i nečasno za narod. Narod ima biti vođen jasnim principima pa s time ili pasti ili se održati. Prosjačenje milosti i nemoguće naslanjanje na drugoga s prikrivenom željom koristi narodu mirisalo mu je bizantinstvom. On je otvorena i neumoljiva priroda. To je graničilo s tvrdoglavošću, ali tome imamo zahvaliti, da je zastava hrvatstva nošena u zadnjim godinama časno i bez popuštanja. Kovačić je dignuo visoko i visokom domovinskom idealu žrtvovao sve svoje ideale. I kao privatni čovjek i kao političar, te književnik posvetio je svome djelu sve. Rijetko se može naći među hrvatskim književnicima takov primjer upornosti prema tuđinu i prema narodu. Na kraju života mogao je reći s rodoljubnim francuskim pjesnikom Berangerom: Ispunio sam povjerenu mi skromnu zadaću, žrtovavši moj talent, ma kakav bio, mojoj zemlji.

SMRT BABE - ČENGIĆKINJE
ILI
CRKAVANJE SLAVOSRPSKOG PAŠE

Sluge zove Ivša bane,
usred kule jake svoje,
a na trgu Markovome:
ajte amo, sluge moje,
steklišad mi izvedite,
što sam ju poapsit dao.
("Babovanje")

Politička poezija cvjeta u nezdravim vremenima. Svaki je narod imao takove periode i našlo se pjesnika, koji su otvoreno ili prikriveno žigosali nenormalno političko stanje. Obično se smatralo da takova poezija nema umjetničke vrijednosti jer je prigodna, ujedljiva i bez iskrene pjesničke inspiracije. Može biti i takav slučaj, ali je nesumnjivo bilo i vrijednih književnih djela. Sva ruska književnost, naročito Gogolj, upravo je travestija ruske političke povijesti 19. vijeka. Najbolje ćemo razumjeti iz književnih djela. Pa ipak ta djela imaju umjetničku vrijednost, jer je u njima dana patnja književnika i bol nad teškim prilikama domovine. Prognanička poezija Victora Hugoa ima uz umjetničku cijenu visoku nacionalno-kulturnu vrijednost, jer je pjesnik iskreno proosjećao ispjevane stihove. Često ovakova poezija ima prizvuk komičnog podrugivanja, ali u šaljivim stihovima pipamo životnu zbilju i kondenzaciju života jednoga naroda. To naročito vrijedi za parodiju tuđih djela kao i političkih predstavnika. Takova poezija podcjenjivana je zbog strančarskog žalca bez obzira, da li u stihovima ima iskrenih pjesničkih zapažanja i to takovih, koje ćemo razumjeti u svim vremenima. Za onim konkretnim događajima u djelu krije se duboko iskustvo, opći problem i životno naziranje, koje će nas uvijek zanimati bez obzira na konkretna lica, koja su unutra napadnuta. Političke aktuelnosti moguće nestane, ali preostaje onaj sveljudski problem, koji nas vječno muči. Gogoljev *Revizor* tomu je najbolji svjedok.

Hrvatska politička poezija po vrijednosti nije bogzna kako bogata, ali ima i takove, koju možemo i danas s nasladom čitati. Tito Brezovački osigurao je sebi mjesto u našoj povijesti možda najviše političkom poezijom. Preporodna politička poezija nije imala jačeg zamaha, jer se iscrpla u usiljenim pjesničkim zadirkivanjima. Pravaštvo je istom stvorilo pravu političku poeziju uz teške žrtve i stradanja pojedinih pisaca. Bacivši se u život svom žestinom i vjerujući u svoj program bardi pravaške stranke opjevaše prilike svoga doba. Mnogo je od te poezije kao nevrijedno propalo, ali se dosta sačuvalo kao uspjela umjetnička karikatura vremena i prilika, a naročito radi nekih općih problema, koji ne mogu zastarjeti. Kao vrhunac pravaške političke poezije može se staviti Kovačićeva travestija Mažuranićeva epa pod imenom *Smrt Babe-Čengićkinje*. Neki su pokušali smanjiti vrijednost djelu, pače i njegova najbliža svojta, ali nikako nijesu mogli valjano poništiti pjesničku i kulturnu važnost ovoga djela. Pri ispitivanju Kovačićeve travestije kritičari se ne obazriješe na dva momenta, koji djelu daju posebnu važnost i stavljaju na prvo mjesto naše političke poezije. Nisu naime dovoljno ocijenili općeljudski problem odnosa čovjeka prema domovini, pitanje koje se vječno provlači u književnosti, a Kovačić ga je tu iznio na svoj način i lično ga iskreno osjetio. Njegovi napadaji u *Slobodi* na ondašnje prilike, naročito na Šenou nemaju tolike važnosti kao pitanje odnosa čovjeka prema rođenoj grudi. U teoriji se mogu opravdati mnogi postupci političara, pa i njihovo načelno vladanje na korist domovine, koje Kovačić naziva "praktičnošću" ali na koncu odnošaj prema domovini može biti ispravan samo u Kovačićevu smislu. Naime odnos čovjeka naročito političara mora biti načelan, bez kompromisa i oportunizma, ali u daljim posljedicama mnogo škodi, a nikada nije častan za jedan narod. To je najvažnija činjenica, koja izbija iz travestije, a to je problem, koji je vječno aktuelan. Moguće i nije lično iznašašće Kovačića, ali je u njegovu djelu došlo do izražaja kao i u njegovu životu. Druga je činjenica u vezi s prvom. Političke prilike koje je Kovačić napao doista su prošle i nijesu nam bliže sve aluzije, ali trebalo bi izmijeniti nekoliko imena, pa bi i danas to djelo bilo živo, kao da je pisano za savremene događaje. Djelo prema tome nije zastarjelo, jer je iznio problem koji se u povijesti naroda ponavlja. Ako bismo u travestiji zamijenili nekoliko imena, mogli bismo zaključiti da se u Hrvatskoj ništa ne mijenja. Prilike onoga vremena slične su sadašnjima. U tome je vrijednost Kovačićeva djela i to treba podrobnije iznijeti da zapazimo sve političke aktuelnosti Kovačićeve travestije Mažuranićeva djela.

Kovačić je dušom i tijelom proživljavao svoj politički nazor, pa nije čudo, da je tako jako izbio i u njegovim književnim djelima. "Divan stekliš" kakav je bio, nije se ustručavao iznijeti svoje mišljenje o ljudima i političkim strankama. Stranka prava nalazila se u opoziciji, a naravno da su uslijedili progoni pa i sa strane naših ljudi, koji su se gradili prijateljima naroda.

Narodnjaci ili obzoraši jednako su svi vezali sudbinu naroda uz druge narode, a pravaši odlučno stajali na načelima hrvatske državne samostalnosti. Omladina je listom pristala uz njih, posebno sveučilišna. Vlastima to nije bilo po volji, pa zaredaše progoni, tobože da omladina škodi narodnoj stvari:

... Planu Ivša kano plamen živi:
sve stekliši jesu tome krivi."
A pak slugam: djeco narodnjaci
dok nas ima na noge se momci
pohvatajmo sve steklişe,
u tamnice s njimi tamne
osuda nek svuda strašna puče:
sa stekliša da se koža svuče!"

Nepravedno kažnjavanje omladine nije nimalo smelo oduševljenje, kojim su prigrlili Starčevićev državni program, a to je još više razjedilo vlastodršce.

Apsi Ivša osore steklişe
dok mu koji istinu napiše
tere prašne prebire patente
da uapsi tu steklišad mladu ...

Kazne su još više razjarile pravaške duhove, te je došlo i do uličnih demonstracija. Omladina nije mogla trpjeti, da se trguje s narodnim povjerenjem i sramotno izdaje državopravna misao, pa je to i vidno manifestirala na ulici, dolazilo je i do sukoba s vlastima, ali se nije dala slomiti:

Zviznu kamen nekoliko puta
krcnu staklo nekoliko puta
neko puče i na sto komada
zadrhtaše duše narodnjačke
zaljuljaše te im trbušine
al ne pisnu ta steklišad mlada,
niti pisnu niti zubi škrinu.
Puno polje stakla i kamenja,
niti pisnu niti zubi škrinu,
Ulice se napune pandura,
niti pisnu niti zubi škrinu,
već tko zovnu Boga i Hrvate,
il' zapjeva: Živila Hrvatska!

I dok su domaći sinovi mislili da vrše dužnost prema domovini, uništujući prodornu snagu omladine, Kovačić je gutao bol nad sudbinom naroda, koji mora gutati laži, tobože da mu je tako najbolje i da bi u svakom

drugom slučaju prošao gore. Narod je osjetio da iz toga suradništva i puzavosti pred tuđinom nema poboljšanja te je nastalo tiho grcanje i gutanje suza:

Trojednicom noć slijepa, gluha
nigdje glasa, već što sipi
rosa sitna, ko da narod plače.

Na vlast je zasjela šaka ljudi, koji su terorizirali prosti svijet. Sakupilo se nešto probisvijeta i seljačkih danguba, formirali jurišne odrede i u ime demokratskih načela progonili ljude, koji su imali još snage, da otvoreno izreknu svoje mišljenje i ne zataje narodni duh. Kovačić je to jetko izrugao:

Kostruši se četa mala,
u njoj jedva sto junaka
("Krdo")

To krdo nije nigdje pokazalo svoju snagu proti tuđinu, nego se osililo prema požrtvovnim sinovima vlastitoga naroda. Dok su se borili i svojim leđima čuvali i njihovu glavu, onda su bili dobri, a kad ovo krdo dođe na vlast, da se ulaska svojim pokroviteljima, progoni svoje prijašnje branitelje. No Kovačića nije zabolilo u duši ništa koliko bizantizam skorojevića. Još je mogao razumjeti progone sa strane drugih naroda, ali ga zabolilo u duši, da istokrvni sinovi progone subraću, kada su ovi i dalje ostali na pravom putu, a oni izdali narodne ideale. Uz to ovo krdo dok je bilo još u opoziciji, davilo se od vikanja za demokratskom vladom, a kad su tuđom milošću, a izdajom narodnih ideala zasjeli na vlast, nijesu dali nikome progovoriti; tko nije kršten stranačkim krstom i ne vjeruje u jednoga vođu. Ovi izdajnici nazvaše steklişe narodnim neprijateljima, a samo zato što nijesu htjeli potpisati sramotnu prodaju hrvatske državnosti. Bizantizam povlaštenog krda prošao je tako daleko, da pravim sinovima naroda nije htio priznati očite zasluge za narod, nego da tobože oni narod guraju u propast. Da ih sasvim ubiju onemogućuju im život: omladina je na sveučilištu progonjena, na seljake udarila porez, a stranačkim protivnicima onemogućuju pristojan život:

Tvorac višnji pticam nebo dade
tiha duplja i žuđena gnijezda
ribama vode i pučine morske
narodnjakom, šta je njima dao?
Glavu praznu, prevrtljivu dušu
sklonu zlu i opačini svakoj.
Kušnji vječni svojih gospodara
ne dade im stida niti srama,
istog Boga na križu propeta
izdali bi sred Božjega hrama,
mješte srca dade im želudac

mješte čuvstva nezasitnu kesu.
("Krdo")

Strahovlada moralnih krtova i političkih skakavaca Kovačiću je bila ogavna. Mogao je pojmiti da jedna stranka drži vlast u rukama, ali ga jedio bizantinski postupak vlastodržaca, koji su poprimili to od svojih protektora, da protivnike, koji svome narodu žele dobro ili svakako nešto više od njih, zovu narodnim neprijateljima. Takovim ljudima proriče propast, jer će narod jednom zbaciti sa sebe skrbništvo stranke, koja ga i dalje drži u nečasnom položaju podjarmljenog naroda. Šaku narodnih izdajica i trgovaca hrvatskom državnom idejom stići će sudbina vampira i vještica. Ostat će u narodnoj uspomeni kao pronevjeritelji narodnih ideala i duše im neće steći mira:

A tko li je Baba-Čengićkinja?
što se skiće poput vukodlaka
to je duša naših narodnjaka,
od nemila do nedraga svijetom
sa početkom i svrhom prokletom.

KOVAČIĆEV ROMAN U REGISTRATURI

(Prilikom 50-godišnjice pjesnikove smrti.)

Sudbina Kovačićeva romana bješe teška kod hrvatske kritike. *Vijenac* ga je mjestimice okrnjio, a kad je izišao, pisac se sam branio protiv napadaja. Pored kritike *Katoličkog lista* god. 1889. iziđe u zadarskoj *Hrvatskoj* opsežan prikaz Jakše Čedomila. Prigovori Čedomila bijahu teški, s tim više što su dolazili od čovjeka, koji je osjećao književnost, premda je bio još mlad. Spočitnuo je piscu manjak mjere, te da njegova lica uopće ne misle. Poslije te kritike roman je ostao nezapažen do borbe starih i mladih, kad ga mlađi istakoše kao svoga prethodnika. Marjanović je u više navrata upozorio na dobre strane Kovačićeva talenta zadržavši se više na općenitim značajkama piščeva načina stvaranja. God. 1902. pisao je Krnic o ovome romanu u *Nadi* i opet kasnije u *Štrosmajerovu koledaru* (1912) nastojeći pronaći dobre stranice i dati Kovačiću bolje mjesto u književnosti. Ostali mladi možda su se zanosili samo smjelim stranicama romana. Hranilović upisuje iskreno mladima u zaslugu, što su Kovačića oživjeli (*Prosvjeta* 1912.) Matoš je napokon svojim predgovorima Kovačićevoj poeziji i novelama dao općenit sud, veleći da je "silan talenat ali slab umjetnik."

Roman je prikazan s različnih strana ali među kritičarima nema jednodušnosti, u čemu je njegova najviša vrijednost, niti u tom, što nam je Kovačić zapravo dao u romanu. Gledajući različna mišljenja vremenskim sljedom vidimo, da je prema nekima htio prikazati domašaj atavizma - nešto slično Zoli, drugima je pisac prijelaza neukoga seljaka u inteligenta, trećima je pisac antiteze sela i grada, Marjanoviću je napokon roman epopeja našega života u 19. v. Svako je mišljenje našlo uporišta u romanu. Marjanovićevo shvaćanje romana kao epopeje, iako neodređeno, najbliže je istini, no šteta, da nije zašao u dublju analizu Kovačićeva životna nazora, kao što je to učinio analizirajući način stvaranja. U tom pravcu nije roman proučen, a s tim bi se došlo do dragocjenih zaključaka o djelu, Kovačiću kao tom čovjeku i uopće o njegovu književnom djelovanju kao cjelini; nikla su naime iz određenoga gledanja na svijet i život. Ako je roman doista epopeja, za njom stoji pisac, koji je ne samo dao panoramu života, nego je gledao taj život svojim očima - različno od drugih. Vidjet će se, da je Kovačić bio duboki promatrač života, i

u tom će biti originalnost i cijena romana. Subjektivnost nije škodila epskom karakteru romana.

Raštrkanost i šarolikost djela sasvim opravdava epičko shvaćanje. Osim gore spomenutih ideja, djelo je puno drugih momenata, na koje nije do sada upozoreno. Čitav roman kao da leži na sukobu "kanonika" i "zgubidana" Jožice. To je neka vrsta hrvatskog jala koji pokreće najklasičnije stranice romana., a bio je taj jal, kako veli Kovačić na jednom mjestu, trajan. Kanonik zavidi Jožici što će mu sin postati gospodin, pa želi isto svome djetetu i ne brinući se, što će i njegov sin postati udvospoljeno biće. Želi svome sinu gospodstvo u bogatstvu, što je po njegovu mišljenju više od gospodstva pameti. Prekid Ivičina školovanja prati sa zluradim veseljem. Vrhunac jala izbija tučnjavom u krčmi. Ipak je Jožica tukao bajs na Mihinoj svadbi i sav radostan blagoslovio Ivičinu ljubav prema kanonikovoj Anici. No u času kad se izmirenje slavilo ženidbom, svi tragično pogibaju od Laure - koja dolazi kao kazna za njihov jal. Ima i drugih važnih momenata u romanu. U historiji Ivice data je slika teškog rađanja intelektualne Hrvatske, dok u tančine je ocrtao narodne običaje, posebno svadbene, da se i ne govori o stranicama o odnošaju puka i birokratizirane inteligencije. U epizodi Laure i Hude oživio je legendarnu prošlost, kao što je u svadbenim orgijama dao rapsodiju hrvatskog Zagorja. Napokon nije izostavljena ni književnost, a u "pojetu" Imbrici Bombardiroviću karikirao je pjesnika - romantika - slično kao Jurković u *Pavlu Čuturiću*.

Zbog ovoga obilja materijala u romanu krivo se zaključivalo o kompoziciji. Digresije se doista raspršuju kao mlazovi vode iz malena pipca. Neke epizode naoči nemaju narativne logike i povezanosti. Razlog tomu nalazili su kojekako. Neki vele, da je Kovačić pisao pod dojmom uvjerenja o sebi: *est aliquid in cerebro*, ili pak što registrator piše svoj život u deliriju, a drugi u romantičnoj sklonosti pjesnika, ognjici stvaranja i napokon u manjku smisla za mjeru (Čedomil). Do toga je došlo radi nesporazumka o naravi i sastavinama djela. U tom pogledu značajna je epizoda o Lauri. Većina kritičara vide u njoj nelogičnost i Kovačićev manjak za realnost. Čedomilu su nejasne njene promjene, Krnic je tvrdio, da je "dijete puke fantazije pjesnikove" i da mu je oduvijek lebdio pred očima ideal opisati demonsku ženu i donekle manira da pripovijest završava potresnim slikama. Hranilović spominje, da je Kovačić zapazio monstruoznost Laurine psihologike, te je za opravdanje pri kraju romana naveo narodno pričanje o nekoj razbojnici Lauri. Svi prigovori otpadaju, ako se uvaži upravo ono, što Hranilović kaže, da je Kovačić spomenuo Lauru kao biće narodne priče, a u pričama imamo bezbroj karakternih nelogičnosti kao u Lauri. Hranilović nije zapazio na više mjesta u romanu legendarnu pozadinu Laure. Ona nije nikako dijete pjesnikove fantazije, koliko biće narodne bajke. Podrijetlo joj je tamno: plod je Mecenina

grijeha s lijepom Doricom, koju je ova začela protiv volje i rodila u ludilu. Ipak je ona bliza realnosti do časa, kad saznaje svoje podrijetlo. Laura je osim toga valjda najtragičnije lice romana. Otrovala je oca i kao plod grijeha na njoj je klasična "hamartema", zbog koje biva kažnjena gubljenjem ženskosti. U njoj je osvećen grijeh prema lijepoj Dorici. U društvu s Ferkonjom mogla je izgubiti svaki osjećaj za dobro, a kod Hude prelazi u čarobni svijet i više se ne može računati s normalnom psihologijom. To su zapravo Kovačićeva sjećanja na narodnu priču o Lauri. Fatalnom nuždom osvećuje se grijesima okoline: Mecene, Mihe, Jožice, kanonika i ostalih. Postala je moralni bič pokvarenog grada i sela. To je možda moralizam i seoske legende o Lauri. Tragično je lice i zbog toga, što je nakon svih zločina i nevjere prema Ivici željna prave ljubavi i moli Ivicu za takovu ljubav, a da je bila željna prave ljubavi, vidi se iz osvete prema Anici, koja je zamjenjuje u ljubavnoj sreći. Poglavlje o Lauri nakon dubljeg promatranja izlazi kao kopija pričanja zakonskih seljaka. Nalazi se na granici zbilje i fantazije, u području seoske priče i piščeva realnog zapažanja. Ivica dijelom spada u narodnu priču. Njegovo naukovanje podsjeća na školovanje grabancijaša, a da je neke vrste negromant, vidi se iz odnošaja prema Anici, koju je odjednom začarao. Prema tome roman predstavlja u svojoj strukturi panoramu hrvatskog života, zaboravljene događaje prošlosti na zagorskom selu i vlastelinstvu, a sve je to opet približeno sadašnjosti. Samo pričanje arhivalnih hartija može se uzeti kao popisana realnost zagorskoga kraja, realnost nošena pamćenjem u narodnoj priči.

Kompozicija romana, sudeći po nekim ustaljenim pravilima, osjetljivo hramlje. Ali može li se načelno primijeniti na roman pravilo nekih zatvorenih i strogo određenih književnih vrsta (drama)? O tome je ozbiljno posumnjao u novije vrijeme Thibaudet oslanjajući se na sredovječno poimanje romana i navodeći mišljenje Vogüé-a o Tolstojevu romanu *Rat i mir*. Vogüé veli: Il faudrait peut-être redemander à nos aieux le vrai titre de ces compositions encyclopédiques: Guerre et paix estune somme, la somme de l'auteur sur tout le spectacle humain." I Kovačićev je roman suma i panorama Hrvatske kroz više vijekova, a o svemu tome je imao opet svoje mišljenje i sud, koji ćemo vidjeti kasnije. Možda je vremenska širina naškodila konvencionalnoj kompoziciji romana, ali Kovačić nije mogao povezati više stoljeća sa sadašnjicom, nego spajajući priču o prošlosti sa suvremenim događajima. Roman se ne raspada na često spominjane epizode, nego se dijeli u najdubljoj svojoj strukturi na dva dijela: područje suvremene zbilje i područje davne prošlosti u obliku bajke. Simbioza dvaju svjetova zapažena je od kritičara. Hranilović napominje u *Uspomenama* na Kovačića, da je ovaj stavio u roman mnogo šta od svojih doživljaja po plemićkim kurijama, a kurije su imale za sobom - kako Đalski opisuje - bogat splet bajki. Nastaje pitanje, da li je Kovačiću uspjelo umjetnički spojiti ta dva svijeta. Je li mu pošlo za rukom ili

točno odijeliti područje bajke od realnosti ili pak oboje spojiti, tako da i privid bajke smatramo realnošću. Shakespeare i Goethe dodavali su čarobne elemente kao pomagalo realnom životu, pa čitalac i ne zapaža sastavnih elemenata. Kod Kovačića se često ne zna dokle seže bajka, a gdje počinje realnost. Odatle dolaze prigovori kompoziciji, a donekle i psihologiji lica. Ivica je na primjer udvojeno lice priče i realnosti vjerojatno i lične, ali mjestimice ne znamo što spada na koje područje. Morao je jedan elemenat prevladati. U opisu njegova djetinjstva imamo klasičan primjer simbioze dvaju elemenata, i taj je dio romana nenadmašiv, a to stoga, što je prevladao realni elemenat i tek nagađamo, da je to neke vrste grabancijaški put života. Tako je i kod drugih lica. Pitanje kompozicije romana shvaćena kao epopeja ne dolazi u obzir. Sporedno je kako će se nazvati djelo, važno je ustanoviti, da li su epizodičke cjeline doista dojmljive, stvarne i umjetničke. Premda ima slabijih mjesta, roman je u većini epizoda uspio. Kritika je već istaknula ta mjesta. Nesuglasja ima tek u nevažnim pitanjima. Zamjerili su, da nije dao život Hrvatske u svoj punini, nijesu uhvaćeni karakteristični momenti i t.d. No umjetnički je objekt neiscrpiv, naročito s obzirom na piščevo gledanje na život. Svi jednako ne gledaju i ne biraju. Kovačić je izabrao nekoliko momenata života i prikazao ih, kako mu je diktirala njegova osnovna umjetnička kompozicija. Pita se, je li uspio? O tome nema sumnje. Neumjesno je prigovarati mu, da je neke strane života karikirao, a gdjegdje prešao u grotesku, jer je takove prirode bila njegova tvoračka snaga. Bio talenat romantički, realistički ili komički disponiran, kroz sva ta nastrojenja može pogoditi život. U romanu je doista život probuktio, i to na način, koji je teško oponašati. Ovdje bi se moglo nadovezati pitanje Kovačićeva stila i stilske originalnosti. Matoš je bio sklon vjerovati, da se Kovačić ogrijao na Starčevićevim sarkazmima, ali bi se moglo ozbiljno posumnjati s obzirom na prava umjetnička djela, gdje netražene figure i lako shvatljiva metaforika izviru spontano iz njegova talenta. U političkim feljtonima doista se osjeća Starčevićev frazarij.

S tim da je roman *U registraturi* epičkog karaktera i bez strogog kompozicionog kostura i da se raspada na područje zbilje i priče, nije još sve rečeno o djelu. Roman kao niz slika ili epopeja jednog dijela hrvatskog života nije jednostavna fotografija okoline. Za djelom stoji pisac sa svojim životom, boli, tugom, radošću i veseljem. Pisac je dao u djelu život naroda i pojedinca, pa se pita, je li Kovačić o svijetu i čovjeku imao vlastito mišljenje i koliko mu je nazor došao do izražaja u djelu. To je zadnje pitanje estetske analize romana. Kritika se na tome malo zadržavala. Kovačić je živio u vrijeme nestaloženih kulturnih i političkih prilika. Istom se stvarala moderna pismena Hrvatska, pa se pitalo, kojim će pravcem okrenuti. Preporod je tek dao osnove nove Hrvatske nabacivši kulturna i politička pitanja. Zbog različnog gledanja nastadoše stranke s izrazitim kulturno-političkim programom. Uz različne

stranke dakako da se rastrovao politički život, i teško je naći radnika jake kičme, čvrsta uvjerenja i karakterna, jednako kod političara kao i kod književnika. Kovačić je poput drugih imao svoje mišljenje o narodnoj sudbini. Prigrlio je stranku prava i ostao trajno "divan stekliš" (Matoš). Prihvatio je pravaštvo sa svom stekliškom žestinom i isključivošću. Kao javni radnik vjerovao je u program i tvrdoglavo držao do stranačkog pripadništva. To je došlo do izražaja u političko-kulturnim spisima. Stranačka pripadnost osjetila se i u djelima. Pitanje je sada, da li je nepokolebivo povjerenje u stranački program izbilo u književnim djelima? Je li Kovačić vjerovao u apsolutnu vrijednost programa i u njegove nosioce, i napokon, da li je kao mislilac imao svoje mišljenje o cijeni čovjeka i institucija? Nemamo razloga sumnjati, da Kovačić kao političar nije vjerovao u vrijednost stranke i svojih stranačkih drugova, jer inače ne možemo shvatiti njegovu ravnu životnu liniju. U književnim djelima, gdje je bio nesvjesno i spontano iskreniji, osjećamo drugoga Kovačića. Kroz satiričnu frazu, često čangrizavu i ujedljivu, u komičnoj raspoloženosti kod opisivanja ljudi i života, nazrijevamo drugoga Kovačića, osjećamo sumorni pesimizam, zdvajanje u čovjeka i njegovu vrijednost - bilo kao pojedinca bilo kao staleža. Kovačića karakterizira ono, što je Čedomil na drugi način zapazio, očaj, nevjerovanje, te uvjerenje o relativnosti ljudskih vrednota. Pesimizam i relativizam bitni je element Kovačićeve intuicije, inspiracije i stvaranja. Lako se o tom uvjeriti analizom romana *U registraturi*. Roman je smatran kao izraz simpatije za "golotrbi skot", puk, seljaka i protest protiv inteligencije i grada. Premda se može govoriti o višoj i manjoj simpatiji, ipak nema apsolutnog povjerenja ni u pojedinca ni u stalež. Grad i inteligencija ispali su crno, ali i među seljacima nije sve dobro. Sam Žorž priznaje: "Velika gospoda i mi sluge - sve je to nekuda jednako". Na selu je vidio pohlepu dajući primjer seoskog kajišara u trgovcu Medoniću. relativizam ljudske dobrote upada u oči u sukobu Jožice i kanonika. Jožica s veseljem gleda na budućnost Ivice kao gospodina, a kanonik se ruga, da će postati udvospoljeno biće i odvraća ga od školovanja. Ali i kanonik želi svome sinu gospodstvo samo u bogatstvu. Kanonik gleda, kako će doći ženidbom do Medonićeva blaga, a Jožica zavidi želeći sastaviti Ivicu s Anicom. Relativizam pojmova dobra i zla izbio je i u žalosnoj historiji seoske ljepotice Dorice. Idući Meceni u strahu za svoje poštenje uzme sa sobom seoskog poštenjačinu starca, ali se ovaj zaboravi i opije prepustivši Doricu njenoj sudbini. Kovačić je vjerovao u buduću generaciju intelektualalca, ali je samom pripoviješću registrature izvrgao krvavom ruglu svu pismenu Hrvatsku. Seljak dolazi u registraturu radi parnice. Registrator staroga soja odbija parnice. Registrator staroga soja odbija ga svojom latinštinom. Mladi je registrator pristupačniji, ali on opet njemškutari i okrenutim licem ismijava ga dajući nepismenu seljaku svoju vizit-kartu. Ni seljak s druge strane nije čist, jer nosi torbu s mitom. Nevjerovanje u čovjeka može se slijediti i u drugim djelima. U *Fiškalu* susretamo truli fiškalski život, ali

i seljaci su prepredeni, jer mu donose u kancelariju jednoga te istoga purana, dok fiškal misli, da je svaki donio po jednoga. U *Ladanjskoj sekti* relativizam je kod zastupnika modernih socijalnih struja. Tomaš Branec je darvinovac, ali ne može biti socijal-demokrat, jer ima posjeda dosta. Tomaš je živa ironija vlastite ideologije, a to nije nego Kovačićev smijeh nad ljudskom krhkoćom. Kovačić je vjerovao do ludila u stranku, ali je ipak počeo pisati *Žabare*. Tako je relativizam prosinuo kroz najljepše stranice Kovačićeva književnog talenta.

Dvojstvo Kovačića kao čovjeka i umjetnika tek je prividno. Duboko u svome srcu jednako je gledao na čitav život, samo što u političkom djelovanju nije mogao sve reći kao u umjetnosti. Pesimizam i sumnja u čovjeka ispoljila se poglavito romanom *U registraturi*. Iz njega se može povući zaključak o općenitoj ljudskoj slabosti, čovjek griješi, ali postoje i moralne sankcije, te u romanu pogibaju tragično svi heroji sela i grada kao podjednaki grešnici. Roman se može promaknuti s više gledišta, jer je svako veliko djelo višeznačno, ali je sigurno, da je u njem dao svoje najličnije mišljenje o čovjeku i životu. On je prema kritici satirik, komičar, realist, naturalist, pače simbolist (Matoš), ali ma kako uzet, dao je u romanu epopeju hrvatskoga života, niz slika kroz više vjekova, i to svojim ličnim i dubokim načinom gledanja na život. Promatrajući čovjeka uvidio je, da nema apsolutne dobrote i zloće, čovjek je miješano biće, krhko i slabo. Toj slabosti neko se smije a neko plače; Kovačić se tome grko nasmijao. Najgrča bol izražena je u svjetskoj književnosti kroz smijeh. Kovačić nije pao u očaj i bezizlazni pesimizam koliko u relativizam, dvojbu i sumnju. Slikajući život Hrvatske, premda izgleda nasmijan, raspjevan, u duši je nosio bol, smijehom je prekrio suze i grčeve duše. Mogao je reći:

U radosti mojoj i tuge je klica (Jesenjin: "Moja Rusija").

DUH I ZNAČENJE USTAŠKIH NAČELA

U starini narodi nijesu imali pisanih programa, u kojima bi bila sadržana pravila i upute za narod. Stremljenja i želje naroda bili su određeni zemljopisnim smještajem ili povjesnim razvojem naroda. U novije vrijeme izabrani sinovi naroda ispisali su ono, što se do sada krilo u povjesnim činjenicama njihova naroda. Utvrdili su to pismeno iz mnogo razloga, a najjači uzrok tomu bile su teškoće pojedinih naroda i zablude njihovih članova, koji nijesu uvijek znali ili nijesu htjeli odrediti ciljeve i težnje svoga naroda. Griješili su u tom ne samo rijetki pojedinci, nego i brojniji članovi raznih društvenih slojeva. To se dešavalo kod velikih kao i kod malenih naroda. Mi Hrvati doživjeli smo također takav slučaj. Kroz vjekove sudbinom vijani, proživjeli smo kao narod i pojedinci dosta poniženja i gorkih kušnja. Snosili smo nedaće vremena velikom strpljivošću, svijesni da moramo očuvati svoju domovinu i narod budućim pokoljenjima.

U borbi za održanjem domovine i naroda naši su preci išli raznim putevima. Do nedavne prošlosti - pred koje stoljeće - upravljači i predstavnici hrvatskoga naroda bili su uvjereni, da se hrvatski narod mora i treba održati kao zasebna cjelina, i to branili protiv svim narodima, koji su ugrožavali našu neovisnost i narodnu samobitnost. U prošlom stoljeću - možda na temelju teških iskušenja, došli su neki ljudi do uvjerenja, da se kao narod ne možemo održati, ako svoju sudbinu ne povežemo s drugim narodom, koji možda pokazuje bar neke znakove plemenitih osjećaja prema hrvatskom narodu. Mnogi su se međutim u toj dobroj namjeri prevarili, a drugi su namjerno gurali svoj narod u potčinjeni položaj. Stoga je već u prošlom stoljeću naša politička povijest zabilježila krupan događaj: saznanje Ante Starčevića, da hrvatski narod mora ostati samostalna jedinica prema svim drugim narodima, s najosnovnijim pripadnostima naroda, a to je vlastita država i kulturna samobitnost. Starčević je utro put kasnijim našim težnjama i označio putanju, po kojoj se imamo kretati u daljnjem našem radu. Njegove želje i osnove dobile su konkretan oblik u osnutku Nezavisne Države Hrvatske i u ustaškim načelima. U ovima je izrečena naša zadaća kao naroda i kao pojedinaca. Sličnu povijest u ovom pitanju imaju i drugi narodi, koji su tek u novije vrijeme iznijeli program svoga naroda i njegovo povjesno poslanje.

Ustaška načela, djelo Poglavnika Nezavisne Države Hrvatske Dr. Ante Pavelića, a ispisana u Glavnom ustaškom stanu 1. lipnja 1933. i 16. travnja 1941., u 17 točaka pružaju nam plod višestoljetnog našeg iskustva i ujedno trajan putokaz za svu budućnost hrvatskoga naroda. Ova načela znače u isto vrijeme naše geslo i zastavu. U njima je bit naše prošlosti i svijetlo u tmurnoj današnjici. Ustaška načela sadrže sve, što je potrebno za hrvatski narod, njegov život i razvoj. Poglavnik je u njima sažeo značajke našeg povijesnog razvoja, odredio u čemu je naša narodna osebina, koji nam je politički i društvovni cilj, jednom riječi ocrtao je našu prošlost, sadašnjost i budućnost. To je duh ustaških načela.

Značenje ustaških načela proizlazi dosljedno iz osnovnih osebina tih načela. U njima je istaknuto nekoliko momenata, koji zapravo nijesu drugo nego srž i plod nastojanja mnogih naših pokoljenja. Poglavnik je u načelima istakao važnost i vrijednost hrvatskog imena, značenje zemlje, koju hrvatski narod nastava i izlučio hrvatski narod od ostalih bližnjih i daljih naroda. Na drugom mjestu istaknuo je poglavnik značenje vlastite države, u kojoj narod slobodno i vlastitom pobudom upravlja svojom sudbinom, vršeći u granicama domovine sva vrhovnička prava na sreću i probitak narodne zajednice, što se ne može postići bez vlastite države ili u državnom sklopu s kojim drugim narodom. Poslije ovih temeljnih točaka Poglavnik je istakao druge momente, koji se tiču unutarnjeg ustrojstva i uređenja države. Ti su momenti više društvovnog značenja. Na prvom mjestu treba spomenuti Poglavnikovu misao, da je seljaštvo temelj i nosilac državne vlasti u Hrvatskoj. Nadalje je Poglavnik podvukao misao, da su sva tvarna i duhovna dobra vlasništvo hrvatskoga naroda, pa je jedino hrvatski narod vlastan tim dobrima koristiti se i njima raspolagati. U vezi sa seljačkim staležom ističe se u načelima, da zemlja može biti vlasništvo samo onoga, koji je obrađuje, a to je u golemoj većini seljački stalež. Poslije ovoga temeljnog društvovnog načela u unutarnjem odnosu društvenih slojeva u državi posebno se ističe tekovina novijih društvovnih pogleda na život i rad. Radom je označen stupanj vrijednosti pojedinaca. Unutarnji odnos između pojedinca kao radnika i domovine označen je načelom odgovornosti prema narodu i državi, što se proteže i na posebničke odnose u narodu. Na koncu Poglavnik ističe obiteljski život, koji se temelji na urednom životu i vjerskim načelima.

U ustaškim načelima istaknuto je šest zasada, od kojih neke imaju državno-političko, a druge društvovno značenje. Prema tomu Poglavnik je u načelima sabrao sve, što je bitno za narod u narodnosnom i odgojnom pogledu. U isto vrijeme prekinuto je u duhu modernog shvatanja naroda i narodnih potreba sa zabludama prošlosti u pogledu poimanja narodne samobitnosti. Pogotovu to vrijedi za društvovni dio načela, jer je za temelj vrijednosti u životu postavljen rad.

Kako se u ustaškim načelima radi o narodnom programu, svako od istaknutih načela treba posebno rastumačiti. Poglavnik je odmah u prvim točkama istakao, da je hrvatski narod samosvojna jedinica, različan od svih drugih naroda, pa ne može biti sastavni dio drugoga naroda ili plemena. Naš narod ima svoje ime, ime od davnog vremena, pod kojim je unišao u povijest, i ovo ime ne može nitko zamijeniti kojim drugim imenom. Uporedo s tim ne smije nitko našu domovinu i zemlju, pod imenom Hrvatske, zamijeniti kojim drugim imenom. Pokrajinska imena pojedinih dijelova Hrvatske ne dopuštaju nikakovo razlikovanje u narodnosnom smislu, jer sve pokrajine zajedno čine jedinstvenu domovinu i zemlju - Hrvatsku. Ovim je Poglavnik riješio sva dosadašnja razmimoilaženja u našoj političkoj prošlosti, kad se pojavilo ljudi, koji su nesvjesno ili zlonamjerno - jednako je - pokušavali oteti nam povjesno ime i pomiješati nas s drugim narodima. U isto vrijeme dokrajčio je on loši običaj, po kojemu se naša zemlja dijelila na pokrajine, a ta je dioba imala za sobom zlonamjeran cilj, da se hrvatski narod izmrvi, podijeli i umanji. Pokrajinska imena imaju tek neko povjesno značenje.

Kad je Poglavnik na prvom mjestu vratio hrvatskom imenu pravo značenje, pošao je dosljedno dalje. Zaseban naime narod, sa zasebnim imenom i kulturom nužno traži i svoju vlastitu državu. Ako se narod ne može pomiješati s drugim narodom u pogledu imena, onda ne smije ostati bez države. To logički slijedi iz prve predpostavke, da je hrvatski narod samosvojna narodna zajednica. Narod traži, da bude slobodan, da ima u rukama vlastitu pobudu u upravljanju i odlučivanju o narodnim stvarima, a to se ne može zamisliti bez vlastite države. Narod, ma kako izgrađen i svjestan, bez države ne znači potpunu jedinku, jer mu nedostaje najglavniji organ, preko kojeg narod ispoljuje svoju volju i ostvaruje težnje kao slobodan i nezavisan narod, a to je država. U ustaškim načelima zauzima najviše mjesta misao o hrvatskoj državi i sva druga načela ovise tijesno od pojma o hrvatskoj državnosti. U tom pojmu u ustaškim načelima progovorila je tragika naše prošlosti i patnje naroda, koji bi imao sretniju sadašnjost i budućnost, da mu nije manjkala država.

Koliko je pojam državnosti vrijedan, vidi se iz toga, što je od toga ovisna sreća i zadovoljstvo čitavoga naroda i pojedinca, kako je to izričito istaknuto u 9. točki ustaških načela. Na to se nadovezuje pojam narodnog vrhovništva u državi, jer bez države narod nema načina, kako bi vršio svoja prirođena prava, a pruža se mogućnost, da nad narodom vlada koji drugi narod ili pojedinac, koji krvno ne pripada zajednici hrvatskoga naroda.

Kad je narodu zajamčeno njegovo ime, zemlja i država, trebalo je odrediti, kakova će biti unutarnja građa države i na koje će se staleže i vrednote država upirati. Nosiocem vlasti u hrvatskoj državi, a prema tomu i njenim

temeljem učinio je Poglavnik seljački stalež. Tim je najbrojnijem sloju našega naroda odano dužno poštovanje bez uobičajenog laskanja ili demagoške primisli, da jedino taj stalež sačinjava narod, kao da drugi staleži nijesu u jednakoj mjeri članovi narodne zajednice. Odredivši ulogu pojedinim slaležima u državi Poglavnik je odredio komu pripadaju tvarna i duhovna dobra u hrvatskoj državi. Zemlja pripada onomu, koji je obrađuje. Isključena je nečastna trgovina glavničara s dobrima, koja moraju služiti čitavom narodu, a glavničari ih iskorišćuju u osobne probitke. Poglavnik je istakao da je rad osnova za procjenu bilo kakva djelovanja u životu. Tim je oduzeto pravo nedoličnim načelima, po kojima se vrijednost čovjeka mjerila prema količini novca ili prema položaju. Ljudsko djelovanje dobilo je puno značenje i pravu vrijednost u ustaškim načelima. Isto tako je važno načelo, da je temelj svakoga prava dužnost. Drugim riječima čovjek nema pravo na bilo kakve zahtjeve ili povlastice, ako nije vezan dužnošću. Pravo mora biti iskupljeno žrtvom i ne vrijedi pravo, koje za sobom nema nikakve obveze. Pravo bez dužnosti jest prisvajanje, nepravedna nagrada i nezasluženi privilegij. U vezi je s tim pitanje odgovornosti u javnom i posebničkom životu kod vršenja službe. Za sve službenike vrijedi načelo odgovornosti. Tim je prekinuto s uobičajenim načinom, po kojem je državni službenik radio i odlučivao, a da nije morao za to strogo odgovarati. Zapravo je tim zloupotrebljavao vlast, jer djelovanje mora biti vezano uz odgovornost, inače se pruža mogućnost neodgovornim ljudima, da počine kakova djela, koja zahtijevaju odgovornost i kaznu.

Poglavnik se u ustaškim načelima dotakao obitelji kao osnovne jedinice u ljudskoj zajednici. Obitelj je postavio na osnovu urednog i vjerskog života. Kad se na taj način osigurava temeljna stanica zajednice, onda će narod moći razviti tvarnu i duhovnu kulturu, a pravilnim razvojem svih grana ljudske djelatnosti osigurat će se hrvatskom narodu bivstvovanje i sreća.

Promatrajući osnovne momente u ustaškim načelima moglo se zapaziti, da je Poglavnik u njima skupio sve, što je hrvatskom narodu bilo potrebno tijekom povjestnog njegova razvitka i što mu osigurava pravilan razvitak u budućnosti. U isto vrijeme Poglavnik je otklonio sve zablude političke u društvovne prirode, koje su se kod hrvatskog naroda gomilale većim dijelom bez njegove krivnje ili pak sudioništvom izrođenim sinova zemlje. Ustaška načela postala su u pravom smislu riječi program hrvatskoga naroda. Tim se kaže, da hrvatski narod nije postigao sve obnovom svoje države. Mnoge stvari čekaju bolja vremena, kad će se ispuniti sva naša nadanja. Poglavnik je u tom smislu progovorio u ustaškim načelima. Moglo bi se naime desiti, da bi otpadnici od naroda opet zaželjeli drugomu služiti i tako narodnu slobodu i nezavisnost upropastiti. Za takove Poglavnik kaže u 11. točki načela, da o sudbini hrvatskoga naroda i hrvatske države ne smije odlučivati ni jedan strani narod ni država. Domaćim izrodima i stranim neprijateljima tim je dosta rečeno.

Ustaška načela dubinom sadržine ispunjaju nas veseljem, što smo u njima našli sebe, svoje snove i težnje, koje su u nama bile nekako nedorečene, a sada ih imamo jasno i glasno izrečene i napisane. Načela premašuju sve dosadanje političke programe, koji su se pojavili u našoj političkoj prošlosti, bilo od strane pojedinih narodnih staleža bilo od političkih stranaka. U ustaškim načelima nije sadržan program jednog staleža ili jedne stranke, nego su ona plod težnja narodnog pokreta, pa prema tomu imaju potrebnu puninu i cjelovitost. Narodni pokreti ne niču iz uskih krugova ili zatvorenih skupina, oni su izraz cjelokupne narodne duše. Ustaški pokret je hrvatski narodni pokret. Vođa toga pokreta u ustaškim načelima samo je skupio narodne težnje, pa u njima nuždno nalazimo sve ono, što nam je potrebno znati o svom narodu. Jednom riječi ustaška načela su sadržaj naše povijesti, politički i društvovni program za čitavu budućnost hrvatskoga naroda.

KNJIŽEVNICI U DRŽAVI HRVATSKOJ

U mjesecu travnju godine 1941. u grlu književnika zastade dah pod dojmom neviđenih događaja. Hrvatska država postala je stvarnost. Nastalo je novo doba, novi svijet, što je ispunilo dušu pisaca strahom, čuđenjem i udivljenjem. Sudeći prema djelima u minuloj godini, piscima je nešto leglo na dušu, od čega se još nijesu otrijeznili. Događaji su zamašni, pa nije bilo moguće, da ni oni najtrezniji, a kamo li sanjari pronađu pravu riječ. Gotovo napipavamo, kako se unutarnjost književnika grči i uzbuđuje, ne znajući, kako bi izrazili duševno talasanje, nastalo povodom novih događaja. Zbunjenost umjetnika raznoga je značaja, prema tomu kakve su bile predispozicije i idejna fizionomija pisaca.

Posljednjih dvadeset godina našega života književno gibanje bijaše šaroliko. Iza godine 1918. pisci su bili pod neposrednim dojmom ratnih događaja, odatle u djelima dosta bučnih riječi i neodređenih trzaja. Cvjetala je ekspresionistička književnost, ukrštavajući se s ljevičarskim elementima, koji zapravo nijesu bili ljevičarski, koliko ekspresionistički druge nijanse. Iza godine 1925. nadolazi taloženje i smirivanje duhova, pisci se vremenski udaljuju od ratnih događaja pa stvarnost promatraju mnogo objektivnije. Objektivistička perioda produljila se do pred drugi svjetski rat (1939.), kada se opet među književnicima osjetilo jače gibanje i oštrije opredjeljivanje. Znakovi nove oluje bijahu na domaku, odatle u našim književnim prilikama stravično iščekivanje nejasne budućnosti. Svijet je bio razdijeljen na tabore, a prema tomu podijeliše se i naši pisci. Razvoj zbivanja i naše unutarnje stanje nisu dopustili, da se književne prilike jače ustalasaju, tako da osjetimo jasne obrise raznih nazora u književnom stvaranju. Prije nego su pisci mogli mnogo razmišljati, preko našeg zemljišta prohuji vihor rata i kroz taj vihor nađoše se u novim prilikama - u granicama vlastite države. Događaj je takav, da je učinio golem dojam, bez obzira da li su pisci bili blizu ili daleko zbivanjima, odnosno da li su s veseljem primali takav razvoj događaja ili mu se protivili. Svima je riječ zapela u grlu, i kroz godinu dana hrvatske samostalnosti pisci nijesu mnogo stvorili, a što je izdano na književno tržište, večinom nije nastalo u sjeni novih događaja, nego je zrijalo u dušama pisaca davno prije nastanka države.

Današnja hrvatska stvarnost još nije, osim rijetkih izuzetaka, došla do izražaja u književnim djelima. Što je tomu uzrok? Ne treba bacati krivnju na pisce. Događaji su od tolike važnosti, da pisci nisu mogli niti razumski poredati zbivanja, a gdje im je vrijeme, da zbivanja odleže u njihovim dušama, prođu kroz osjećajnu retortu i postanu umjetnički izlivi? Zato treba vremena. Stvarnost se nije nikada umah odrazila u djelima. Za Marulićevu *Juditu* trebalo je jedno stoljeće hrvanja i krvarenja našeg naroda s Osmanlijama. Tako je bilo i kasnije, a tako će biti i u budućnosti.

Protivili se pisci stvarnosti ili je primali, ona će im se nametnuti i oni će odgovoriti na događaje svojeg vremena. Za hrvatsku stvar bez sumnje nije sporedno, kako će pisci reagirati na stvarnost iz naše bliže okoline. Postanak vlastite države od velikog je značenja, a da bi se preko njega moglo prijeći s površnim zagledavanjima. Taj događaj mora biti ocijenjen u svoj dubini i širini i prema tomu izgraditi mišljenje o njemu. Slobodno je piscima razmišljati o zbivanjima kod svoga naroda, slobodno im je stvarati prema svojim najintimnijim sklonostima, ali ne će smjeti mimoići blagdanski događaj hrvatske povijesti - obnovljenje hrvatske državnosti. Taj događaj pisci će morati shvatiti ne samo u okviru najbližih suvremenih događaja, časovitih osobnih ili stranačkih dispozicija, tamnih i žalosnih incidenata, kojima je popraćen svaki povijesni događaj, nego u perspektivi čitave hrvatske prošlosti, napose književne. Ne ocijeniti osnutak hrvatske države zdušno, značilo bi malo razumjeti stvaranje Marka Marulića, ne shvatiti ozbiljno nastojanje dubrovačkih pisaca na čelu s Ivanom Gundulićem, zaboraviti na bosanske pisce, te velikana Pavla Rittera Vitezovića, koji su predano nosili u duši misao o Hrvatskoj, kojoj misli nijesu dali današnji moderni značaj, ali je imala istovjetnu sadržinu kao naša današnja. Pogotovo ne bi takovim postupkom razumjeli nedavni hrvatski preporod i kasnija nastojanja književničkih pokoljenja do današnjega dana.

Pojam hrvatske državnosti uključuje u sebi mnogo drugih, a kao konkretna činjenica - kao država - obavijena je mnoštvom događaja. Svi pisci ne će na jednak način reagirati na događaje vanjskog karaktera niti na skrivena i potajna stremljenja, koja su došla do izražaja kod osnivanja i izgrađivanja države. To nije niti potrebno. Glavno je, da ih događaji zaokupe, pa će svaki prema osobnim sklonostima izabrati ono, što je njemu najbliže. Mnogostruka stvarnost i ne može biti na jedan način shvaćena. Najnoviji događaji kriju u sebi sasvim oprečne pojave. Uz događaje, koji nas ispunjuju udivljenjem i zanosom doživjeli smo i dogodovštine, koje nas potiču na smijeh ili pak na odurnost. Uz zgode kojima se veselimo, redaju se pojave, koje nas ispunjuju žalošću, strepnjom i užasom. Sve su to razni aspekti istoga pojma i stvarnosti - hrvatske države. Piscima se otvara široko polje rada. Jedni će se zadržati na suvremenim događajima, a drugi će današnjicu vezati s prošlošću i budućnošću. Tako će ukopčavati hrvatsku stvarnost u neprekinuti niz, koji će

predstavljati pravu hrvatsku povijest. Bit će i takovih, kojima će sve to ostati strano i daleko, ali se mora odmah napomenuti, da su slični pisci daleko bili i ostali od hrvatske duše. Među ovima treba razlikovati dvovrsne pisce. Jedni se ne će približiti hrvatskoj stvarnosti jednostavno zbog toga, što s Hrvatskom nikada nijesu imali ništa zajedničkoga. Drugi će ostati daleko, opravdavajući svoje držanje umjetničkim razlozima. Tu je na pomolu vječno pitanje artizma i tendencijske književnosti - književnosti s narodnim značajkama. To je stalno pitanje u svim književnostima pa i u našoj. S onim prvima lako je, jer uopće ne zavrijeđuju, da se na njih misli u okviru narodne književnosti. S ovim drugima je malo teže, imajući u vidu njihovu volju i težnju, da hoće biti djelatni članovi svoga naroda, a misle, da to ne mogu pomiriti sa svojom književničkom savješću. I kod ovih može artizam biti izgovorom za najcrnje izdajstvo, ali ovdje mislimo na pisce, koji ispravno osjetiše problem artizma i tendencije kao alternativu - jedno ili drugo. Drže, da je to dvoje nespojivo. S ovima je malo teže. Pa ipak problem nije nerješiv. Pojam umjetnosti i koristi, odnosno narodno značenje književnosti i umjetnost nisu nespojivi. Bjelodan dokaz nalazimo u najboljim djelima svjetske književnosti. Ova su umjetnički velika, a opet prisno vezana s narodom i zemljom, u kojoj su nikla. Bogodani umjetnici znali su bez ikakovih pravila ili pritiska oboje spojiti na zadovoljstvo i sreću naroda i umjetnosti. Nisu gubili iz vida zahtjeve umjetnosti, ali su opet bili daleko od pomisli, da umjetnost ne može asimilirati značajke naroda, kod kojega nastaje. Umjetnost je izvor u životu, u zapažanju svagdašnjih stvari, pa se od toga ne može odijeliti bez opasnosti, da ne postane beskorisno klatarenje u sferi mašte i da se potpuno ne udalji od pojma umjetnosti. To će biti gomila riječi, s mnogo blještavila i zvuka, održiva možda u kojoj kratkoj pjesmici, ali neprikladna za jače djelo - za stvaranje prave narodne književnosti.

Nekima će se valjda hrvatska stvarnost učiniti preuskom i neznatnom, pa će se dati na lovljenje međunarodnih književnih šlagera, na opisivanje događaja, kojima ne možemo odrediti geografsku širinu ili narodnu pripadnost. Kakove su to ideje i kakovi pokreti, sami pisci ne će znati odgovoriti. Vjerojatno misle, da postoje nekakovi opći pojmovi, mislimo na književne, prikladni za svaku zemlju i svakog pisca. Toga nema. Književni pokreti i pojmovi nijesu nikakove filozofske norme, općenite i valjane za sve narode i ljude. Njih su stvorili nadahnuti umjetnici kao nešto sasvim svoje, a oni su opet izrasli na određenom tlu, pa njihovo stvaranje ima neizbrisiv pečat naroda i osoba od kojega je djelo poteklo. Tako nastalo djelo ili književni pokret ne da se prepisati niti uspješno oponašati. Djela takove vrste, samo u daljim karakteristikama mogu postati predmet oponašanja. Ako se slučajno pisci približuju tuđim djelima, ne će uspjeti nego toliko, koliko im pođe za rukom osobno nešto dodati općenitim književnim pojmovima. U tom pogledu stajali su naši pisci dugo vremena u sjeni obmane, misleći, da su dostigli

Europu, ako su se poveli za kojekakvim književnim pojavama u inostranstvu. To je bilo razumljivo pred pedeset godina, kad smo stajali pod dojmom o silnom napretku stranih književnosti i pogrešnom uvjerenju, da moramo slijepo ići za strancima. Danas, kad imamo ispravno mišljenje o književnim vrednotama, ne treba se gubiti u iluzijama, da Europu možemo dostići, povodeći se nekritično za njom. Oponašanjem nigda ne ćemo poći korak u korak s drugim narodima, nego samo iznošenjem svoga vlastitoga dobra. Moramo zaroniti u neistražene dubine vlastitoga naroda i odatle izvući neviđeno blago i nečuvene glasove. Sadržaj, riječ i zvuk bit će u tom slučaju novi, pa će ostali narodi osjetiti potrebu, da se upoznaju s našim vrednotama.

Najnovija hrvatska stvarnost pružit će u tom pogledu piscima neiscrpivih podataka. Trebaju se samo skupiti u se, posabrati unutarnje pozive savjesti, pozive svoje prošlosti, zemlje, na kojoj obitavaju, pa će pronaći neizmjerno blago, bogatu sadržinu i obradivu građu. Ako im to ne uspije, ili nijesu pravi umjetnici, ili se nijesu uživili u hrvatsku stvarnost. Drukčije se ne može protumačiti njihov neuspjeh. Današnja Hrvatska sama po sebi može privući pisce svojim postankom i izgrađivanjem. U prošlosti smo se još tražili, nijesmo znali, gdje je zapravo naše bivstvo i pravi sadržaj, pa su razumljivi posrtaji i lutanja pisaca. Makar je tako bilo u prošlosti, ipak su naši pisci ostali vjerni zemlji i njenim predajama, pa njihova djela predstavljaju našu stvarnost. Danas je to mnogo lakše, kad je narodno osjećanje i mišljenje našlo definitivnu formu, možda još nezaokruženo u svim konkretnim sitnicama, ali sasvim jasnu u konačnim željama. Stoljetnim hrvatskim nadanjima dat je kostur, a sada ga treba obložiti sočnom sadržinom. To je dužnost sadašnjih i budućih pokoljenja. Književnici će u tom smjeru moći učiniti mnogo, posebno kod nas, gdje su pisci mnogo stoljeća nosili hrvatsku državnu misao i, oblikovanu u svojim djelima, predavali općinstvu. Pisci će mnogo pridonijeti za izgrađivanje hrvatske državnosti budu li imali na pameti gore nabačene misli. Kad je ostvarena državnost, ne preostaje piscima nego to primiti. Ako to i ne prime u ovom ili onom obliku, ne mogu se odreći pojma i težnje za hrvatskom državnošću, kako se baš u ovim zadnjim godinama nametnula i tako snažno zatalasala dušama. Na tom pojmu morat će se opredijeliti za hrvatski narod ili protiv njega, kako je to Matoš predviđao još god. 1911. veleći: "... u budućnosti Hrvatske bit će moguće samo dvije stranke, samo dvije vrste ljudi: jedni koji budu iskreno htjeli i iskreno radili za očuvanje hrvatskog karaktera, te hrvatskog samostalnog gospodarenja u ovoj zemlji, a drugi, koji će voliti služiti tuđinskim idejama u našoj kući i nad njom." Više nije moguće cijepati se na više strana niti među piscima, jer će imati pred sobom dva puta: ili služiti svojoj državi, ili joj se iznevjeriti. Moraju birati između vjernosti i izdajstva.

Istina, mogu se još izvlačiti tako zvani artisti, i oni koji lutaju za pomodnim književnim novostima, ali ako hoće biti veliki umjetnici, moraju se

povratiti svojoj zemlji. Na njoj će dobiti snage, ova će im, uz druge date okolnosti, osigurati trajnost slave u domovini i izvan granica. To su osjetili i doživjeli stariji pisci, a za naš slučaj i za naše vrijeme značajan je poziv nestora hrvatskih pjesnika Vladimira Nazora:

Operite jezik
Na drevnu nam vrelu,
Oko kojeg vuci
Sjede, ko na prelu.

Odbijte draž prazni,
Što tuđ vrt ga goji:
Budimo barbari,
Al' budimo svoji.

("Poruka pjesnicima")

Piscima je stao dah, ne znajući se snaći u spletu prošlih događaja i naviranju novih. Događaji su uslijedili brzo i neočekivano, pa nije bilo vremena za razmišljanje. Teško je bilo u ovako kratkom vremenu sve poredati u mislima, a kamo li sve umjetnički proživjeti. Piscima treba vremena za svladavanje stvarnosti. Osjeća se među njima trzanje i nemir, jedni se još nijesu pomirili s događajima, drugi nijesu dospjeli umjetnički ih preraditi, a neki možda još stoje zabezeknuti. Svi će ipak osjetiti bogatu hrvatsku stvarnost, njom se oduševiti i u zanosu začeti književna djela. To ne mora biti odmah. Ne trebaju to ni svi osjetiti. Dosta da dva-tri u razdoblju od deset godina dadnu djela iz naše današnje stvarnosti, pa će javnost biti zadovoljna. Novija borba hrvatskoga naroda za samostalnost već je ušla u našu književnost (Budak: *Na vulkanima*, *San o sreći*, "Vučja smrt"), ali to je samo početak, te epizode. Ima bogatijih događaja, i nadamo se, da će književnici osjetiti glas zemlje i naroda te napisati djela, u kojima će biti uključena naša najnovija stvarnost - hrvatski narod u slobodnoj domovini.

ARHIPELAG BUDAK

MILE BUDAK - RATNO ROBLJE

O Budakovu romanu *Ognjište* pisalo se toliko, da je kasniji njegov rad ostao donekle zaboravljen. Kao da su ocjenjivači iscrpli riječi pohvale o piščevu talentu, pa ne mogu ništa nadodati ili kasniji Budakovi radovi nemaju toliko veze s *Ognjištem*, pa kritičari ne mogu povezati sudove o *Ognjištu* s mišljenjem o novijim radovima pisca ili pak *Ognjište* toliko nadvisuje sve ostale radove, da kritika jednostavno prelazi preko drugih djela. Razlog šutnje vjerojatno se nalazi u svim trima spomenutim činjenicama. Kritičari su možda nekritično postupali prilikom izlaska *Ognjišta*, htijući naći u tom romanu čitavoga pisca, a kasniji njegovi radovi opovrgli su to mišljenje, pa su ocjenjivači ostali iznenađeni. Međutim Budakova djela u cjelini odaju pisca svjetskoga mjerila, koji je mnogostruk u svojim izlivima, umjetnički jamačno nejednak, ali u pogledu ocjene Budaka kao pisca sva djela dolaze gotovo podjednako u obzir.

Pisci svjetskoga glasa dali su doista ponajviše jedno, rijetko dva djela, po kojima ostaju u trajnoj uspomeni naroda i književne povijesti, a napisali su i drugih djela, koja u sjeni onoga velikoga, redovno ostaju zaboravljena. Možda je takav slučaj s Budakom, pa su neki već spomenuli, da njegova djela poslije *Ognjišta* imaju sasvim sporedno značenje. S obzirom na piščevu duhovnu fizionomiju mogu međutim sporedni radovi biti presudniji, dajući mogućnost da po njima uspješnije zagledamo u bit glavnoga djela. S toga stajališta treba ocjenjivati novija Budakova djela, pa ćemo u njima naći jednako životnih elemenata kao u *Ognjištu*.

Poslije reprezentativnog romana *Ognjište*, te goleme epopeje naših poslijeratnih prilika u *Rascvjetanoj trešnji* izgledalo je, da će Budak odahnuti. Preko očekivanja u jednoj godini dobili smo ratnu kroniku pod naslovom *Ratno roblje* s podnaslovom *Albanski križni put austrougarskih zarobljenih časnika*. Djelo je napisano davno, u vrijeme prvoga svjetskoga rata (1916.), pa prema tome spada u Budakove prve radove većega obujma. Iako kasno dobili smo eto i mi Hrvati isječak iz ratnih strahota, u kojima smo sudjelovali ne iz daleka, nego svojom krvlju, živcima, majčinim uzdasima i plačem osirotjele djece. Bilo je djela, u kojima su iznesene strahote i optužbe (Krleža), ali nekako

---

(Izdanje *Matice hrvatske*, Zagreb 1941., 2 sveska)

sa stanovitim tedencijama, dok u Budakovoj ratnoj kronici nalazimo izloženu bijedu, u kojoj zapravo ne znamo, gdje počinje krivnja jednih i nevinost drugih. To je more bijede po kojemu jednako plivaju lađe pobjednika i pobjeđenih. Remarque i Barbusse ostaviše iza sebe snop optužaba, a Budak u istom predmetu napisa kroniku patnje, gdje ne znamo, koga bi trebalo proglasiti krivcem. I Budak je strahovito optužio luđačku megalomaniju srpske soldateske i austrougarski nemar za svoje zarobljenike (sv. I. str. 153-154), ali u svemu tomu ne gledamo toliko gorčinu stradalnika koliko tragediju naroda, koji je bez svoje države bio prisiljen propatiti nadčovječansku bijedu, ne znajući za koje dobro i u čiju korist tolike žrtve. Neki su narodi ispunili tim svoju državljansku dužnost, ali ne osjetiše slatkoću bola za domovinske ideale, jer su doista stradali za račun drugoga, a ne zbog vlastite domovine. More bola i patnje toliko je istaknuto u ovim knjigama, da pisac jedva luči pripadnike raznih narodnosti, nego ih sve promatra kao žrtve i supatnike. Vrhunac žrtava i ljudske bijede nalazimo u izvanrednom odlomku "U britkoj gladi i soliki", za koji ne možemo reći, je li jači po refleksijama ili dublji po bijedi.

U Budakovoj ratnoj kronici nalazimo neobično jake odlomke po umjetničkoj kvaliteti. Uz spomenute stranice "U britkoj gladi i soliki" nalazimo sjajne karakterizacije dobrovoljca Oskara (sv. II. str. 111.), dobrovoljca Pere (sv. I. str. 58), snažnu antitezu domovina-obitelj (sv. I. str. 149, te sv. II. str. 129 -130). Kroniku *Ratno roblje* treba shvatiti u njenoj književnoj vrsti, da odatle možemo zaključiti na ostale umjetničke značajke. Kako nema strogo određenih junaka, ne može se govoriti o jedinstvu radnje, zatvorenim cjelinama i snažno provedenim karakterizacijama. To je u pravom smislu riječi kronika, gdje su mjesta i vrijeme ulijevali piscu u nekim zgodama jaču snagu stvaranja, dok drugdje pratimo nizanje događaja, koji jednostavno povezuju jače istaknute momente. U ovim knjigama nalazimo jednu značajku, koja je važna za Budakovo stvaranje s obzirom na stil. U ovoj kronici stil je stegnut i Budak prelazi brzo, ali snažno preko pojedinih momenata. To je dobrim dijelom plod vrste, u kojoj je napisano *Ratno roblje*, međutim izgleda, da je to uopće značajka tadašnjega Budakova pisanja, jer se ne razlijeva ni kod takvih događaja, kod kojih je kasnije ispisivao čitave stranice. Makar i bilo takvo pisanje uvjetovano vrstom ovoga djela, čini se, da bi Budak u vrijeme pisanja *Ratnoga roblja* jednako pisao o predmetima, koje nalazimo u romanu *Rascvjetana trešnja*. Ovo je trebalo istači, jer je od važnosti, kad se bude ispitivao Budakov stil i način koncipiranja radnja, gdje se očito vidi razvoj: u početku je bio škrt u riječima, a kasnije sve više dobivao na širini.

Ma kako sudili o ovoj ratnoj kronici, ona se uklapa u Budakovo stvaranje i ostat će svježa, jer ne možemo ostaviti knjigu, dok je ne dočitamo, marno prateći geografsku kartu, kuda se kretalo tijelo njena stvaraoca. Ne može se reći, da je piscu za stvaranje ove knjige dostajalo samo obilje riječi, jer su

osjećaji tobože bili i previše jaki, jer osim sjajno pisanih stranica nalazimo u ovoj knjizi i takve odlomke, gdje je trebalo umjetnički stvarati, a ne samo kroničarskim redom izbrajati događaje. Njen sadržaj vezan je s našom zemljom, s našom prošlošću u tolikoj mjeri, da to nije obični događaj sporednoga značaja, nego dio historije našega čovjeka i naroda.

MILE BUDAK - NA VULKANIMA

Ovaj je roman potpuno zbunio javnost, koja o njemu reče malo - gotovo ništa. Po sadržaju kritičari ga nisu mogli smjestiti u Budakovo stvaranje, mnogima ostade tajna, većini će to i ostati, a o stilskim karakteristikama ne htjede nitko govoriti nemajući jasan uvid u njegov sadržaj. Budak je ovim romanom iskočio iz obične svoje književne putanje. Pred očima nam lebdi fantastičnost bliza Karlu Mayu, a u Budakovim djelima naučeni smo pipati stvarnost, koju proživljava bar jedan dio naroda ili nas ta stvarnost dodiruje i graniči s našim iskustvima. Toga ne nalazimo u ovom romanu. Umjetnik nas je bacio čudnim zaletom mašte na vulkansko područje, među tajanstvene vitezove još tajnovitijeg Reda, kojemu se ne zna osnivač ni upravljač, a ta historija opet završava strahovitim erupcijama razgnjevljenih vulkanskih utroba, koje su nekako srdito stavile poklopac na povijest mržnja, osveta i razmimoilaženja među braćom na vulkanskom području.

Sadržaj romana vrlo je jednostavan. Na vulkanskom tlu nalazi se skupina neobičnih ljudi tajnovito unovačenih, koji imaju uzvišene ciljeve, a njima upravlja nevidljiva ruka Vođe, koji se među braćom ne pojavljuje, nego preko svoga odabranika Janka. Ovomu je palo u dužnost, da tu skupinu ljudi raznolikoga značaja i porijekla odgoji i pripremi za velike zadaće. Janko se doista trudi, ali teško uspijeva, jer se među braćom nalazi takvih, koji se teško pokoravaju slozi, skloni su spletkarenju, a što je najgore, našao se zao duh po imenu Stožina, koji je stavio među braću smutnju na taj način, što se htio istaći kao vođa čitave skupine, ne priznajući pravoga Vođe. Roman se vrti na antitezi Janko-Stožina. Prvi je utjelovljena dobrota, savjest, posluh i skromnost, pa hoće produhoviti braću te putem samozataje i svladavanja povesti konačnoj pobjedi. Janka je postavio Vođa na taj položaj, pa mora snositi terete glavara družbe, dok ga Vođa ne skine. Družba ga nije birala, pa ga ne može ni ukloniti. Janko strpljivo nosi jaram teške službe, a braću puti, da se pokoravaju propisima Reda. Ovi bi se nekako pokoravali, da se među njima ne nađe Stožina, koji nagovara braću protiv Janka. Janko tobože nije uspio kao glavar družbe. Previše zahtijeva od braće i umara ih prikraćivanjima u duhovnom i tjelesnom pogledu. Nije bilo teško naći sumišljenika, kad se radilo, da se družba oslobodi

(Izdanje *Matice hrvatske*, Zagreb 1941. 2 sveska)

propisa. Stožina je htio na razne načine ukloniti Janka, uvjeravajući družinu, da će Janko upropastiti Red, pogotovo ako nastavi strogim mjerama, kako je to Janko provodio. To su mu bili razlozi, zbog kojih se digao protiv Janka i s tim je izlazio pred braću prilikom snubljenja istomišljenika. Stvarni uzrok njegove oporbe bilo je častohleplje. Stožina se naime htio istaći kao jedini i bogodani vođa Reda. On je svoje nazore jednostavno formulirao na ovaj način: "Oprostite mi, no mi moramo čovjeka odgajati drugačije, nego se je to dosad činilo. Što će njemu neko oduhovljavanje života, kad ruje po zemlji i u zemlji?! Mora se odgajati za život, kakav jest i kakva ga mora živjeti! Nema tu mnogo sanjarenja, mnogo prenemaganja o kojekakvim zrakoplovnim mislima i burgijama. Zemlje, zemlje, prijatelju, toga se moramo držati, a pustiti s mirom nebo i njegove nepoznanice". (sv. I. str. 235.).

Uz ovaj sukob, koji čini okosnicu radnje, prislanja se tužna i vedra povijest Marialbe i njenih sestara. Zapravo Marialba služi ovdje kao veza među zavađenim taborima, a ujedno je čvorište romana, oko kojega se zapliće i odpliće mnogo sitnih epizoda. Marialba s Jankom i svojim zaručnikom Markom predstavnici su idealizma, čiste ljubavi i nesebičnosti nasuprot Stožini, Filipinu i drugovima, koji su shvatili život kao kratkotrajno uživanje, koje treba do kraja iskoristiti. Ovdje se mora istaći, da je Budak orisao još jedno idealno žensko biće u osobi Marialbe, koja ide u red visokih ženskih likova iz *Ognjišta* i *Rascvjetane trešnje*.

Radnja je romana prema tomu mršava, a pisac je napisao djelo od kojih blizu šeststotina stranica. Bez sumnje ima u djelu života, mnogo unutarnjih spletova, ali se možemo upitati, da li rasplet radnje nije postao trom, kad se razvukao na toliko prostora? Budak se u novijim djelima znatno raširuje. To je neosporna činjenica. On piše roman-rijeke, gdje su labave veze pojedinih odsjeka s glavnom radnjom. Međutim Budak ima dragocjeno svojstvo, kojim opsjeni čitaoca, da ne misli, kako je odnosni odlomak od male važnosti za glavnu radnju, toliko je sugestivno ispričan. Jednom riječju Budak zna razvijati dijalog. Značajno je, da udaljivanja od glavne radnje nastaju pravo na mjestima gdje majstorski razvija razgovor. Budakovi dijalozi dvostrukoga su sadržaja: razvija ih kod ispitivanja ženskih tipova, i ovi redovno nemaju veze s glavnom radnjom (sv. I. pogl. 5.). Drugi su psihološka razglabanja te refleksije o kojem licu ili momentu s glavne radnje na način Dostojevskoga (sv. I. pogl. 7.). Ovi zadnji dijalozi ne pomiču radnju, ali su potrebni, dok kod prvih dobivamo dojam, kako se Budakov talenat umjetnički čudesno poigrava hrvatskim izražajem. Umjetnički jest, ali malo na štetu razvoja glavne radnje. Budak je doista prvak dijaloga čitave naše književnosti. Nije mjesto, da se ovdje proučava struktura njegovih dijaloga, ali neka bude nešto rečeno. Poznato je, da u književnosti postoje načini gotovo tehničke prirode, kako će se pomicati radnja i razvijati dijalog. U tom su bili majstori kojekakovi pisci sladunjavih i

avanturističkih romana u srednjem vijeku. Osim toga može se dijalog razvijati na temelju vanjskih elemenata osoba i radnja, da zapravo ne znamo čemu dalje odvijanje i da li postoji unutarnja nužda za neka opažanja, kod kojih osobe nastavljaju razgovor. Susrećemo i takve dijaloge, koji se približuju običnome razgovoru bez umjetničkih oznaka. Taj dijalog može biti besprijekoran, ali kad ga uzmemo na samo, teško ćemo u njemu osjetiti ijedan stvaralački srh. To je samo nekoliko primjera, kako se dijalog može razvijati, da umjetnički ne znači mnogo. Budakovi su dijalozi daleko od toga. Oni su sami po sebi umjetnički biseri. Ipak se mora primijetiti, da uvijek nemaju stroge veze s glavnim radnjama. Odatle kod Budaka razlijevanje radnje. Poželjeli bismo, da se stegne i ograniči na glavni tok događaja, ali to može ostati samo naša želja, jer je Budak eminentno analitik duša, pa odatle sporedne epizode i druga razglabanja. On će dakako ostati umjetnik svoje vrsti. Možda će na taj način biti vjerniji svojim najdubljim umjetničkim pobudama.

Budak je umjetnik u ovom djelu kao i u ostalima. Sjajne karakterizacije Stožine, Janka, Filipina, Skijaša, Velečasnog te Marialbe dovoljno su jaki dokazi, da pisac još stvara svježe umjetničke likove. Više nego to u ovaj čas zanima nas duhovna atmosfera ovoga romana. Koliko je poznato, Budak još nije otvorio prozor na ovom svom tajanstvenom domu. Javnost može tek nagađati iz kakvih je pobuda niklo ovo djelo. Bezuvjetno je ovo, tako se nadamo - autogeografsko djelo, najintimnije povezano s veoma važnim odsjekom piščeva života. Ako je to istina, djelo je najživotniji Budakov rad, jer je nastalo u vremenu, kad je pisac proživljavao teške kušnje u radu za najuzvišenije ideale pokreta, koji je odlučio sudbinom jednog naroda. O tomu pokretu laička javnost imala je posve drugačije mišljenje, a u ovom djelu naziremo i tmurno naličje. Svakako žalosno poglavlje iz velike borbe i dokumenat ljudske slabosti kod svih velikih podhvata. Još jedna nepoznata stranica iz stradalničkoga života umjetnika Budaka. Je li ovo možda opravdanje i građa za javnost, da potakne pokoljenja, da pravo ocijene slabost boraca i nepoznate zgode velikoga sukoba? Mislimo, da je pisac htio dati tumačenje svega toga, uvjeren, da mora dati opravdanje, jer bi naraštaji mogli krivo suditi o pojedinim ljudima. Vjerojatno će knjiga izazvati ispit savjesti kod svih učesnika, spomenutih u ovomu romanu, pa će se možda tek tada moći ispravno ocijeniti žalosna digresija divne borbe za oslobođenje. Prerano bi bilo izazvati pisca, da dadne tumačenje ovoj knjizi. Bolje da nam ga uopće ne dadne, jer će oni, kojih se tiče, razumjeti pripovijedanje i promisliti o značenju njegova sadržaja. Preko lijepih snova, idealnih nagađanja o ljudima i velikom pokretu ovom knjigom prebačena je tamna koprena, da se vidi sva ljudskost naših idealnih napora. Ostvarenja ideala veća su od svih tamnih epizoda iz vremena teških napora. Ne znam, jesam li ovim refleksijama bio izvedljiv, jesam li uopće pogodio, smisao knjige, ali smo zahvalni Budaku umjetniku, da nam je pružio još jedan isječak svoje bogate umjetničke i životne stvarnosti.

RASCVJETANA TREŠNJA

Budakov književni lik zaokružuje se i dobiva približno završne forme i formalno i sadržajno. *Ognjište* i *Rascvjetana trešnja* granice su u kojima se kreće i ujedno dva najsnažnija djela dvaju svjetova, koje proučava, analizira i pretače u svojim djelima. U obim djelima život je otkriven do posljednjih zakutaka, razgolićena je umjetno skrivana pozadina i seoskog i gradskog života. Budak u doslovnom značenju riječi u životu, namjerno se baca u nj ma u kojem obliku bio on, gleda ga bez suzdržavanja i opreza, drago mu je, da može iznijeti događaje, koji mimo nas prolaze nezapaženi. Nije teško onda pogoditi njegovo shvatanje književnosti i umjetničkog stvaranja, ali bi se prevarili misleći, da je namjerno njegovo naprezanje, usilovano guranje i neumjetnička tendencija, naprotiv život mu je duša, spontano provaljuje u njegovim djelima, jer ga kao umjetnik gleda otvorenim očima i na njemu okolina stavlja vidan trag. Vitalističko shvaćanje književnosti posebno socijalno u njegovim je djelima i iskrsava u najjačoj mjeri. Pred ovakovim djelima naša kritika na svršetku prošloga stoljeća slavila bi slavlje, a Jakša Čedomil kliktao, da se našao pisac, koji živi u svome vremenu, u svome narodu, u gorućim pitanjima i pravom kovitlacu suvremenog života. I opet treba reći, da ovo nije namjerno prekopavanje i škakljanje suvremene često i pikantne pozadine, nego je izlijevanje duše i doživljaja kakove može imati samo duboki umjetnički genij.

Svježa je još uspomena na *Ognjište*, da ne bismo odmah upali u napast ispoređivanja najnovijega djela s njim. Ne vjerujem, da bi se došlo do naročitih zapažanja takvim uspoređivanjem, jer su svjetovi posve različni, može se samo reći, da Budak zna eto i drugu stranu života - život višega sloja ljudi i njegovo snalaženje u gradu. Korisnije je praviti neke zaključke s obzirom na razvoj talenta nego se upuštati u ispoređivanja. Možda će se doći na taj način do interesantnih zaključaka s obzirom na piščevu umjetničku fizionomiju i mjesto u suvremenoj hrvatskoj književnosti. S ovim opažanjima lakše ćemo razumjeti Budakova djela, ali će ipak biti bolje dati ih na kraju analize posljednjeg djela.

Rascvjetana trešnja je simboličan i mekan naslov za strahovitu tragediju, koja se odvija u romanu, pa taj naslov smatramo kao lijep liječnički povez

(Izdanje *Matice hrvatske*, Zagreb 1939.)

ogavne rane. Jednako kao u *Ognjištu* ni ovdje nema velike radnje ni zapletaja, što više, malo je i mršava, a ipak je roman u cjelini neprekinuta dinamika života. To je sudbina Budakova stvaranja i karakter njegova shvatanja romana. Dragan Bojanić, sin seoskog bilježnika radi žene napušta oficirski stalež, teškom mukom gura se kroz život prije rata i poslije rata, a žena posve drugog karaktera i odgoja pada sve dublje najprije zbog svoga lošeg odgoja, a kasnije da spasi osiromašenu porodicu. Dragan je radi žene mnogo pretrpio, pronevjerio u državnoj blagajni, samo da ona može živjeti na visokoj nozi i napokon ubio ljubovnika svoje žene Dujmovića i dopao zatvora, gdje svršava svoj život. Njegova žena Zlata bijaše naučena na velegradski i posve sumnjiv život, pa je tim upropastila Dragana, koji je morao radi nje praviti nedozvoljene poslove. Taj brak bijaše nesretan, jer se sastalo nespojivo - neke vrste morganatski brak, i to ih oboje survalo u propast. Njihove su duše preporođene i međusobno podijeliše gorčinu života na kraju životnog puta. Oko ovog kostura nanizane su epizode, a u čitavu se radnju zabio svojom egzotičnom pojavom seoski lički prosjak Petar Blažević, anđeo čuvar Bojanićeve porodice dok ovaj u tamnici ispašta prestupke. Epizodne radnje, usko vezane s glavnim nosiocima radnje, nevjerojatno žarko osvjetljuju glavne karaktere. Zapravo bi ovi bez sporednih radnja ostali tamni i nerazumljivi. Panorama života data je u pokrajnim radnjama, te se roman zbivanja, gdje je piscu oko palo tako reći slučajno na Bojanića i Zlatu. Kao pendent *Ognjištu* ovdje vidimo gradski život u čitavoj širini i dubini. To je život Zagreba prije rata i poslije rata. Tu se odvija mnogostruki život raznih staleža, koji redovno izmiče običnom oku izloženoj nekoj fatamorgani, da je gradski život ravan i monoton poput gradskog asfalta. Ipak je pisac našao mnogo šarenila i raznih tragedija. Imamo unutra panoramu šegrtskog života, filozofiju prosjaka i kažnjenika, zapažanja o sudu i sudovanju, odvjetnicima, prizor razvojačenja po Narodnom Vijeću u Zagrebu, novinarima kao sredstvu novčane plutokracije, viđenim privrednicima kao "rodoljubima", novčarima i raznim direktorima, koji za svoj novac najčešće kupuju dragocjene stvari kao dušu i poštenje itd. Zbir ovih opisa ispada jako i prejako crn i težak, pa se tako odrazuje i na glavnim licima. Dragan Bojanić nosi tragičnu krivnju u duši, ali ta je povećana i životnim okolnostima. Majka je htjela od njega napraviti gospodina te utrnula seosko ognjište i otišla s njim u grad. U kadetskoj školi lijepo napreduje, pa i kao časnik, ali susret sa Zlatom mijenja mu životni put. Ostavlja vojništvo, gdje nije htio zatajiti hrvatstvo kao njegov kasniji suparnik Dujmović i traži namještenje, samo da može ugoditi Zlati, koja je naučena na bogat život. Postaje detektiv, poreznik, konačno i podvornik, jer mu život ne daje mogućnost da zadovolji ženu učini pronevjerenje. U svim tim mijenama doživljava poniženje i razočaranja. Bogati mogu i smiju sve a siromasima je samo dan zakon. To je iskusio posebno kao detektiv, gdje mora progoniti siromaka zbog nekoliko cjepanica, a ne smije dirnuti u visoka društva - zapravo bludništa - sve po nalogu starijih. Mnogostruki su uzroci njegove

tragedije. Nenaravan brak ponajprije, jer je njegova Zlata više odgovarala novčaru, koji može zadovoljiti njene hire, no tragedija izvire najviše iz njegova karaktera. Sam je u četvrtom dijelu romana dao uzroke svoje katastrofe. Bojanić je pošao u grad, no tamo se izgubio, jer nije znao u gradu sačuvati seosku nepovjerljivost, bio je i tamo dijete i propao, dok je ljubovnik njegove žene Dujmović pošao u grad da osvaja, a nadaren bješe oštrim laktovima pa se i snašao. Bojanić se oženio te upropastio i sebe i ženu, a Dujmović stekao miraz oženivši Srpkinju, premda je morao djecu prepustiti njenoj vjeri i često zatajiti osvjedočenje.

Razočaravši se u ljudima, dođe u otvoren sukob s negdašnjim drugom Dujmovićem, koji ga guli, iskorišćuje i napokon hoće ga rastaviti od vlastite žene. Zlata se već digla moralno i ne može to podnijeti, i kad je ovaj naziva bludnicom, Dragan ga ubija. Dolazi u zatvor i tamo svršava kao sušičavac. Dok je on tamo, Zlata se nalazi vani kao žrtva vlastite prošlosti, a sada dragovoljna žrtva za Dragana i obitelj. Ona je prije svojim životom, u društvu sa svojim sestrama dovela Dragana do raspeća, a sada se ona nalazi na ponorima. Opkoljuju je novčari (Wetter i dr.), da joj tobože pomognu, ali ona premda je na rubu propasti, odolijeva, pomalo se diže znajući, da je ona kriva Draganovoj sudbini. Dragan ostaje do kraja žrtvom prilika i žene. Ostavši uvijek s djetinjom dušom zapao je u vrtlog kajišara i pauka i nastradao. Ostao je uvijek seoski čovjek duše i srca, a Dujmović su i njemu slični bili račundžije i laktaši, pa se i snađoše. Odatle njegova teška sudbina, a kao da nad svim tim lebdi piščeva misao o nepremostivom jazu među selom i gradom te ljudima u njima. Prijelaz u grad može samo uz cijenu gubitka seoskih vrlina. Ta misao nije izrečena ali svakako sugerirana.

Nasuprot teškoj sudbini Bojanića stoje kao njemu protivnici bogati Dujmović, Wetter i čitavo društvo grada. To su ljudi bez srca i duše, koji iskoristiše njegovo stanje upropastivši njega, ženu i dijete. No tu iskrsava kao anđeo čuvar lički prosjak Petar Blažević, koji spašava obitelj Bojanića u najtežim časovima, a u romanu se osjeća, kao da je on opomena svim građanima, da sretni život ne sastoji u novcu, nego u ličnom zadovoljstvu i pomaganju drugoga i napokon selu, u kojem i on želi ostaviti staračke kosti.

Ovo je ukratko sadržaj romana, koji je preširok, da bi se mogao sažeti dovoljno jasno u nekoliko redaka. Ali zato možemo veoma dobro shvatiti karakter glavnih lica, koji su razrađeni u najmanjim sitnicama. Bojanić je tragično lice romana u svim žilicama i protagonisti jednoga nazora na svijet. Neslomiv i nesavitljiv u nazorima i načelima propao je, ali je sačuvao poštenje i slobodu. Živući od srca uzeo je za ženu stvorenje, koje mu je najmanje odgovaralo, ali zbog toga nije očajavao nego podnosio. Razočarao se u životu okoline, ova mu je oskvrnula i bračnu postelju, ali nosi svoju tragediju do kraja

i za njega nije važno, da li će radi ubijstva Dujmovića biti obješen ili osuđen na tamnicu, njemu je glavno, da se zna, kako je do toga došlo. U svom obrambenom govoru na sudu diže se nad svom okolinom i pravnim zakonima, koji zapravo štite zločince. On je i triumfirao nad okolinom, premda lično nije uživao slavu pobjede kao ni Zlata, koja umire dignuvši se upravo nevjerojatno visoko, ali srce joj puče zbog sina Željka, koji dopade zatvora samo radi svoga poštenog držanja i kao žrtva šegrtskog zanata. Zlata je skrivila propast Dragana, ali se kasnije digla i preporodila te pri kraju romana ne vidimo međusobnog optuživanja nego uzajamno snošenje muka osjećajući, da je jedno drugome krivo.

Roman nema pravoga raspleta, kakav se očekivao, da naime sve završi u selu, jer se takav završetak očekivao pri kraju trećega dijela, kada sve spopada želja za selom. Bojaniću se ne izreče osuda u romanu i kao da ne vidimo njegova triumfa, kakav obično očekiva svijet, premda je u obrani već doživio svoju pobjedu. Zlata umire, sin Željko prispijeva u zatvor k ocu, kći Slavica ide u sklonište časnih sestara, a majka u Dom milosrđa. Završetak romana upravo je tragičan, taman i mukao kao udarac željezne klade. Premda su Zlata i Dragan lično triumfirali, završetak je skrajnje pesimističan barem našim profanim očima. Bojanić je sa Zlatom lično osvećen, uvjerio je okolinu o svojoj nevinosti i na kraju dao tračak optimističnog gledanja na život, ali okolina to ne može posve razumjeti. Njihova duša pobijedila je zakone i oni se nadaju poboljšanju čovječanstva. Da je roman svršio općom srećom, ne bi imao ovoga dojma ni umjetničke uvjerljivosti kao u ovom slučaju, gdje zlo još nije sasvim svladano. Bojanić kao i Zlata i pred smrt gledaju svijet kroz cvat rascvjetane trešnje, ali svijet mu ne da, da uživa u gutanju cvjetnih latica, nego mu podmeće otrov od kojega umire, ali s nadom, da sve nije uništeno, svijet se može popraviti.

Uzevši roman kao cjelinu s umjetničkog gledišta, može se promatrati u mnogostruku vidu. S obzirom na glavne karaktere ne može se ništa prigovoriti, jer su potpuno osvijetljeni i potpuno izrađeni. To vrijedi posebno za Bojanića kao najtragičnije lice. Zlata podsjeća na Budakov način stvaranja ženskih uloga u *Ognjištu*. Zlata nije dakako Anera, ali je njena psihologija tkana na isto brdo kao i Anerina. Naime Budak kod ženskih lica često zapada u skrajnost. Zlatu je moralno duboko spustio, a onda opet visoko digao, i kao što joj je prije sve polazilo za rukom, tako se sada sve urotilo protiv nje. U tome postupku Budak nema srednje mjere, premda ni Anera kao ni Zlata ne prelaze granice psihološke mogućnosti, one su pače vjerojatne i uvjerljive, ali se opaža u piščevoj inspiraciji sklonost ovakovim ekstremima. Kao da pisac previše zalazi u dušu lica pa ga nehotice previše pokaže nama. Umjetnički medaljon Zlate doista je uspio zbog ljudske prisnosti i konkretnosti. Patnica i grešnica došla je do izražaja i ona je sigurno najljudskije biće romana, dok je Dragan više refleks

društvenog poretka, redovno bez inicijative osim pri kraju romana. Zlata je više dinamička i djelatna, a Dragan pasivan i zaturen te prima udarce. Zlata je jaka u griješenju, ali još viša u priznanju i ispaštanju. Pojava staroga Blaževića u romanu podsjeća nas upadno na romantičku tehniku pisca, koji su ubacivali čudna lica, redovno tajnovita, koja su rješavala nemoguće zaplete ili pak zaplićali radnju. Bojanić ni sam ne zna, kako se s njim susreo, ali ovaj seoski bazalo postaje njegovim dobrim duhom i nalazi se uz porodicu u kritičnim časovima. Piscu ne možemo ubrojiti u grijeh metodiku romantika, koji su uvlačili u roman takova lica zbog pokretanja radnje, jer Blažević doista ne utječe na tok radnje, ne spasava jezive i bezizlene položaje, ali je svakako romantičan malo njegov prvi susret s Bojanićem u noći. Slučaj nije isključen, da se i tako nešto desi, ali kao da umjetnički nije do kraja opravdan. Velim samo njegov ulazak u roman, to jest susret s Bojanićem, čini se romantičan, jer kasnije postaje realno biće, istina još uvijek nejasno, ali mnogo drukčije nego kod romantičnih osoba, za kojih sudbinu doznajemo tek na svršetku radnje. Bazalo Blažević otkrio je svoje karte ranije, kao prepreden prosjak nije sve izvratio, a to nije ni važno za tok glavne radnje. On je u romanu svijetla točka, prozor iz gradske tame u seosko svijetlo i mir, oštar kontrast gradskim lihvarima i bezdušnicima.

Tehnika Budakova romana razlikuje se od svih naših pripovjedača. Kod ovih se osjeća opća tendencija razbijanja radnje u više pripovijedaka, ponavljaju na više mjesta ista ili slična lica ne usuđujući se dati zatvorenu romansku cjelinu. Oni se udaljuju od klasičnog poimanja romanske kompozicije, dok Budak drži osnovnu cjelinu jednom radnjom, ali ovu radnju razlijeva i razbija epizodama. Tako se i njegova tehnika nešto udaljuje od uobičajenog shvatanja kompozicije i približuje francuskom romanu. U toj razlivenosti i širini radnje često se gubi oštar obris glavnih lica te Budak instinktivno naginje krajnostima kao kod Zlatina karaktera, a to se dade tumačiti riječima jednoga lica iz romana da jedino karikatura podaje pravi lik života. Budak ne daje karikature, ali češće kod karaktera ode u skrajnost, da nam bude relijefniji. Budakova romanska tehnika jedinstvena je u našoj književnosti i lično njegova. Ima i stilskih osebina. Dok drugi pisci lakom riječi prelaze preko događaja i lica Budak postojano kopa i vrti izrazom po karakteru. Taj način uvjeri nas često o izražajnoj virtuoznosti, ali negdje i zamara te njegov klimaks i antiklimaks nije uvijek sretne ruke, jer izražavanje istoga pojma ponavljanjem sličnih izraza djeluje kao da nije našao pravoga izraza. Novina ovoga romana i značenje te mjesto u našoj novijoj književnosti mora biti posebno istaknuto. Češće se jadikovalo da poslije Šenoe nemamo pisca, koji bi obuhvatio moderni život Zagreba. Ovo je djelo majstorski riješilo i to pitanje. Šenoa je dao stari, patrijarhalni Zagreb, a Budak novi poslijeratni, Zagreb koji je sišao s gornjega grada u Ilicu. Dao je sliku hrvatske metropole u

vrijeme, kad je pala u nesretni konkubinat s istočnjačkim srpskim mentalitetom te se tragika i loše posljedice toga zajedništva osjeća kroz čitav roman. Teško je, kad naši ljudi moraju makar i svojom krivnjom žrtvovati dušu i tijelo krštenu i nekrštenu kapitalu. Napokon ovaj je roman pokazao čitaocima bogatu piščevu paletu i razuvjerio malovjerne, da Budak ne može dati djelo ravno *Ognjištu*.

MILE BUDAK

Četvrto desetljeće našega vijeka ispunjeno je u hrvatskoj književnosti književnim radom Mile Budaka. U tom razdoblju ni o jednom piscu naše književnosti nije toliko govoreno i pisano kao o njemu. Budak je gotovo zasjenio svoje književne drugove i snagom svoga talenta pred javnošću jednostavno gurnuo u pozadinu sve druge pisce. To će vremensko razdoblje u našoj književnosti biti nazvano Budakovim književnim razdobljem. Opsegom svoga književnog rada Budak je to zaslužio. U razmaku od deset -jedanaest godina izdao je ništa manje nego deset knjiga novela i romana, među kojim se knjigama nalaze dva romana od četiri sveska. U našoj književnosti to je izniman slučaj, uzevši u obzir i one pisce, koji su pred strahom rane smrti stvarali neobično brzo i uspješno (Šenoa). Budak je odjednom i nenadano zavladao našom književnošću. Prije svoje četrdesete godine života, dotično prije 1930. godine, taj pisac nije imao upadljivu književnu prošlost. To vrijedi, dakako, za javnost, jer je Budak počeo pisati u ranoj mladosti, samo nije mogao svoja djela redovito tiskati. Neprilike u njegovu životu nametale su mu dugu šutnju. Stoga ne možemo pratiti njegov književni uspon.

Rodivši se u Lici (Sv. Rok) god. 1889. napustio je Budak kao dijete rodni kraj. U Zagrebu počinje njegovo intenzivnije djelovanje pred prvi svjetski rat i to oko uređivanja časopisa *Mlada Hrvatska*. Ubrzo iza odslužene vojne obveze morade Budak otići na ratište, gdje je podnio sve patnje ratnika: od ranjenog vojnika do smrtonosnih oboljenja, strašan put zarobljenika preko Srbije i Albanije i, najzad, zatočeništvo u Italiji. Poslije povratka u domovinu Budak je nastojao dovesti u red svoj teški život, koji je onako idilično započeo pred rat. Razdoblje od povratka iz ropstva, pa do 1930. godine, kad su izašle prve njegove novele, može se smatrati pripremnim vremenom za budući rad, jer je u tom razmaku trebao obazreti se na svoju književnu prošlost, staložiti bogate događaje iz života i odrediti program za budućnost.

Kad se Budak malo pribrao, počeo je izdavati redom zbirke novela i romane. Sudbina je htjela da opet prekine svoje djelovanje, jer je morao

Predgovor knjizi Mile Budak: *Izabrane pripovijesti*, *Matica hrvatska*, Zagreb 1943.

napustiti domovinu, nakon što je lički podnio udarac željeznim štapom, kojim mu je bila namijenjena smrt od strane ljudi, koji su se bojali njegova pera i mišljenja. To je bilo 1932. Izbivajući opet nekoliko godina u inozemstvu u vrlo živom radu oko uspostave hrvatske države, Budak se vraća u domovinu, da obogati hrvatsku književnost djelima, u kojima je sadržana životna mudrost čovjeka, koji je mnogo vidio, patio i iskusio. Od godine 1938. do godine 1941. izdao je Mile Budak sedam-osam velikih djela. Toliko djela mogao je izdati u tako kratkom razdoblju pisac, koji je neprestano radio, dozrijevao, a izdavao djela onda, kad su mu prilike dopustile. Sudeći po godinama, kad su djela izašla, kod Budaka možemo razlikovati tri razdoblja: mladenački rad, razdoblje od 1930.-1932. i napokon od 1938.-1941. godine. Gledajući umjetnika iznutra i na vrijeme, kad su pojedina djela nastala u mašti pjesnika, zaključujemo, da je Budak bio u neprekinutom zamahu dozrijevanja i stvaranja. Javnost je osvojio kao zreo književnik, koji je davno prije osjetio elementarnu potrebu stvaranja i oblikovanja života.

Pogrešno je u svakom slučaju dijeliti književnost na odsjeke prema neknjiževnim pojavama. Na taj način sastavljamo ili rastavljamo književne pojave, koje idu skupa ili ih treba dijeliti, prosuđujući ih čisto književnim mjerilima. Ako se postavimo na stajalište, da je književnost jedan oblik života, onda ne ćemo pogriješiti, rasčlanimo li je na razdoblja prema pojavama, koje su presudno djelovale na život umjetnika i uopće na književnost. U tom slučaju umjetnici su postali nosiocima jednoga oblika života, kojemu su obliku dali umjetničko ruho. Ukoliko nisu svjesno stvarali prema nametnutim modelima, ono se ipak odrazuje vremensko gibanje i mišljenje u djelima i zgodama, koje su pisci uzeli vlastitim slobodnim izborom i pod uplivom unutarnjih književnih potreba. U slučaju Mile Budaka i njegova književnog djelovanja mora se potpuno primijeniti vitalističko shvaćanje literature, jer njegovo djelo možemo razumjeti do kraja samo onda, ako vjerujemo, da je umjetnost odraz života jednoga naroda u određenom vremenskom razmaku, jednom riječi, ako je stvaranje umjetnika samo jedan način, kako se može manifestirati život. Ta okolnost mora se pobliže protumačiti, da bolje razumijemo odakle Budakovu djelu tolika popularnost, a djela imaju i veliku umjetničku vrijednost.

Ako se jedan dio Budakove književničke popularnosti može pripisati činjenici, da je on i politički borac, to se mora nedvojbeno utvrditi, da u njegovim najboljim književnim djelima nema neumjetničkih tendencija, koje bi bile na štetu umjetničkoj vrijednosti djela. Što se u Budakovoj osobi sastao pisac i političar nije njegova krivnja nego sretna slučajnost.

Snažan odraz Budakova književnog djela na javnost dolazi od činjenice, da se on javio u vrijeme, kad su neki jači pisci počeli sumnjati u snagu hrvatskoga naroda i njegovu prošlost. Rat i poratna pobrkanost pojmova doveli

su do toga, da se počelo dovoditi u sumnju mogućnost hrvatskoga narodnog i političkog preporoda. Književni ekspresionizam imao je naličje, po kojem se moglo zaključiti, da ekspresionisti nisu zadržali dodir s narodom, nego se zapleli u tuđa mišljenja i zaboravili na vlastite narodne vrednote. Tomu su mnogo pridonijele političke nedaće i uzaludna napiranja hrvatskoga naroda, da osigura sebi najnužnije preduvjete za politički život. U takvom času izdao je Budak svoje novele *Pod gorom* (1930.), koje su u početku ostale malo zapažene, a kad je pisac nastavio sa sličnim radom, osjetilo se osvježenje hrvatske književnosti, pa je javnost vidjela, da to nije literatura, koju su vikli čitati u zadnje vrijeme, pače da nije literatura kakvu su davali pisci rođeni u Lici, koji su također opisivali taj kraj. Čitalačko općinstvo osjetilo je ispravno da se u Budakovu djelu krije neobično snažan zov za zaboravljenim snagama i izvorima nepresušnim narodnog bića i energije. Bijaše to povratak k selu i seoskim ognjištima, vječnim čuvarima narodnih predaja. Političke stranke i programi već su prije to isticali, ali se ne nađe umjetnik, koji bi umjetničkim perom obradio taj predmet. Budak je to učinio bez svijesne namjere, da u svom djelu bude tumač političke stranke, što više, bio je daleko od stranačke političke struje, koja je to propovijedala. Sam od sebe i na svoj način došao je do predmeta, kojega nalazimo u njegovim radovima.

Ideološka osnovica naše književnosti prije Budakove pojave bijaše zatrovana koječim, a najviše književnim utjecajima i idejnom smetenošću u svijetu. Ekspresionizam je to nosio sa sobom kao svoju nužnu baštinu. Odatle u književnim djelima krajnja rezignacija, književnici i umjetnici postadoše vjesnici naše nemoći i umiranja. U tom času javlja se reakcija, koja je došla sama od sebe, nešto povezana s političkim događajima iz godine 1928. ili 1929., ali ipak spontano i sasvim na književnom polju, bez ikakve teoretske priprave ili predradnja. Budak je jednim zamahom dao nov književni pravac, koji nazivam modernim realizmom.

Bit modernog realizma sastoji se u poniranju umjetnika u svoju zemlju, narodne predaje i narodna vjerovanja. Pisci toga pravca imaju veoma uske veze s domovinskim krajem i prebiru po tlu rođene grude, skupljajući najbitnije značajke naroda i zemlje, bez sladunjavih primjesa starih realista ili umišljenih romantičkih realista. Moderni realisti gledaju svoj narod kroz njegove slabosti i prednosti, ali na taj način, da u njemu nalaze nužne preduvjete daljeg opstojanja. Usprkos svim teorijama, koje su kod nas ovladale književnošću iza prvog svjetskog rata moderni realizam posegnuo je za sitnim narodnim običajima i shvatanjima, koji su po mišljenju modernih realista jednako vrijedni kao bilo koji međunarodni pojmovi, a u političkom i narodnom smislu jedino mogući osloni za napredak i političku borbu. U sadržajnom pogledu moderni realizam znači vraćanje k sebi, povratak svom kraju i ognjištu. U čisto umjetničkom pogledu znači iskreno doživljavanje umjetnika, koji stvaraju na

osnovu elemenata, koje nose u sebi, a ne pod utjecajem stranih mišljenja, poprimljenih i naučenih, ali ih nikada nisu proživjeli i osjetili kao svoje. Odatle modernim realistima veći stupanj neposrednosti i jači upliv na općinstvo i šire narodne slojeve.

Budakovo književno djelo jednako je bogato opsegom i unutarnjim životom. On je skladao pjesme od rane mladosti i poslije se kadkada javio po kojom pjesmicom. Toj vrsti književnosti ipak nije posvetio mnogo vremena. Glavni je Budakov rad na polju romana i pripovijetke. Manjim svojim književnim prinosima u povremenim časopisima prije i poslije prvoga svjetskoga rata nije privukao pažnju čitača. Istom kad je izišla zbirka novela *Pod gorom*, kritika se osvrnula na djelo kao na novost u književnosti. Godine 1931. izlazi Budakov roman *Raspeće*, a 1932. roman *Na ponorima*. Oba ova romana preradio je pisac, spojio, proširio i izdao pod imenom *Rascvjetana trešnja* (1939.). Godine 1933. izlazi druga zbirka novela pod imenom *Opanci dida Vidurine*. U drugom razdoblju svoga rada izdao je Budak za redom roman *Direktor Križanić* (1938.) i svoje remek-djelo *Ognjište*, a godinu dana kasnije prije spomenuti roman *Rascvjetana trešnja* i zbirku novela *Na Veliki Petak*. Godine 1940. izdala je Matica hrvatska roman *San o sreći*, a godine 1941. *Ratno roblje*, pa romane *Na vulkanima i Musinka*. Društvo sv. Jeronima izdalo je izbor Budakovih novela pod naslovom *Vučja smrt* (1941.). Neki Budakovi radovi prevedeni su na strane jezike, a u najnovije vrijeme izašao je na njemačkom jeziku najbolji njegov roman *Ognjište*.

Zbog lakšeg pregleda, imajući pri tom u vidu idejnu pozadinu djela, možemo podijeliti Budakove radove u dva dijela. U prvu skupinu spadaju djela, u kojima je Budak opisao svoj rođeni kraj Liku: *Pod gorom, Opanci dida Vidurine, Ognjište, Musinka* a u drugu skupinu djela raznolikog sadržaja: *San o sreći, Ratno roblje, Na vulkanima, Rascvjetana trešnja, Direktor Križanić, Na Veliki Petak*. U zadnjoj skupini djela ima ratnih uspomena, političkih i društvovnih satira, životopisnih odlomaka i t.d. Kritika je to davno zapazila i odmah sudila, da je Budak kao književnik najjači, kad opisuje svoju Liku i lički život, a među svim djelima istaknu kao najbolji ne samo Budakov književni rad, nego uopće kao najbolji naš roman - njegovo *Ognjište*. Podjela na dvije skupine ima opravdanje, samo se ne smije previše marno provesti i tako odijeliti jedna djela od drugih, jer su napisana od istoga pisca pa nužno imaju međusobnih veza i srodnosti. Kako će se kasnije vidjeti, Budakovim stvaranjem dominira jedna ideja i misao, koju možemo pronaći u svim njegovim većim književnim radovima.

Glavno Budakovo područje, iz kojega je crpio građu za svoja djela, jest Lika i lički život. U tom kraju našao je pisac bogat seoski život, koji je opet nošen idejom, koju Budak ističe u svakom svom djelu: snaga sela i seoskog

života, koja se ispoljuje u obitelji, ognjištu, djeci i uopće potomstvu. Obitelj je prastanica svakoga života, iz nje dolazi narodu pomlađenje i napredak. Svi drugi oblici života osim seljačkoga: život radnika-beskućnika, intelektualca bez veze sa zemljom, činovnika lišena stalnog praga i kućne vatre nemaju iskonsku snagu, nedostaje im čvrst temelj da budu osnovica života jednoga naroda. To su sekundarne pojave na prvotnoj osnovi - na selu i seoskom ognjištu. To su oblici života, koji su vremenski došli kasnije, kao popunjenje društva i u neku ruku služe stožernim oblicima života na selu. Narod i državu nije moguće zamisliti bez sela i seoske obitelji, stoga je besmisao pomišljati na neki narod, koji bi se sastojao od činovnika, radnika ili intelektualaca. Bila bi to umjetna tvorevina bez primarnog temelja, koji sačinjava zemlja i njen posjednik. Ideja o seoskom ognjištu toliko je ojačala u Budakovoj mašti, da spontano zaključujemo iz njegovih djela na pomisao, kako je to njegovo mišljenje iskustvo povijesti, posvjedočeno i dokazano bezbrojnim primjerima, gdje su države i narodi propali, kad su izgubili osjećaj za potrebu primarnih narodnih stanica: za ognjištem sa zemljom i obitelji na njoj. To pak uvjerenje pojačano je iskustvom, da su svi drugi staleži nestalni i slabi, a koliko su se održali, to je došlo samo utjecajem sela i seoskog etosa. Čim su se neseoski oblici života potpuno otkinuli od svoga izvora, naglo su propadali, pogotovo kad su se izrodili zbog prezira onih oblika života, koji jamče pravi život i izdržljivost. Budak je, na koncu, zaključio, da su svi drugi oblici života znatno zatajili u pogledu očuvanja narodne samobitnosti. U odsudnim časovima, narod su spasavali oni, koji su srasli sa zemljom i ognjištem, koje nije utrnulo kroz nekoliko stoljeća. Ako bi ono ugaslo, ozbiljno bi se dovelo u pitanje opstojnost naroda.

Misao o seoskom ognjištu, zemlji, obitelji, najjače je došla do izražaja u zbirkama novela *Pod gorom* i *Opanci dida Vidurine*, i to baš u pripovijestima, po kojima su ove samoodržavanjem na komadu zemlje, vidi se iz novela "Zemljice majko!" i "Jolino oranje". To je grčevita borba za elementom, koji daje životne sokove, množi potomstvo i čuva narod. Ove misli bile su fragmentarne misli i javnost je zaželjela, da tu misao vidi obrađenu u većem djelu, gdje će biti zgusnuta ideologija iz raznih novela. Budak je zadovoljio želje, stvorivši svoje životno djelo - roman *Ognjište*. U tom romanu imamo pisca i čovjeka u punini, sa svim njegovim mislima i stremljenjima.

Misao o ognjištu, selu i potomstvu prožela je i ostala Budakova djela, koja se obično dijele od romana *Ognjište* i od njegovih novela iz ličkoga života. Ta misao povezala je čitav Budakov rad u jednu cjelinu, i tu trebamo promatrati s ovoga gledišta, da izbjegavamo krivim zaključcima o višoj ili manjoj vrijednosti pojedinih djela. Gdje je Budak obrađivao samo osnovnu svoju misao, tu su radovi ispali reljefniji i sugestivniji. Gdje je obrađivao druge ideje, a na osnovne se osvrtao posrednim načinom, t. j. pomoću drugih životnih

pojava i ideja, tamo nemamo jakosti i dojmljivosti kao u prvima. Da misao bude jasnija, pogledajmo stvar na primjerima. Roman *San o sreći* nema na oko nikakve veze s idejnom osnovom *Ognjišta*, ali u daljim izvodima, opažamo da je i u tom djelu obrađen pojam o preduvjetima za savršen obiteljski život. Roman *Rascvjetana trešnja* doima nas se kao široka panorama poslijeratnog meteža, u kojem razni novčari i došljaci upropašćuju narod, od kojega živu, ali iza toga opažamo i nešto drugo. Tragedija Dragana Bojanića dolazi od toga, što je ovaj napustio selo, a grad smatrao uljepšanim selom. Uopće čitav roman kao da će završiti na selu. U ostalom Bojanićeva majka tumači nesreću svoga sina otrgnućem od sela, a i njena je tragična krivnja u činjenici, što je utrnula vatru na svom ognjištu. U drugom dijelu romana čitamo zanosan hvalospjev ognjištu i seoskim predajama. Na koncu u roman se uvukao seoski mudrac - prosjak Blažević, koji spasava, koliko je moguće, sve unesrećene i vuče ih u selo, da ih tako otme gradskoj oluji. Kako se vidi, opsegom najveći Budakov roman toliko je ispunjen mislima o seoskom ognjištu i seoskom životu, kao da je pisac htio iznošenjem gradskoga života pokazati, kolika je snaga sela i seoskih navika. Pisac je pošao drugim putem, da dođe do istoga cilja kao u *Ognjištu*.

Videći Budakove osnovne misli, koje su došle do izražaja u gotovo svim njegovim djelima, nije teško odrediti piščeve temeljne smjernice i bit njegova stvaranja. Budakovi su pogledi usmjereni prema selu i seoskom životu. Tamo je našao najjači poticaj za svoje stvaranje, a radovi iz drugih područja ili upotpunjuju osnovna nagnuća ili su ostali na rubu njegova sveukupnog djela. Kod ocjene djela tu činjenicu treba imati na pameti u slučaju redanja djela po njihovoj umjetničkog vrijednosti. Selo je bilo i ostat će Budakovo izlazište i konačno odredište. Snaga njegova talenta začela se na mitu o selu i razmahala na mislima u iskonskoj snazi seoskih navika i poimanja. U tom je osnovna moć Budakova talenta. S toga stajališta moguće je razglabati razne njegove idejne poglede, što je kritika dijelom učinila, pišući o njegovim seoskim tipovima, ženskim likovima, seoskom životu u djelima i t.d.

Ne zna se, da li je Budak stupio u književnost s nekim tendencijama i izgrađenim pogledima o idejnim strujanjima u hrvatskoj književnosti zadnjih desetljeća, ali je nedvojbena činjenica, u književno-historijskom pogledu veoma značajna, da je njegovo književno djelovanje palo u vrijeme, kad je trebalo hrvatske snage oživjeti i vlastitom narodu pokazati, gdje se nalaze najzdraviji sokovi života. Sa čisto umjetničkog gledišta vrijednije je, kad je piščev idejni pravac određen spontano, bez mnogo domišljanja, ali ma kako bilo, Budakova djela iz seoskoga života ostaju najboljim njegovim književnim ostvarenjima, a u presjeku naše nove književnosti znače preokret i program. Nasuprot književnosti i piscima, koji su razotkrili, pa i u umjetnički uspjelim radovima, naše mane i slabosti, dolazi Budak koji čarobnim štapićem pokazuje

na mjesta, gdje se nalaze lijekovi za obnovu i uskrsnuće naroda. Jednim zamahom hrvatska književnost je okrenula drugim smjerom. U našoj književnosti s imenom Mile Budaka i njegovim umjetničkim djelom vezano je čitavo književno razdoblje, koje nazvasmo modernim realizmom. Budak je povratio književnost na putove narodne samostalnosti, pokazao mlađim piscima, kojima je to trebalo reći, da će snaga njihova talenta sinuti u nepatvorenom sjaju samo onda, kad budu najtjesnije povezani sa životom, u kom su u većini slučajeva rođeni i odrasli, a to je život naših sela i pokrajina, kako je shvaćen i oblikovan od većine hrvatskoga naroda.

Izlazak Budakovih novela *Pod gorom* značio je tih ali snažan proglas i prosvjed - proglas za novu književnost i novo gledanje na narod a tihi prosvjed protiv loših izdanaka ekspresionizma i pisaca, koji su zdvojili i nagoviještali umiranje. Poslije Budakovih radova pojavljuje se mnoštvo pjesnika i pripovijedača, koji se okreću prema rođenoj grudi da tamo nađu utjehu i put za dalji rad. Nije slučajno nastao u tridesetim godinama razmah tako zvane "lirike grude", a pripovijedači se dadoše na opisivanje svojih krajeva i sela. Danas imamo književnost i pisce, koji pospješiše procvat realizma, u ovom slučaju modernog realizma, kojemu na čelu stoji začetnik i najveći predstavnik tog pravca - Mile Budak. Ovo nije dovoljno uočeno od naše kritike iz jednostavnoga razloga, što Budak nije pisac književnih manifesta, a kritika je promatrala njegovo djelo samostalno i odijeljeno od stvaranja drugih pisaca i općeg razvoja naše književnosti. Doista, Budakovo stvaranje znači u vezi s našim najnovijim književnim nastojanjima nov pokret u lijepoj knjizi, koji je po svojim zastupnicima dosta jak i plodan: Alija Nametak, Sida Košutić, Mara Švel-Gamiršek, Vjekoslav Kaleb i t.d. To su sve pisci s regionalnim značajkama kao i Budak, stvaraoci nejednaka talenta, ali jednake prirode i nagnuća. Svima je nekako na vrhu jezika, da istaknu naše skrivene snage na selu, u najmanju ruku da pokažu selo kakvo jest. Budak je pak najizrazitiiji zastupnik misli, da je selo praizvor narodnih snaga i uspona.

Na sreću Budak nije bio pripadnik političke skupine u Hrvatskoj, koja se zvala seljačka stranka, pa odpada pomisao, da ga je ta politika iznijela na površinu. Sticajem prilika Budak je bio političar, ali ni u koliko njegovo djelo nije dobilo značaj političkog programa kratkotrajne prirode. Njegovo djelo živi i živjet će od čistih umjetničkih vrednota, koje su utkane u ideje, nikle u njemu samomu i nose njegov izvoran pečat. Kako je Budak u isto vrijeme političar i pisac, to mu još više povećava značenje. Ako je ideologija njegovih djela pridonijela znatan udio kod stvaranja hrvatske političke misli i države, to nije njegova krivnja, nego genijalan spoj političara i umjetnika, s kojim se piscem priroda uspješno poigrala i dala spoj kakav rijetko susrećemo u svjetskoj književnosti. I u slučaju da je Budak namjerno pisao onako, kako je pisao, i to njegovo pisanje odgovorilo našoj političkoj stvarnosti, opet to nije manjak u

njegovu talentu, nego znak vidovitosti umjetnika, koji je u svojim djelima poput vrača gonetao sudbinu i budućnost svoga naroda.

Budak je samo nastavio svijetle predaje čitave naše književnosti, koja je bila usko vezana s povijesnim i političkim razvojem hrvatskoga naroda. Ne može se niti napisati iscrpna povijest našega naroda, puštajući iz vida naše književnike, koji su u stopu pratili dobro i zlo svojih sunarodnjaka. Još jedan dokaz, kako je čitavo hrvatsko nastojanje i razvijanje u svim pravcima i granama išlo uporedo i popunjavalo se. Hrvatska književnost bila je odraz naših patnja i ponosa. Tamo od Starčevića, Šenoe, Harambašića, Matoša pa do Budaka vidimo kod svih pisaca neobično jako saživljavanje s našom povijesnom stvarnošću. Svako političko razdoblje imalo je književnog predstavnika, koji je u umjetničkim tvorevinama dočaravao ono što jest i ono, što bi moralo biti. Budak je do sada zadnja karika u tom neprekinutom lancu pisaca-vidovnjaka, koji su pratili naše zbivanje i koje je genij hrvatskoga naroda od vremena do vremena i prema potrebi izbacivao na polju književnosti. Svjetska književnost ima takvih primjera, a hrvatska lijepa knjiga ima eto sretan uzorak, kako je ona bila i u novije doba ogledalo narodne sudbine. Hrvatski pisci i književnici ugradili su svoj talenat u opće narodno stvaranje i pridonijeli u području književnosti kamičak u riznicu naših dobara. Prema tome književno stvaranje nije izvanvremensko i izvanzemaljsko lutanje po nepoznatim sferama, nego krvavo iživljavanje najuže svoje okoline i narodnih zbivanja. U takvom stvaranju pisci su najiskreniji, a svakako i najumjetničkiji, jer u svojim djelima daju intimniji dio sebe i svoga naroda. Kod hrvatskih pisaca opažamo, da su znojnim licem tražili sreću domovine i nastojali njene radosne i žalosne časove ovjekovječiti. Stoga su podlijegali političkim utjecajima svoga vremena, opisivali časovitu Hrvatsku. Oni su nastojali učiniti besmrtnim jedan dio povijesti, ali u tom nastojanju nazrijevamo traženje vječne Hrvatske. Na taj način i Budakovo stvaranje ima karakter traženja onih elemenata, od kojih će trajno narod živjeti. On je to našao u seoskom ognjištu, koje se neprestano obnavlja po djeci, a ova ne dopuštaju, da se vatra utrne i ugasne život osnovnih stanica hrvatskoga naroda.

Gledajući iz te perspektive stvaranje književnika Mile Budaka, ne može se ostati kod tvrdnje, da su njegova djela regionalistička i fragmentarna poput svakoga djela, koje je pisano u realističkom žanru, makar to bilo u modernom realističkom duhu. Pisac je uzeo isječak života, da na njemu pokaže trajna načela, koja su širega značenja i prirode. Spoznaje izvučene iz komadića stvarnosti postaju sveobuhvatne i opće. Na taj način i Budakovo stvaranje po svojim idejnim osnovama postade univerzalnim. Njegove ideje o selu, ognjištu, rađanju naraštaja nisu samo lički pojmovi, shvatanja priprostih ličkih majka, nego su to misli, na kojima bi morao počivati san i stvarnost o trajnoj Hrvatskoj. Traženje sveopćega u pojedinačnome, nalaz čitave zemlje u jednom njenom

dijelu, čitanje besmrtnosti u kratkotrajnim pojavama to je smisao Budakova pisanja.

O Budaku kao piscu rečeno je dosta u hrvatskoj i stranoj kritici. Njegova su djela prešla granicu domovine uz osvrte raznoga karaktera, ali neke tvrdnje ne bi bile dovoljno obrazložene bez gornjih napomena. Pred nama je već gotov pisac, s brojnim djelima i dokazalima o svojoj vrijednosti i dubini. Taj umjetnik još nije završio svoje poslanje kao književnik i mislilac, pa ni o njegovu radu nije kazana i nije se mogla izreći posljednja riječ. U njemu sigurno dozrijevaju zameci daljih djela, koja će sigurno biti izraz naših osobnih težnja i općih hrvatskih želja. Koja god misao bude oplođena njegovim perom, uvjereni smo, da će to i opet biti dokaz o njegovim nastojanjima, da našim životnim snagama dadne dostojan umjetnički oblik.

Mjesto da opravdam izbor novela u ovoj zbirci, ovo nekoliko riječi neka bude popratnica radovima pjesnika hrvatskih nadanja i ostvarenja, snaga i vedrine.

POČETAK BUDAKOVE LIČKE EPOPEJE

Romanom *Kresina* [1] počinje Budakova lička epopeja. Njegove dvije zbirke pripovjedaka, romani *Ognjište* i *Musinka* mogu se smatrati prikazom ličkog života, koji ne ćemo do kraja razumjeti, ne povede li nas pisac unatrag, da se vidi, kako se je oblikovao i nastajao taj život. Da je najnoviji Budakov roman predradnja izašlim romanima iz ličkoga života, možemo zaključiti iz napomene u uvodu romana *Kresina*, gdje pisac ne isključuje mogućnost, "da je možda i među mojim već objavljenim djelima koje, koje spada na ovaj grozd". Sama objava roman-grozda o Kresojića soju zapanjuje fantastičnim zamahom Budakova književnog stvaranja u času, kad su neki nagovještali konac njegova književna rada. Pokazala se opravdanom tvrdnja, da izlaskom prve knjige Budakovih novela godine 1930. svršava jedno razdoblje hrvatske književnosti, a počinje drugo, koje nazvasmo modernim realizmom.

Po prirodi svoga nadahnuća Budak je pisac, koji nema unaprijed određene oblike djela. To je dokaz spontanosti i oznaka neobično jakog piščeva stvaralačkog zanosa. Stoga Budak upozorava čitatelje, da nije siguran, hoće li se njegov roman-grozd o Kresojića soju oploditi, kako je navijestio, ali je sigurno, da ćemo dobiti niz romana, u kojima će biti dat život jednoga narodnog sloja. *Kresina* je početno djelo roman-grozda i pod tim vidom treba ga ocjenjivati. Premda će svaki roman biti zasebna cjelina, mora se primijetiti, da će neke epizode iz *Kresine* jamačno biti teško ocijeniti s umjetničkog gledišta, ako se ne drži na umu, da je ovo početni roman. Jasno se naime vidi, da je pisac u ovom romanu "bacio oko" na neke osobe: Joso, Tomo, Srđen, Kika, koji će vjerojatno u budućim romanima biti nositelji daljnjih radnja, a predugo zadržavanje na Kresinovim gospodarskim osnovama umaralo bi bez pomisli, da se u ovom romanu postavlja građa za roman-grozd o Kresojića soju. Bez podrobnog opisa temeljnih zadružnih misli i bez minuciozne izradbe protagonista Kresojića soja ne bismo bili u stanju potpuno razumjeti buduću umjetničku nadogradnju.

S Jadrom Vrkljanom, zvanim Kresinom, počinje galerija Budakovih književnih ostvarenja i Kresojića loza bit će nosilac jednoga načina života i

---

1 Mile Budak: *Kresina*, *Matica hrvatska*, Zagreb 1944.

shvaćanja. Možda će to shvaćanje imati karakter općenarodnog poimanja, ako ne i univerzalan značaj. Kresina Vrkljan je tip čovjeka, koji živi u starim navikama graničarskog života, gdje je bitno ovo: "sve je prolazno osim zemlje i ognjišta na njoj. Treba to znati i voljeti, milovati i predano ljubiti bez štednje, pa se onda ne trebaš nikad ništa bojati, jer ti je korjenje u zemlji". Stoga je Kresini prilično sporedno, što se događa u svijetu, njemu osobno ne smetaju najstrašniji povijesni vihori, koji okrznuše Granicu, bilo to Napoleonovim nasrtanjem, bilo dodirom s francuskom revolucijom ili mjesnim čarkanjem na granici Bosne. Znade, da mora slušati, boriti se za cara i davati za žrtvu članove svoje zadruge. Ipak je uvjeren, da će se loza očuvati uprkos svim burama, koje otkidaju granje s njegova debla. Zbog toga Kresina nastoji gospodarski i moralno unaprediti zadrugu. Uz to časno vrši dužnosti prema zemaljskim gospodarima, koji nestaju, a zadruga se održava. Razumljiva je njegova žalost, što se s novim vremenom pojavila težnja za diobom zadruga. Boli ga slučaj diobe u veljbabinoj zadruzi i ne može čuti izraze "moja krava", "moj lonac", koji izlete pojedinom članu zadruge, jer to nedvojbeno pokazuje, da će nekada do diobe doći. Kao pametan čovjek gospodari u zajednici prema svomu predviđanju. Kad je pak došao zakon, koji je dopuštao diobu, Kresini je bilo jasno, da je došlo doba, koje on ne može preživjeti. On se doista ruši pod teretom novoga vremena i novih shvaćanja mlađarije. Ipak blaženo umire, jer za njegova života nije došlo do rasipanja u zadruzi, a gotovo čitava obitelj bijaše na okupu kod njegove smrtne postelje.

Nasuprot Kresini, kojemu je sasvim naravno, da je graničarska zemlja careva i da njeni sinovi moraju ginuti za cara, stoji njegov sin Joso, predstavnik mlađega pokoljenja, koji bez suzdržavanja tvrdi, kako je ovo zemlja naša, a ne careva. Prošlo je mnogo vremena, dok je mladi naraštaj došao do toga osvjedočenja. Neprekidno podavanje u krvi bez određenog ideala, za koji taj danak ide, val Francuske revolucije dopro je i do granice, preporodni zanos odrazio se nešto u graničarskim zadrugama, a rat s Mađarima i apsolutizam naučiše graničare, da razmišljaju o svrsi svoga vojničkog života i borbe. Plovan im je tumačio zrinsko-frankopansku bunu, pripovijedao je o ratu Hrvata protiv Mađara, o Hrvatskoj izvan Granice i cijepanje hrvatske zemlje, sve to nije ostalo bez ploda. U početku je prosti graničar bio u neprilici s obzirom na pojmove o narodnostnom pitanju, gdje se govorilo o "svomu", a ne carevu, dok se u zadrugi nije smjela čuti riječ "moje". Kasnije je pitanje postojalo jasnije: radi se o borbi naroda za vlastitu grudu. Stoga se graničari ne će tući i razbacivati kosti po bojištima, a da ne misle o nagradi sa strane cara. To je dalo misliti i samomu Kresini, koji odkresa lovinačkom kapetanu, da je car Hrvate "nagradio" apsolutizmom za njihovu vjernost. Rat s Mađarima naučio je graničare, da se više ne bore, jer car zove, nego jer treba čuvati Hrvatsku od nasrtaja. To je bila velika spoznaja, jer su graničari osjetili jade banske Hrvatske

kao svoje boli i došli do uvjerenja, da je "car granicu zanemario, a banovinu izdao". Joso glasno govori, da su poslije Boga tu sami ganičari. Čast caru, ali graničarska ognjišta su njihova "didovina", to je samo graničarsko i ničije više. Tako je iz bistrih graničarskih glava kroz mnogo krvi i patnja izronila hrvatska državna misao, koja je obuhvatala i hrvatske zemlje izvan Granice. Teškim iskustvima je ta spoznaja plaćena, ali je tu. Stari Kresina je živio po starim navikama, ali je grčevito čuvao zemlju i ognjište, dok je mlađe pokoljenje pokročilo dalje, tvrdeći da je ta zemlja s ognjištem njihova, da je to dio njihove domovine. Za tu domovinu oni će ginuti, ako tuđin posegne bilo za njihovim ognjištem bilo za njihovim kulturnim dobrom - jezikom.

Ove misli pisac je diskretnim načinom istakao, čuvajući se od političkog govora ili podmetanja visokih misli malim graničarima. Napose je zanimljivo poimanje graničara o raznim narodima: kukaveljima Talijanima, Francuzima, i Mađarima. Napoleonov dolazak u Hrvatsku odjeknuo je loše u dušama graničara. Tu je Budak pogodio povijesnu istinu, nasuprot brojnim mišljenjima, da je Napoleonovo cijepanje Hrvatske ostalo bez loših utisaka kod Hrvata. Čini se, da je u Granici ostalo u narodu pamćenje, da je Napoleon rastrgao hrvatske zemlje i narod je jedva čekao sjedinjenje.

Kako je Budak znao u splet povijesnih događaja uvrstiti stranice nepatvorene umjetnosti, vidi se iz jedanaeste glave, gdje obitelj Vrkljana očekuje dolazak vojnika s bojišta, da može uglaviti broj žrtava s njihova ognjišta. Tamnim i mutnim izrazima opšio je pisac lik Kresinova brata Perjasa, koji iz očaja postaje bestijalan prema svojoj ženi "bezditki" - Kaji Pavelić. Umiranje Kresine upravo je jedinstven primjer stvaralačke moći, tako da taj prizor osjećamo kao suton, kao rušenje prirode, jer umire velikan časti i ponosa, patrijarh zadruge i stvaratelj Kresojića soja. Ovaj završni akord u romanu ujedno je najbolja intonacija za daljnja djela o Kresojića soju.

Čitajući roman čovjek se ne može oteti dojmu, da je Budak u njemu htio prikazati stvaranje modernog hrvatskog nacionalizma. Kresinovi pojmovi o zemlji i ognjištu, plamene riječi Kresinova sina Jose, da je to ognjište naše i da ga treba krvlju braniti, predstavljaju dokument star stotinu godina o borbenoj hrvatskoj državnoj misli - kod narodnih slojeva, koji sačinjavaju kičmu hrvatskih zemalja. Primorska Hrvatska bješe kolijevka naše državnosti, kasnije se središte države prenosi na prekosavsku Hrvatsku, da u novijim vremenima hrvatska državnost nađe najbolje branitelje i revnitelje među kršnim gorštacima, koji su jezgra države po zemljopisnom smještaju. Hrvatska državna misao održava se u graničnim hrvatskim zemljama, a u Budakovu romanu hrvatska misao niče iz sredine hrvatskih zemalja. Narodna misao umirala je u graničnim zemljama pod utjecajem međunarodnih ideja ili je venula u saborskom glagoljanju, dok je puk središnjih hrvatskih zemalja čuvao

ognjište i dao pobudu za stvaranje vlastite države. Nije zgodno razvlačiti osjetljiva vlakanca umjetnikova tkiva i davati im politički smisao. Pisac romana *Kresina* duboko je proosjećao sudbinski put hrvatskoga naroda kroz povijest. Stoga su gornje misli dosta vjerojatne. Svakako roman *Kresina* pobuđuje na takva razmišljanja, pa je vrijedno zadržati se dulje na početnom romanu o Kresojića soju.

HAJDUK

Treće čevulja s roman-grozda o Kresojića soju

Nizom romana o Kresojića soju Budak je obogatio hrvatsku književnu problematiku i popravio propuste hrvatskih romanopisaca iz nedavne prošlosti. Ne možemo kriviti pisce zbog namjernih pogrešaka jer nisu znali pisati prema našim današnjim željama. Romasirali su jedan dio hrvatske povijesne zbilje na svoj način, prema shvaćanju svoga vremena, a mlađima namjenili, da nastave i upotpune njihov rad. Romanopisci su nastojali prikazati hrvatsku prošlost prema shvaćanju istaknutih predstavnika hrvatske političke, vojničke ili vjerske misli. Tako smo dobili djela, gdje su iznesena naša stradanja i zanosi, kako su se odrazili u misli i djelovanju nositelja hrvatske povijesti. Dobrom promatraču nije mogla izmaći činjenica, da malobrojni predstavnici još ne znače čitav narod, a u nekim slučajevima ne mogu biti tumačima pravog narodnog raspoloženja. Neki su se odmakli od želja i volje naroda i upravo po tome dođoše do imena i glasa. Koji su bili na liniji narodnog htijenja nisu uvijek mogli na sebi ponijeti značajke narodnog mnoštva. Tako je široki narodni sloj ostao bez svoga umjetnika. Znamo iz romana za hrvatske kraljeve i knezove, banove i biskupe, seljačke mučenike, ali nemadosmo romana, iz kojeg bi čitali prošlost i život pokrajina i njihovih stanovnika. Bez toga se osjeća praznina u našem poimanju narodne prošlosti. Predstavnici su naime otupili često oštar izraz narodne volje i ćudi, navrnuli na iskonske svoje osebine tuđinske navike i shvaćanja, a narodna duša nije bila na dosegu takvih utjecaja.

Stoga se narodni duh, nepatvoren i izvoran, može naći kod širokih narodnih slojeva. Koljenovići su idealizirani, a romantika ih je u mašti pjesnika prevukla koprenom umjetne svile, dok je puk po naravi prirodan i manje podesan za idealiziranje. Imamo dvije hrvatske prošlosti. Jedna je romantička, herojska, individualna, a druga realistička, krvava i kolektivna.

Mile Budak pošao je među priprosti narod, tamo dobio pobude i osnažio se pučkim shvaćanjem narodnog života i narodne prošlosti. Budak je tvorac i nosilac modernog hrvatskog realizma u književnosti, koji je doista

Mile Budak: *Hajduk*, *Matica hrvatska*, Zagreb 1945.

toliko stvaran kao tegobna naša prošlost i u jednakoj mjeri suvremen kao svaka narodna epopeja, u kojoj je došla do izražaja narodna predaja, koju je svaki pripadnik osjetio kao svoju osobnu i skupnu narodnu prošlost. Takve pisce narod zavoli kao svoje govornike, koji izvlače iz njihovih usta dugo nošene a nedorečene vapaje i usklike. Ovi su mogli ući u javnost samo preko književnih čarobnjaka, koji znadu i mogu dati narodnom osjećaju pravi vanjski oblik. Nije čudo da je Budakovo književno djelo shvaćeno kao odraz narodne duše, kao svojina svih naših narodnih pripadnika. Uspavani osjećaji i zaustavljeni događaji probili su se na površinu vanrednom snagom u Budakovim romanima. Nije bila potrebna riječ pohvale ili preporuke, djela su govorila sama od sebe. Budak nas je svojim romanima odveo ne u gradske ulice niti kulturna središta, nego prema zabačenim krajevima i neprohodnim šumama, gdje nalazimo neugašena ognjišta i vjekovima naslagana kamena, koja su oblikovala narodnu dušu i bila svjedokom, i danas živim, naše prošlosti, sadašnjosti, a bit će to i u budućnosti. Nikakvi nanosi ne mogu iskriviti pravi izgled tamošnje zemlje i ljudi koji su građeni prema tim prirodnim oblicima. Uljudba naglo mijenja obličje i pri svakoj promjeni gubi se po koja izvorna crta, dok je selo manje podvrgnuto užurbanim promjenama i više sklono podržavanju vlastitih prvotnih oblika.

Epopeja o Kresojića soju tomu je primjer i dokaz. Nosilac radnje je seoska zadruga sa svojim navikama i osebinama. I ta zadruga nalazi se u kraju kamo je najmanje prodirala bujica misli i promjena - u gorskom masivu Velebitovih ogranaka. Ta zadruga pripada području, koje je bilo predmet tuđinskih iskušavanja. Granica je poprište krvavih eksperimenata, koji su plaćeni životima tamošnjih stanovnika. Je li se mogao drugdje sustavnije razviti narodni osjećaj? Nije li narodni ponos morao prosukljati najjače u onom predjelu, koji je podnosio najteža iskušenja bez nagrade i spoznaje, da tu obitava čovjek, kojemu je svojstveno da ima svoju kuću, imetak i obraz. Narodni osjećaj nije se mogao izoštriti kod čovjeka, koji je živio od prošlosti ili vodio borbu za neke ustupke od strane tuđina, on je mogao postati jasan i određen kod ljudi, koji su se borili za najosnovnija prava čovjeka. Drugi su narodni pripadnici postizavali djelomične uspjehe, olakšali su osobnu i narodnu kob u nekim pitanjima, dok je zaboravljeni graničar u borbi za dostojanstvo čovjeka udario najkraćim putem prema konačnoj spoznaji o potrebi narodne slobode i države.

Kresojići su izdanak ovakvih predaka. Kresina gradi kuće i ognjišta, daje caru njegovo, a Bogu Božji dug. Podmirujući pretpostavljene, misli dalje na svoje pravo. Kad mu država nije dala to pravo, onda Joso Kresojević otvoreno nastupa kao zastupnik narodne volje. Ne može narod podnositi samo žrtva i od toga imati samo zator i nezahvalnost. Odluka je tu, da više ne će dati svoja leđa pod tuđi teret, nego će misliti na svoj prag, na svoju sreću. Svaki

posao traži nagradu, a ako su graničari spasili carevinu, ne mogu za to zahvalno primati udarce i ropstvo. Stariji nisu došli do toga zaključka, ali mladi znaju ne samo za pravo čovjeka kao pojedinca, nego i za pravo naroda, koji se pošteno bori, a to mu se plaća crnom nezahvalnošću. U duši graničara sama od sebe vrcnu misao, da će se oni boriti dalje ne za tuđina, nego za svoju vlastitu domovinu..

Što je značilo biti u tuđoj državi vidi se iz slučaja "gospodina" Tome, koji je zbog robovanja tuđinu upropastio sebe i svoju obitelj. Nije našao uporište u vlastitoj domovini, jer je gospodario tuđinac, pa se morao povući iz vidika u svoj zabačeni kraj, da tamo od žalosti zagnjuri glavu u Opsenicu i uguši se. U vlastitoj zemlji morao je Tome bježati od žbira i doušnika, koji ga nisu mogli optužiti zbog nikakve pogrješke prema svome narodu i službeničkoj dužnosti. Bježao je samo zbog toga, jer je bio na putu tuđem napredovanju, smetao je spodobama, koje nisu znale za svoju kuću, domovinu i dužnost prema tim ustanovama. Tuđinska pakost nije se zaustavila na tom, da jednom poštenom čovjeku oduzmu službu, kruh i sreću. Tuđin je pošao dalje i pokušao oduzeti čovjeku dostojanstvo i čast. U Granici su sredinom XVIII. stoljeća uvedene batine za kažnjavanje i njemački jezik u službene urede i vojsku. Graničari su vršili svoje dužnosti prema državi, no kad se kojem vojničkom zapovjedniku htjelo dodvoriti i napredovati, onda je to postizavao udarajući na čast i obraz graničara. Uveli su batinjanje, pa je ta kazna toliko ozlovoljila poštene ljude, da su se odmetnuli u hajduke. Nisu ovi hajduci nikome oduzeli život ili čast, ali su morali živjeti i spasavati dostojanstvo čovjeka i koljena. Nisu se dali tući kiselim ljeskovačama za volju kakve podle duše ili na osnovu podmetnutih prestupaka. Mogu oni pogriješiti, ali za to ima pristojna i ljudska kazna, a ne da budu batinani i to od ženskih izroda kao u slučaju Nikole Kresojića - hajduka, po kom je Budakov roman dobio ime. Nikola je bio pravi potomak otresitog Jose Kresojića, koji je javno kudio neurednu upravu i nezahvalnost tuđinske države prema graničarima, samo što je Nikola "aruman, vilovit", ali i promišljen, pa kad nešto odluči, ide k cilju bez ustručavanja. Njemu su podmetnuli, da je prisvojio tuđu imovinu, i sada su ga čekale batine od strane kapitana Kehta, a izvršenje kazne povjereno je Kehtovoj milostnici Cuji Delač. To Kresojić nije mogao podnijeti, pa se odlučio za hajduke, osvetivši se prije na krivcu njegove nesreće - Ivanu Mrkobradi i njegovoj kući. Kad je to učinio, morao je ostaviti kuću, jer su na njega vrebali, a on ne bi mogao pristati, da on - unuk Kresine - primi batine zbog neučinjenog prestupka, a mogao bi izgubiti i glavu. Njegova je odluka čvrsta i neopoziva. Žao mu je, da mora ostaviti svoje ognjište. Još više ga boli što ide u društvo, o kom su imali loše mišljenje obični ljudi, premda tadašnji hajduci većinom nisu zlo činili. Ovi poštenjaci nisu krivi, da im se pridružilo i griješnika, koji su doista trebali iskusiti silu zakona. Narod je prave hajduke razumio i volio, jer su pošli

u hajduke iz poštenih namjera, a lopove nisu ni primali u svoje kolo. Hajduci su čuvali dostojanstvo čovjeka i svakome je graničaru "miliji ajduk s obrazom, neg kukavica s carskom medaljom i sabljom oko pasa". Iz tih razloga Nikola Kresojić više voli da ga smatraju ustanikom protiv cara i carevine nego lopovom. Nasuprot mišljenju nekih drugova, koji su se ponosili hajdučijom, Nikola je smatrao da je to "nesreća, ali koju treba nositi muški ponosno i dostojanstveno". Tako je učio Nikolu Kresojića stari hajduk Modrić, koji je opet čuo od bosanskog fratra, da se o hajducima svega govori i pjeva, ali pošten čovjek ne može htjeti "što nije pošteno i opravdano", makar bio hajduk. Koliko god Kresojić sebe osiguravao, da stupa u pošteno društvo, opet ga je obuzela neopisiva žalost: "Bio je više tup, obamro, nego žalostan". Kod svečanog primanja u hajduke Nikola otvoreno kaže harambaši Lazi: "Kad bi ja ima bolji i pošteniji put, ubije me Bog, ako bi došao među vas". Nikola je dakle morao u hajduke, pa stoga na njemu nema nikakve krivnje. Koliko su njegovi drugovi doista bili muževni, vidi se iz slučaja hajduka Josana Maričića, koji je u ludom času ubio mladog begovića u Bišću, no zbog toga ga toliko savjest pekla, da je ne samo vratio uzeti novac, nego se i objesio.

Da je Kresojića natjerala u hajdukovanje ljuta nevolja, može se razabrati iz svakoga njegova koraka, jer je uvijek navraćao prema kući, da vidi svoje ognjište i pomiriše kućni zrak. Dok je Tomo jednostavno napustio državnu službu i tako se uklonio mrskoj tuđoj ruci, Nikola je napadnut u osobnoj časti i dostojanstvu, pa je morao napustiti roditeljski prag i skrivati se po šumama. Dok je slučaj "gospodina" Tome vapaj zarobljene domovine za vlastitom državom, dotle je Nikolino bježanje u hajduke očajnički korak uvrijeđenog čovjeka, koji na taj način spašava dostojanstvo pred sramotnim zahvatom tuđinske države za osnovnim pravom svakoga čovjeka, Budakov hajduk nosi sa sobom djelić ljudske slobode kao amanet, iz kojega će proklijati neizmjerna želja za očuvanjem i dostojanstva čovjeka i narodne slobode. U tom leži opravdanje Nikoline odluke pri stupanju u hajduke.

Lik Nikole Kresojića ostat će trajna opomena silnicima, da čast treba spasiti pred nasiljem makar uz cijenu ogromnih moralnih i stvarnih žrtava. Ugnjeteni narod prisiljen je braniti se zadnjim sredstvima. Kad čovjek izgubi slobodu, kad ga tuđin otjera s ognjišta, preostaje mu špilja i duplja, iz koje će braniti zadnje ostatke slobode i ponosa. Sramota je za državu, da je čestite ljude stjerala u očaj i to u njegovoj domovini, na njegovom rođenom pragu. To je učinila tuđinska država s Granicom i njenim stanovnicima, ali ona je propala, a graničari su spasili čast i ponijeli u srcu neutaživu želju za slobodom i državom. To još nije bilo jasno u glavama graničara niti je izrečeno današnjim rječnikom, ali to razabiremo iz svake stranice Budakova romana. Pisac je majstorskim načinom predao pokoljenjima uspomenu na junačka vremena hrvatskoga naroda, kad ga je stranac doslovno gušio, ali se on nije dao uništiti,

a predstavnik toga otpora ne bijaše ni ban ni plemić nego nepismeni Kresojići ispod velebitskih stijena. Tim je došao na umjetničku povijesnu pozornicu sloj ljudi, o kojima se do sada nije mnogo govorilo, a sada doznajemo, da je sloj bio zapravo temeljna brana, da nije tuđin sasvim uništio hrvatskog čovjeka, a taj bezimeni puk je opet sa svoje strane pravio čvrsto zalede narodnim predstavnicima, koji su se borili pod povijesnim imenima. Njihovu borbu ne bismo mogli razumjeti bez te pozadine niti bi je oni mogli izdržati s premoćnim neprijateljem da nije bilo podrške od strane kremenitih seljaka, koji su na svoj način izdržavali borbu i potpomagali održavanje hrvatske misli.

Ove činjenice nameću se čitajući roman *Hajduk*, u kojem na prvi pogled nema znatnih političkih aluzija. Umjetnik je izbjegao izravnom govoru o tim pitanjima, da nam se jače nametnu iz samih činjenica. To je učinio umjetnik, jer stvarnost postavljenih pitanja glasnije govori od bilo kakvih riječi. Interes čitača zadržan je na fabuli i dosta upadljivim zgodama u karakteru Nikole Kresojića. Po nekim odlomcima romana dobiva se dojam da lik Nikole Kresojića nije psihološki dosljedan i cjelovit. Kroz čitav roman pipamo Nikolinu želju da se vrati kući, a kad je harambaša to dopustio prilikom vladine naredbe u tom predmetu, on je zaintačio da se ne vraća jer nema povjerenja u državne oblasti i njihovu zadanu riječ. Nikolin život zatrpan je i drugim zgodama, koje odlučno utječu na njegovu dušu i odluke. Oženio se djevojkom koju nije poznavao ni volio. Prevarili su ga dakle u osobi. Kad je Anica postala njegovom ženom, htio je raščistiti pitanje, kako je došlo do te prijevare i našao je krivnju u samoj Anici. Nije je nikada zavolio, jer je mjesto sestre Vranjice otišla sama za Nikolu. Anica pak nije imala ljubavi prema Nikoli, njegovim roditeljima a pogotovo prema Tominoj siročadi, koji su osobito bili na Nikolinoj brizi. On je opet tražio svaki put sastanak s nesuđenom Vranjicom, koja se udala za Martina Blaževića. Vranjica je odbila Nikolin prijedlog o bijegu u Dalmaciju i otimala se, ali je za njihove sastanke saznao Martin, pa Vranjicu isprebijao, a Nikolu u jednoj potjeri za hajducima i ubio. U Nikolu se bila zagledala i Marija veljbabe Jose, ali je udaše za drugoga. Anica je bila ponosna na Nikolino hajdukovanje i tražila od njega cekina, što je Nikolu strašno vrijeđalo. Tako Anica bježi iz pameti i srca Nikolina, ali i Nikola se udaljuje od nje, dok ona ne uteče s Pavlinom Japunčićem.

Anica je bila Nikolino osobno zlo, nesmirena i nezadovoljena ženskost, pa je morala doći u sukob s Nikolom: "Svakako su se svi slagali u svojim mislima, da je to njezino ludovanje hranjeno neistrošenom snagom i neispunjenim neutaživim željama i požudama razbuktalog ženstva u njegovu najgorjem bjesnilu i najvećem rascvjetu". Osim toga Nikola je bio zauzet datom riječi Vranjici Kresojić, koja je bila pobjegla za Ivanom Mrkobradom i tako nanijela sramotu kući Kresojića. Kad su pak Mrkobradi htjeli upropastiti Nikolu

i doista mu podmetnuli krađu, Vranjica je prokazala Nikoli pravoga lopova, zbog čega je Mrkobradi objesiše. Nikola je to osvetio i otišao u hajduke.

Napokon Cuja Delač. Ona je najviše odlučila sudbinom Nikole Kresojića. Cuja je kći narednika Mate Delača, koga ubiše hajduci. Njegova kći ostade na brizi rodbine i dospije kasnije u kuću satnika Kehta, gdje je od kuharice postala svemoćna gospodarica i primila na sebe dužnost, da daje batine graničarima. Na taj se način osvećivala za smrt svoga oca. Dijelila je nemilosrdno kisele štape i to je izazvalo bijes u čitavom kraju. Kresojić je razmišljao kako su graničari dobro živjeli s carevinom, no od kada su Hrvati za mađarske bune spasili carevo prijestolje, kao da đavo posijao među njima nemir: "Mi pobjedili buntovnike i spasili cara, a car i nas i buntovnike u istu vreću pa zaveže i sjedne na nas... Al eto još veće sramote: kad se mi graničari vratismo svojim kućama, iskrvavljeni i izmučeni svakim zlom i nevoljom, ono nas povali na klupu, dade nekakvoj babetini kisele štape u ruke, pa veli: Sad udri. Nisu dostojni da ih kažnjava muško za njihove nevaljanštine. Nek ih batina žena!".

Kresojić je rađe otišao u hajduke nego pod batine ovoj ženi. Ona ga je vrebala, ali on se osveti njoj. Zarobio je na putu i pokazao Kehtu i njoj, da hajduci mogu sve. Budući da je ona žena, ne učini joj ništa nego je puste kući. Cuja se držala veoma odvažno i konačno zamolila, da je prime u njihovo društvo. Učinila je to samo zbog toga, što se u njoj rodila sklonost prema Nikoli Kresojiću. Osvojila je Nikolina muževnost, a poslije toga nadođe i ljubav prema njemu. Nikola je uvidio, da je ona postala okrutna uslijed izvanrednih prilika u kojima se našla, a inače bi bila dobra žena u drugim okolnostima. Ipak on nije mogao popustiti, nego ju je otpremio u Gospić, a on nastavi hajdukovanje u ugodnom osjećaju, da je Cuja stekla lijepo mišljenje o hajducima, koji su otišli u planinu, da spase čast čovjeka. Tako je uz Anicu i Vranjicu pala u pamet Nikolinu i Cuja, o čemu Nikola razmišlja ovako: "I Cuja je bila pred njim kao neka teška i crna zadaća, koju mu je Providnost bacila na put kao kamen, no nije ni jednog časa pomišljao, da je ona sama sobom neka posebna pojava u njegovu životu. Ona je posve slučajno jedan trn u kruni, koja je spletena za njegovu patničku glavu, još prije nego je zinuo na svijet. Htio ga je otkinuti, jer je kao graničar, kao muškarac smatrao dužnošću, da tu ljagu opere i posegnuo je za njom, samo da je opomene i učini primjerom pokoljenjima". Kresojić je teško rasplitao ovaj čvor suprotnih misli, koje su se na njega rušile svom snagom poplave. Preostalo mu je samo pobjeći u planinu na čisti zrak. Preteške su bile duševne muke, pa nije čudo, da je Nikola Kresojić pošao u hajduke. Pisac je opteretio leđa svoga junaka i čini se da je previše zamrsio jednostavnu duševnost ličkoga seljaka. Odatle pomisao, da je Nikolin karakter donekle mutan i protuslovan. Nikola je hirovit i tvrdoglav, ali lako podliježe osjećajima,

što mu se čini donekle nemogućim, no pisac je opravdao činjenicom, da je izabrao za junaka posebnu pojavu, koja je doista malo "munjena".

Uz Nikolu redaju se sporedni junaci romana. Hajdučko društvo ima dosta pravih ljudi, kojima je prvenstveno do toga da spasavaju ljudske vrednote. Pojava dida Perjasa, djeluje kao zov patrijarhe, koji čuva zadrugu da se ne raspe, a Nikolini roditelji su mučenici zbog svog sina. Siročad "gospodina" Tome nije ukras romana nego posebno poglavlje Nikoline glavobolje, zbog kojih je on došao u sukob sa ženom. Anica je njegovo osobno zlo nasuprot Cuji, koja je narodna pokora i bič. Plovan Barac pokazao se u ovom romanu kao posebno osvjetljena pojava pastira. Kad su hajduci predosjećali konac svoga poslanja i života, došli su k njemu, da ih on utješi i pripremi za dalek put preko groba. Hajdučki život iznesen je na osebujan Budakov način nasuprot uvriježenom mišljenju o pustolovnom hajdučkom životu, kako je shvaćen u narodnoj pjesmi. Hajdučija nije prema piščevu mišljenju neko objesno ispadanje iz ljudske zajednice i sklanjanje napržica pred zakonom nego gola potreba da se spasi život i čast pred nepravednim zakonom i vlastodršcima. Hajduk je postao čuvar ljudskih vrednota i pravnog poretka.

Ova činjenica je novost u shvaćanju jednog posebnog poglavlja naše prošlosti. U svim zemljama su postojali ljudi, koji su se izdvojili iz zajednice i živjeli izvan dohvata zakona. Kod nekih je balkanskih naroda to bila pojava karakternog značaja: bilo im je prirođeno razbojništvo, pa su odmetnuće smatrali načinom života, koji njima nije zazoran. S tom pojavom dotični narodi računaju, jer je nose podsvijesno kao neotuđivu baštinu. Hrvatski narod živio je u iznimno teškim prilikama. Mjesto da su ga tuđe vlade zakonom zaštitile, zakon se izvrnuo protiv naroda, pa mu nije ostalo drugo nego se izmaći zakonu i štititi dostojanstvo, koje su dotični zakonodavci vrijeđali. Takav život smatrao je naš narod zlom i nesrećom, ali nužnim izlazom, ako je htio spasiti osobnu i narodnu čast. Hajducima je palo u čast, da sačuvaju ostatak narodnog dobra i poštenja. Kad ga nisu mogli očuvati u okviru zakona, trgli su se i spasili ga protiv zakona. To je bio odgovor ugnjetenog naroda i osvetnički poziv zbog oduzimanja ljudske časti. Kletva leži na vlastodršcima, koji su natjerali narod na ovaj očajnički korak, ali je opravdana borba čovjeka, da spasi ostatke narodne slobode i ljudskog ponosa.

Mile Budak načeo je u svojim romanima o Kresojića soju povijest rađanja hrvatske narodne i državne misli kod graničara i seljaka i već do sada pokazao, kako su naši široki narodni slojevi bili pouzdani branitelji narodne slobode. U Budakovim romanima imamo lijepe primjere, kako se hrvatska državna misao rađala među hrvatskim pučkim slojevima, koji su danas najpouzdaniji branitelji hrvatske države.

O PISCIMA I KNJIGAMA

JULIJE BENEŠIĆ

K ŠEZDESETOGODIŠNJICI ŽIVOTA

I.

Čini se vjerojatno, da Benešići dolutaše iz Dubrovnika u svoj novi zavičaj - u Ilok. S tom pretpostavkom lakše razumijemo lutanje i promjene u životu i djelovanju Julija Benešića. On je nomadskom željom čeznuo za neviđenim svijetom. Teško se smirivao u jednom mjestu, a još teže privikavao na jedan posao. Cijeneći geografiju kao plemenitu, uzvišenu i čovjekoljubljivu znanost on je prošao kroz mnoge zemlje. Njegovo školovanje prošlo je u mijenjanju predmeta: s medicine je prešao na slavistiku, a onda na zemljopis i povijest. Neko vrijeme bio je profesor u Zagrebu. Poslije kratkoga boravka u vojsci postade izvjestiteljem za znanstvene zavode i kazalište kod zemaljske vlade u Zagrebu. Bio je tajnik Društva hrvatskih književnika i urednik izdanja toga društva. Na hrvatskom sveučilištu podučavao je poljski jezik, zatim kroz šest godina bio intendant hrvatskog kazališta, da se ponovno vrati u Poljsku i, na koncu, opet kroz kratko vrijeme radi u kazalištu, dok se nije smirio pri tegobnom poslu oko kritičkog izdavanja naših pisaca u Hrvatskom izdavalačkom bibliografskom zavodu.

Kako se vidi Benešić je u svom životu i radu prošao kroz raznolika područja. Uvijek je bio marljiv trudbenik, pa je rijetko koji pisac u našoj sredini bio toliko svestran i obuhvatljiv. Jednakom spremnošću svršavao je poslove razne prirode. Benešić je mogao na taj način djelovati, jer nije bio nesavitljive naravi. Za razliku od svojih suvršnjaka u pokretu Mladih nije nikada pristajao uz jedan književni pravac, jer bi to tobože bio jedini put u književnom stvaranju. Moderna shvaćanja literature Benešić je naučio u inozemstvu, pa nije došao u priliku da nedostatne poglede brani nabusitošću nesigurna čovjeka, koji je nepopustljiv upravo zbog toga, što nije siguran u svoja vjerovanja.

Julije Benešić nije ulazio u borbe s razloga, što je mislio na lutanje po svijetu i zbog uvjerenja, da ne bi mogao dulje vremena ostati na braniku jedne ideje ili misli. Benešić spada u krug književnih radnika, koji su htjeli uzeti od

Evrope, što je za nas prihvatljivo i ne stvarati od primljenih tekovina neku školu ili pravac. Bio je bliz kategoriji ljudi, koji su ispravno mislili, da se moderna Hrvatska ni u književnom pogledu ne može izgraditi usvajanjem koje književne ideje, nego je potrebno asimilirati evropski kulturni kompleks, pa će se i na književnom polju osjetiti osvježenje. Iz toga uvjerenja proizlazi Benešićeva želja, da djeluje u raznim područjima: on je pjesnik, pisac sitnih proznih pokušaja, kazališni kritičar i radnik u kazalištu, prevodilac iz stranih književnosti, urednik raznih izdanja mlađih i starijih pisaca, pisac brojnih kulturnih i književnih prikaza.

Književno-stvaralački rad Julija Benešića nije opsežan. On je propjevao na svoj način i pojavljivao se u povremenim časopisima, ne izazivajući posebnu pažnju ocjenjivača. Kao da mu nije bilo stalo do mišljenja općinstva. Koliko je opet držao do svojih književnih radova možda najbolje dokazuje činjenica, što se osjetio ponukanim predati javnosti svoju zbirku pjesama pod naslovom *Istrgnuti listovi* istom godine 1922.

Benešićeva poezija od početka do kraja ima sadržajne oznake ljubavne poezije. Potrebno je pri tomu podsjetiti na značajan anakronizam u njegovoj ljubavnoj poeziji: on pjeva o svojoj dragoj na način starih trubadura. Dok je naša Moderna stvorila ljubavnu poeziju, koja se doimala snagom izraženog osjećaja, u Benešićevoj poeziji nema usplahirenih i preciznih oblikovanja ljubavnoga žara. Modernističkoj erotici zamjerali su neki, da je previše plastična, a kod Benešića nalazimo rasplinutost i bljedoću opisanih ljubavnih drhtaja. Benešićeva erotika nije dostatno konkretna, da bude uvjerljiva, a opet nije zgusnuta, da bi nas dirnula kao izrađena slika fantazije, makar emocionalna podloga ne bila stvarna. Njegov ljubavni ideal nema određenih obrisa nedostaje mu čvrsta pozadina, pa su njegovi likovi ostali magloviti i nejasni. Je li uopće postojala živa fantazijska slika u njegovim ljubavnim pjesmama? Benešićevi ljubavni osjećaji odjekuju kao plač viteza za neviđenom kraljevnom ("Pjesma o čežnji"). Takve princeze naslutio je u Krakovu, Pragu, Zagrebu, Osijeku, ali ni jedne nije ponio trajno u svojoj duši. Benešić je napisao putopisne ljubavne pjesme, od kojih će rijetko koja ostati u uspomeni čitača. To nije čista romantika, nego rječnički modernizirano trubadurstvo. U njegovoj poeziji pronalazimo gotovo sve trubadurske faze: umiljavanje, odmicanje drage, srdžba trubadura ("U očaju") i opet mješavinu ljutnje i ljubavi. Poput trubadura Benešić opisuje od glave do pete svoju dragu ("Pred kapijom"), ali ti opisi mogu se primijeniti na bilo koju sjenu ljubavi. Njegove drage uspomene kao da su uvijek bile samo uspomene i daleka sjećanja:

Ja sjedim i čekam na pojav božanstva,
koje je mrtvo, il se pritajilo,

umrlo...
ili nije nikad bilo ni živo.
("Na Dunavu").

Godine 1922. izdao je Benešić niz članaka (*Razgovori*) iz raznih područja, koje ne možemo nazvati književno-kritičkim osvrtima, nego radije pabircima i pustim razgovorima. Tu se nalaze kulturne bilješke, putopisni dojmovi, kazališna zapažanja, nešto književnih osvrta i dosta političkih ćaskanja o problemima, koji se tiču slavenskih naroda. U najnovije vrijeme izdao je *Kritike i članke*, u kojima imamo obilniju građu za ocjenu njegova kritičkog djelovanja.

Kritički rad Julija Benešića značajniji je dio njegova djelovanja. Pišući o raznim pojavama u književnosti Benešić je dodirnuo mnogo pitanja i dao vrijednih pobuda. Neka od tih pitanja bila su u središtu književnog zanimanja. Povodom Livadićeva govora o nacionalizmu u književnosti nastala je rasprava. Tom prilikom Benešić upozoruje javnost, da je hrvatska sredina još odnarođena, pa bi bilo opasno zanositi se kozmopolitskim naklapanjima u književnosti ("Nacionalizam i patriotizam u književnosti"). Drugom prilikom osvrnuo se Benešić na način čitanja umjetničkih djela, htijući zaštititi vrsnoću umjetničkih tvorevina od jezičnih cjepidlačarenja, kojima se obezvrjeđuje opći dojam djela ("O čitanju", "Riječ i ljepota u književnosti").

U članku "O hrvatskom ritmu" dotakao je Benešić delikatan predmet o biti hrvatskog ritma. Šteta što nije malo podrobnije obradio predmet. Izbrojio je doduše lutanja u području iznalaženja hrvatske metrike i nabacio misao, da svaki narod ima svoj poseban ton kod pjevanja, ali je još daleko od rješenja pitanja njegova misao, da se u našoj poeziji "harmonično izmjenjuju dugi slogovi s kratkima, a među njih stane kadšto akcenat kao kad kaplja padne s visine i zvekne o pod".

Benešić se osvrnuo u svom radu na bît i svrhu kritike u književnosti. U tom pitanju iznio je mišljenje, da je kritika ili puko "mudrovanje na tuđu temu", ili je stvaralačka: "stvarno je ona lirika, dojmovno preživanje tuđega djela, esejističko razmatranje o temi nabačenoj i nametnutoj povodom neke umjetničke emanacije. Poput impresionističkih kritičara Benešiću kritika nije objektivna". "Objektivna kritika nije, ne može biti, a u subjektivnosti svojoj ili je lirska, lirička - ili je gnjavatorska i pamfletska". Dok lirsku kritiku donekle cijeni, stručnjačkoj ili profesionalnoj kritici poriče svaku vrijednost i svrhu. Benešić pače tvrdi, da kritika ne služi ničemu osim samoj sebi: "Svrha kritike može biti samo - kritika. Ona je sama sebi svrhom. I to je jedino njeno opravdanje" ("Njezino preosveštenstvo kritika").

Dragocjene priloge pružio je Benešić pišući o pojedinim stranim i domaćim piscima. Njegov sud o Franu Galoviću, Vladimiru Lunačeku, Isi Velikanoviću u mnogo čemu osvjetljuje pojave tih pisaca. Ipak su zaokruženiji radovi o piscima iz poljske književnosti: Janu Kochanowskomu, Henriku Sienkiewiczu, Stanislavu Wyspianskom, Zygmuntu Krasinskom, Žeromskom, Reymontu i Juliju Slovackom. To su pomno izrađeni portreti o glavnim predstavnicima poljske književnosti i njihovu značenju za poljsku kulturu. Pribroje li se tomu Benešićeve brojne bilješke iz poljske književnosti, vidi se, da je obradio gotovo čitavu poljsku literaturu za hrvatsko općinstvo.

II.

Usporedo s radom na književnom području Benešić je pokazao mnogo razumijevanja za kazalište, a u radu oko našega kazališta imao je znatnih uspjeha. Kroz šest godina bio je na čelu te naše ustanove iza prvoga svjetskog rata (1921.-1926.), pa je trebalo mnogo zanosa i volje, dok je hrvatsko kazalište u novim prilikama našlo svoj put. Benešićevo zanimanje za kazalište potječe iz prijašnjega vremena. Još kao mladi profesor počeo je pisati o kazališnim pitanjima i na preporuku Ive Vojnovića bijaše kazališni referent u *Narodnim Novinama* kroz punih pet sezona. U tom razdoblju napisao je mnoštvo prikaza, iz kojih se može vidjeti piščevo razumijevanje i ljubav prema toj našoj ustanovi, ocijenio je razna gostovanja i mnogobrojne pisce drama. Uzgred spominjemo, da je Benešić imao loše mišljenje i o kazališnoj kritici, premda je napisao čitav niz kazališnih prikaza. U nastojanju da naše kazalište što više podigne, oštro je osudio ukidanje glumačke škole. Za vrijeme njegove uprave u kazalištu došlo je do predradnja za kazališni zakon, kod čega je Benešić nastojao, da umjetnost ne pretrpi štetu od loših zakona. Godine 1926. izdao je *Godišnjak narodnog kazališta u Zagrebu*, gdje je sabrao podatke o radu od godine 1914.-1926.

Benešić se dobro upoznao s teoretskim problemima kazališta, a zatim zagledao u život iza kulisa, pa on spada u red prvih kazališnih stručnjaka.

Pored zamašnog djelovanja u kazalištu Benešić je mnogo prevodio, poglavito s poljskoga jezika. Preveo je gotovo sve znatnije poljske književnike za *Zabavnu biblioteku* i mnoge drame, koje su prikazivane u zagrebačkom kazalištu ili su ostale u kazališnoj pismohrani. Njegov prevodilački rad obuhvaća golem broj svezaka, pa Benešića brojimo među najplodnije naše prevodioce. Boraveći više godina u Poljskoj, Benešić nije zaboravio upoznati poljski narod s hrvatskim piscima, pa je uredio i izdao novele Ive Andrića, Čubranovićevu *Jeđupku*, Gundulićeva *Osmana* i *Dubravku*, zatim neke radove Miroslava Krleže, Ive Vojnovića i *Smrt Smail-age Čengića* od Ivana Mažuranića. Vrijedno je spomenuti Benešićevo odvojeno mišljenje, koje je priopćio na

poljskom jeziku, kako je Gundulićev *Osman* dovršen ep, samo je nepotpun i neizrađen.

Julije Benešić bio je dugi niz godina urednik izdanja Društva hrv. književnika. Kroz to vrijeme izdao je preko 30 književnih radova mahom od mladih pisaca. Tako je Benešić bio najtješnje povezan s najnovijim stvaranjem u našoj književnosti. Uređivao je i kroz dvije godine *Savremenik* (1917.-1918.) i godište *Književnika*.

Među njegovim uredničkim radovima svakako treba posebno istaći izdavanje sveukupnih djela Frana Galovića, Antuna Gustava Matoša, Augusta Harambašića, Rikarda Jorgovanića, a koliko se znade, s tim još nije završen njegov rad na tom području. S mnogo truda Benešić pabirči i iznosi neznatnije radove naših pisaca, a s koliko točnosti nastoji pokupiti podatke o djelima, svjedoče bilješke uz pojedina djela. Rad ove vrste nevidljiv je na prvi mah, ali je od neprocjenjive vrijednosti za našu književnu povijest. Benešić je najsavjesniji radnik na području kritičkih izdanja naših pisaca. Hrvatska kritika davno je upozorila, da se bez njih ne može napisati valjana povijest naše književnosti.

Na kraju treba spomenuti, da Benešić ima još neobjavljenih radova. U rukopisu leži kanconier pod naslovom *Fili*, pa uspomene pod imenom *Iza zastora* i *Osam godina u Poljskoj*. Spremio je *Hrvatsko-poljski rječnik*, a radi na *Poljsko-hrvatskom* njegovu dijelu, dok je prije izdao gramatiku hrvatskoga jezika na poljskom jeziku.

Kulturno književno djelovanje Julija Benešića bilo je mnogostruko i bogato. Benešić se podavao raznim pobudama i u svakom području marno radio. Pokoljenje Mladih u našoj književnosti izbacilo je na površinu pisce, koji su redovito malo radili, a Benešić spada među rijetke pisce, koji su mnogo pridonijeli u području književnosti u širem značenju riječi. On je pisac, koji je primao pobude sa svih strana, eklektik u probiranju književnih tekovina, a opet neodređen u smislu stanovite književne struje ili pravca. Nije se mogao trajno zagrijati za jedan pravac. Odatle u njegovim sudovima kolebljivost, izbirljivost i vrludanje. Njegove misli na oko su sve ispravne, a to samo zato, jer ništa nije do kraja zagovarao, niti je čemu poklanjao puno povjerenje. Benešić je izrazit kulturni globetrotter u dobrom značenju riječi, pa od njega i ne možemo očekivati ustaljenost u nastojanjima i fanatizam u njegovim vjerovanjima. U svom književno-stvaralačkom radu ostao je na površini, jer je stvarao pod dojmom časovitih osjećaja, pa njegovi plodovi ne mogu prkositi vremenu, jer on nije davao dovoljno vremena svojim umjetničkim inkubacijama. Kao impresionist redovito je pogađao, gdje se nalazi umjetnost, samo što nije mogao stvoriti trajnija umjetnička djela. Za to je znao uživati u

umjetničkim pojavama i on je pisac, koji je lakomo uživao u plodovima novije europske književnosti.

Kulturno-književni rad Julija Benešića zavrjeđuje, naprotiv, pažnju i priznanje. Ni u ovom području Benešić nije išao ravnim putem, ali je na svojim vijugavim stazama ipak dao vrijedne prinose, radeći marno u kazalištu, zatim na prevođenju naših i stranih pisaca i, napokon, na što jačem upoznavanju naše književne prošlosti. U tom području stekao je Benešić trajne zasluge.

Benešić je srijemskom širokogrudnošću prihvaćao sve pokrete i lako se uživljavao u različite položaje. Volio je tuđe zemlje, šire i uže narodne zajednice, ali je ipak najviše bio privržen užem, u stvaralačkom radu nedovršenom, toliko dragom srijemskom zavičaju. Koliko je Benešić kulturnim shvaćanjima prilagodljiv. Bio bi možda gord i nepopustljiv jedino u slučaju, ako bi došla u opasnost njegova domovinska baština. Književnici i kulturni radnici Benešićeva užeg zavičaja od reda su takve prirode. Zaman će se od njih tražiti ukočenost i tvrdoća u kulturnim i nacionalnim pitanjima. Ako bi ipak bila potreba od toga, onda pisci toga kraja zavole svoj uži kraj, čuvaju svoj ležaj, da tako lakše obrane i širu domovinu. Matoš je mjesto Srijema zavolio kajkavštinu i u njenom kulturnom krugu zagrižljivo tražio snage za preporod Hrvatske. Benešić voli Ilok i iločku krajinu. Matoševa ljubav nije bila samo književna gesta i čudljiva tvrdoglavost, samo što je slučajno stekao drugi zavičaj i njemu poklonio svoju ljubav.

Hrvatski pisci iz Srijema redovito su lutaoci ne samo po zemlji, nego i u idejnim sferama. Njih resi još jedna odlika. Imaju veoma istančan smisao za čistoću jezika. Nikola Andrić, svestran kulturni radnik, branio je čistoću hrvatske riječi. Iso Velikanović također je imao biran jezik, a Matošev stil već je poznat. Među njih treba ubrojiti i Julija Benešića, koji piše veoma lijepo, gladko izražava misli i dopadljivo zaokružuje sitne periode, tako da se lako uklapa među naše majstore jezika iz Srijema.

LIRSKI USPON GUSTAVA KRKLECA

Od prve Krklecove zbirke pjesama *Lirika* (1919.) do najnovijih *Darova za Bezimenu* (1943.) prošlo je malo ne dvadeset i pet godina. Između tih dviju knjiga izdao je pisac rukoveti pjesama pod imenom *Srebrna cesta*, *Nove pjesme*, *Ljubav ptica*, *Izlet u nebo*, dramsku rapsodiju *Grobnica* i nekoliko manjih stvarčica. U tolikom vremenskom razdoblju nabrojeni radovi ne predstavljaju bogzna kakovu opširnost. Krklec je ostao gotovo isključivo u području čiste poezije. Listajući njegove zbirke pjesama opažamo, da je umjetnički dozrijevao, jer u nekim zbirkama ne nalazimo pjesama iz prijašnjih izdanja, što znači, da je pisac sam napravio selekciju i u posljednje vrijeme izdavao samo ono najvrednije. Ispuni li obećanja, Krklec će nas obdariti još kojim plodom svoje mašte. Sve u svemu Krklec je rođen umjetnik, koji bez prekida radi i marno odabire najljepše bisere za javnost, tako da danas možemo govoriti o gotovom pjesniku, sa svim umjetničkim i osobnim karakteristikama i posebnom mjestu u bujnom razvoju naše najnovije lirske poezije.

Gustav Krklec počeo je pisati u ratno vrijeme, koje je bilo najmanje prikladno za usklađivanje lirskih ostvarenja s vremenskim prilikama. U mladim godinama podlegao je utjecajima poslijeratnog ekspresionizma i pjesnicima, čiji tadašnji izraz bijaše doista njihov konačni izraz. Takvim utjecajima nije mogao sasvim podleći pjesnik jakih unutarnjih pobuda kao što je bio Krklec. Preko drugoga i kroz tuđe riječi otkrivao je sebe. Najveća odlika njegovih prvih pjesama bijaše upravo traženje samoga sebe i probijanje puta k najintimnijim izvorima svoje poezije. To je vidljivo iz knjiga *Lirika* i posebno iz zbirke *Srebrna cesta* i *Nove pjesme*. Sve što je u pjesmama toga razdoblja rečeno presvukao je pjesnik u slike i riječi, koje nisu redovito odgovarale sadržaju. Unutarnji smisao tražio je drugo ruho, a pjesnik je pjevao na način svojih suvremenika. Krklecov slučaj pruža lijep primjer, koliko je jak utjecaj vremena, no u isto vrijeme taj slučaj pokazuje, kako je težak put dozrijevanja umjetnika, koji bi htio pjevati osobnim načinom. Kod njega je vidljivo zacrtano stepenište, kojim se penjao usponu. Njegov razvoj nije lutanje i začuđeno stajanje kod drugih izvora, nego uporno napinjanje snaga, da dopre do samoga sebe. Udes je samo umjetnika, da najteže otkriju sebe, a vrlo lako razumiju drugoga. U prvom slučaju dolaze do najčistijih izvora poezije, a u drugoj zgodi pretvaraju se u

mukao odjek tuđih sadržina. Javljaju se patvorenim glasovima. Krklec je na taj način propjevao, ali u njegovim pjesmama primjećivala se borba, da prevlada utjecaj i dođe do vlastite riječi. Teško je mladom umjetniku progovoriti svojim jezikom. Bojazan pred javnošću sili ga da krije svoje vlastitosti, e ne bi kao novotar izazvao gnjev kritičara, a svaka je književnička pojava sama po sebi novost. Pravi umjetnik nadvlada obzire i nametne se javnosti, a osrednji pisci ostave spise bez prave oznake pripadnosti.

Gustav Krklec većinom nije bio svoj u dvjema prvim zbirkama pjesama. Sadržaj i izraz nisu bili prisno njegovi. Zlokoban utjecaj književne škole učinio je svoje i na njemu. Rječiti i razbarušeni ekspresionizam nametnuo se mladom pjesniku žestinom vanjskog oblika, pa pjesnik nije mogao naći pravu skladnost sa svojom unutrašnjošću. Ponegdje razabiremo njegovu riječ, a sve drugo sliči općem književnom duhu, u kom su pjesme nastale. Ekspresionizam se nametnuo hrvatskim piscima u poratnom metežu i sve pisce toga pravca izjednačio u izrazu. Dogodila se paradoksalna pojava u našoj književnosti. Ekspresionizam je izbrisao književničke vlastitosti unatoč mišljenja, da je upravo taj književni pravac štitio umjetničku osobnost od impresionističke nivelacije i usprkos tvrdom uvjerenju Hermanna Bahra, da je ekspresionizam prevladao demona, koji je ništio iskonski značaj pjesnika. Nije čudo. Ekspresionizam je odgovarao samo nekolicini umjetnika, koji su po svojoj naravi skloni ekspresionističkom genreu, a svi ostali postali su žrtvom književne škole, puka imena u sjeni velikih stvaratelja ekspresionističke književne struje. Kod nas posebno nije bilo mnogo pisaca, kojima je taj pravac odgovarao. Krleža, Cesarec, Donadini, Janko Polić-Kamov, A. B. Šimić bili su doista vrijedni umjetnici, ali se tijekom vremena pokazalo, da su samo neki mogli pisati u duhu ekspresionizma.

Gustav Krklec počeo je manirom te književne škole slikati svoj pjesnički svijet. Vidjelo se umah, da to ne će biti njegova posljednja riječ. Kao primjer Krklecova književnog razvoja neka budu jedna za drugom navedene njegove istoimene pjesme "Buđenje":

Kroz prozor kaplju kapi žutog svijetla
I plinu kao svijetle pahulje
I pršte kao noćne krijesnice
kroz prozor škrope zrnca sunčeva.

Sve crne sjene oči sklapaju
sve crne sjene dušu skrivaju
sve crne sjene bježe...

Netko skida modre zavjese
netko toči bijele radosti

u zrcalu se smije mladi dan
poprskan zlatnom prašinom.

Iz noćne pjene rađaju se djevojke
i plešu oko moje postelje.
Pod prozorima bršljan miriše
pod prozorima zvone srebren - podkove
pod prozorima vrište konji sunčevi
i vuku kola ognjena
u brzom trku iz noći u dan.
("Srebrna cesta")

I ova:

Probudilo se nije sve što spava
u tvome biću. O, koliko tkiva
još ne zna što je razigrana java
dok san žubori i dok duša sniva.

Zavjesa noći, mjesečina plava
još mnoge čari u svom skutu skriva.
Ti si ko rosom omamljena trava
što čeka jutro da postane živa.

Sva zrnca krvi što kroz tebe mladu
kolaju, kruže, tkaju žive niti -
pređu života koji će tek biti;

sva vlakna tanka i konci već znadu
za srh, za trenut buđenja, za jezu
što krši tijelo kao vihor brezu.
("Darovi za Bezimenu")

U prvoj pjesmi nalazimo redovit rječnik ekspresionističke lirike neposredno iza prvoga svjetskoga rata, i to u obliku, koji susrećemo kod većine tadanjih pjesnika. Izrazi "škropljenje sunčevih zrnaca", "rađanje djevojaka iz noćne pjene", "vrištanje sunčevih konja pod ognjenim kolima" sadrže u sebi smjelost, koju ćemo naći i kod drugih pjesnika. Umjetnici su se zanijeli površnim učinkom riječi, koja nije bila ozarena unutarnjim pjesničkim žarom, pa je pjesma ispala kao isprskana slika. Čitava je pjesma u nekoliko grumečaka boje - ekspresionisti su imali čudan osjećaj za boje. Druga pjesma nema razbacanih boja. Premda je bez dubljeg sadržaja, neobično sugestivno nam predočava buđenje. Ova je pjesma mnogo mirnija bez efektnih slika, kudikamo dojmljivija i bolja od prve.

Spomenuh ekspresionističko poigravanje s bojama. Krklec je pao u očitu zabludu svih ekspresionista, da će bojama dati smisao i povezati vidne utiske s pojmovima. Odatle kod Krkleca izrazi: *plave molitve, žute molitve, plave ure, žuti i crveni gromovi, svijetla sa šiljcima, žuti nemir, modri pauk* i. t.d. Ove izraze čitamo često i prečesto samo u prvim njegovim pjesmama. Kasnije je, jamačno, našao drugo sredstvo za izražavanje pojmova, koje je htio igrom boja uokviriti.

Pjesnički razvoj Gustava Krkleca vidi se još očitije na erotskim temama. O tom predmetu pjevao je u prvim pjesmama rječnikom raspjevanog fauna, kojemu je ma kako sirov izraz izgledao nejak. Kasnije je zazirao od grube riječi. Najposlije je zabugario glasom prevarenog čovjeka, kojemu se ljubljena osoba, ako je uopće postojala - rasplinula u trubadursku "bezimenu" drâgu. Pjesma "Jastuci" nekim riječima izazvala je dojam o razigranoj krvi i nezauzdanoj puti kao i pjesma "Noć pokraj žene" (*Srebrna cesta*), no dobrom oku nije mogla umaći nijansa pesimizma, koja se skrivala pod nametnutim rječnikom ondašnjeg vremena, koja će odavati njegovo poimanje predmeta, da kasnije o istom predmetu zapjeva doista svojim jezikom u pjesmi "Pepeo strasti". Tu nema živih riječi o toplom mesu, nego o pepelu. Dok je prije zario prste u meso i gledao propale djevojke, sada mu je žena postala "crna česma čestih nadahnuća". Dok je prije s bolom gledao osušenu bludnicu i htio je povesti za ruku, a noć pokraj žene zloguko mu dozivala smrt - kasnije pjeva ovako:

Nikad, nikad ne će da se nađu naše
uzavrele žudnje, uzburkane strasti
Svako će iz svoje gorke, slatke čaše
ispivši svoj otrov, u groznici, pasti.

Pjesme sličnoga karaktera imaju za sobom stanovito iskustvo, dok u prijašnjim pjesnikovim riječima naslućujemo knjišku pozadinu.

Krklecova erotika vezana je s njegovim nazorom na svijet i s njegovim misaonim razvojem. U prvim godinama uživao je pjesnik u raskošnim slikama, a njegova je poezija vrcala iskrama žudnje za životom. Ipak kroz sve stihove provlačila se tuga i osjećaj smrti. Najprije je osjetio odvratnost prema svijetu, a kroz užitak dotakao se boli. Kasnije je srkao zrak samoće. Te osjećaje skladno je zgusnuo u riječima:

Prenjeh sve u srce: nebo, zemlju, ptice...
i zatvorih krugom sumraka i šutnje;
rijetko dirnem rukom uspavane žice -
više volim mir i mračnu stravu slutnje.

Odrekoh se svega, raskoši i sjaja
i orgija bludnih kroz blistave noći,

znam da nemam druga niti zavičaja
i da mi je luka spasa u samoći.

Sam u sebi, sam sa snovima i snima,
sam sa svojim svijetlom i sa svojom sjenom
živim kao zvuk u mračnim prelivima
sam u sebi, sam sa svojom uspomenom.

Samoća je vino, vihor, otkrivenje
oganj koji bukti na dnu tankih tkiva.
Samoća je nijemo, unutarnje vrenje:
sve izvire iz nje, sve se u nju sliva.
("Pehar samoće")

Iz samoće proizašla je bol nad čitavim životom, pa je Krklecov pesimizam veoma snažan, makar je prilično neprimjetljiv. U zbirci *Srebrna cesta* dosta je napomenuti pjesmu "Poruka", gdje erotika graniči sa smrću, zatim "Tužan svijet", gdje pjesnika spopada žalost za mirisom, kojega odnose pčele, dok drugdje tjelesna ljepota ostaje mramorna i hladna ("Smrt zimskog dana"), a pjesma "Mrtva ljubav" strastvena je i žalosna. Odjek smrti za pjesnika je divan i daje mu ono, po čem je pjesnik ("Noć u gradskim ulicama"). Stoga ne iznenađuju brojne pjesme i čitav ciklus "Tamnica vremena", gdje se pjesnik osjetio potpuno samim i ništetnim.

Sve naglo prođe, sve se brzo stiša,
i dođe jesen u srce i kiša.
("Prolaznost")

Kad je pjesnik osjetio potrebu, da se vrati u djetinjstvo, i zaželio da mu se vrati smijeh i plač nerazumnog stvorenja, to opet nije prostodušni smijeh i laka suza nego kidanje srca:

To nisu one suze, Bezimena,
ljubavne tople, iz davnih vremena.

To nisu suze iz djetinjstva. To su
posljednje kapi srca što se prosu.
("Suze")

Može se navesti dosta pjesama, gdje je sladogorko oplakao svoju lutalačku prošlost, zacvilio nad izgubljenim danima, osjetio se listom na grani. Svoje boli iznio je u ovom divnom sonetu:

Ubih u sebi anđela i vraga
ili je, možda, mrtvo nešto treće.

Ne ćeš me naći kad se vratiš, sve će
što bješe moje, nestati bez traga.

Ni mrlja krvi, trag stopala ne će
trajati tu, u krugu rodnog praga.
Možda će samo usahlo drveće
sjećati na me, kad se vratiš, draga.

Usahnuh i ja, suhi list na hvoji,
prije no jesen u svom sedlu žutom
projaha našim voćnjakom u kasu.

Odprhnuše ko lišće dani moji,
ko šaka praha na vihoru ljutom...
I sav se život razbi, prosu, rasu!
("List na vjetru")

gdje opet ponavlja riječ "prosu" kao najjači izričaj za osjećaj samouništenja. Nekada je pjesnik lako našao veselje u svakoj krčmi i na sastajalištu žena, a sada na granici sna i jave, prebirući uspomene, jeca:

Naslonim glavu na krilo samoći
i slušam zvižduk vlakova u noći.
O gdje si sada, gdje si Bezimena?
("Bezimenoj")

Negda sanjar i trkač po svijetu sretan je da nađe razumijevanje kod umišljene osobe. Odatle njegovoj izabranici ime Bezimena. Odatle i njegov pesimizam.

Krklecov pesimizam nije hinjena gesta. Do toga je došlo u pjesnikovoj duši nakon dugog unutarnjeg lomljenja i traženja. Svaka gorka riječ ima za sobom još gorču prošlost. Pjesnik je tražio sreću kao i svaki čovjek, i ne našavši je gdje se nadao, isporeduje se - on putnik na dalekim drumovima - sa zagorskim brezama i priča im svoj udes:

Bješe mi lijepo pisana na dlanu
sudbina istog djevičanskog svoda
sa vama: jedan mrak i jedan zrenik.

Ali u moje ludo srce kanu
još luđi nemir: beskrajna sloboda
I postah patnik, postah zarobljenik.
("Breze")

Teško spoznanje pjesnika nakon dugih lutanja i traženja životnog puta! A pjesnik je doista tražio zaklon, tražio ga na krivim putevima i u lažnim zanosima i to platio skupim dankom, o kojem pripovijeda u tankoćutnoj ispovijesti:

Mnogo sam zgriješio tražeći svuda trajno
bar jednu kap nebesku. Korake smjerne
znahu samoće gluhe i šutanje tajno,
prolazni dani i noći neizmjerne.

Ali se grijesi plaćaju. I platio sam
ne Bogu Božje niti caru carsko -
za grijehe svoje, silom, vratio sam
okrutnoj zemlji svo znanje neimarsko...
("Izlet u nebo")

i pjesnik je dalje krvario lutajući bez nade, da će uploviti u sigurnu luku, dijelio je darove božanskih iskara iz sebe u punom uvjerenju, da svoju čemernu tugu ne može utopiti u vinu, nego se samo opiti bolom. Okrenuo se prema nebu, koga ne diraju ljudske ruke, no došlo je još teže razočaranje. Pjesnik je mislio naći istinu u svijetlim časovima nadahnuća, ali se prevario:

Kako nas varaju trenutci nadahnuća
kad pomislimo da nam visine dolaze u goste.
Udahnimo svježeg zraka u bolesna pluća,
da bismo lakše upoznali zablude proste.
("Izlet u nebo")

Divni su časovi nadahnuća, još gorče varke, koje umjetnik doživljuje u njemu. I kad se pjesnik osjetio potpuno nemoćnim, nadovezuje u istoj pjesmi, da je moguća utjeha u tomu: otići iz grada i u sjenci zavičajnih stabala iz šumora vječnosti mjesto iz knjige čitati.

Značajan je pjesnikov povratak zavičajnom suncu i oranicama. Ne dolazi li možda Krklecov pesimizam iz činjenice, da je živio daleko od užeg zavičaja? Tolika daljina nije bila, da nije mogao osjetiti dah rođene zemlje. Pesimizam ima kod njega dublju pozadinu. Pjesnik je lutao svijetom poput svakoga umjetnika, koji traga za smislom života. Tražio je utjehu i životni cilj u mračnim zakutcima i besputnim krajevima, da na jednom spozna, kako je uzaludna njegova prometejska krađa časovitih užitaka, u kojima je mislio naći svoju sreću i sreću svijeta. Kao zadnja utjeha ostao mu je rođeni kraj, u kojem će ga djetinjski milovati lahor breza i šum žita sa oranica. To teško spoznanje iznio je Krklec u pjesmi malena opsega, a veoma široka sadržaja:

Sa srcem punim grijeha i gorčina
teturah mnogim predgrađem o zori,

- žamori prvi, strani razgovori! -
daleko iza rijeka i planina.

Noći sam mnoge proveo kraj vina
u tuđem svijetu. Krčme, kolodvori
i mračne luke znahu žeđ' što gori
u vrelom grlu zalutalog sina.

Ali odjednom, kao tiha sjena,
u moje biće zagonetno uđe
spoznaja da su lažni, kratkotrajni

nemiri brzo prošlih uspomena
i zanos nagli za obale tuđe...
Vječan je samo osmjeh zavičajni!
("Spoznaja")

I nisu slučajno Krklecove dvije pjesme pod imenom "Zavičaj". To je pjesnikov pripjevak, u kom je slivena sreća raspjevanog srca. Jedna je od tih pjesama najbiraniji primjer idilske poezije u našoj novijoj lirici, gdje je nadahnuće usplahireno poput nadizanja mora, dok je druga gorko priznanje istine:

Poslije mnogo svijeta i zemaljskih jeza
pokajničkog grijeha i zanosne strave,
vratit ću se hladu tvojih bijelih breza
i ljepoti neba i mirisu trave.
("Zavičaj")

Pjesnik je osjetio poput djeteta, bar u mašti, sreću zbog osmijeha zavičajnog neba. Pod brezama rodnoga kraja našao se utješen i na svom pravom cilju. Doista, rijetka rodoljubna poezija modernoga oblika.

Na svom životnom putu Krklec je morao platiti dugovanje raznim književnim pojavama i piscima. Ipak je dosta rano pošao svojim putem, a kao izrazit talenat odbacio je utjecaje drugih pjesnika, da se konačno osamostali kao stvaralac rijetkih vrlina. U početničkoj poeziji podlegao je ekspresionističkim vanjskim zahtjevima u poeziji, a nešto kasnije nalazimo ponegdje upliv Vidrića i Domjanića ("Majmun i Budha"). Utjecaj prvoga vidljiv je u načinu obrade nekih sujeta, a na Domjanićevu poeziju podsjeća nekoliko sličnih riječi. U višoj mjeri podlegao je utjecaju Miroslava Krleže, kojega je utjecaj osobito jak u grotesknim pastelima iz gradskoga života ("Grad"). Sve skupa nisu znatni utjecaji, a pjesme u kojima to osjećamo, ne predstavljaju najvrijednije plodove Krklecove stvaralačke mašte.

Kod probijanja u život i u svoj pjesnički svijet, Krklec je iskusio tegobe svih stvaralaca. U njegovu životu bilo je dubokih zareza i obilnih krvarenja, koja služe

kao dokaz o bogatom umjetničkom životu. Snaga pjesničkog dara mjeri se i prema svladanim zaprekama, koje su smetale pjesnikov uspon. Dubina umjetnika ovisi o vratolomnim duševnim nagibima, koja su pružila građu pjesničkim ostvarenjima. Toga je bilo u životu Gustava Krkleca, pa i po tomu spada među velike pjesnike, koji su osjetili bol stvaranja. On je obdario općinstvo najdražim prinosima - umjetničkim kreacijama, a što je za njega značilo stvaranje, protumačio je u nekoliko pjesama. Erotska pjesma "Ti i ja" može zanijeti grgoljanjem krvi i vatrom strasti, ali je u njoj glavna misao, da pjesnik živi od nekoliko časova nadahnuća i svjetlih trenutaka zanosa. Po tomu se umjetnik bitno razlikuje od udobnog građanina, koji nalazi sreću u neprekinutoj opojnosti:

Ti bi htjela vječno, čemu nema mjere,
ja bih dao sve za zanos jednog časa.
Ti sumnjaš u trenut, a ja imam vjere
u vječnost trenutka, u trenutak spasa.

Nije li pjesnik sebe prenio u onu čarobnu sliku o samotnom zlataru, koji u začaranoj sobi brusi zlato. Dok čitav svijet miruje, pjesnik sluša otkucaje svijeta i skuplja blago plodonosnih časova:

U tihoj izbi spazih samotnika
gdje zgrbljen, zanijet, izgubljenog lika
popravlja sat, i usred noći sure
ko budni čuvar tuđeg blaga bdije
i sluša sretan: sitno bilo bije
o srce svijeta - srce male ure.
("Samotni zlatar")

Trenuci samoće rode slatkim plodovima za nas, a pjesnikov je život u tim časovima praćen izgaranjem. Svoje dobročinstvo prema okolini umjetnik plaća uništenjem samoga sebe:

Srce se raskida i mre
u ranama: tmurnim danima,
a sve što sam sanjao zre
u jutrima srebrnim ranima.

Ko hat se propinje zvuk
krilat i žedan drumova.
Boja se razljeva: luk
tajanstveni, iznad umova.

I riječ, iz noći vrišteći
za svijetlom - grozd rumeni
žudeći sunčev žar -

sva bukti i sazreva u meni
i mene rušeći, ništeći,
drugome stvara dar.
("Dar")

Treba li još govoriti o vrsnoćama Krklecove poezije, onda je vrijedno dodati, kako on savršeno svladava građu i stvara bisere, iz ništa. Pjesma "Crna ruža" nema temeljne misli, sazdana je od nekoliko zanosa, ali je pjesniku uspjelo na oko besmisleno tkanje pretvoriti u zvučnu pjesmu. To je mogao učiniti samo dobar umjetnik bez straha, da u poigravanju s riječima izgubi smisao za dobru umjetninu. Dodajmo tomu nenadmašivu simboliku u pjesmi "Breza", mekane vizije u pjesmi "Pijetao", diskretne trzaje srca u bijegu od svoga fatuma - žene ("Bijeg"), magično saživljavanje sa vanjskim svijetom i dirljive izmjene darova umjetnika i okoline u "Razgovoru s oblakom", zatim pejsaže s Dunava i sjajne distihe iz ciklusa "Tamnica vremena". Još nije iscrpljena bogata sadržina pjesnikovih vizija. Treba se sjetiti iskričavih boja u risanju interieura, palucanja u slikanju vanjskih efekata, a s druge strane postaviti pjesnikov grč u ispovijestima o susretima sa životom od rane mladosti do zrelih godina. Vratimo se na pjesnikovu ljubav - Bezimenu, koja je postala njegov udes. Tražio je ljepotu u konkretnom biću, a kad toga nije našao, vrisnuo je za Bezimenom, koja će ostati samo dalek ideal:

Naš susret bit će samo ruku stisak
trenutak šutnje. Pozdrav. Ili vrisak?
Krvavi vrisak što su prošli dani,
i što smo na tom strašnom putu strani.

Na koncu ponovno vapaji patnika za smirenjem u kutiću rođenog mjesta. Ta su grcanja često ponovljena, tako da čine bolji dio njegovih pjesama. Ta misao dala je najbogatiju paletu njegovoj mašti, koja je u vezi s tim obuhvatila čitav njegov život i stradanje. Pjesnik se osjetio umornim od dugog probijanja, od časova radosti preostala je samo "tamna sjeta". Rasuo je svoje blago vrijednima i nevrijednima i ostao siromah:

Al jedno osta iz davnine: slika
izvora malog - sve što ima daje,
pa ipak živi, ipak vječno traje.
("Darivanje")

Iz toga izvora crpio je Krklec svoje pomlađenje, a njegovim sokovima zalio stvaranje, koje se u ovom času rascvalo u šareno busenje.

Gustav Krklec je moderan pjesnik. Najbiranijim umjetničkim sredstvima intimira svoje misli. Ipak je njegov izraz razumljiv, a misli prirodne i nenametljive. Osjetio je, jamačno, koliko je bilo izvještačenosti u njegovim početničkim stihovima. Mi se opet divimo, što mu je uspjelo osloboditi se nametnutih okvira i progovoriti svojim jezikom, kojim je upravo majstorski slio misli u savršene oblike. Poezija Gustava Krkleca izbrušena je kao kristal i jasna za razliku od nekih pjesnika, koje je zanijela njihova ili tuđa fraza, pa nisu mogli zapjevati pravim umjetničkim načinom. Krklec se nije zanio slobodnim stihom, da bi kao neki njegovi vršnjaci lakše iznenadio čudnim mislima. Kratkotrajnu zanesenost za jezične bizarnosti brzo je prebolio i počeo pjevati na način toliko svojstven njemu, da je to doista samo njegov pjesnički jezik. Postigao je savršenost u pjesničkim oblicima. Tim se ne mogu dičiti mnogi pjesnici, a Krklec se broji među one, kojima je uspjelo postići najviše u svladavanju pjesničkog izraza i oblika. U početku je kolebao, a kasnije se sasvim pokorio pjesničkim propisima, što mu u zrelosti i nije zadavalo mnogo muke.

Koliko je Krklec uspio svladati oblik, pa i sonetski, služe za primjer trideset i tri soneta u knjizi *Darovi za Bezimenu*. Nebitna je pojava u pjesničkom jeziku rima, ali prebrojavanjem u ovoj knjizi nalazimo, da je gotovo svaki sonet drugačije rimovan. Ima preko trideset inačica slika. Žonglerski se poigrao opasnim sredstvima i predobio nas naoko nevažnim ukrasom. Ipak taj ukras pokazuje s koliko je virtuoznosti gradio stihove, vjerojatno s namjerom, da soneti postanu skladna zvonjava pjesničkih ukrasa. Sonetski jedanaesterac gibljiv je, jer se pjesnik nije držao strogog ritmičkog jedinstva s obzirom na jednakost stopa. Upravo ta okolnost dala je stihu neobičnu krepčinu i lakoću. Jedanaestereac je monoton, ako nije prešaran raznim stopama, prema zahtjevu misli. Krklecu je ostalo najviše, što je moguće dosegnuti u ovom književnom obliku.

Treba istaći, da Krklec nije robovao rimi, ritmu i naglasu. Strogim ispitivanjem mogu se pronaći i neke nepravilnosti. To je ustupak dragocjenijoj njegovoj tekovini: plastici misli i unutarnjem zrenju pjesničke vizije. Ovo nije htio žrtvovati za volju bilo kojega vanjskoga efekta. Smije li se uopće paziti u našem jeziku na strogu pravilnost naglaska i rime. Krklecovi soneti dovode nas do uvjerenja, da to nije bitni preduvjet za valjanost pjesme. Krklecova poezija nije bogata u sroku, ali ima mnoštvo misli i pjesničkih emocija. Na taj način dobili smo nove pjesme s običnim vanjskim oblicima, samo što je njihova sintaktička i emocionalna funkcija nešto drugčija. Tako je najzatvoreniji pjesnički oblik po vanjskim izgledima neupadan, a neobično sočan unutarnjim smislom. To je možda najvažnije našoj poetici, jer izgleda, da je naš jezik siromašan u srokovima. Uzmimo srok "ne daj me - ne gledaj me" u pjesmi "Smrt djevojke", kojega je teško pronaći izvan imperativnog načina. Umjetnik će sigurno zapasti u banalnost, ne uspije li mu vanjsku monotonost prekriti pjesničkim slikama svježa karaktera, koje će odvrnuti pozornost od ovoga sroka. Misli znače najviše, a rima je pomoćno sredstvo, nužan i pristao ukras. Kod slabih pjesnika stoga imamo otrcane srokove u otrcanim mislima, a dobri pjesnici stvore vanredne umjetnine u okviru najobičnijeg slika.

Na Krklecovim se pjesmama zapaža, da su ispjevane od pjesnika, koji je štokavski naglasak naučio. S te strane može se prigovoriti nekim pogreškama, ali je i u tom slučaju snaga talenta nadmašila propust vanjskom zvuku. Slučajevi kao "umirući - muči", "oči - samoći", ili kajkavski naglasak u "varaždinsko - vinsko" nisu rijetki, ali se ne primjećuju u tolikom bogatstvu ostalih pjesničkih odlika. Srok, naglasak i ritam ne smiju se podcjenjivati, ali im ne treba ni robovati. Dobri umjetnici znali su preobraziti otrcane vanjske ukrase snagom talenta i istančanim emocionalnim ulošcima. Krklec to nesumnjivo ima, a da je znao osjetiti čar riječi i njeno značenje, vidi se iz mnogobrojnih asonanca i aliteracija ("Kukavica", "Pehar samoće"), dok je u pjesmi "Buđenje" ponavljanjem glasa "v" izazvao potrebno vrpoljenje. Usput spominjemo, da je Krklec kadkada upotrebio izraze narodne pjesme (kose vrane - "Poruka") u pjesmama iz starijeg vremena, što se doima kao djevičanska prirodnost u lomljavi ekspresionističkih izraza. Pjesniku je bilo stalo i do vanjskih efekata, kad je u sonetima prenosio slik iz dvije prve strofe u treću i četvrtu ("Dunavom"). To je možda nesvjesno nastojanje, da produljivanjem iste rime nametne sliku o toku vode, dok je opet sliku o mutnoj vodi maljao ponavljanjem tamnog glasa "nj" na kraju stiha u pjesmi "Niz mutni Dunav". Ne mislim da je to slučajnost, niti svjesno nastojanje, koliko je plod instinktivnog osjećaja za sljubljivanje jezičnog izraza s misaonom predodžbom.

Književni uspon Gustava Krkleca popraćen je lakšim krizama i nužnim povijanjem prema prilikama vremena i života. To je ostavilo dubok trag na njegovom književnom djelu, po čemu ono dobiva vrijedne biljege iskrene zbilje. Biljezi životnog iskustva ostali su vidni u sadržaju i na vanjskim oblicima njegove poezije, pa ako od Gustava Krkleca nemamo opsežnih knjiga, ostat će za budućnost nekoliko sveščića pjesama, po kojima se već danas mora ubrojiti među najbolje majstore naše lirske poezije. Njegov lirski uspon značajan je ne samo kao sudbinski put jednoga umjetnika, nego i kao odbljesak umjetničkih previranja kroz posljednji četvrt stoljeća u našoj književnosti.

SAN I JAVA U ROMANU ENVERA ČOLAKOVIĆA

Dosta je reći, da je nagrađeni roman Envera Čolakovića *Legenda o Alipaši* - (*Matica Hrvatska*, 1944.) novost. Pisac je romana po umjetničkoj fizionomiji nesvagdašnji u usporedbi s ostalim muslimanskim piscima. Čar bosanske prošlosti utopljen je u sladogorkoj sevdalinki i od dobrih vremena ostade pokoja arija, puna osjećajnog drhtaja i ljubavnog grča. Povjestnice inače pripovijedaju o dugotrajnim sukobima između krsta i nekrsta, između otomanskih siledžija i kršćanskih hajduka, između nametnutih paša i vezira i ponosnih domaćih sinova. S propašću carevine Bosna je prepuštena sama sebi i pisci počeše tužiti o nesnalaženju muslimana u novim vremenima. Ni u povijesti ni u umjetničkim djelima ne ostade spomena o životu bosanskog čovjeka u dobrim vremenima razumijevanja između ljudi raznoga vjerozakona. Lako je ovo potvrditi djelima preporodnih pisaca, zatim djelima pisaca iz novijega vremena. Malo bosanske romantike nalazimo kod Luke Botića, Josipa E. Tomića, Ive Andrića i Šemsudina Sarajlića, a Hasan Kikić podvrgao se diktatu mode i risao likove više prema nekoj formuli nego iz života. Pa ipak viševjekovni život bosanskih Hrvata nije prošao bez ugodnih časova razumijevanja i skupnog doživljavanja boli i radosti. Enver Čolaković je u svom romanu o Alipaši iznio ovo posljednje. Samo ime "legenda" ne odnosi se na ovaj momenat, koliko na životni uspon Alije Lepira. Čolaković je donio život svjež i nov, kad su se "dobri Bošnjani" međusobno poštivali i vjerovali pošteno prema svom vjerozakonu. To je život ljudi, koji su cijenili čovjeka najprije i sve je drugo u skladu prolazilo. Nov je roman i po umjetničkim osebinama. Sav je građen na legendi, a sudbina glavnoga junaka određena je snom, a javom koliko je to pošten obraz ondašnjeg Bošnjaka zahtijevao. Što je glavno u romanu: san ili java? To se ne može razdvojiti, jer je cjelina. Da nije tako, ne bi bilo romana. Razdvojiti jedno od drugoga, značilo bi uništiti umjetninu i raspršiti čar izabranog umjetničkog doživljaja. Čolakovićeva umjetnička vrsnoća sastoji se u skladnom spoju sna i jave iz davne bosanske prošlosti.

Alija hamal - zvan Lepir - bio je poštenjačina i svima drag. Na sve strane usluge pravio, nikomu zlo zaželio. Volio je u sunčevim zrakama gledati svoju sreću. Usnuo je, da je postao veoma bogat i vezir. To se i dogodilo. Živio u

Sarajevu tvrdica Hasan. Ovaj povjeri Aliji tajnu o svomu blagu, uvjeren, da to Alija ne će nikomu odati. Po nagovoru Alihodže ode Alija u Travnik čuvati imovinu bega Jakupića za njegova izbivanja u Carigradu. Alija je ostao u Travniku tri godine i povratio se u Sarajevo dobro nagrađen i bogat. Došao je u pravi čas. Poslije smrti Hasanove podmitljivi Hilmi-efendija htjede prodati Hasanovu kuću Ješui Bararonu. Lepir ovoga prestiže i kupi Hasanovu kuću. Došavši do Hasanova blaga, Alija sagradi sebi udoban stan, oženi se pušćenicom Almasom, plati ratni prinos padišahu mjesto Sarajlija i posagradi dobrotvorne ustanove. Poslije toga ode u Carigrad, gdje se istače u službi carevoj kao ratnik. Iza toga dođe u Sarajevo i ovjenčan slavom i čašću valije.

U ovu okosnicu upleteno je mnogo epizoda, od kojih je najvažnija Lepirova ljubav prema Almasi. Nije joj progovorio riječi, nego je prepustio bogatom Ismet-efendiji. Ovaj je bio padavičar i Almasa ne nađe uz njega zadovoljstva. Posredovanjem Alihodže, koji je znao za Lepirovu ljubav prema Almasi, dođe do rastave i Almasa se udade za Aliju, koji je na povratku iz Travnika dospio u zatvor spletkarenjem Ješue, tobože da je Alija ubio bega Jakupića i opljačkao "ujake". Alija se oslobodio zatvora, oprostio Hilmi-efendiji i došao do blaga. Sve je išlo prema snu, a Alijin dobar duh Alihodža, glavni pokretač čitave radnje, sve nezgode pretvara u dobro za Aliju Lepira.

U životu je ovo sve moguće, pa i u životu hamala Alije Lepira. Ipak radnja ne počiva na realnim osnovima nego više na legendi. U romanu ima doista činjenica, koje se mogu protumačiti samo legendom: Alijin san o budućoj sreći, njegovo nezanimanje za Almasu za vrijeme boravka u Travniku. Alija nije velik idealist, jer mu je teško ići u Travnik i ostaviti Hasanovo blago drugomu. Čudno je nešto i Alijino nezanimanje za Hasana, kad je već bio u Travniku. Preveć istaknuta - ako to nije legenda - Alijina ljubav prema bližnjemu: čuvanje tajne o Hasanovu blagu, liječenje Ismet-efendije. Nevjerojatna je ljubavna čežnja Almasina za Lepirom, koga dobro ne poznaje, a čudno je i njeno iznenađenje nad Ismetovom bolešću, o kojoj se ipak naklapalo i t.d.

Teško je legendarne podatke pretvoriti u život, koji mora biti u svim krivuljama vjerojatan i prirodan. U tom je upravo i problem umjetničke vrijednosti Čolakovićeva romana. Pisac je stvarno bio u brizi, kako će povezati zbilju i legendu, san i javu i kad se našao pred rješenjem problema, privolio je snu i legendi, uvjeren, da je legenda ovjekovječila stvarne podatke, u kojima danas teško prepoznajemo unutarnje sveze. Legendu posvećuju stoljeća i pokoljenja, pa nas to upućuje na realnost legendarnih podataka. Čolaković doista posmatra život kroz sjećanja na dobra vremena u Bosni. Starosjedilački živalj Bosne imao je značajke različne od doseljenika, koji među prave Bošnjake donose sukobe. Nije li Hilmi-efendija, Turkuša-stranac, poročan u

tolikoj mjeri, da to pravi bosanac osuđuje: "Enes-beg nije volio Turkuše. Bar ne one manje činovnike i duhovnike, koje je Stambol slao u Bosna-vilajet. Većina njih bila je takva, da su ih slali samo da ih se dolje u Turskoj riješe." Pa i Hasan, škrtac, samoživ i zatvoren, nije Bosanac nego potječe od oslobođenog roba i majke Grkinje, pa je kao takav mogao stjecati blago prodavanjem časti i žena. S Ješuom ovi ljudi čine skupinu, koja nema ništa s poštenim Mehagom, Alijom, Omer-agom, fra Antom, Alihodžom i drugima. Nađe se i među ovima hrsuza i ukoljica, kao ona skupina razbojnika raznih vjera koja napade i opljačka ujake na putu u Sarajevo, ali te pošten zakon privede kazni.

Je li Čolakovićev roman napisan za današnje vrijeme, je li roman *à thèse*? Nema traga namjernim pozicijama osim nekoliko umetaka, koje je vjerojatno legenda ukopčala u roman. Pisac tu nije htio dirati u legendu, makar se s umjetničke strane prigovaralo. Ne bi mogao pisac dočarati stara vremena kao u slučaju, kad legenda ostaje neokrnjena. Možda pisac kao moderan Europejac nije svraćao pažnju na uobičajna shvatanja raznih vjerozakona. Ni to se ne može reći, jer čitav roman počiva na piščevu uživljavanju u legendu, koja je pružila mašti idealnu građu. Bez obzira na pojedine odlomke romana sa psihološkim šupljinama i nemotiviranim odlukama - i opet zbog legende - dobro se vidi umjetnikov topao osjećaj za dobra vremena, u kojima su Bošnjaci u miru živjeli i lako rješavali sukobe. Ta stvarnost osvijetljena je u umjetnikovoj duši legendom i gdje ta legenda baca svijetlo na momente radnje, roman je uspio, doima nas se kao živa stranica starine. Snaga Čolakovićeva talenta nalazi se u njegovu shvaćanju čovječnosti i osnovnih ljudskih vrlina, koje ne smiju biti okrnjene bilo kakvim zakonom ili vjerozakonom. Čovjek mora biti čovjek, a onda pripadnik raznih društvenih slojeva, naroda ili vjerozakona. Čolakovićevo shvatanje legende, užareno maštom, postalo je vjerojatnom činjenicom, koju volimo. Dobili smo novu sliku o blaženim vremenima i dobrim Bošnjacima.

Enver Čolaković pojavio se pred javnošću romanom širega sadržaja. On je radio na književnosti dulje vremena, samo nije dao uvida u rad: malo je objavljivao. Stoga će biti razumljiv pokoji nedostatak u njegovu djelu. Pisac ima smisla za dobru karakterizaciju, ali nije svagdje otklonio nevjerojatnost, koja ne dolazi od legende nego iz njegova pera. Hasan-deda je reljefan lik skupca i tvrdice, no malo teatralan. Njegovo prenemaganje u bolesti i zazivanje Alije nategnuto je i svršava u lomljenju riječi. Ješua Bararon također daje dojam proračunanog umjetnikova lika. U isporedbi sa suvremenim muslimanskim piscima treba istaći da je Čolaković u jeziku zaostao za Alijom Nametkom. Nametak je novelist i prema tomu ima isklesan i zgusnut stil, no Čolaković negdje ne nalazi pravu riječ ili predmet razvlači unošenjem novih epizoda. Kad se kod Čolakovića drama razgori kao u susretu Alihodže s Ismet -efendijom, kod raspusta Almasine ženidbe ili pak Alijine ženidbe, tada imamo pravi užitak. Tu je Čolaković prvi prikazivač legendarne Bosne, ne manje stvarne nego je

kod muslimanskih pisaca, koji su pripovijedali o bijedi i raspadanju bosanskog življa. U tom je novina Čolakovićeva romana. San i java stopljeni su u jedno, zbilja i privid proključali su u njegovu romanu kao zamaman oblik života u negdašnjoj Bosni.

HRVATSKI SJEVER I JUG

I opet se javio g. Đ. Vilović s omiljelom temom iz Međimurja, a ovaj put zajedno s pričama iz dalmatinskog primorja. Pod imenom *Hrvatski sjever i jug*[1] iznio je nekoliko pripovijedaka, sa živom i temperamentnom dikcijom. Ne mislim, da je htio tražiti kakav paralelizam, jer je lokalno značenje sujeta posve različno. Međimurje i Dalmacija. Sinteza i idejna uzajamnost, koja bi se mogla nagoviještati, bila bi mršava i blijeda, osim utoliko, ukoliko im je zajednička patnja: borba protiv tuđinskog elementa. U Međimurju najezda i pritisak Madžara, a u Dalmaciji nejednaka borba protiv nadmoći talijanske civilizacije. Izgledalo bi paradoksalno spajati onaj neznatni prostor uklipljen među dvije rijeke Dravu i Muru, što se zove Međimurje, s njegovim lokalnim i zatvorenim karakterom s kozmopolitskim i širokim značenjem Dalmacije i Dalmatinaca. Ipak ima neka veza makar u želji i nadi, jer i Međimurci rado bacaju pogled k nesjedinjenoj Kroaciji, a i Dalmatinci upiru pogled prema korenitoj i historijskoj građanskoj Hrvatskoj. Zajednička im je dakle tražena meta. Ovo je barem spoj, koji je unio pisac i koji proviruje iz pripovijedaka. ("Romari".)

Nije to slučajno, da je g. Vilović posegnuo za Međimurjem, jer postoji u njegovoj duši - po vlastitom priznanju - neizbirisivo sjećanje na taj patnički kraj, koji je toliko lijep, a u literaturi ostao neobrađen. Nazad nekoliko godina objavio je svoje *Međimurje*, u koje je možda i sam posumnjao, da bi mogao u nj pogledati kao u uspjelo djelo. Htio je tu unijeti života barem umjetničkog, ali se svako navijanje izjalovilo. Umjetnost je podlegla tendenciji. Iznoseći tu tamne, sablažnjive i zgusnute momente i još s nekim apologetskim nastupom u obranu neke sektaške manjine, tjerajući s takovim gnjusnim sujetom u beskraj, mnogo je čitalaca zapazilo, da je to tendenciozna eksaltacija neurednih strasti, podavanje strastima sublimnog značenja ili naprosto papirnati paket sa sadržajem podzemnih gradskih kloaka. Takav sadržaj dati *Međimurju* niti je bilo idejno shodno niti čitaocima prihvatljivo, makar se lansirale vijesti o tobožnjem uspjehu. Sadašnje priče imaju u sebi mnogo privlačljivijeg i ljepšeg.

1 Đuro Vilović, *Hrvatski sjever i jug*. Redovito izdanje *Matice hrvatske*, Zagreb 1930.

Život je Međimurja prikazan u deset priča manje više sitnih, ali s dijalogom odmjerenim; većom vanjskom savršenošću. Kao da je pustio s vida sve minuciozne detalje pred kojima bi morao stati, trči kinematografskom brzinom k svršetku radnje preko zamjetljive peripetije, bacajući na sredinu momente, gdjekad i bez psihološke potrebe. Uopće Vilovića malo zanima okoliš, a i karakteri su neodređeni, dok se izričito ne izjasne, što su. No kad se izjasne, onda nam je lakše i osjećamo neku blizinu s licima. Fantastično ili barem neobično zamišljeni predgovor donosi nam genezu njegovih međimurskih pripovijesti. Sve su mu to pričale žene i djevojke koje znaju neobično lijepo pripovijedati. On to rado bilježi, jer je šteta, da propadne, kad onako toplo pričaju o svojim patnjama: o odlasku Međimuraca na gradnju madžarske pruge i ubistvu njihova zemljaka o pohodu k Mariji Bistrici gdje se godišnje sastanu s braćom preko Drave i čavrljaju o svojim patnjama. I taj svoj pohod nemilo plate. Ovamo kupuju hrvatske trobojke s medaljonima, ali na povratku moraju za te mile relikvije pod kundacima madžarske policije u zatvor, dok ne zaborave na Hrvatsku. Pa što se sve događa u tamnici, teško je izreći (Dorica u "Romarima"). Pričaju mu o Regi, koja voli da joj oba brata poginu na bojištu, nego da moli madžarona Kusmaludija da se za njih zauzme. Teško joj je i približiti se k njemu. (Su se ne vupali.) Koliko je veselje kad mogu njihovi momci goniti o prevratu madžarske činovnike i t.d. Sve je to toplo izraženo i sugestivno priopćeno. Antagonizam između dvije rase kroz vjekove toliko se zaoštrio, da Međimurci drže svog Jezušeka drugim, nego je madžarski Bog.

Tek u osam priča sažet je život Dalmatinaca, ali mnogo svojstvenije i s većom dozom uturivanja vlastite krvi. Niz dugu se obalu nižu dalmatinski gradovi kao biseri na ogrlici, a u gradovima živu žilavi, od morske soli i ultravioletnih zraka opaljeni Dalmatinci, koji se potucaju po čitavom svijetu. Neustrašivo srću po svijetu kroz oluje, orkane i elementarne nepogode godišnjih doba, da zasluže kruh. Kad se rashlade na umiljatom maistralu gledajući fosforescenciju valova, zažele se dugog puta, da donesu s otoka Ceylona dragulja i lepezastih školjaka. A kad ostari ta generacija, onda mediteranski folklor privuče srca morskih zaljubljenika, da se smire na vlastitom tlu i da pričaju potomstvu o svojim donkihotskim poduzećima. Tako se taj život pretvara u ugodnu, dugu i dugu priču. To je sadržaj njegovih priča.

Karakteristika Vilovićeve literarne produkcije jest neko feljtonsko nastrojenje u dikciji, potom i u karakteriziranju lica. *Esteta* je feljton-roman, koji možda ne zaostaje za francuskim proizvodima te vrste. No kako feljtonska literatura ne pravi jakih utisaka, to na takova lica lako zaboravljamo. Pri čitanju bljesnu u neobičnom svijetlu, ali se izgube brzo. Nerijetko osjećamo kod g. Vilovića novinsku lakoću stila, što je plod brzog rada i vremenskog ograničenja, dok za karaktere treba truda i vremena, da lice dobije izvjesnu boju i pozadinu za naslon. Tada je istom fiksirani karakter zadržljiv i nasrtljive

naravi. Inače g. Vilović zna u ovim pričama kapriciozno smisliti i nabaciti frazu, koja, rekao bih, pliva na površini kao uljena kaplja na vodi, ali karakter nije dobio još onoga svoga. Svi karakteri ovih priča na tome trpe, kao i u ostalim njegovim radovima. Tvrtko Sanja, vječni bohem, egzemplar sljepačke neodređenosti, savršen tip snoba gledan s početka jest kozmopolit, koji jednako svakome pripada. No za njeg treba oštre introspekcije, treba ga oljuštiti od sadrene naplave i utjecaja, i onda se istom iščahuri Hrvat-Tvrtko Sanja, koji voli dalmatinsku Zagoru i ljepote otoka. Prezire ljubav plesačice Elli Mannhart iz ljubavi prema svojoj rasnoj i čistokrvnoj zemljakinji Doni. Istu aluziju imamo u ovim pričama. Student Hržanić ne voli "male Mercedes", jer je Latinka i u eventualnom sukobu s njom kao svojom ženom dobacio bi joj, da je perfidna Latinka, a ona njemu, da je nedotupavi Morlak ("Mala Mercedes"). Tendenciozno je ovdje izmišljen pater Benedikt, koji tura samostansku gojenicu u život; ne bi priča izgubila, da je to propušteno. Psihološka motivacija dosta je labava. Dosta je jedan prezreni pogled i jedan je život gotov, a ubica suvereno baci komad zemlje u grob svoje žrtve. Kolikogod to bilo moguće, to je u danim prilikama psihološki neobrazloženo. Možda želja za efektom povuče g. Vilovića daleko i takovo previranje i forsiranje dovodi priču u neugodan položaj nemogućnosti i neuspjelosti. Kolikogod on forsirao s naturivanjem i sugestijom, čitatelji će ostati trijezni promatrači, svijesni, da ljudski životi ipak nijesu tako jeftini. Kroz čitavu ovu zbirku težišta radnja obično su na ženskim licima. Vilović - taj Strindbergov antipod u naziranju na ženu - uvijek svaljuje radnju na ženu i one su obično stožeri priče. Ne bi to bilo ništa, kad ne bi prelazilo u jeftinu pikanteriju i dosadnu banalnost. Da je i u ovim pričama - koje inače nose na sebi jak pečat pripovijedačkog talenta - ideja vodilja bila naslonjena na kakova zastupnika socijalnih, političkih i patriotskih ideja, sigurno bi uspjeh bio eklatantniji. Inače uvijek djevojke, žene, ljubav, faunski i satirski raspoložene u raznim varijantama po istoj šabloni, to postane banalno i mogao bi se naći zloban čovjek koji bi druge priče iskonstruirao pročitavši nekoliko njegovih. Makar on njih zaodjenuo u blještavilo riječi pače upadno neugodnih i drastičnih, ipak i ta artistična forma postane uzaludu kao i čitavi trubadursko-minnesängerski napjevi. S koliko uspjeha zna Vilović pripovijedati, vidi se iz ovih priča, samo kad nađe sebe, gdje je najjači. ("Izbušeno kamenje"). Toplina i lagodnost njegova pričanja jako je privlačljiva, kako to jasno izrazuju neke njegove priče i Vilović sigurno može s ovom zbirkom zabilježiti neki plus u svom stvaralačkom radu kao i u budućem, ako se ne dadne na banalne i otrcane putove, koje je dosad prilično utro.

BAJRAM ŽRTAVA

Neznatan je hercegovački kraj, a u životu toliko mnogostruk, da još nije iscrpen u književnosti, jer etnografske i vjerske razlike dijele život u razne smjerove. Od tri životna područja svako je načeto a nijedno dovršeno. Gospodin Alija Nametak htio je u zbirci novela[1] prikazati muslimanski živalj kakav se pokazuje u današnjici objektivno promatran. Često se misli da se njihov život da odjelito prikazati, dok se u stvari povlači paralela, jer se križa s drugim življem. Sivi hercegovački krš nosi na sebi različne osebine, tako da život nije jednostran nego pun ukrštavanja. Nametak se ograničio na muslimane nuzgredno zalazeći i u drugo područje. Muslimanski život novoga doba zaslužuje intenzivan studij, da se upozna, na kojem je stupnju napredovanja s obzirom na okolinu, naročito kakav iskače konzervativni život u novoj kulturnoj struji, kad su zatečeni u primitivnom stadiju, dok im život zahtijeva radikalne preinake, ako će se uzdržati pored drugih. U osam novela uključio je čitavu problematiku muslimanskog života današnjice sa zamjernom dubinom gledanja i analize života. Zapravo je naglasio glavne momente, da bi se u njih pogledalo, ako će se uopće na njihov život osvrtati. Jasno nazrijevamo piščevu namjeru gdje kroz čitavu zbirku naglasuje potrebu vlasništva zemlje - omiljele zemlje, oluji, suši, gromovima i elementarnim nasrtajima podvrgnute, ali toliko drage, da je ne bi lako zamijenili. Snažnim zamahom kontrastiranja u "Kmetu" dijeli građanski život od seljačkog. Razlika odskače između dva života: ovamo mondeni velegrađanin sa frazeologijom francuskih salona XVI stoljeća šeta u lakiranim cipelama po uglačanom podu sobe u stilu rokokoa građene, dok ne potone u čipke vrativši se kasno u noć iz kazališta, a tamo siromašni seljak na ilovu podu potleušice pokriven oštrom strukom, da rano urani i prevrće krš te iz kamenih gromada izbija nasušni hljeb. Neizmjeran kontrast pojačan piščevom tendencijom, naturuje nam pomisao da su ova dva života nespojiva. No seljak je blažen kad može u neplodnom kršu izraditi kruh, a taj mu je patnički krš drag, "jer se u njemu rodio a pod kamen će na kraju života i leći"; ne bi ga zaboravio ma kud otišao, nego se vraća na nj ne htijući ga zamijeniti s plodnim njivama koje bez truda donose plod. Ima ovaj krš neodoljivih čari koji svom silom privlače. "Kmet" je snažna intonacija i

1 Alija Nametak: *Bajram žrtava*. Redovno izdanje *Matice hrvatske*, Zagreb 1931.

velepjesan hercegovačkom kršu, ali i prolog nedopjevanoj epopeji muslimanskog propadanja u narednim novelama. Pred oči iskaču glasoviti begovi koji su negda mnogo značili, a danas vremenom pregaženi i novijim događanjima potureni tješe se da i za njih postoji smrt. Ubija ih osjećaj plemenštine jer su negda vodili ratove i ginuli za hercegovačkog ustanka, a sad jedan po jedan stiže u hladni grob s natpisom na bašluku po kom će ih potomstvo spominjati kao negdašnje. Snažno istaknuta razlika između prošlog i sadanjeg života podaje nam priliku da zavirimo u nutrinu života koji je bijedan i koprcav, samo su ponosni na prošlost pa traže skoru smrt u časti plemićke visine.

Znamenite porodice žive u zadnjim izdancima degeneriranih pojedinaca koje su rekapitulacija svih nastranosti i naslijeđenih obiteljskih poroka, a umiru sa stisnutom pesnicom, jer su osuđeni na tihu i polaganu smrt, a sad žive od napomene da su negda upravljali zemljom, sudili neovisno od stambulskog cara imajući na svakom koraku vlaha-podanika koji bi platio životom za svaku manjkavost u životu gospodara. Omer ("Njegova osuda") je takav tip proklinjao i žigosan od okoline, što je dopustio da vlasi nagrđuju prastari zakutak smatrajući se da mogu ponosno metnuti poklopac na mrtvački sanduk iživljenih begovskih potomaka. Zadužen do vrata moli pomoć od Nikole Đurića, ali ovaj dira u najosjetljiviji zakutak gdje su mu usredotočene zadnje želje i Omer voli izgorjeti s kulom ne smijući dignuti ruku na nekad zumbano "vlaško uho", da ne bude proklet od potomstva. Niz ovakovih slika reda do na kraj u Hamidu ("Napast") koji je potrošio očevinu i stečevinu i opet u ponosnom Hamidu ("Hamidova kavana") nad čijim je raskošnim imanjem davno telal vikao, a sad je sretan ako može prodati kavu, u Nedreti i bratu joj koji na račun tijela odavši se bludu zarađuje hljeb ("Izvan okvira"). Novela "Krik" izdvaja se, no i tu se hoće nemoguće spasti Fatiminom udajom. Ali i ona umire najprije uz fatalističku predanost a onda prkosni bunt stare Zulejke koja se buni protiv Alaha - dakako u stilu islamskog vjerskog naziranja i stvarne relacije robova-ljudi prema Alahu što joj je uzeo kćerku - oko koje nije imao muke, dok se najposlije ne pomiri sa sudbinom. Čudno je mijenjanje duševnog raspoloženja Zulejkina, osim da je shvatimo u potpunoj histeričnoj narušenosti živaca koja utječe na promjenjivost volje.

Najznačajnija novela "Izvan okvira", siže još dalje u život. Sam naslov upozorava na neobičan tok događaja - izvan običnih granica. Muslimanski je život konzervativan, zatvoren u okviru, a sad se pokušava izići na šire, stupiti u tok suvremenosti. Izlazak znači posvemašnji prekid s prijašnjim. Hans, agent tvrtke "Ferruma" i Hasna, dva su nasuprotna svijeta, a inkompatibilnost se pokazuje nakon eksperimenta. "Haremska ruža" hoće da proširi svoj krug gledanja, jer je sada simbol zaokvirenog i okamenjenog grada (Mostara) - koji je zatvoren brdima, a kroza nj navire u divljem bijesu Neretva i u trajnom šumu

podlokava pećine - život njene zaokvirenosti i sputanosti, zato mora bježati na širi zrak, na more. Duboko i određeno riječno korito siječe je na njenu ograničenost i užljebljenost u korito na oči nevažnih spona vjerskih i patriotskih, pa kad hoće iskočiti iz običnog tijeka, zna za svoju intransigentnost jer je vezana, ali se nada sreći koja će joj nakon uspjeha umiriti savjest. Pozdrav sa starim domom i životom nije srdačan nego tjeskoban s pritajenim strahom o neuspjehu pokušaja, jer je prekinula sa svim i uskočila u novi život. Uvjerivši se da je nepotreban privjesak i suvišna prtljaga Hansu, vraća se na stari život, hoće da ostane u starom koritu. Ne znam da li je u duševnoj borbi jači patriotski ili religijski momenat, a po svoj prilici da je ovo neuspjeli pokušaj Hasnin da raskrsti sa životom jedne muslimanke u svim životnim komponentama. Tragičan pokušaj u ovom slučaju, apstrahirajući od nemoguće ženidbe, jer je pregažena novim vremenom a u pokušaju izbačena izvan okvira - deplasirana. Na isti je način čini se izvan okvira i njen brat koji se ponosi svojim hohštaplerstvom, premda je uvjeren da je kao takav kod kuće nemoguć. Nemogućnost pristojnog izlaza iz starog života zasvjedočena je smrću jednog člana iz okoline, upravo pri pokušaju izlaska ("Cvijet u vazi").

Jako apostrofiranje zemlje na početku opet iskrsava, jer pisac vidi narodno propadanje radi neimaštine zemlje, a bonovi "bolovi" ne mogu nadomjestiti rodne njive. Nezahvalni su položaji, ako nema stalne zemlje, zato Ibrahim blaženo kliče: "Da, zemlja. Zemlja. Osjeća se veličina ove riječi, ali smo zaboravili njezin veliki sadržaj, što je prošlo više vremena, otkako smo je ostavili i pošli živjeti drugim životom". Papiri su voda u vazi koja te, kao što cvijet, osvježuje dva dana, drži na životu dok ti kameni grad ne bude grob. Ima li pomoći? Ništa i nikamo! Kao kornjača izvrnuta na leđa od koje do nekoliko dana nađemo samo koštani oklop, odgovara aforistički pisac. Naslov knjige znači žrtvu i umiranje, a "Cvijet u vazi" život od nekoliko dana. U oba slučaja postaju žrtve vremena. S pravom je odabran naslov, onakav, jer će sve postati žrtvom, jedni dragovoljno a drugi silom prilika, a žrtve pojedinaca ostale su uzaludne radi nerazumijevanja okoline.

Zalazeći gosp. Nametak u život svojih likova nije mu se podala prilika da prikaže u podugim novelama razvojni život porodice, nego se morao ograničiti na dani čas oštro karakterizirajući ličnosti, pa ma kako se one činile trenutačne i u statičnom stanju, po svom su zamašaju utjelovile u sebi život jedne epohe. Nije išao dalje od konstatacije, ali mu je uspjelo opipati bilo suvremenosti. Lapidarnim stilom i izgrađenim rečenicama zaobljuje radnju, a svaka riječ bukti, sočna je i sadržajna. Na nekim mjestima misli su zaodjenute u formu zagonetke, pa ih lako zadržavamo. Gdje bi se činila karakterizacija nedovoljna, tu je na vidljiv način iznesena ličnost u pokretima prema vani, tako da radnjom ravnaju vanjski uslovi, a psihologijska je pozadina uvjetovana u daljem nastupanju socijalnim položajem. To se zapaža u noveli "Cvijet u vazi", gdje bi rekao da će umjetnost podleći didaktici, doktrinarstvu i tendenciji, ali se sve doima kao prirodno i moguće. Iz toga se razabire da je sposoban za razvijanje viših radnja i portretiranje izrazitijih ličnosti. Majstorski izlaže duševnu borbu Omera i Hasne, stavljajući pred oči samo jedan momenat koji dovoljno opravdava preokrete u radnji i ličnostima. Znak da je prebrodio poteškoće sitne novele, pruža nam "Njegova osuda" gdje su u današnjicu projicirani prošli događaji i sjajna tradicija, pa elektriziraju makar i slabe potomke koji moraju misliti o budućnosti i uspomeni kod potomstva. Valja spomenuti da se ovom zbirkom Nametak afirmirao kao dobar novelist te uza didaktično navijanje sačuvao ljepotu, lakoću i svježinu novele.

Ima ova zbirka i kulturno-historijsku važnost u povijesti muslimanskih i nemuslimanskih literata koji su proučavali njihov život. Treščec je zapazio u srazu istočne i zapadne kulture nazadak muslimana. Osman-Aziz (Osman Hadžić i Ivan Milićević) jasno su upozorili na nedostatke i ljekove, a g. Nametak oštro podvlači propadanje, a da ne ostane hladna konstatacija, destruktivnost i negativna kritika života, naglasuje problem zemlje ne zaboravljajući svijetle kutove života. Ovi stoje nasuprot idiličarima, romanticima i pjesnicima muslimanskog orijentalnog karaktera života i šarolikog folklora Ć. Ćatiću, modernima pa i Š. Sarajliću.

DOBRI BOŠNJANI

Nakon šest godina razmaka Nametak izdaje drugu zbirku novela *Dobri Bošnjani* [1] Napisao sam namjerno novela, premda je pisac u podnaslovu zbirke stavio: *crtice*, *pripovijesti*, *novele*, a kod prijašnje zbirke *Bajram žrtava* stavio je *novele*. Teško je pogoditi prema kojem je kriteriju tako radio, jer u prvoj zbirci ima osam novela na osamdeset stranica, a u sadašnjoj četrnaest crtica, pripovijesti i novela na devedeset i dvije stranice. Očito opseg nije mnogo odlučivao kod imenovanja, premda je u prvoj zbirci dao stvari duljega daha. Opseg uopće nije toliko važan za razgraničavanje pojedinih vrsta, koliko je odlučna sama koncepcija, kompoziciona zamisao i početna intonacija pri izrađivanju umjetničkog djela. Zapravo ovi momenti uvjetuju širinu i opseg radnje, koji se može postići i na druge, premda manje umjetničke metode. Ovo spominjem samo zato, što se u novije vrijeme granica među pripovjedačkim vrstama prilično zamrsila. Imena su sigurno stvar običaja i ne mogu biti bitni uvjeti za valjanost književnog produkta, ali ona barem prema običaju imaju neko dublje značenje i opravdanje i ne bi bilo loše, kad bi se književnici toga držali. Ovo je općenita pojava kod današnjih pripovjedača i trebalo je na nju upozoriti. Glavno je dakako uspjeh, odnosno umjetnička obrada, a imena su sporedna stvar, jer se u prvom redu pita, da li je nešto uspjelo, a stvar može ostati bez etikete - bezimena. Pisac je već davno zacrtao granice svoje tematike, koje su prilično široke i daju mogućnost mnogim novinama i iznenađenjima, jer ima u tom omeđenom prostoru još nedirnutih mjesta. Bosna i Hercegovina s muslimanskim stanovništvom i brojnim problemima prošlosti i sadašnjosti zaista je široko polje rada za umjetnika. U prvoj zbirci prevladao je jedan naročito žalostan momenat u povijesti muslimanskog stanovništva, to jest propadanje življa radi izgubljenog zemljišta, nesnalaženje u novijim društvenim pokretima i rezignirano čekanje smrti. To su sve žrtve, i to krvave žrtve još krvavijeg i nepravednijeg vremena. To je najglavniji problem uopće muslimanske Bosne, koji može poprimiti u umjetničkoj obradi neobično brojne nijanse. *Dobri Bošnjani* donose također dio gornje problematike, ali unatoč imenu, većina je tema ograničena na

1 Alija Nametak, *Dobri Bošnjani*. Redovno izdanje *Matice hrvatske*, Zagreb 1937.

Hercegovinu. U ovoj zbirci pisac je šarolikiji i svestraniji u zahvatanju hercegovačkih pitanja, koja su podjednako važna za čitavo stanovništvo kraja. Opet je nabačen problem zemlje i propadanja, zatim pitanje hercegovačkog duhana i neki specijalni običaji kraja. Pripovijetka "Dobri Bošnjanin" i "Susret" diraju tragikom uspomene na negdašnje bogatstvo, čast i sadašnje životarenje od nevrijednih obligacija, koje su primili za oduzetu zemlju, dok obijesni kmetovi okolo pjevaju: "Prometle se šljive u rogače, a Behrami-age u kopače". Veli-beg još čuva ferman-darovnicu zemalja, a Duranići već prodaju stare listine, sultanske fermane i vezirske bujruldije, a počele su prodavati i osobno poštenje. "Pola konjske sile" i "Ljudi iz krša" pružaju kao na dlanu odlomke hercegovačkog života u duhanu. Duhanska vaga, toliko popularna, nije ni ovdje u svojoj biti zahvaćena, ali daje dobar odsjev njene važnosti u duši Mehe Volodera. Lik je čovječanski iskren, neosvjetljiv u nesrećama i suzdržljiv u osuđivanju drugoga. Iskrena ispovijest o mukama o duhanu uzbuđuje neposrednošću izražaja: duhan njeguje čovjek devet mjeseci kao majka dijete u utrobi i seljak poput majke sa strahom i veseljem očekuje vagu - porođaj. K ovome još motiv u "Ljudi iz krša", gdje hercegovački "šverceri" pronose duhan u druge krajeve uz opasnost života, djeluje kao najuvjerljivija socijalna kritika, koja elementarnom snagom sili na razmišljanje. Jednako je uvjerljiva "Preporuka" kao i "Božja ptičica", koja razotkriva svu bijedu i beznačajnost administrativnog tijela poslije rata, kad činovnik biva izbačen iz službe pa i iz života jednostavno za to, što ima svoje mišljenje, a to je mišljenje protivno mišljenju njegova starješine. Lijepo je zahvaćen običaj momaka u nadmetanju bacanja kamena s ramena. Uostalom svaki detalj u Nametkovim pripovijetkama nesumnjiv je dokumenat onoga kraja, iz kojega je uzet. Snimljen je život u svoj golotinji i ljepoti, a psihologija čovjeka upravo je tipična oznaka tamošnjih seljaka - naročito muslimana. Psihološka reakcija uhvaćena je u vjernoj primitivnosti, gdje lica stvaraju odluke pod pritiskom nagona. Derviš-agina odluka o ženidbi ne pada nakon ozbiljnog razmišljanja o važnom životnom koraku, nego u navali strasti pri gledanju kmetice ("San čovjeka Božjega"). Jednako u "Začaranom ogledalu" Sekana se pred hodžom odriče Vlaha, ali čim ugleda njegovu sliku, strast se ponovno raspiruje. Kad je zaigralo kolo muslimanskih momaka, odjednom se odlučuje na udaju s jednim od njih. Tu ne odlučuje razum nego časovito nagonsko naviranje. Ovaj je motiv u osnovi sličan s onim u nekim licima Ive Andrića ("Đerzelez Alija"), samo je manje brutalan. Uza sve nastranosti, ipak su svi dobri Bošnjani, jer plemenito srce nigdje ne zataji. Pače i suludi Hajrudin ("Dobri Bošnjanin") ima srce puno suosjećanja za ljudstvo i njegovu bijedu. Napokon čovjek-životinja Mujo ("Ispod planinskih vrhova"), koji je u naletu strasti izgrizao i usmrtio Merku, nije moralno odgovoran, jer zapravo nema razumskog rasuđivanja. Ova je priča veoma karakteristična s umjetničkog stajališta za piščevo uspjelo rješavanje teškoga motiva. U svim drugim novelama vidimo ljude, a ovdje je

zašao pod kožu i u krv abnormalnog tipa iz najzabitnijega kraja. Mujo je čovjek-životinja, kako to misli okolina, koja mu ne zna za podrijetlo. Jezovita i nevjerojatna priča kakva se susreće u *romans terrifiants* ipak je istinita. Vanjski romantički plašt krije najprisniju zbilju. Okolina ne može protumačiti Mujino divljaštvo nego s pomoću priče o njegovu medvjeđem podrijetlu. Sudac istražitelj nakon ispripovijedane bajke kaže: "Kakva je to legenda i kako svijet može u nju vjerovati? Gdje bi to moglo biti? Medvjed i žena. Njihovo dijete. Pa to je kraj gdje niče bajka". Isti sudac našao je odgovor strašnoj zagonetci u riječima koje mu autor malo kasnije stavlja u usta ". . . sad je kraj kolovoza, a mi *ovdje* ukraj vatre, dok bi *dolje* rastvarali prozore i teško bi zaspali u toplim krevetima". Drugim riječima: u ovom divljem kraju sve je moguće i prirodno, kao što je prirodno, da je ovdje hladno, a dolje toplo. Pisac i nije dalje govorio o Muji; jedino je sudac iz Mujina izgrizanja i kidanja lanca mogao zaključiti, da se doista radi o čovjeku-životinji.

U vezi sa spomenutim nazivima: crtica, pripovijest, novela, treba spomenuti Nametkovo okolišanje i nabacivanje teme, koja bi se mogla razviti u romansku širinu. Nekolicina lica vezano je s pričama iz prijašnje zbirke novela, a dvije-tri crtice današnje zbirke imaju ista lica. Umjetniku su se zasjekla u pamet neka naročita lica, vidio je njihove mnoge strane, tako da bi se mogla razviti dulja novela (na pr. obitelj Duranića, Hans i Hasnija), ali autor očito zazire od jače povezane cjeline i razbija udes nekih lica u više pripovijesti i slika. Bez sumnje bi vezivanje više slika zahtijevalo jače psihologijsko produbljivanje i vještiju tehničku rutinu, ali se čini, da je to moguće talentu, kakav je Alija Nametak. Ovakvo vraćanje istih lica, u više crtica, daje izgled ponavljanja, premda su pojedinačni momenti iz života lica umjetnički reljefniji. Tu je možda razlog autorovu kolebanju u nazivima, jer su sve priče kratka daha, ali u duhu povezane istim licima daju privid podulje novele, a potencijalno je zamislio i roman. Teško je reći, što bi se imalo preporučiti piscu: ili ostajanje na ovakvim odijeljenim slikama ili skupljanje svih slika o jednom licu u povezanu cjelinu. Sigurno je jedino to, da bismo u drugom slučaju imali trajniji dojam, jedan bi nam primjerak dao sudbinu mnogih lica i duljeg vremenskog razdoblja. Uostalom nije isključeno, da se u gornjim nepovezanim slikama o istom licu ne krije autorova čežna za širom novelističkom ili romanskom koncepcijom, a dosadašnji su radovi samo pokušaji, ogleđanje snage i jednostavna predradnja.

Kako god bilo u budućnosti, ono što imamo pred sobom predstavlja vjeran, živ i dokumentaran isječak iz hercegovačkog muslimanskog života. Opsegom sujeta ova je zbirka bogatija a izražajno sredstvo primjereno licima i okolnostima. U nekim novelama osjećamo organski spoj okolnosti i lica s umjetničkim kreativnim sposobnostima. Pisac se izgubio tako reći, i gledamo radnju i lica u svom prirodnom toku, onako kako ih život daje a ne pisac

reproducira ("Pola konjske sile", "Umetaljka"). To i jest vrhunac umjetničkih nastojanja oko formiranja života, inače ako bi navlačio život na svoj jednostran i monoton način doživljaja, upropastio bi i doživljaj i umjetninu. Lično zahvatanje zbilje, ili prepuštanje njoj daje osnovni ključ k uspjelom stvaralačkom djelu. U prvom slučaju često umjetnik zapada u neuvjerljivost, umjetnina se intelektualizira kao kod Nametka u crtici "S puta" a u drugom slučaju život ne dođe dovoljno u područje umjetničkog doživljaja te ostaje doduše realna, ali mrtva kopija života. U spoju obaju elemenata nastaje istinska, živa i uvjerljiva umjetnina. Alija Nametak u većini slučajeva i gotovo uvijek našao je pravi put. Onaj, koji pozna hercegovački kraj, prepoznat će u njegovim radovima dio života i nesretnim sticajem prilika okamenjenu sudbinu tamošnjih ljudi.

NOVE KNJIGE NAMETKOVIH PRIPOVJEDAKA

Zbirkama pripovjesti *Bajram žrtava* i *Dobri Bošnjani*, Nametak je zauzeo časno mjesto u suvremenoj hrvatskoj književnosti. Knjigom pripovjedaka *Za obraz*, kojoj je Nametak dodao podnaslov "Novele i legende", pisac nastavlja svoje pripovijedanje u duhu prijašnjih svojih radova. Nametak se gotovo ne može udaljiti od kruga dosadašnjih svojih doživljavanja muslimanskoga svijeta iz posljednjih desetljeća i iz sadašnjice. Spontano vežemo njegovo ime uz starije obrađivače muslimanskoga života: Osmana-Aziza, Malabdića i druge. Mora se odmah napomenuti, da je umjetnički rad Alije Nametka nadmašio stvaranje njegovih predšastnika na istom području i sadržajem i pjesničkom obradbom. Nametak je, istina, iznio gotovo iste probleme kao i njegovi predšastnici: pripovijeda sitne zgode iz muslimanskoga života u sukobu s modernim kulturnim tekovinama, nesnalaženje u životu, ali je to nešto sasma drugčije nego kod starijih pisaca. Kod Nametka nema izrazite tendencije, da žalosnim pojavama pronađe uzrok ili lijek. On jednostavno iznosi činjenice. Svatko će lako zaključiti, što treba učiniti, da se nevoljama doskoči. Tim je Nametak izbjegao pogrešku svojih književnih drugova, kojima je želja za liječenjem društvenih rana umanjila umjetničku dojmljivost njihovih pripovijedaka. Nametak je umjetnik, koji oštro zapaža, vjerno bilježi događaje, a uz to znade sačuvati mjeru i umjetnički ostati na visini.

Knjiga novela *Za obraz* po osnovnim crtama ne odmiče se od ostalih Nametkovih radova. Ovdje je proširio istu građu na nekoliko daljnjih primjeraka u njegovoj običnoj slikovnici tipova. Od toga treba izuzeti nekoliko novela, koje se doimaju kao nešto novo, ali umjetnički nisu na visini ostalih pripovijedaka u ovoj zbirci. Novela *Za obraz*, prema kojoj je naslovljena čitanja knjiga, uzeta je iz posljednjih dana borbe hrvatskoga naroda u Hercegovini s neprijateljima svoje države. Događaj je sasvim svjež, skinut s usta glavnoga junaka Bećira Djulimana, jedinog preživjelog člana svoje obitelji, koji je ubio vlastitu kćer Ajku, samo da živa ne bi dopanula u ruke odmetnicima, koji bi je

---

Alija Nametak: "Za obraz". Redovno izdanje o stotoj godišnjici *Matice hrvatske*, Zagreb 1942.

obeščastili. Nametak kao i uvijek znade majstorski predmet zahvatiti, ali u ovom slučaju dohvatio se previše žive građe, pa ne možemo reći, da je novela umjetničkim osebinama ravna najboljim Nametkovim pripovjedkama. Novela *Šeh-Jujo* doista je legenda, glatko ispripovijedana, ali nema naročitih značajka. Razumljivo je, kad se znade, da je to pripovijedanje pripovijedanja starih muslimanskih korjenika, a ne proživljeno i vlastitim očima viđeno. Tim radovima približava se novela *Ilmi-Sijasi*, dok je pripovijest *Behar pod jesen* zgodno ispričana dosjetka.

Navedene pripovijesti zaostaju za drugima. U novelama *Kiša*, *Na pruzi*, *Inoča*, *Cjepar*, *Bojička* Nametak je bliži svojim prijašnjim radovima, bliži sam sebi, iskreniji i neposredniji. U motivima iz muslimanskoga života susretamo se redovno sa sukobima tragične naravi. To treba podrobnije proučiti, pa će se vidjeti, kako u događajima iz muslimanskoga života leži na ljudima neka zla sudbina i ova ne da, da ljudi pod njenim udarom budu sretni. Nekad su sukobi takve prirode, da bi se lako dalo izbjeći nesreći, a osobe nekako svjesno ne ostaju na rubu propasti, e bi njihova žalost bila potpuna. Tragičnim pojavama dalo bi se u mnogo slučajeva pomoći. Zar ne dobivamo dojam iz narodne pjesme o Hasanaginici, da bi se nesporazum žene s Hasanagom mogao izravnati veoma lako, da nije neke sudbine, koja uporno odalečuje muža od njegove drage? Tako je i u Nemetkovoj priči *Na pruzi*. Nesretna Bahrija u svojoj neimaštini dosta je žalosna pojava, ali njena bol ne bi bila cjelovita, da još ne upane u šake pohotnoga čuvara pruge i zajedno s čitavim svojim blagom - s jednom kravicom ne nađe smrt pod kotačima željeznice. Tamna je ova priča i Nametak je unio u nju sve zlosretne zvukove, koji prate sudbinu dvoje inače nepoznatih bića do uništenja. Tragična je također pojava Subhrije u noveli *Inoča*. Ona je nesretnim slučajem postala ženom Fejze, koji je od nje mnogo mlađi. Kad je ostala nerotkinjom, mučke je podnosila predbacivanja. Fejzo se je okretao za drugim ženama, a Subhrija je to teško osjećala. Ipak je shvatila, da je Fejzo pošao za tuđim ženama i odao se piću samo zbog toga, što ona nije dostajala njegovoj muškosti. Bilo bi razumljivo, da su se supružnici mirno rastali, ali Subhrijina žrtva ne bi bila potpuna, kad ne bi ona sama svome mužu tražila drugu ženu: "Nek si ti sav njezin, a moj makar malko, malacno. Makar samo kadkad..." To je izazvalo sažaljenje kod Fejze i pade ženi u zagrljaj. Jednako je žalosna povijest Ajiše Bojićke. Nametak je ispripovijedao sukob između nerazumne ljubavi i vjernosti. Negdašnji bećar i lola Mušan Bojo zavolio je Ajišu i uzeo ju za ženu. Nemajući od srca poroda došlo je među njima zbog toga do nesuglasica. Kad se je dokazalo, da je tomu kriv Bojo - odnosno njegova raskalašena mladost, Bojo se odaje piću. Još više je bio ožalošćen, kad se je Ajiša nenadano osjetila majkom. Bojo je bio uvjeren, da on nije uzročnik tomu, pa muči Ajišu zbog tobožnje nevjernosti. Ajiša je ipak dokazala svoju nevinost, Uzaman, Boju je piće spremilo na drugi svijet, ali je

Ajiša ostala vjerna Boji preko groba. Nije se preudala, jer je to bila Bojina želja. Na koncu je i poludjela od utvaranja, da će joj se Bojo opet povratiti.

Ovakve slike reda Alija Nametak u svojim novelama. Sudbina, teška sudbina lebdi nad njegovim junacima. Doima se njegovo pripovijedanje, jer Nametak znade sugestivno iznositi suštinu događaja. Rekoh sugestivno, jer doista on ne priča mnogo, niti troši riječi na nebitne događaje. Škrt je u izrazu i ne voli svaku riječ izreći do kraja. Redovno prepušta čitatelju, da o događajima razmišlja. U tom je razlika između njega i starijih pripovijedača, koji su opisivali slične predmete. A Nametkov izraz? Taj pisac znade pravo značenje riječi. U nekoliko izraza skuplja množinu misli i slika. Majstorski povezuje različne ogranke radnje. Na prvi pogled moglo bi se reći, da Nametak ugodno priča na način slabijih pisaca, ali više nego to: Nametak svojim izrazom kleše i stvara. On je među prvim našim majstorima izraza, samo je mnogima nepristupačan zbog čestih turcizama. S te strane je šteta za Nametka, jer bi inače imao više poštivalaca. On je dokazao i ovom knjigom, da je među prvim našim piscima sitnih pripovijesti. Sudeći prema načinu njegova pričanja i značajkama izraza ostat će njegovo polje rada crtica i pripovijest kraćega sadržaja. Na tom području postigao je do sada zamjerne uspjehe i dao bogat prilog hrvatskoj pripovjedalačkoj umjetnosti.

IVAN SOFTA - DANI JADA I GLADA

Hercegovina je u ovogodišnjim izdanjima *Matice hrvatske* zastupana sa dva pisca, i o objema knjigama dan je isključivo njihov kraj bez bojazni, da bi jedan drugome "oduzeo" građu, jer se Nametak ograničio na muslimanski svijet, a Ivan Softa ima pred očima mali komadić zemlje, gdje je rođen. Nakon romana *Na cesti* daje zbirku pripovijesti [1], koje se sadržinom sasvim razlikuju od romana, premda je problem ljudske bijede na dnu obadviju knjiga. Dvije različne teme oživljene su istim unutrašnjim duhom. U romanu *Na cesti* prikazao je zlu sudbinu nezaposlenog radnika, a u ovoj zbirci u maloj slici svojega sela tešku sudbinu Hercegovine za vrijeme gladnih ratnih godina. Po tome se vidi, da najradije uzima za predmet bijedu. Nezaposleni radnik željan rada prisilno izlazi na cestu, da postane skitnica i prosjak, a stid ga je, da u dvadesetoj godini obija tuđe pragove. Junak romana *Na cesti* Sumnjivi to dobro osjeća kao i njegova nesuđena vjerenica Caca, koju je poveo sa sobom samo radi sućuti. Pisac nam je otvorio vrata, da zavirimo u sve zakutke besposleničkog života: pješačenje gladnih i besposlenih, učenje krađi, nagonski porivi, društvo propalih žena, vašar ljudi i djevojaka, razorenje obiteljske sreće i napokon duševne razvaline kao posljedica materijalne oskudice. Jezoviti prizori, gdje se živi većinom vegetativnim životom. Ipak nije sasvim tako. Roman je duboko čovječanski, ako se pogleda malo iza pisanih redaka. Ima doduše otvorene bune protiv moralnih zakona, ali je važan čas, u kom je došlo do toga. Iza svih prestupaka stoji čovjek, koji se časovito zaboravio. Ima među skitnicama lijenih i badavadžija, ali ih je junak romana isključio iz društva prisilnih skitnica: ... "skitnice ne treba nazivati siromasima, to su degenerirani ljudi" (str. 126). Može li se ipak naći opravdanje za riječi Cacine: "... ako neko hoće, da mi da pravila za život i da mi prigovara i pljuje na mene, što ne živim po njima, onda mi mora dati i mogućnosti, da živim u granicama tih pravila. Tko ima pravo od mene tražiti, da živim po nekakovim zakonima? Izbacili su me na cestu, u pustinju života, gdje izgledam isto, kao da bi bacila jagnje u pustinju života i tražila od njega, da sačuva svoju krv". Isto je tako tragična ljubav oca prema djetetu, što ga iz nepažnje i ljubavi ugušuje, da se ne muči kao on. Pismo radnika samoubice najčovječniji je dokumenat

1 Ivan Softa: *Dani jada i glada*. Redovno izdanje *Matice hrvatske*, Zagreb 1937.

ljudstva, koje živi u tim bezimenim bićima. U današnjem je društvu tako, jedan dolazi do bogatstva preko lešine drugoga, a on to ne će učiniti, jer tim ubija čovjeka u sebi; ... "želio sam raditi i živjeti s onim, što se zove pošten život, ali ljudi ... ah ti ljudi - ja ljubim čovjeka". Ovo je najžešći protest ali bez banalnih tirada današnjih "socijalnih" pisaca protiv nepravde i prignječene ljudske časti. U časovima sabranijeg života svaki snuje, da postane čovjek i da okolna bića postanu ljudi. "Mora doći vrijeme, kad će zemljom zagospodariti Čovjek". I Sumnjivi nakon neuspjeha, da nađe rad, kreće ponovno na cestu sjećajući se nekoga starca-prosjaka, kojemu je bila najviša čast, kad ga je netko nazvao čovjekom. Poniženi i obespravljeni, koje ne računaju među ljude, na ovaj način dozivaju u pamet novčarima pojam čovječnosti i to je strahoviti ujed za njih, jer u stvari samo izopćeni znaju značenje toga, kada žeđaju i gladuju pravde, građanskog i ljudskog dostojanstva.

II.

Slična misao prožimlje sve priče ove zbirke. Ratne strahote osim tjelesnih nedaća opustošiše dušu primitivnog sela u Hercegovini. Ako se u današnjoj književnosti provlači kroz sve radove umjetnika tragična bol za ukradenom mladošću - kako je to lijepo zapazio u jednom predavanju gosp. Maraković - u ovoj se knjizi osjeća, kako je rat opustošio intimno seljačko ognjište, ugasio vatru međusobne ljubavi, rastavio ženu i djecu od muža, pokolebao čvrsti ženidbeni vez i povrh toga pritisnuo sve "valjkom gladi". Marko Juričin ("Noć užasa") povratio se kući, a tamo nema ni žene ni djece. Boluje od padavice, koju mu zadade užas rata. Bol je povećana slutnjom, kakova će biti djeca, kojih se "duševni život rađa u mračnim danima bezumlja, a duševna im je hrana strah, zbunjenost i strašni prizori glada". U tom pogledu najsugestivnija je i ujedno najbolja pripovijetka "Na razrovanom ognjištu". Isti Marko na povratku kući doznao je, da su djeca s majkom otišla u Slavoniju. Trava prekrila dvorište, a u kući miševi gospodare. "Naložio je vatru, neka se ognjište zagrije, neka ta gamad zna, da je došao gospodar-čovjek". Nadolazi padavica i susjede ga mole, da dođe k njima. On odbija želeći umrijeti na svom ognjištu, i susjede ga redom njeguju. Čuo je mnogo o pokvarenosti Slavonije i boji se za ženinu vjernost. Kad mu je žena došla iz Slavonije, potjera je od kuće, a malo kasnije i sam nesretno umire. Oslabljene su i rodbinske veze (braća Ivan i Miše), a djeca zbog glada boluju od "nepoznate" bolesti. Strahote rata prema pričanju nadošlih vojnika gone žene u ludilo. Koliko opet moralne visine u djeteta, koje je u nuždi pojelo nekoliko kašika zelja kod susjede. Sramotni žig kradljivca i savjest izgrizaju ga, premda je za to i uslugu učinio. Borba za život ukrutila je srca inače darežljivih seljaka. Glad za novcem ubila je u Ivanu Zadružiću bratovsku ljubav, koji i poludi radi novčane knjižice sa sumnjom, da ju je žena odnijela, a stvarno je propala radi njegova duševnog poremećenja. "Ubio ga bol prevarenog života". Pisac se dotaknuo i drugih

pitanja tadašnje Hercegovine: spasavanje djece u Slavoniju, vojni bjegunci, bitka momaka na dernecima. Posljednjoj žalosnoj pojavi daje i razloge: ... "ta mržnja nije bila rođena u proždrljivosti, već bijes primitivca obijesnog i pijanog od mladosti i života" ... Ipak je malo pretjerano, da njihov bijes ide i do palenja i uništavanja protivničkih kuća. "Dolazak mira" pokazuje, kako je rat mnoge učinio čangrizivim, a s dolaskom mira sve se zaboravlja. Miše se povratio, ali ne može raditi. U duši mu je praznina s instinktom rušenja, stoga razara zid i u tom nalazi veselje. Obezumljena mu se okolina čudi. Zaključna pripovijetka "Sloboda" žalosni je finale još žalosnije budućnosti. Miše ode na Lišticu, da vidi što se tamo događa. Metež i pljačkanje. Pronese se glas, da dolazi vojska, a svjetina više ne će vojske. Nastade strka i pucnjava. "Miše osjeti udarac u prsa, grčevito stegnu ranu i skupi se u prašinu na cesti. Dolazi vojska! Vojska!!! Čija vojska, kakva vojska?! Srpska!" Bio je zadnji hropac krvavih ratnih godina i ujedno preludij krvavije budućnosti. Mišina je žrtva stravični simbol narodnih žrtava budućnosti.

Namjerno sam se zadržao dulje na Softinu romanu. Razlog je tome način umjetničke obrade, koji je upadno sličan s ovim u zbirci pripovijedaka. Tim se ne umanjuje vrijednost nego ustanovljuje činjenica identične unutrašnje problematike u vanjskim različnim predmetima. U oba slučaja radnju pokreće pitanje ljudske bijede i uništavanja čovještva mržnjom vremena.

S čisto umjetničkog gledišta roman zaostaje za ovom zbirkom naročito u izražaju. Ovdje je bogatiji, riječ je umjesnija i točnije pogađa misao lica, a prije je više izraz vanjskoga pokreta tijela. Ipak to ima opravdanje. Zašto u romanu nema izrazitog stila lica, nego su im reakcije identične i monotone? Čim se opravdava manjak zalaženja u intimno biće i ostaje se na vanjskom šablonskom opisu? Razlog je u duševnoj strukturi samih lica. Bezlična i bezimena legija nezaposlenih iscrpljuje duhovni svoj sadržaj površinskim gestama, koje su otprilike slične kod svih ljudi. Tu nema izrađenih i izgrađenih karaktera. Kad bi Softa izdjelavao zaoštrene i odjelite ličnosti, zapao bi u lažni patos, a umjetnički mu instinkt to nije dopustio. Dao je zajednicu ljudi, kojima je karakter nasilno izjednačen i ličnost ne izbija na površini. Nije slučajan njihov odgovor: "Po tom smo rodbina, jer nam je podjednaka sudbina". Sasvim je umjetnički postupak pomanjkanje ličnih i porodičnih imena. Imena su nadjenuta po vanjskim oznakama Sumnjivi, Desna strana, Kost, Bezkošulja itd. Imaju i svoj šatrovački jezik: tamburaš (žandari), murija (zatvor), meter (mjesec dana), koržica (godina).

Satrvena i ujednačena lica bijedom rata nijesu ni ovdje dovoljno nijansirana. Susrećemo zasebne obitelji i lica, ali među njima nema porodičnog imena, kojega bi sudbina dobila zamašaj male epopeje. Ipak ovdje ima više lične zasebnosti nego u romanu, premda u nekim pripovijetkama nedostaje

oštro zasječena linija te svaki dio priče izgleda podjednako važan. Osjeća se manjak središnje osi, oko koje bi se vrtile manje važne scene. Upada u oči jedna stvar. U knjizi nema popisa natpisa priča. Radi toga na prvi pogled pomislih da je to roman s podnatpisima kao *Na cesti*. Kad pročitah knjigu, opazim, da nema centralne ličnosti, jer Janjina ljubav intonira zbirku, pojavljuje se u sredini i na kraju, ali ne može biti nosilac čitave radnje. Slično je s drugim licima, koja se pojavljuju u više mahova. Radi se dakle o propustu uredništva *Matice hrvatske*. Barem ja tako želim. Periodičko pojavljivanje lica može se smatrati kao piščevo približavanje romanskoj koncepciji, dakako uz uvjet da se popune praznine i cementiraju pojedinačni slučajevi. Ovo je karakteristična pojava današnje pripovijetke uopće. U konkretnom slučaju, ako bi Softa razvijao odulje novelističke i romanske radnje drugog genre-a nego je roman *Na cesti*, trebalo bi mnogo više psihologijske oštrine i izgrađivanja karaktera. Junak iz romana *Na cesti* zapravo je tipizirana pojava staleža bez sumnje uspjela, jer život takovih ljudi sastoji se iz niza nepovezanih prizora života, ali u svakom drugom slučaju trebat će više karakterološke individualizacije. Da Softa znade i to naći, vidi se iz romana *Na cesti* (pismo samoubice radnika). Tu je zaronio malo dublje ispod površine naoko plitkog čovjeka i našao bogatu i razvijenu duševnost kao i kod ostalih ljudi. U svakom slučaju Softi treba podrobnijeg studija psihologije duše, jačeg zacrtavanja karaktera, jednom riječi širega poznavanja čovjeka i pojava života i uz onakav talent ne će izostati još uspjeliji radovi. Kako nekada ne zna držati mjeru i dati primjereno rješenje osjećanju i strastima čovjeka, vidi se iz nekih naturalističkih scena, koje promašuju i mogućnost stvarnosti. U "Suši" nastaje borba oko vode, gdje jedna žena ostaje mrtva a druga onesviješćena, u "Slobodi" majka udara bešikom o zemlju i dijete umire i t.d. može biti i stvarnost, ali u onim okolnostima izgleda nevjerojatno. Pisac je očito htio dati pojam silovitog naviranja strasti, ali ti brutalni ispadi samo povećavaju nevjerojatnost događaja, mjesto da jače označe paroksizam strasti. Tu se najbolje zapaža nedostatak psihologijskih razmjera u unutrašnjim strastima i njihovim vanjskim pojavama - činima. U romanu *Na cesti* to se može razumjeti, kad kaže, da je djevojka odgovarala muškarcima prostim i grubim primjedbama, kao što je prost i grub život, koji ju je doveo k nama, ali u ovim pričama djeluje kao nevjerojatnost. Većinom znade naći odmjeren izraz. Za neke duševne pojave ima karakterističan lični izražaj kao, recimo, za veliku bol: skupiti se u se, sažeti se i nestati uz tihe jecaje. U potrazi za ličnijim izrazom zapadne nekada u nenaravne i knjiškonaučene fraze: "sitni smijeh ljubičica brujao je i praskao". Rečenične cjeline kao: "Ja se bojim ceste. Reče Kost", ne treba rastavljati točkom nego uobičajenom crticom, da se vidno zapazi misaona povezanost. Nije dobar izraz: "idem kod Grizeljušića". Inače je jezik ispravan, jasan i jedar. Svaki dalji rad značit će za pisca novo iskustvo i višu rutinu, a s proširivanjem tematike povećat će se i jezično bogatstvo. Pisac nam je dao dobro proživljene i teško

proosjećane životne pakosti i svaka riječ nosi biljeg gorkog iskustva ali i zahtjev poštivanja iznesenoga. Hercegovački kraj ima još radosnih i žalosnih pojava i piscu se otvara široko polje rada. Dosadašnji trud jamči za uspjeh.

MATO BLAŽEVIĆ - IZGUBLJENE BITKE

Romanom Mate Blaževića *Izgubljene bitke* u izdanju *Matice hrvatske* ulazi u povijest hrvatske književnosti dijelić zemlje, koji je u literaturi ostao do sada neobrađen. Moglo se dogoditi da se mali klin zemlje između utoka Bosne i Save izgubi pred rušilačkom navalom vode, a da ne ostane u uspomeni naraštaja. Blažević je spasio od zaboravi povijest duge i neravne borbe seljaka s prirodnim elementom. Rijeka Bosna pri ušću u Savu hirovito mijenja tok i nenadano poplavljuje naselje Prud. Gdje su negda bile kuće, tamo se za godinu dana viđaju prudovi i nanosi i obratno. Zemlja je podlokana i ljude je zahvatio strah, da jedne noći ne propadnu sa svim imanjem i kućama u provaliju.

Seljaci se bore protiv vode, kako najbolje znadu, ali se ne mogu odhrvati podmuklim tutnjavama i odronima. Sijedi Blažina Brašnić s boli promatra kako nestaje pojedinih njiva, a njegovo se dvorište naglo suzuje. U borbi s vodom ljudi gube glave, a kad je voda ispremetala granice njiva, gube glave u svađi zbog međa. Toga bi nestalo da se na vrijeme pristupilo uređenju korita rijeke Bosne. Državne oblasti ne misle na narodnu nesreću. Poplave su donosile korist činovnicima, koji su tom prilikom imali komisijske doplatke i putne troškove: inače sve je ostalo pri staromu. Seljacima su dodijala stručnjačka natezanja oko uređenja korita, pa su s nepovjerenjem gledali svakoga mjernika. Znali su da od tih mjeračina neće biti ništa, premda su mnogi siromasi od toga posla očekivali zaradu. Bistrom Martinu Borbiću dosadili gospodski poslovi oko nacrta, pa je teškom mukom dobio odobrenje, da on sam napravi branu na rijeci, a država mu dade stručnjaka kao pomagača i mali iznos novaca. Došao je ing. Bandić kao stručnjak i odmahnuo glavom saslušavši planove Martina Borbića. On sam se skitao sa ženama po varoši i brao dnevnice, dok nije izgorio od vlastite cigarete poslije pijančevanja. Pokvario je i Martina Borbića, navevši ga da pije i dijeli državni novac s njime mjesto da tim novcem rade. Tako je poplava Bosne i dalje ostala vrelom prihoda za strane činovnike. U vrijeme jedne takve poplave dođoše i ministri iz Beograda, da "utješe" narod, a zapravo su to učinili zbog blizih izbora. Blažina Brašnić je tom prilikom otvoreno spočitnuo, da je poplava grijeh državnih oblasti, koje narodne nesreće iskorišćuju u svoje političke igre, a seoskim kajišarima pružaju mogućnost da se potkože. Od svih komisija nije bilo koristi, pa seljaci navale

na Martina Borbića, da je i on s gospodom zarađivao. To je smutilo Martina u tolikoj mjeri da se pijan survao u provaliju rijeke Bosne u vlastitom dvorištu, progonjen sjenom ing. Bandića i svojom savješću.

Okosnica romana ispletena je nuzradnjama, iz kojih dobivamo veoma plastičnu sliku o narodnim običajima između rijeke Bosne i Save. Prudani su ponosni, ali napržice i skloni tučnjavama. Padne koja i glava, ali nikada se ne dolazi do suda. Sve sporove međusobno izravnavaju. Pedalj zemlje može biti izvorom žestokih obračuna, da nesreća opet pomiri zavađene. Svadbeni običaji izneseni su slikovito, a prisutnost Marka Kikića na svadbi pružila je piscu priliku da se osvrne na hajdukovanje Kike i Zelića u Posavini. Marko znade pripovijedati o tim događajima, jer je kao sinovac povijesnog Kike u djetinjstvu sudjelovao u hajdučkim pothvatima. Borili su se protiv nasilja i nepravde. Pošteni derventski begovi povlađivali su im, jer ni njima nije bilo drago da siledije uništavaju narod . Ciganin Murgaš ispreo je na lijep način razlike o ćudi Slavonaca i Bosanaca, premda je njegovo tumačenje prepametno za cigansku glavu, pa se doima kao piščevo rezoniranje.

Mato Blažević je nazvao svoje djelo romanom. To je mogao učiniti obzirom na duljinu radnje, ali roman nema središnjih osoba, koje bi nosile splet radnje. Uopće nema u ovom djelu stroge romanske konstrukcije. Glavni je pokretač radnje - poplava. Ovo djelo pruža sliku seoske gomile u borbi s prirodnim elementom i međusobnim zadjevicama. Da je Blaževićevo djelo više slika života, vidi se iz koncepcija najglavnijih osoba. Blažina Brašnić dolazi na pozornicu u početku romana pri potresnoj borbi s nabujalom rijekom. Kasnije nekako popunja prostor uz Martina Borbića. Ovaj je nešto dublje zahvaćen, uzevši u obzir njegove planove oko uređenja Bosne i sveze s državnim izaslanicima. Ipak ga ne možemo smatrati glavnim nosiocem radnje, makar pisac s njegovom propašću završava roman.

Blažević je nastojao uz ovu osobu vezati što više događaja, ali unatoč tomu Martin Borbić kao umjetna tvorba ostaje prilično neizrađen i ponešto taman. Nastojanje da on bude nosilac radnje smelo je umjetnika u tolikoj mjeri, da je Martin Borbić i nejasan, pa se njegova smrt ne može uzeti kao događaj umjetnički dobro izrađen. Ako je njegov grijeh morao biti istaknut, trebalo je jasnijim crtama opisati grijeh, grižnju savjesti i konačnu propast.

Nevjerojatan je prizor, gdje seljaci odlučuju, kako će se boriti protiv poplava, kad su se okupili oko mrtvog Filipa Lukića, dok komisija dolazi da provede izvide o umorstvu. Naum Ivana Šarca i Goluba da provale nasip na suprotnoj strani rijeke i tako napakoste Slavoncima, nemotiviran je, ako se ne uzme, da dolazi iz zločinačkih poriva. Uopće romanu nedostaje čvrst romanski zglob preko koga prelaze sve radnje. Piscu je ponestalo sigurnosti, kad je trebalo snažnije povezati događaje i dati im jedinstveni život. Ne dolazi ovaj

prigovor iz slijepog povjerenja u poetička pravila o gradnji romana, koliko iz dojma, da je roman izdrobljen u nekoliko slika.

Što nije u ovom slučaju učinjeno, može pisac postići u budućem djelu. Ima dobar dar zapažanja, poznaje život, koji opisuje, pa mu ne će biti teško svladati poteškoće u građi romana. Pisac ima dobar osjećaj za mjeru i primjeren način izražavanja. Početak romana najbolji je dio čitave knjige, a uz to su veoma dobri opisi seoskih običaja, te pripovijedanje iz hajdučke prošlosti. Hrvanje seljaka s poplavom možemo ubrojiti među najpotresnije stranice romana. Blažević će svladati poteškoće kompozicije bude li se dublje zamislio i strastvenije zaokupio problemima i osobama, oko kojih želi nizati sporedne događaje.

Nedostaci u ovom romanu dolaze odatle, što je umjetnik opisivao viđeno, a manje se zadržavao na samoopažanju viđenoga. Vanjski događaji razbili su unutarnju povezanost, do koje se dolazi snažnim poniranjem u osobe i njihove pokrete. Površne zgode proširuju radnju, ali joj ne daju dubinu i povezanost. Ovo zadnje je potrebno, ako se želi stvoriti roman sudbine pojedinih osoba i zajednica. Inače imamo kao i u ovom slučaju Mate Blaževića uspjele slike života. Dojmljive su i potresne u pojedinostima, ali je potrebno ponijeti uspomene nešto dulje, što se nemože bez opisa snažnoga nositelja radnje, bez predstavnika. Istina, Blažević je zahvatio sukob kolektiva s poplavom, gdje je po naravi stvari sve izjednačeno, "poplavljeno", ali je opet istina da ima spasenih, isplivali su neki, koji misle o konačnoj sudbini. Ovi predstavljaju šire obitelji, pa ukoliko bude potrebno dati povijest skupina, opet će to biti dato kroz dušu pojedinaca.

Mato Blažević sa slikama iz posavskog narodnog života postao je književnim povjestnikom zabačenoga kraja, koji ima svoju povijest i teške brige.

DEANOVI MALI LJUDI

Ante Dean, pisac drame *Mali ljudi* i zbirke novela *Ljudi na razkršću* nastavlja u najnovijoj svojoj zbirci pripovjedaka[1] s opisivanjem neznatnih činovnika i uopće ljudi, o kojima se po lijepoj knjizi malo znalo. Rijetko je koji naš pisac tako svojski prionuo uz jedan sloj pojava i ljudi i sustavno ih uzimao za građu u svojim djelima kao Ante Dean. Misli ovoga pisca usmjerene su prema zemlji, pa on neprestano gleda prema dolje. Tako se njegovoj mašti nametnula građa o sitnim pojavama, neznatnim ljudima i njihovoj sudbini u zamršenom životnom bujanju i trvenjima odalečenih društvevnih razreda. Ta okolnost upućivala bi pisca na pomisao, da postane branitelj podjarmljenih ljudi. Međutim ništa od toga ne primjećujemo u pripovijedanju Ante Deana. K svojim ljudima on ne prilazi kao učitelj ili branitelj, ne priča o njima na način, da izazove smilovanje ili u njima pobudi osjećaj za borbom i osvetom. Onda je razumljivo, da u Deanovim malim ljudima ne vidimo mučenika i osvetnika, nego jednostavne ljude, koji u nizu ostalih društvovnih razreda bivstvuju, žive skupa s njima tako, da ne opažamo, da bi možda jedni drugima smetali. Dean nije prišao sitnim ljudima s određenom tendencijom, nego ih opisuje kao naravnu i nužnu pojavu u bogatoj društvenoj vegetaciji, opisuje ih jednostavno zbog toga, jer takovi ljudi postoje na zemlji. U tim bićima nalazi zahvalnu građu za iživljavanje svog umjetničkog talenta i sve ono što imaju ljudi uopće: duševne borbe, obiteljske nesuglasice, borbu za život i drugo. Dean je počeo pisati u vrijeme, kad je bilo privlačivo uzimati bijedu ljudi kao odskočnu dasku za socijalnu borbu i proteste. On se nije dao zavesti od socijalnih pisaca, čim bi se brzo svrstao u legiju pisaca-reformatora, nego je prišao sitnim ljudima spontano i nenametljivo. Odatle Deanovu pripovijedanju mirnoća u razvijanju misli, odatle i njegov književni uspjeh.

U novelama Ante Deana najčešći su nosioci radnje niži činovnici. To je sloj ljudi, koji redovito u životu stradaju, jer se rijetko uspinju u činovničkoj ljestvici na više mjesto, a nesretni su u odnosu prema bićima u svojoj užoj okolini. U uredu su naime žrtve šefovskih hirova, a kod kuće ih glođe čangrizava žena. S vremenom ti ljudi postaju poslušna služinčad, koja na

1 Ante Dean: *U sjeni. Matica hrvatska*, Zagreb 1942.

prigovore predpostavljenih - opravdane i neopravdane - odgovara spuštanjem glave i mučke prima ukore. Takav se odnos u uredu prenosi neopazice u kuću, pa su ti činovnici žrtve ženinih prohtjeva. Odatle u Deanovim novelama veoma istaknuta superiornost činovničkih žena nad njihovim muževima. Jednako su slabi muškarci u pripovijetkama iz drugih područja. Vencl Pavun survao se u propast i pobjegao od kuće, jer nije mogao odoljeti megalomanskim zahtjevima svoje prokšene supruge Jule ("Otac"). Slikar Tadija ("U sjeni") ispaštava zbog ljepote svoje žene. Gdje bi izgledalo, da je muškarac jači stup kuće, to je samo na oči i kao da piscu ne uspijeva to do kraja opravdati. Takav je slučaj u prvoj noveli "Zvijezde". Ova je pripovijest majstorski započeta, ali na kraju nije dovoljno objašnjeno, zašto je radnik Janko na povratku iz vojske onako grubo napao ženu zbog tobožnje nevjernosti. To piscu nije uspjelo opravdati ni riječima muža niti riječima žene, koja je malo govorila u svoju obranu. Možda je Janku za takvo držanje dala povoda žena-koketa, koja se nudila svijetu i on je susreo na povratku pa pomislio, da su takve sve žene. U radničkoj glavi Jankovoj moglo je to djelovati, ali to nije istaknuto u noveli.

Deanove su novele fragmentarne i sugestivne. Tim je sve rečeno o njihovim značajkama. To treba pravilno razumjeti, da se mogne pravilno ocijeniti umjetnički napor Ante Deana. Kod ovoga pisca nema sklonosti prema širini romana, jer je predmet njegovih opisa sitan događaj, kao što su sitni junaci radnje. Ne upušta se u problem maloga čovjeka kao opće pojave, da na tom pojmu izgradi epopeju bijede. On jednostavno gleda događaj i o njemu pripovijeda. Pojedinačni slučajevi mogu se poopćeniti, ali su tako dati, da gledamo samo opisani događaj, ne protežući ga na slične pojave u svijetu. Dean iščupa malu zgodu i svijesno je ograničava, da se vidi, kako on od tih svagdanjih događaja ne pravi općenito pravilo. Dean nije mogao postati pisac -propovjednik, jer mu ne dostaje šira sinteza, pa ne može od pojedinih slučajeva napraviti optužbu ili obranu čitavih staleža. Slično je s njegovim novelama iz drugoga područja. Neznatne zgode najprikladnija mu je građa za pisanje, pa sumnjamo, da bi uspio u obrađivanju opširnije građe, a ne bi se snašao ni u dubljoj misaonoj temi, jer nije sklon širokim zahvatima i detaljnim razglabanjima. Što više, Deanu ne uspijeva uvjerljivo obraditi motive iz višega društva. U noveli, po kojoj je čitava zbirka dobila ime ("U sjeni"), pokušao je zavući se u u psihologiju viših ljudi. To mu nije uspjelo. Odnos slikara Tadije i književnika Filipa donekle je jasan, ali je blijed odnos među Filipom i Tadijinom ženom. Događaj je dobro zahvaćen, no slabo razrađen, nema logičnih veza među detaljima i koliko je god potresan nije reljefan. Naprotiv, što Dean više ide prema nižem svijetu, to se lakše snalazi u svladavanju građe. To je sasvim vidljivo iz njegovih likova: Štefa Ribića i Zlate ("Bumbarov liet"), Jože Mrvice ("Suza") i sanjarskog slabića Lojza ("Priča o čovjeku"). Pisac znade misliti i o višim ljudima; o opasnim gradskim novčarima, spletkarima i spretnjacima u

životu (razmišljanja o takvim ljudima u noveli "Uže"). Ipak je bolje ocrtan stari živoder Martin ("Uže"). To je remek djelo i skupocjen medaljon. Smeta u toj noveli Deanovo nastojanje, da što više počovječi pasji svijet. Svakako je značajna piščeva sklonost takvu načinu obrađivanja, kad se znade za njegovo gotovo nesvijesno nagnuće prema nižim pojavama među ljudima i u životu.

Dean pripovijeda sugestivno. Uz male sličice znade nanizati takve rečenice, iz kojih razumijevamo pozadinu, faktično stanje i možebitne osjećaje njegovih ljudi. Možda bi fragmentarnim slikama više odgovarao precizan i potpun opis, ali to nije slučaj kod Deana. On izvrsno postavlja sliku i zahvati radnju u zgodnom času, pa ne smatra potrebnim upuštati se u analiziranje. Ubaci nas u sredinu događaja te iz nabačenog središnjeg momenta izvija ostale dijelove radnje. Desi se, da novela ispadne katkad necjelovita, ali je uvijek uvjerljiva i dobro pogođena. Deanovo je dobro svojstvo kao umjetnika, da nam ne nabacuje sve aspekte, nego jednostavno natukne, a mi dalje u mašti razrađujemo. Stoga mu opis mora biti točan i slikovit, jer drugačije slika ispadne blijeda i nejasna. Pisac u tom pogledu nema nedostataka. Ipak se čini, da nije svagda do prave mjere zaokruživao fragmente u noveli, jer nema potpune slivenosti, što očekujemo u pripovijedanju, kakvim se pisac služi. Logika u događajima i u njegovu pripovijedanju mora biti nešto bliže jedna drugoj. Događaji su škrti, ali zato pripovijedanje nadomješta sve ostalo, tako da novela bude doista umjetnička cjelina i izrađen oblik. Inače je opasnost, da neke strane u noveli ostanu tamne i nemotivirane. Pogotovo je to potrebno Deanu, koji se mnogo ne razbacuje riječima. On je ograničio svoj izraz na minimum, pa je nužna savršena organizacija u sklapanju i odvijanju radnje.

Dosadašnja književna djelatnost Ante Deana pruža dovoljno građe za pozitivan sud o njegovu umjetničkom talentu. Ima dar zapažanja i znade zapaženo izraziti. Izraz mu je miran i staložen. Dean ima toliko osebujnih značajki, po kojima možemo suditi, da će karakter njegova stvaranja ostati od prilike isti u daljem radu. Dean nije završio svoje umjetničko poslanje, on je u razvoju, pa se nadamo, da će njegov izraz postati ujednačeniji i sigurniji. Novela će ostati njegovo područje rada. S dramom nije imao uspjeha, osim da iznenadi u budućnosti. Vjerujemo i u takvu mogućnost.

POČETNI ROMAN ZVONIMIRA REMETE

Ugodno je naći potvrđene svoje misli o nekom piscu u djelu, koje je dotični autor napisao prije nego su kritika i općinstvo stvorili svoje mišljenje na temelju vremenski kasnije pisanih djela. Remetino djelo *Sentimentalna reportaža* nastalo je prije romana *Grijeh* i *Tako svršava*. Što se ustanovilo kao osobito značajno za Remetin talenat prigodom izlaska spomenutih dvaju romana, to se može opaziti u zametcima u prvom njegovom romanu *Sentimentalna reportaža* [1]: psihološko produbljivanje, nedostatak većih vanjskih radnja, sporo odvijanje događaja, obiteljski nesporazumci, zbog kojih redovito dolazi do zapleta. Ovo zadnje je veoma značajno za Remetinu romansku gradnju u sva tri djela, pa se može opravdano govoriti o Remetinu obiteljskom kompleksu u romanima. Skloni smo povjerovati, da osobe njegovih romana ne upravljaju svojim držanjem, nemoćno se svijaju pod tragičnom sudbinom klasičnog značaja, koja nefaljivo djeluje na držanje osoba. Ove rade više pod utjecajem izvana, nego svojom vlastitom voljom, slušaju glas pozadine, koja unaprijed određuje konačnu sudbinu junaka. Utoliko likovi Remetinih romana nisu reljefni, nedostaje im izgrađena fizionomija: oni žive od spleta okolnih događaja. Draško i Arna u *Grijehu*. Dražen, Lasta i Deša u romanu *Tako svršava* ne bi se tako udaljili sami po sebi, da nije bilo obiteljskih razmirica. Slično imamo u romanu *Sentimentalna reportaža* među Nikšom Karovićem i Inkom Knežić. Nikša je seljački sin, a Inka kći trgovca, negda veoma ugledne obitelji. Zlo je u kući Inkinoj, jer se otac opio, lutao po strani i upropastio s ugledom i imetak. Nikša je opet imao neprilika kod svojih roditelja, jer se o Inki svega čulo u susjedstvu. Da zlo bude potpuno, Inka se zagledala u Sergeja Sršu, koji je lakouman, široke savjesti u pogledu odnosa i dužnosti prema ženama. Tako je upropastio Đenu Ganza, kad je ova rodila dijete. Inka je bila razdvojena između Nikše i Sergeja Srše. To je već bilo dosta za njena slabašna leđa. Uz obiteljsku nesreću raspela je Inka srce među dva čovjeka i odatle njene patnje. Morala je podnijeti prigovore školskih drugarica, koje su joj predbacivale nedozvoljeni odnos sa Sršom, bješe izbačena iz škole, a ni dobri duh časne sestre Agneze nije mogao umiriti poljuljanu dušu. Inka se opirala, zavjetovala se Bogu, ali je čuvstvo bilo jače. Kad nije mogla naći pravi

1 Zvonimir Remeta: *Sentimentalna reportaža*, izdanje HIBZ-a, Zagreb 1944.

put, pošla je u smrt, no mistična zvona Badnje noći spasiše je njoj samoj, njenu ocu i Nikši Karoviću, koji je strpljivo čekao na Inkinu ljubav. To se dogodilo poslije smrti Sergeja Srše u željezničkoj nesreći i nakon smrti Đene Ganza, koja se otrovala upravo zbog toga, što se Inka uplela u njenu sreću, pa uništila nju i njeno dijete. Inku je to smutilo i povelo u smrt.

Obiteljske nesreće nalazimo i u sporednim radnjama i osobama. Služavku Martu napustio je Jure Vukoja i odbjegao u Ameriku. Pojedine osobe zamrsuju otrovanu obiteljsku atmosferu izmišljenim nezgodama: Nikša je raznosio glas, da je Sergej Srša usvojenik neke sluškinje i sin Inkinog oca. S druge strane doznaje se, da je Sergej sin oca Inkine drugarice Magde Lužar, koja se trajno nametala Nikši i nastojala na svaki način raskinuti vezu među Inkom i Nikšom Karovićem.

U spletu radnje ipak su glavni likovi dosta neizraziti. Oni su najmanje realni u smislu nauke o kopiranju stvarnosti, pa je teško zamisliti, da je Remeta pojave našao u životu. Bezvoljne osobe slabići, stvorenja, kojima je sudbina određena jednim pogledom ili riječi, to je svijet Remetinih djela. Ako ih je uzeo iz života, toliko su preobraženi stvaralačkim zahvatom, da se može govoriti o stvaranju ex integro. Činjenica da su Remetini likovi premalo realni u običnom smislu riječi, povećava vrijednost njegova stvaranja i ujedno stavlja na pjesnika velike zahtjeve u pogledu umjetničke vjerojatnosti pojedinih osoba i događaja. Kako je teško obraditi previše krupne događaje i "preživotne" pojave, još je mučnije stvoriti djelo iz sitnih pokreta i neznatnih uložaka. Remeta je u krugu ovih drugih stvaralaca, pa se u njegovu romanu *Sentimentalna reportaža* osjeća nesigurnost u sklapanju romanske građe. Stoga su njegove osobe neomeđene, razlikuju se međusobno pokojom nijansom. Nepažljiv čitalac lako će zaključiti, da su njegovi likovi jednovita karaktera, različni samo toliko, da se može zaplesti radnja i nastati sukob. U ovom romanu neke sporedne osobe imaju više individualnosti od glavnih junaka. Časna sestra Agneza, dobri anđeo čuvar unesrećenih i služavka Marta, te Magda Lužar izrazitiji su od Inke i Nikše Karovića, Sergej Srša je proračunan čovjek, sebičan u osnovama i grub u djelima. Njegov je lik sasvim zacrtan kao i lik Đene Ganza. Magda Lužar bez krzmanja i premišljanja srće određenom cilju. To se ne može reći za Inku. Ona je previše slaba, da bi mogla nešto odlučiti i učiniti. Njeno pristajanje uz Sergeja Sršu stvar je konstrukcije romana više nego njenih osjećaja. U nekim dijelovima romana kao da će se popeti do tragičnog lika, no ubrzo pada i osjećamo, da je pisac u nemogućnosti prikazati je kao junakinju, koja bi mogla biti nositeljicom toliko suprotnih osjećaja i događaja oko nje. Stoga je djelomično namješteno njeno obraćenje u posljednji čas - upravo u božićnoj noći.

Manje je opterečen sukobima Nikša Karović. Zbog toga je neodređeniji. To ne dolazi od njegove povučenosti, strpljivosti i pasivnosti, kako bi se moglo

zaključiti iz završnih rečenica romana, nego iz činjenice, da Remeta nije uspio izraditi lik do uvjerljivosti. Nikša Karović je romantični Wiliam Lowell, koji se prepušta prilikama i ne drži u ruci nijedan konac vlastite sudbine. Remetine su osobe uopće mekane, neodlučne, kolebljive, polovične, osobe su jednake muški i ženski. To dolazi dijelom odatle, što se kod njega razlikovanje ljudi ne osniva na fiziološkim značajkama, koliko na misaonim osebinama, a ove su približno jednake kod muškaraca i žena.

U romanu imamo misli o rodoslovljima i plemenštini u opreci s kramarskim osjećajima nižih slojeva, što se ponavlja u svim Remetinim romanima. Pisac je majstorski uveo u svoja djela govor pomoću misli a srce stvara odluke bez vanjskih riječi. Sve to susrećemo kao značajku Remetina književna stvaranja, no još je osebujniji njegov način opisa nekih događaja. Napet je razgovor o ljubavi između Srše i Nikše Karovića, kad onaj prvi tumači pojam žene i ljubavi, misleći na svoj odnos s Đenom Ganza, toliko je različan od romantičnih pa i realističkih zahvata u sličnim slučajevima, da se to može nazvati bitnom razlikom u umjetničkom oblikovanju stvarnosti, a ne samo različnom tehnikom. Remeta nije posegao za žestokim riječima i namještenim povikom, da razjasni razliku u shvaćanju dviju osoba. Još dalje je od plitkog romantičnog trika, kojim su se rješavala razočaranja zaljubljenih osoba. Kod njega je sve povučeno u nutrinu, primjetljivi događaji svedeni su na neophodno nužne, a tok radnje odvija se iza riječi - u srcu. Tamo su najdublje istine, jer vanjski pokreti varaju. Rijetko ih upotrebljavamo u iskrenom razgovoru, oni nam služe za prikrivanje pravog unutarnjeg stanja. Istina je ispod površine vanjskih nagiba i pokreta tijela. Poprište događaja nalazi se u duši. U nju treba zaviriti i iz nje isukati bitne uvjete za ljudsko djelovanje i odlučivanje. To je najznačajnija osebina Remetina književnog stvaranja. Možda je on označio biljege vlastitog stvaranja i svoje književno djelovanje stavio u usta Djene Ganza, koja kaže: "O čemu pišu danas? Deskripcija površina i to deskripcija periferijske površine, i samo to! Duše nema. Ona se i ne spominje, jer je očito današnjim ljudima nepoznat pojam, koji bi imala označiti, za to usprkos riječi, kojih je mnogo, i kojih je sklop i obilje uvećan, vi ne vidite ništa, ne upoznajete ništa. Imate fotografiju bez života ..."

ROMAN O NIJEMOJ BOLI

Noviji hrvatski roman u većini slučajeva ima oznake realističkog književnog pravca. Jaki regionalni obrisi kod naših romanopisaca upućuju na to, da su se pisci povratili hrvatskom realizmu iz osamdesetih godina prošloga stoljeća. Tada su umjetnici uzimali sadržaj za djela iz svoga kraja. Suvremeni hrvatski pisci kao da se vraćaju na to područje gotovo nekim svijesnim nagnućem. Ipak nije tako. Razvoj je spontan i netražen. Poslije prvoga svjetskoga rata romanopisci su bili zaneseni strujama sumnjivim za dobar razvoj književnosti, a često puta i takovim, koje nisu imale ništa s književnošću. Sadržaji su bili nametnuti izvana, a rijetko su izrasli iz pisaca. Stoga su njihova djela slabo utjecala na općinstvo, a književni krugovi zanimali su se za njih po službenoj dužnosti. Prilike vremena polako su se staloživale, pisci su se pribrali i tražili izvore svojim djelima u stvarnosti, koja je bliža njima samima i općinstvu. Tako je u našoj pripovijedalačkoj literaturi preuzimao mah realizam. To je realizam modernog oblika, ne toliko u pogledu preuzete stvarnosti, koliko u načinu oblikovanja viđenih predmeta. Kasnija književna povijest istražit će razlike između našeg realizma iz prošloga stoljeća i današnjeg modernog realizma, a već sada se može pouzdano utvrditi, da je moderni realizam spontaniji i iskreniji po tomu, što je nastao bez ikakvih teoretskih predradnja i debata, dok je realizam u prošlomu stoljeću bio plod nastojanja, da se kod nas pođe putem realizma, kakav je bio u ostalim europskim zemljama. Treba se sjetiti žestokih prepirka oko toga, da li će naši pisci krajem prošloga stoljeća slijediti talijanski verizam, francuski naturalizam ili koji drugi književni pravac? Moderni realizam nastao je kod nas bez raspravljanja. Neopazice smo se našli u bujnom cvjetanju realističkog pripovijedanja. Alija Nametak i Ivan Softa opisuju Hercegovinu, Novak Simić Bosnu, Vjekoslav Kaleb dalmatinski krš, Mara Švel-Gamiršek nastavlja na slavonske realiste, Sida Košutić priča o sudbinama u zagorskim selima, dok je prvak modernog realizma Mile Budak sav u svojoj Lici. Dobismo čistu regionalnu književnost u romanu i pripovijetci. Opravdana je zabrinutost, da se ne padne u maniru, pogotovo kad se i u poeziji pošlo istim tragom, naročito kod pjesnika, koji su pjevali u narječju. To je stanovito siromaštvo, jer nemamo djela koja bi bila građena na način različan

---

Zvonimir Remeta: *Grijeh*, *Matica hrvatska*, Zagreb 194

od realističkog, makar to bio i moderni realizam. Napisano je nekoliko romana sa socijalnim obilježjem, u kojima je bilo dosta satire i ruganja, a psihološkog romana gotovo nemadosmo u suvremenoj književnosti.

Roman Zvonimira Remete *Grijeh* znači u današnjoj našoj literaturi ne malu novost. Doista je njegov roman prinova i po sadržaju, ali još više po načinu obradbe. Iz nekoliko Remetinih sastavaka u povremenim časopisima nije se moglo sigurno zaključiti o karakteru njegova umjetničkog talenta. Sklonost refleksiji i uporno kopkanje po duševnosti još ne bijahu pouzdan znak, da je pisac promatrač svijeta u stilu psiholoških pisaca. Ovim romanom to je nedvojbeno utvrđeno. Može se već sada reći, da je isključena mogućnost, da bi Remeta napisao uspjelije djelo, ako bi se na drugi način izražavao.

Roman je - veli njegov pisac - iz naših dana. Samo u toliko je realističan, a inače bi mogao biti u bilo kojem kraju i vremenu. Lokalizacija romana nemoguća je. Roman počiva na sukobu između obitelji koljenovića Božidara Rađe i skorojevićke obitelji Anike Šurbat. Sukobi aristokrata i plebejaca, sraz između viđenih izdanaka starine i malograđanskih nespretnjaka, nespojivost plemenštine duha s bogatstvom popapučenih seljaka obradili su u našoj književnosti mnogi pisci. Međutim Remeta nije postavio težište radnje u svom romanu na ovaj sukob, jer bi to manje odgovaralo njegovom talentu i djelo bi imalo drugi karakter. Glavna je os radnje u grijehu žene Božidara Rađe - Katje, a pored njenog grijeha zapliće se približavanje djece iz spomenutih obitelji. Pisac je prenio težište radnje na Katjin grijeh, dok se sve drugo samo od sebe veže uz ovaj događaj. To je Remeti bilo bliže i samo na taj način mogao je napisati roman, kakav imamo pred sobom.

Obitelj Rađa gospodarski je propala i živi od uspomena. Anika Šurbat potječe iz puka, ali se spretno dobivenim bogatstvom želi izjednačiti s odličnim obiteljima. Ona je bila u susjedstvu Rađine obitelji, često su se vidjeli, no uvijek je ostala velika razlika među njima. Katja Rađa vidjela je u Šurbatovoj pučki izdanak, a Šurbatova je nastojala povezati se s Rađinom obitelji, koristeći se nesrećom svojih susjeda. Jasna Rađa zagleda se u Anikina brata Ilku. Katjin sin Draško voljko se osjećao u blizini Anikine kćeri Arne. Te su se ljubavi razvijale tiho, bez mnogo vidnih upadica i znakova. Usprkos staleške razlike možda bi i sretno svršile, da nije bilo Katjina grijeha. Katja se naime u očima svoga muža iznevjerila površnim dodirom s Marijanom Šumanom. To je bilo dostatno, da i onako čudnovati karakter njenog muža dobije takove crte, po kojima se moglo zaključiti, da je njihova obiteljska zajednica srušena. Pogotovu ga je uništila pomisao, da najmlađa kći Helena nije njegovo dijete. Zbog toga se Božidar Rađa propio, postao tuđ i grub prema ukućanima i nehotice prouzročio smrt pijanog čovjeka. Božidar je dospio u uze, a obitelj pošla u propast. Nije se spasila ni poslije rasprave na sudu, gdje se dokazala prava istina. Ni Božidar se

nije približio ženi i djeci. Draška je progonio nesporazum među ocem i majkom, htio je na svaki način dokazati Arni, da su njegovi roditelji žrtve zlobnih došaptavanja. Progonila ga je misao da Arna njega mimoilazi, jer na njegovoj obitelji leži nesreća zbog oca-ubojice. Arna se s njim oprostila pismom, koje je Draška sasvim zadovoljilo. Anika Šurbat umiješala se u Rađinu obitelj na taj način, što je htjela ženidbom povezati djecu. Imala je doduše i nižih želja: htjela se domoći Rađina voćnjaka u času, kad su Rađini bili su stisci zbog zatvorenog oca, no ona je to činila iz ljubavi prema svojoj djeci. Draško je vidio zle nakane Anikine i loše strane majke prenio je na njenu Arnu. Ovo je Arna saopćila Drašku u pismu i ovaj je shvatio, da je u tom pravi uzrok nesporazumu između njega i Arne te njihovih obitelji.

Namjerno je iznesen sadržaj romana u širem obliku, da se vidi, koliko je unutra sukoba, radnja, previranja i sudbinskih sukoba, a ipak u romanu nema mnogo na oči vidnih događaja. Sve se odvija potpuno i nevidljivo. Udaljivanje Božidara od kuće i sumnjičenje njegove žene, da ga je prevarila, odvija se bez mnogo riječi. Samotarenje Draška i žderanje u njegovoj unutarnjosti tek nagovješta, da on zna u čem je tragedija njegove kuće, samo to prebire u svojoj duši. Nesreća u Rađinoj obitelji odvija se u mislima i pogledima, ali tako da svi znaju ili barem sumnjaju, što ih pritište. Draškove sestre sigurnim korakom srljaju u propast. To se događa neprimjetljivo, ali kao naravna posljedica obiteljske nesreće, pa o tom ne treba niti govoriti. Sukobi se u romanu rješavaju ironičnim pogledima, šutnjom ili najviše u nekoliko riječi. U svim dijelovima romana glavno je samo razgovor i grickanje misli. To je tehnika pisaca psihološkog romana. Vanjski su događaji potureni u pozadinu, a na prvo mjesto dolazi lomljenje duše. Nijema bol skvrčila je usne kod učesnika nesreće u Remetinu romanu i oni se pogledima savršeno sporazumijevaju. Plač bi umanjio njihovu nesreću i razvezao duše, a to ne bi odgovaralo veličini njihove boli.

Roman je kratak ali prepun trzaja. Pisac je znao sažeti radnju na prilično ograničen prostor. Na prvi mah smeta polagano odvijanje radnje. Redoslijed događaja mogao je biti nešto logičniji, ali je pisac baš svojim načinom izlaganja povećao kod čitača pomnju i prisilio ga na sabranost. Virtuoznim iznošenjem duševnosti pojedinih osoba privukao je pažnju u tolikoj mjeri, da se pitamo, je li sve to moguće? Da li je naravna pojava Božidara Rađe i je li moguća onako labava veza između djece i roditelja u Rađinoj kući. Pisac se nije upuštao u razglabanje obiteljske prošlosti, da se opravda njihovo držanje, kako nalazimo u romanu. Iznio je samo činjenično stanje.

Remeta je uspješno riješio problem, koji mu se nametnuo u ovom romanu. Njegove izražajne sposobnosti došle su na vidjelo u pravom svijetlu. Ovim djelom pružio je dokaz o temeljnim karakteristikama svoga talenta, a

hrvatskoj književnosti dao roman psihološkog žanra, u kojoj vrsti sada oskudijevamo. On je uzeo svagdašnju građu, na svoj je način obradio i stvorio nov roman, koji ima posebno značenje i mjesto među suvremenim djelima naših romanopisaca.

DRUGI ROMAN ZVONIMIRA REMETE

Da li je što novo doneseno u romanu Zvonimira Remete - pitat će netko - poslije čitanja romana *Tako svršava*.[1] Atmosfera *Grijeha* ostala je od prilike ista u djelu *Tako svršava*, a sudbine nosilaca radnje nekako su na sličan način ispletene. Možda se Remeta ponavlja ili je vjeran svom osnovnom umjetničkom nervu, ako je uzeta slična građa u oba romana, nije bitno važno, je li konstrukcija romana približno jednako postavljena, ako je sve drugo u djelu pa se ne uklanja sa zacrtane staze? Ne škodi, izneseno takvim načinom, da u romanima razlikujemo posebne umjetničke cjeline, istina, na isti kalup satkane, ali tako da dobivamo savršenu predodžbu o novom djelu. Remetu ne treba opravdavati. Potrebno je otkloniti možebitnu pomisao površnih čitača, da je Remeta jednolik pisac, stvaralac bez bogate palete i bez idejne dubine.

U romanu *Tako svršava* i u romanu *Grijeh* ima sličnih umjetničkih poteza. Ponajprije nesporazum u obitelji glavnih nosilaca radnje. Rekao bih, da je teška obiteljska atmosfera na vlas slična u kući Božidara Rađe i u obitelji Dražena Laste. Nalazimo zapreke i u odabiranju djevojke, jer su suprotnosti roditelja na putu sreće njihove djece, budući da roditelji u sreći djece ne vide svoju sreću. Nešto teško leži u podsvijesti umjetnika, jer se, izgleda, ne može osloboditi more, koja je pritisla sudbinu roditelja i djece. Vjerojatno će Remetina problematika narasti do nekog obiteljskog kompleksa. To nije samo banalni slučaj Montecchija i Capuletija, obrađen bezbroj puta u romantičnoj književnosti kod nas i van granica. Remetin zahvat u ovaj problem izvoran je, pa sa sukobom Montecchija i Capuletija ima tek vanjsku sličnost. Kod Remete se pred srećom djece ispriječila nesreća u obitelji i tako zagorčala život djece, ispremiješala njihove sudbine u tolikoj mjeri, da sumnjamo u rasplet ili katarzu osjećaja. Pogotovo nema kod Remete raspleta romantične manire, jer on zapravo i ne rasplića sukobe. Životni put Dražena Laste i Deše, Branke, Vojmila, Nerine ne svršava usprkos naslovu romana *Tako svršava*. Remeti i nije stalo da dokrajči sukobe u romanu. Njemu je važnije iznijeti suprotnosti. Konačna sudbina osoba sporedna je stvar prema problemu, kako je došlo do

1 Zvonimir Remeta: *Tako svršava*. Redovno izdanje *Matice hrvatske*, Zagreb 1943.

njihove nesreće. Pisac ne izmišlja sukobe, koji bi tražili neko rješenje, nego pripovijeda o samom sukobu. A njegovo pripovijedanje i postavljanje problema toliko je njegovo, da ga ne možemo pomiješati s drugim djelom sličnoga sadržaja. Sporedno je, da li u Remetinim romanima ima neka stvarna pozadina, je li fabula naslonjena na kakav doživljaj. Pita se, da li je Remeta iz bilo koje građe stvorio umjetničko djelo? Ni Shakespeare nije imao stvarnu podlogu za Romea i Juliju (jesu li uopće postojali sukobi Montecchija i Capuletija?), ali je stvorio grandiozno djelo na mogućnosti sukoba u obitelji mladenaca. Remeta je napisao roman, koji pripada samo njemu. Taj je roman jako obilježen maštom i srcem umjetnika-stvaraoca.

Uz obiteljski kompleks u ovom romanu susrećemo sukobe među nižima i višima. Mukla obračunavanja između koljenovića i skorojevića, oštri pogledi među osobama višega i nižega društvovnog položaja primjetljivi su i u ovom djelu. Nisu li Dešini roditelji smatrali Draženovu obitelj skupinom "luđaka, fukare i otmičara", dok je Dešin otac imao "držanje gospodsko, on nosi svilene kravate, svilene košulje, šešire od zečje dlake ... on nema u rodu seljaka". U romanu *Grijeh* sličan je odnos između obitelji Božidara Rađe i Anike Šurbat. Mezalijanse ne uspijevaju, pa tako kod Remete imamo trajno sukob među srcima, koja se vole i među dušama, koje ta srca prate osjećajima srdžbe. Suprotnost je uvećana razlikom u društvenoj ljestvici, da nesreća bude viša. I ovo Remeta nosi u duši kao teško saznanje, s kojim se možda borio u snu ili na javi.

Moglo bi se zaključiti, da su ova saznanja dovela Remetu u romanu *Tako svršava* do romantičnih poteza osrednjih pisaca, koji su radnju navlačili na jeftine efekte. Odlomci, u kojima dolazi do požara strasti i svađe popraćeni su požarom u kući ili kišom vani. Ili pak onaj prizor kad Vojmil odvija tajne o Nerini i tim hara po duši Dražena, a to dolazi u času rasapa vojske, u kojoj se Dražen našao kao časnik. Vjerojatno to nisu slučajne koincidencije, ali su prizori tako spleteni, da se ne osjeća namještenost ili nemoć pisca, da na drugi način predoči težinu predmeta. Remeta je izbjegao rješenju suprotnosti pomoću umetaka izvan glavne radnje. Uzvitlanost nekih prizora, koji podsjećaju na romantiku, ne dolazi od piščevih romantičnih primjesa u njegovu pjesničkom talentu. To je tražio sadržaj romana, koji počiva s jedne strane na vulkanskim osjećajima i zaoštrenim susretima pojedinih osoba, a s druge strane na vanjskim sudbonosnim događajima, koji slučajno prate životnu stazu junaka radnje: dramatični razvoj prilika u Hrvatskoj pred početak drugoga svjetskoga rata. Vihor rata na našem zemljopisnom sektoru bješe zasićen gnjiležom i popraćen raspadanjem patvorene države te stvaranjem hrvatske samostalnosti. Takav sklop događaja morao je dati čitavom romanu vratoloman izgled, gdje ridanje srdaca i lomljenje duše nalazi odjeka u kataklizmu vanjskih događaja, a glavni junak proživljava u isto vrijeme oba

teška stanja. Borba srdaca nema veze s vanjskim događajima, ali unutarnje krize nisu mogle ostati izvan sjene vanjskih zbivanja. Na oko nevezani događaji u skupnoj perspektivi postali su neobična živa slika vrenja, miješanja, uništavanja i rasapa. Remeta je majstorski upleo najradostniji događaj nedavne hrvatske prošlosti s glavnim momentima radnje, pa je njegov roman lijep primjerak i potvrda za unutarnje borbe njegova pokoljenja pri uskrsnuću hrvatske državnosti.

Treba li još govoriti o odlikama Remetina romana, onda se i opet moramo vratiti stilu, piščevu umjetničkom izrazu. Rijetko je koji pisac u našoj književnosti svojim izrazom dao tako živu sliku pojedinih osoba. Život junaka zapravo je njihov govor, kretnja, držanje i samorazgovor. Umjetnik o njima ne pripovijeda, njihovu sudbinu čitamo na gesti, okretu tijela, obješenoj ruci, zaklopljenim očima i stisnutoj usnici. Kod Remete nema direktnog razgovora. On se služi samo razgovorom. Kad je došao do dialoga, iz kojega redovito najviše saznajemo i koji pomiče radnju, taj se dialog odnosi na nebitne stvari i pojmove. Redovito samo veže pravi unutarnji razgovor. Remetini junaci sporazumijevaju se pogledima, nadovezuju razgovor krađom pomišljenih, ali ne izrečenih riječi, hvatanjem misli, koje su skrivene. Dražen je mučenik, koji izgara u svojim mislima, raspet među oprekama. O tom u djelu nema mnogo spomena. Takve su i druge osobe. Tajanstvena umjetnička ruka povezala je suprotnosti, povezane samo za to, da se uveća bol. Remeta je najjači u časovima, kad njegovi junaci prebiru misli. Dojmljiv je i Remetin dijalog, kako se vidi iz razgovora Dražena i Vojmila na kraju romana. To je najsudbonosniji razgovor u čitavom romanu, ali ni tu nije bilo pravoga razgovora, kako to Dražen lijepo reče svom pratiocu Ivanu: "Mi smo govorili nijemo dušama ... i tako ljudi razgovaraju, Ivane, tako mi svega, zaista ... i tako ljudi razgovaraju ... Ovo je moj najteži razgovor u životu, a vidio si, nisam ni usta otvorio" ... Ipak je Remetin govor najkrepči u somnabulističkim samorazgovorima, snenim obračunima s prividom kao u slučaju s Dešom u pedeset i devetom odlomku romana. To je Remetin stil, osebujan i značajan, ukratko u tom je Remetina umjetnička snaga i karakterna stvaralačka značajka.

Na kraju jedna primjedba. Remeta ima, bez sumnje, izvoran način pripovijedanja. Nekima je njegov stil bliz, a drugi ga vjerojatno ne podnose. To je psihološki način izlaganja misli, nešto simboličan i izrazito apstraktan, bez velikih zapletaja u radnji. Bilo bi poželjno, da stil postane nešto realniji, kostur radnje za dlaku vidljivije postavljen na kakav doživljaj. Pita se, da li je sada još daleko. Ne odgovara li mu to, neka ostane pri sadašnjem načinu pripovijedanja. Umjetniku njegova kova teško je i opasno davati savjet, jer upravo u njegovu izrazu nalazimo njegovu umjetničku snagu i svu osebujnost.

ZLATKO MILKOVIĆ - TAMNICA

U današnjoj hrvatskoj poeziji nema pravoga života. Pjesništvo se pojavljuje u neznatnim pjesmama, koje rijetko kada sadrže vredniji događaj iz narodnoga ili osobnog života. To nije slučaj s našom pripovijetkom, sudeći prema romanu *Tamnica* od Zlatka Milkovića. U njegovu djelu sve vrvi od života, i to od najnovijeg našega života, kojega smo svi proživjeli i duboko osjetili. U romanu je donesen život hrvatskoga stradanja u zadnjem desetljeću, pa smo svjedoci mnogih događaja, koji su unutra ispripovijedani. Naši umjetnici podijelili su se donekle: Jedni se odmiču od života ili se zadržavaju na neznatnim pojavama, drugi su zaplivali životom i tamo nalaze najbolje nadahnuće za stvaranje. Stari problem opet je postao suvremen, naime, da li je za umjetnika dobro, da se kloni života ili će pak stvarati u tijesnoj povezanosti s događajima oko sebe. Sve zavisi od karaktera umjetnika. Nekima će više pristajati jedan način, drugima će biti bliži drugi način. Ne možemo unaprijed odrediti, koji će pravac odabrati pojedini pisac.

U novije vrijeme našega književnoga stvaranja kritika i općinstvo tražili su od pisaca, da gledaju našu stvarnost, kakva jest i da se na njoj nadahnjuju. Pogotovu se to tražilo zbog najnovijih političkih događaja kod nas. Pisci su većinom ostali u stavu očekivanja, dijelom zbog težine, da najnovijim događajima dadnu pravi umjetnički oblik, dijelom zbog toga, što njihovu karakteru ne odgovara, da opisuju preveć žive i bliže događaje iz života. Zlatko Milković - preko očekivanja - voli uzimati za predmet obrade suvremene događaje. Takav je slučaj s njegovim romanom *Zrinjevac*, pa roman *Tamnica* nekako je kao nastavak spomenutoga romana. Događaji iz novijega njegovoga romana upravo su najsvježiji spomeni iz hrvatske borbe za oslobođenje. Milković je htio tim događajima dati trajniji oblik u ruhu umjetničkog djela. Ovo je zapravo historijski roman.

Milković se morao boriti s mnogim poteškoćama, kad je pisao ovo djelo. Događaji su previše blizu, pa pisac nije imao potrebnu daljinu, da može prosuditi i izlučiti bitno iz događaja i to predati općinstvu i potomstvu. Kao da su svi događaji od jednake vrijednosti, toliko smo svaki od njih duboko osjetili,

---

Zlatko Milković: *Tamnica*. BE-L-KA, knj. 9-10, Zagreb 1942.

a u stvari među doživljajima ima manje i više vrijednih. To je najglavnija poteškoća kod prikazivanja svježih događaja. Druge su teškoće manje, pa ih nije potrebno navoditi, jer se sve svode na gore spomenutu. Milković je nastojao svladati tu teškoću, ali mu to nije uspjelo učiniti do kraja. Kao umjetnik nije se mogao odlučiti, da li će novijim događajima dati umjetničku formu u obliku historije jednoga junaka, koji bi u sebi sintetizirao duh, stremljenje i nade novijega hrvatskog pokoljenja, koje se predano borilo za uspostavu hrvatske države, ili će dati panoramu događaja u obliku kronike. Prvi je način mnogo teži i zahtijeva od pisca mnogo smisla i talenta za umjetničko kondenziranje povijesti i za kompoziciju, pa se Milković uklonio tom načinu pisanja i ispisao kroniku. Istina, u romanu ima nekoliko osoba, koje bi imale biti protagonisti borbe za hrvatsku državu: Miljenko, Petar Petrović, Ilija, Tonči, ali su to ostali dosta neizraziti likovi izuzev Petra Petrovića. Najpodesnija osoba za nošenje radnje u romanu bio bi Haramija, ali je ostao samo duh, simbol i zastava mladeži, jer se uopće ne pojavljuje na pozornici, budući da je završio svoj život upravo tamo, gdje nastupaju glavni nosioci radnje u ovoj kronici. On je ostao sjena i nevidljivi pokretač mladenačkih stremljenja kao uzor - borac i predvodnik. Ova kronika počiva jednim dijelom na sukobu Petra Petrovića i Tončija zbog ljubavi prema istoj djevojci - Agnezi, ali taj sukob nema jače motivacije niti je dovoljno produbljen, da bi mogao biti okosnica romana. Barem nije toliko istaknut u samom romanu. Prema tomu djelo nema središnje radnje. Događaji su povezani više zajedničkim idealima i ciljevima, koje mladež ima pred sobom - a to je uspostavljanje države Hrvatske i borba protiv nasilne tuđe vladavine. Po toj crti kao i ostalim značajkama Milkovićev roman približuje se romanu *U noći* od Ksavera Šandora Đalskoga. Prema spomenutomu romanu Đalskoga mogu se ocijeniti odlike i slabosti Milkovićeva romana *Tamnica*. U ovom romanu nalazimo množinu događaja, što je i razumljivo, kad se ima na umu, da je pisac htio prikazati borbu hrvatske sveučilišne omladine za oslobođenje domovine. Pisac je prikazao razne vrsti sveučilištaraca (revolucionarci, idealisti, povučeni radnici), a kroz te osobe pustio je svijetlo na političke prilike, koje se odražavaju na omladini. Slika je ispala dosta široka, premda nije zahvaćeno sve gibanje u Hrvatskoj. Sveučilišna omladina snosila je u borbi za hrvatsku državu samo dio velike narodne borbe, pa ne vidimo, kako se borba drugih društvenih razreda odražavala na mladeži. Prvotna namjera pisca bila je, da prikaže omladinu u hrvanju za narodnu opstojnost, ali je nju bilo nemoguće iskopčati iz općeg narodnog gibanja.

Radnja u romanu *Tamnica* prema svim značajkama pripovijedanja nije jedinstvena. Razbila se u nekoliko slika, a preko događaja prevučena je historija o zajedničkoj ljubavi prema istoj djevojci. Kako je radnja nejedinstvena može se vidjeti iz mnogobrojnih digresija o sporednim stvarima, koje nisu povezane s glavnim događajima (refleksije o životu i prirodnim naukama, misli

o glazbi, raščlanjivanje karaktera studenta Ilije i t.d.). Trebalo je dakako spomenuti i ovakove stvari, ali su one u ovom romanu rijetko tijesno vezane s glavnim tokom radnje. To se osjeća kao privjesak na glavnoj radnji, daleko od duha i smisla pripovijedane cjeline.

Milkovićeva zapažanja nisu nova, ali nas veseli, da se našao pisac, koji je posljednjim naporima mladog pokoljenja u Hrvatskoj odao poštovanje, unoseći ih kao građu u umjetničko djelo. Nije sve na velikoj umjetničkoj visini, nešto će od iznesene građe tijekom vremena zastarjeti, kao sve stvari politički obojene, ali će ostati sjećanje na svijetle likove Petra Petrovića, Tončija, Ilije, Haramije i bezimenih njihovih drugova, koji su ugradili svoje živote i patnje u temelje mlade hrvatske države. Smjelost je to, da se netko dao na opisivanje događaja iz vremena, iz kojega smo ponijeli velike i krvave ožiljke kao pojedinci i kao narod. Djela, koja su prodahnuta duhom narednoga pregaranja, sa sadržinom o snovima pokoljenja, koja ostvaruju mladi ljudi, ostat će nam draga, kao spomen o našoj snazi i sjećanja na neugasivu želju za slobodom i slobodnom domovinom.

ROMAN DE OMNIBUS ET QUIBUSDAM ALIIS ...

Pohvalno je nastojanje izdavača, da posvećuju pažnju književnicima, koji potječu iz radničkoga i njemu sličnoga staleža. Umjetnost je takva karaktera, da se pojavljuje u raznim društvenim slojevima. Jer se pojave umjetnosti osnivaju na talentu, a nikako na položaju i kulturi, opravdano je misliti, da umjetničko djelo može s uspjehom napisati radnik kao i intelektualac. Razlika će biti možda u snazi talenta, idejama, ali radnik može stvoriti djelo, kojemu se ne će moći u svakom slučaju oduzeti umjetnički atributi: iskrenost, doživljenost i umjetnički izraz.

Jedno se ne smije zaboraviti pri ocjenjivanju tvorevina, koje potječu od seljaka i radnika: njihovi plodovi moraju imati sve umjetničke vrstnoće kao i djela intelektualaca. Uz taj uvijet možemo te pisce ubrojiti u red umjetnika, a njihova djela položiti u riznicu umjetnina. Dakako, djela stvorena od ljudi iz raznih društvenih razreda nose na sebi osebine pisca i društvenog sloja, komu umjetnik pripada; mogu imati manju ili veću umjetničku vrijednost, ali u svakom slučaju djelo mora imati umjetničke kvalitete, koje su zajedničke svim umjetninama.

Ivan Triplat kao književnik bio je malo poznat, jer njegovih radova nijesmo čitali u povremenim časopisima. Odjednom se predstavio s romanom *Krug*[1]. To je iznenađenje za javnost, tim više što se radi o romanu višega opsega. Međutim Triplat je upao u pogreške, kojima obično podliježu pisci njegova staleža i kulture: nemaju mjere, ne dostaje im osjećaj za raspored i ne znaju za pravo značenje dobre konstrukcije u djelu. To je osnovna pogreška u Triplatovom romanu. Nedostatak takve naravi, da uvelike umanjuje vrijednost njegovu djelu. Triplat nije znao rasporediti građu, probrati bitno i razlučiti sporedno od glavnoga. Roman je životopisne prirode, a kako je pisac veoma bogat doživljajima, našao se u neprilici, kad je svojim doživljajima htio dati

1 Ivan Triplat: *Krug*. Roman iz suvremenog Zagreba. *Matica hrvatska*, Zagreb 1943.

umjetnički oblik. Tako u Triplatovu romanu nalazimo pričanje o svemu i svačemu.

Pogreške konstrukcije lako je opaziti iz sadržajnog niza događaja. Tu se pripovijeda o životnim neprilikama Zvonka Pileka, propalog đaka, koji se u životu sukobljuje sa svim nedaćama, a po karakteru je nemoćan, oblomovski lijen i namjerno traži poteškoće u životu. Život mu to u dovoljnoj mjeri i pruža i tako se u romanu redaju Pilekovi grubi i surovi sukobi s bližom okolicom i pojavama oko njega. Kako je Zvonko ostao bez majke, a otac kao podvornik nije dospio izgraditi njegov karakter, on se prepustio slučaju. Ponajprije došla su razočaranja u ljubavnim poznanstvima. Pilek se zaljubljuje brzo, i to u veoma romantične žene: najprije u ženu, koja je perverzno mamila svakoga muškarca, zatim u artisticu Lalu, koja ode za sinom bogataša Gavanskoga. Kasnije Pilek dolazi u vezu s prvom ljubavi - Ljubicom, koja se udala za staroga Gavanskoga, zatim se zagledao u drugu žensku, koja mu nije odgovorila i tako redom, dok nije našao sušičavu frizerku Milu, djevojku prostodušnu, sa stvarnim pogledima u život, koja ga je napokon spasila od propasti i povela putem pravoga života. Triplat je upleo na mnogo mjesta u romanu svoje poglede na književnost i pisce, kazalište i umjetnost. Tako se upoznao s nepriznatim piscem Štefom Sabljakom, zvanim Cvilidreta, kojemu nitko ne će tiskati naramke rukopisa. Pilek je također pisac njegova kova, kojega otac želi privesti u normalan život, ali mladi Pilek voli živjeti u iluzijama, premda je uvjeren, da njegovo pisanje mnogo ne vrijedi. Pilek se obrati na nekoga urednika lista i kritičara, da mu ovaj kaže nešto o njegovu talentu. Urednik ga hvali, ali mu ne može izdati djelo, nego savjetuje, da dalje piše, da piše neprestano, makar osiromašio, jer je sudbina svih umjetnika, da u traganju za ljepotom izgube smisao za stvarnost. Kad je Pilek drugom zgodom dao istom kritičaru roman *Krug*, ovaj mu je otvoreno rekao, da prestane s pisanjem, jer piše sve slabije, a k tomu ima nezdrave pojmove o životu, pa bi mogao loše svršiti. Što nije postigao kritičar, to je pošlo za rukom frizerki Mili, koja ga je konačno odvratila od pisanja i književničke umišljenosti.

Uz ove glavne događaje nanizano je mnogo upadica o odnosu Pilekovih s obitelji skorojevića Gavanskog, koji je, mijenjajući političko uvjerenje i otupljujući savjest sumnjivim trgovačkim poslovima, preko noći postao bogat. Kakav je stari Gavanski, takav je i njegov sin, negdašnji školski drug Zvonka Pileka. Da zaplet bude romantičniji, Zvonko dolazi kao namještenik Gavanskom i tamo nalazi svoju staru ljubav - kao milostivu generalnog ravnatelja Gavanskoga. U nekoliko mahova govori se u romanu o demonstracijama studenata protiv tuđinske vlade u Hrvatskoj, da se odmah nastavi pripovijedanje o bančenju do iznemoglosti u nekom noćnom svratištu. Slika ne bi bila potpuna, kad ne bi bilo raspravljanja o društvovnim pitanjima. Zvonka Pileka ništa od toga nije moglo zadovoljiti, nije našao smirenja, dok

nije pokušao riješiti se života samoubijstvom, koje ne uspijeva samo zbog toga, što pisac ima još o njemu pripovijedati. Pileku je suđeno da živi i vidi Pariz. Umjesto da sjedne u vlak, koji ide u Pariz, on se našao u Novoj Gradiški. Iskače iz vlaka i ode u Pariz. Tamo ga dočeka zlo. Zagreb mu je opet najmiliji, grad komu on pjeva hvalospjeve, grad na koncu u kom je ipak našao sreću, oženivši se s frizerkom Milom.

Sve je ovo nanizano uz mnoštvo sitnijih epizoda. Građa i nije tako bogata, kad bi se spretno rasporedila i umjetnički zgusnula. To piscu nije uspjelo, nego je iste ili slične događaje na više mjesta ponavljao, zbog čega je roman mnogo izgubio. Pogotovu je to primjetljivo, kad pisac niže događaje bez ikakove suvislosti i uzročne veze. Zapravo ovo i nije roman, nego niz slika iz mukotrpnog života malovrijednog književnika-probisvijeta, Zvonka Pileka. Karakter pak glavnoga junaka u romanu nije cjelovit i izrazit, nego je neodređen i izlomljen.

Kako je karakter Zvonka Pileka labav, tako su i njegova shvatanja života neodređena i kolebljiva. Ne zna se, kad on ozbiljno misli, niti kad život podcjenjuje. Nekada se čini, da je on socialni reformator, a drugi put je slabić, kojim upravljaju događaji. Njegova naklapanja o umjetnosti i o svom vlastitom radu potpuno su mutna. Može se opravdano tvrditi, da je problem njegove osobe ostao neizrađen. Pisac djela *Krug* uzeo je za građu svoga romana svijet i ljude, koji se nalaze samo u gradu. To su nedoučeni đaci, protuhe, nekada svijet podzemlja i zabitnih krčama, slike iz šatrovačkog života, ali stvar i s nekim ozbiljnijim problemima, koji su nabačeni iskoči neozbiljna, kad se sve to dovede u vezu u romanu. Takav svijet postoji, ali je nedvojbeno, da piscu nije uspjelo stvoritit iz ove građe dobro djelo. Trebalo je malo više misliti, da djelo ispadne organska cjelina. Ovako je nagomilana građa o svemu i svačemu bez unutrašnje veze i psihološke motivacije. Neke piščeve vizije dobre su, ali nijesu u djelu pročišćene, jer nijesu čiste ni u autorovoj fantaziji. Pitanje je napokon, da li pisac uopće ima određeno gledanje na postavljena pitanja. Prema građi svoga romana Triplat je odabrao i jezik. Ne može se reći, da piscu nedostaje riječ. Što više, on znade litanijski nizati izraze, gdjekada točno primjeriti sadržinu prema izrazu, ali uglavnom ne određuje pravi doseg svojih riječi. Jezik je preobičan i asfaltski. Ubacivanje izraza, kojima bi pojačao dojam o gradskim shvatanjima nekih pitanja, izgleda na oči umjestan, ali je u stvari banalan. Umjetničko djelo ne može opstojati samo na takvim "koloritnim" izrazima.

Na kraju treba spomenuti neke stvari zbog ravnanja samoga pisca. Triplat ima mnogo građe za opisivanje. Treba vremena, da se sve to pretvori u umjetnički doživljaj, a još više muke za izraz takvih doživljaja, odnosno za stvaranje dobrih djela. Da je pisac neke stvari obradio u manjim novelama, ove bi imale zaobljeniji oblik. Osim toga pisac je u svom romanu iznio sve, što

ga je u životu silovito udarilo, pa se bojimo, da više ne imadne što reći. Morao je nešto ostaviti u pričuvi za buduće stvaranje, jer bi se moglo desiti, da ovo bude njegov posljednji književni rad. Umjetnička građa stječe se teškom mukom, pa je ne treba bez kriticizma i neštedimice rasipati.

MARKO ČOVIĆ - DOKTOR FILOZOFIJE

Sudeći prema radnji djelo bi mogli nazvati romanom, jer daje historiju čovjeka od početka do konca, premda nema epizodičkih zaleta, koji bi radnju razlili u običajenu romansku širinu. Lajčo Stipić od svinjara postaje doktor filozofije teškom žrtvom roditelja, koji su radi njegova školovanja rasprodali dosta bogato imanje i pali u pandže bezdušnog pokrštenog Židova Kurta Frančića. Ovaj je pokupovao posjede i drugih susjeda Stipićeva sela i na taj način postao prvi subotički bogataš. Mali Lajčo još u gimnaziji proživljava teške dane stvarajući odluke, koje će kasnije izvršavati. Videći kako bezdušan čovjek zarobljuje brojne obitelji, odlučuje obračunati s takovim ljudima i to samo radi toga, da oslobodi druge. Uništen je njegov otac, propale su druge zajednice, ali je uvjeren, da će on ipak pobijediti novac bogataša. Kroz školu je iskusio sve patnje siromašnog djeteta, a roditelji su se žrtvovali u nadi, da će im nekada sve povratiti. Kad je Lajčo vidio, da ne može ispuniti nade roditelja, jer će jedva i sam živjeti od profesorske plaće, odlučuje na završno životno djelo: ubiti Frančića i tako osloboditi mnoge obitelji iz ruku lihvara. Na to ga je nagnala i lična uvreda. Sin Kurta Frančića oduzeo je njegovu zaručnicu Martu, koja ga je iskreno ljubila, a otišla je za mladoga Frančića pod prijetnjom roditelja, jer je ovaj bio bogat. Duševnu borbu junaka pisac dovodi u vezu sa zločinom Raskoljnikova. Motivi ubojstva izgledaju mu teži od onih Raskoljnikova i on ubija staroga Frančića sa sinom s uvjerenjem, da ne čini nikakav zločin: on spašava mnoge obitelji i društvo oslobađa nametnika. Lajčo je osuđen na tamnicu i k njemu dolazi sad udova mladoga Frančića. Uvjerava se, da ga ona još i sada ljubi.

Radnja na oko jednostavna, ali u stvari dosta teška jer zahtijeva psihičko produbljivanje i jaču motivaciju nekih odluka junaka. Povezana je i pojedine se glave ne mogu same po sebi razumjeti. Da je misaona cjelina ukoričena, vidi se iz biografskog karaktera djela: čovjek u razvoju od sitnih godina do završnog životnog čina. Dočitavši roman osjeća se, da je radnja barem u nekim dijelovima pomno proračunana, odmjerena i unaprijed iskonstruirana, a malen broj lica, dao je mogućnost, da prati glavnog junaka stopu u stopu. Ovaj je

---

Marko Čović: *Doktor filozofije*, Zagreb 1937.

momenat od odsudne važnosti za karakterizaciju glavnoga junaka. Sasvim je obična pojava, da okolni događaji i nuzgredni ispadi više osvjetljuju lice nego samo opisivanje lica. Pokrajni događaji tako reći nehote izbace na površinu kakovu crtu karaktera sudeći prema reakcijama na okolne događaje, inače se često upada u pogrešku ponavljanja. Ovo su dva načina romanske arhitektonike jednako običajna i podjednako teška. Ovo je djelo druge vrste, to jest glavni junak bez naročitih epizodičkih razgranavanja. Za početnike je ovaj način prikladniji, dok druga metoda traži izvjesnu uigranost mašte i pera, da može životnu razložnost pojedinca i radnje svesti u povezanu i zaokruženu cjelinu. Čović još nije postigao tu lakoću, stoga nas sili, da junaka neprestano držimo pred očima. Tehnika djela sliči inžinjerskom planu, koji treba neprestano gledati pri izvedbi. Tu se dakako izgubi spontanost. Bilo je pisaca, koji su unaprijed sastavili skicu glavnih lica i kostur radnje naročito u opširnijim djelima, da pri izvedbi ne dođe do protivurječja, ali je teško vjerovati, da su se uvijek držali toga skeleta.

Lajčo Stipić izgleda sasvim proračunan kao i ostali sitniji događaji, a kad se pisac toga otresao i prepustio viziji opisivanog događaja onda je neposredniji i istinitiji. Takav je podnaslov: "I srušiće se svi snovi moji ..." gdje kao na dlanu gledamo jedan momenat iz varoškog života baba "plećkuša". Drugi su dijelovi nejednake vrijednosti. Kad junak proživljava tešku duševnu krizu pred zločin, pisac zatrpava unutarnju borbu množinom ponavljanih riječi: jest zločin, nije zločin, a to se doima kao nemoć da adekvatno izrazi duševno stanje junaka. Na drugim se mjestima to primjećuje primjenom eksplikativnih rečenica, koje u svakom slučaju ne potenciraju naslućeni dojam, nego djeluju kao stilistička nedotjeranost. Takovih mjesta ima više (str. 25, 156). Međutim to je običajna pogreška mladih pisaca, kad im nedostaje izraz. Ovdje treba spomenuti nekoliko jezičnih pogrešaka, koje neugodno iznenađuju među ostalim korektnim stranicama: dvaju različitih težnja (39), došao kod njega, idemo kod mene (47, 69), doneo, odneo (114, 167), pjesnice mjesto pesnice (165), odijelo pocijepano (174), hiljade oca, brata i drugih salašara (168). Inače je jezična strana ujednačena, jačina izraza i bunjevački dijalekt ugodno presjecaju obični književni jezik. To se naročito zapaža pri reproduciranju intimnih misli i tamošnjih ljudi i opisu njihova kraja. Na časove je to čista pjesma bunjevačkoj njivi i salašima.

Lajčo Stipić još od gimnazijske klupe ima određenu zadaću i životnu dužnost, te se sve okolnosti svode na to, da postane neizbježiva i imperativna. Misao nabačena u djetinjstvu ostaje jednaka do kraja bez obzira na životno iskustvo, koje može eventualno preinačiti djetinjsku odluku: barem pojedinostima. Život dopušta takove obrate. Ako je našao opravdanje za zločin, ipak je pitanje, da li je uspio ubijstvom Frančića ispuniti životnu dužnost. To se teže razabire nego se tek naslućuje u perspektivi budućnosti, ukoliko

Frančić više ne može iskorišćivati njegova oca i okolinu. Unesrećeni seljaci nijesu dobili potpunu zadovoljštinu, premda mlađa generacija odobrava Lajčin postupak. Čini se, da bi korisne posljedice čina morale zahvatiti moralno i materijalno i okolinu za koju se borio, a ne samo njemu pribaviti zadovoljštinu, jer je poduzeo stvar kao branitelj određenih misli protiv društvenih nametnika. Ovako žalosno stanje okoline može pomutiti i njegovo eventualno zadovoljstvo poslije izvršenog ubijstva. Jednostavno smaknuće štetnog čovjeka nije potpuna zadovoljština za unesrećene. Ove se misli nameću nužno nakon čitanja. Pisac je doista uskočio u težak problem, znao ga je zapletati do tragičnosti, a potpuno rješenje i ne može se očekivati samo od jednog djela. Bunjevačka ravan krije u sebi neslućene ljepote zajedno sa žalosnim pojavama od kojih se dio nalazi u ovom romanu.

VETERANSKI STIHOVI ZVONKA MILKOVIĆA

Zvonko Milković potječe iz Matoševe pjesničke škole. Spada među pjesnike, koji su ostali nepokolebivo vjerni pejsažu, ugođaju, sitnom zadovoljstvu, sanjarenju o zavičaju i najbližim zgodama svoje okoline. Nijedan drugi književni krug nije bio manje prevratan od onoga, koji duguje svoji postanak nemirnom našem književniku - Matošu. U tom je paradoks Matoševe škole, koji je i vrlo značajan. Ne može se tumačiti tim, da je veliki pjesnik umjetnički ubio svoje štovatelje i nasljednike, jer je u krugu Matoševaca bilo dobrih pjesnika. To je sudbina jedne pjesničke škole. Koliko su pjesnici Matoševa cenakla manje kričavi, toliko su bili umjetnički topliji i svoji. Dok su pjesnici iz drugih skupina pjevali na tuđem instrumentu, dotle su ovi govorili vlastitim riječima i srcem, drugi su polazili od tuđih misli, a Matoševci su slagali riječi nadahnuti svojim najbližim stvarima. Stoga je njihova poezija intimna i bliza, a pjesme buntovnika izgubiše pointu nestankom časovitog raspoloženja, koje ih je izazvalo. To se vidi iz pjesama u *Hrvatskoj mladoj lirici* (1914.). Prilozi Zvonka Milkovića u spomenutoj zbirci upravo su topli ugođaji, a njegove *Pjesme* (1914.) odaju umjetnika, koji se zanio krajobrazom Zagorja (ciklus "Zvonici s ladanja") i jedva primjetljivim pojavama u neposrednoj blizini. Milković je našao sreću u neznatnim stvarima. Njegovo zadovoljstvo treperilo je u svakom listu breze, u sunčanoj zraci, proštenjarskom zanosu i zagorskom vjetriću. Naoko sitna sreća, ali za pjesnika, koji znade uživati u malim uzbuđenjima duše, potpuno zadovoljstvo.

Tim značajkama obilježena je i kasnija Milkovićeva poezija. Kao stvaralac ostao je privržen prvom pjesničkom zanosu. Tu nije utjecaj škole, nego neusiljena vjernost svojoj intimnosti. Posljednja zbirka njegovih pjesama pod imenom *Pobožni časovi* [1] svjedoči o neraztrgnutoj vezi s bregovima i ljudima iz djetinjstva. Ciklus "Cvijet na prozoru" upravo je usidjelički simbol pjesnikove ljubavi prema svom zavičaju, pobožni pjev zagorskom kraju. To je ujedno dar veterana onom dijelu zemlje, koji ga je nadahnuo i bez kojega ne bi mogao živjeti. Iz prisnog dodira sa svojim krajem potekli su Milkovićevi uvijek svježi obrisi, plastične slike zagorske idile ("Zamiranje svjetla", "Mrtva priroda"). Milkovićeva je poezija jasna, jednostavna i mila. Tek negdje iznenadi pjesnik bizarnim mislima ("Dvije pjesme o žeđi", "Trs"). Pjesnik se na mnogim mjestima opio zrakom sunca i slašću vinovog grozda, pa donosi anakreontske motive, ali bez razuzdanih osjećaja i objestnih šala. To je pokornička anakreontika, duhovno veselje nad zemaljskim darovima. Proštenja i proštenjari, bregovi i večernjice pri izlasku sunca, osunčani vinogradi i talasasti pašnjaci zanesu srce, ali ga i vraćaju zavičaju, da pjesnik na nj misli sa zahvalnošću. Odatle u Milkovićevim pjesmama svetačka smirenost. Osjećamo pače da bi pjesnik neke motive bolje izrazio u kajkavštini, nego u književnom govoru. To je molitva i za nju se traži najbliža riječ.

Godine pjesnikova života nisu prohujale bez manjih potresa, a muževno doba svrnulo je umjetnika prema unutrašnjosti predmeta i samoga sebe. Počeo je tražiti smisao života ("Riječi o sebi"), pa svoje tjeskobe iznosi u neodređenim riječima i nerado govori o brigama ("Klinčići"). Još se nalazi dostatan razlog za prodoran krik. Pjesnik novijega vremena imaju istrganih misli, pa se odvajaju od većine Milkovićevih pjesama. To se pokazalo i u formi, kad je isprekidao stih čestim enjambementom. Stoga su njegove misaone pjesme teške i trome ("Vjernost zemlji"). Tako je Milković napisao najbolje pjesme oslanjajući se na motive iz rođenoga kraja, a novim pjesničkim akcentima donekle veže staro i novo pjesničko pokoljenje u našoj književnosti. Kao pjesnik ostat će u književnosti s pjesmama, u kojima je došao do izražaja njegov uži zavičaj. Bio je pjesnik uskog pjesničkog zamaha, ali iskrenog i dubokog nadahnuća.

---

1 Zvonko Milković: *Pobožni časovi*, Izdanje HIBZ-a, Zagreb 1944.

M. KRLEŽA - BALADE PETRICE KEREMPUHA

Govoreći o smislu historije i narodnih tradicija Gorki kaže: "Historija je najopasniji proizvod, koji je nastao u kemijskom laboratoriju našeg mozga. Ona potvrđuje sanjarenje, opaja narode, budi u njima lažne uspomene, pretjerane refleksije, otvara njihove stare rane, oduzima im mir i čini ih megalomanima i paranoicima". Tako je morao govoriti službeni sovjetski književnik o narodnoj prošlosti, jer komunistima povijest počinje njihovim nastupom. Do njih je bio mrak, niz nečovječnih podviga povlašćenih odnosno povijest trule nekolicine na površini. Tradicija kao najjače uporište domoljublja mora uginuti, jer je samo tako moguć nenarodni komunizam. Ne mogavši izbrisati sjećanja na prošlost Sovjeti se utekoše iskrivljivanju događaja te iznošenju najtamnijih strana povjesnih lica, da narod zamrzi prošlost. Ovo je imalo više uspjeha nego jednostavna negacija povijesti.

Kod nas je Krleža u više navrata jednostrano i tendenciozno iznosio pred javnost povijesne činjenice. Tako je učinio i u gornjem djelu. Ukupni je dojam zbirke pjesama, da je naša povijest golema rijeka nepravedno prolivene seljačke krvi za volju tuđinca a najviše u prilog hrvatskog plemstva, koje je na taj način spasavalo svoje privilegije. Hrvatska je bila grobarica najboljih sinova -seljaka, pogazila im najelementarnija prava, mučila ih glađu i ratovima i napokon ubila. Domovina je radi ličnih interesa povlašćenih krugova proganjala i nepravedno prolijevala nedužnu kmetsku krv. U duhu materijalističkog shvaćanja povijesti naša je prošlost borba isključivo za trbuh i komad hljeba, i sve što je učinjeno od 15. stoljeća do danas poduzeto je iz niskih i nemoralnih motiva plemstva, koje se borilo za udobniji život.

Ideal domovine, vjere, državne ili društvene zajednice uopće ne dolazi u obzir, jer je plemstvo ponajprije računalo na lagodan život, makar ga osnivalo na lubanjama potlačenog i uništenog kmeta. Ovo je osnovna misao balada i neupućena će javnost lako nasjesti prozirnim aluzijama marksističkog shvaćanja naše prošlosti. Nema tu ni malo uživljavanja u povjesne periode, nego jer Zrinski nijesu osnivali kolhoze niti je Katarina Zrinska bila ženski pučki komesar i radi toga su krivi. Tako izgleda Krležino shvaćanje povijesti.

Kako je postupao u konkretnim slučajevima, vidi se iz nekih pjesama. Balada "Lamentacija o štibri" očita je parodija Štosove tužaljke "Kip domovine", kojemu je i posvećena ova pjesma. Litanijskim nizanjem poreza i izmišljenih prireza Krleža forsira s mišljenjem, da je smiješno naricati o kulturno-političkoj slobodi, kad je narodu slabo u materijalnom pogledu. Bez sumnje je teško bilo stanje naroda u nekim slučajevima, ali je neistina, da je narod na prvo mjesto postavljao problem trbuha ne vodeći računa o slobodi i kulturnoj nezavisnosti. U najtežim časovima, kad je ustajao protiv silnika, nije to činio iz niskih potreba stomaka nego viših etičkih i narodnih ideala boreći se za slobodu i dostojanstvo čovjeka. "Carmen antemurale Sisciense" također je izrugivanje slavnog momenta, kad Hrvati sto godina nakon tragične krbavske bitke prelaze u ofenzivu povećavajući pomalo tužne ostatke kraljevstva hrvatskoga. Krleži je to čas, kad kmet misli, kako bi se izvukao iz te komedije i glava ga ne boli, što će biti od domovine. Kao što je prostodušnom narodu bilo svejedno, da li da pogine časno na obrani domovine ili kod kuće, naglašava, da narod nije niti mislio ("Khevenhiller"), što više da je bio uvjeren, da gine radi udobnosti plemstva. S druge strane kao da su hrvatski plemići u društvu s tuđinom iskorišćavali narod, vukli ga na bojišta i gurali pod neprijateljski mač iz sadističke želje za uništenjem kmeta bez ikakva plemenitog cilja i dovoljnog uzroka.

"Planetarijom" je pjesma za se i duljinom i posebnim gledanjem na novije događaje. Načelno Krleža izruguje i niječe hrv. preporod, kako je to učinio u pamfletu "Hrvatska književna laž", samo je malo mirniji. Ne priznaje ga, jer nije "Triumf skerlatni i Preporod rdeči". Nosioci novije hrvatske povijesti bili su mu od reda izdajice, doušnici, koji su djelovanjem samo škodili narodu. Novost je što je Krleža zabugario nad sudbinom kajkavskog dijalekta, kojeg su Ilirci pokopali, narječja buntovnog i plamenog i mjesto njega uveli tuđe narječje. Još je značajnije da je Starčević našao milost pod njegovim perom, jer je jedini ostao pošten u gomili nekarakternih i prodanih sluga Beča i Pešte. Doista veliki skok od onog vremena, kad se čudio, da taj "glupan među trobojkama" još živi u mrenastim mozgovima mesara". Kozarčanin nas uvjerava ipak (*Savremenik* 1936. br. 1, str. 28), da ovo "nije patriotizam časa i momentane političke konjunkture". U svom hosanskom panegeriku Krleži divi se, kako je genijalno demantirao Ciceronovu krilaticu o povijesti kao učiteljici života. Po njemu je samo Krleža istinski, kritično, s ljubavlju i sa srcem progovorio o hrvatskom seljaku, samo se plaši, da će ipak netko zanijekati baladama "hrvatski i humani karakter", ali će se naći možda pisac, koji će napisati knjigu o Krleži kao humanistu i tim mu dati zadovoljštinu. Međutim ostanimo kod Kozarčaninove konstatacije, da je Krleža u posljednjem djelu dao "*prokletu, paklenu, krvavu našu prošlost, koja leži za nama kao ogroman, sramotan i razderan plašt*" i promotrimo da li mu je to i umjetnički uspjelo.

Krleža je imao određen cilj pri pisanju balada pa je taj i uvjetovao način obradbe. Samo ime balada nagoviješta melodramski i pomalo tužan prizvuk pjesama, ali se tome protivi obješenjački tip Petrice Kerempuha, koji će sugerirati šaljivost, nekada previše slobodu u izražavanju, a ponajčešće grotesku. Ovo posljednje prevladava, tim više kad se Krleža nije odmicao od pornografskog izražavanja. Vjeran svome dojakošnjem načinu traženja utiska i vanjskog efekta posegao je za rječničkim blagom, kojim uvelike raspolaže, premda mu ova prednost postaje kao i prije i ovdje osjetljivom slabinom. Unutrašnja dinamika događaja i pjesničkog uživljavanja nadomještena je vanjskim rekvizitima riječi ili točnije groteskna riječ povezana neobičnim srokom ispunjuje prazninu misli i unutrašnju povezanost. Prema tome bi glavni uzrok neuspjeha većeg dijela balada stajao u pretjeranom iskorišćavanju jezičnih mogućnosti. Efekat u takovim slučajevima ne može izostati, ali pribjegavanje ovim sredstvima nedostatak je nadahnuća i nedovoljnog proživljavanja, koje bi se inače ispoljilo u unutarnjoj dinamici misli i riječi. Kad se pjesma oljušti od nebitnih rekvizita ne ostavlja jačeg dojma nego samo šum i zveket riječi, koji ne daju završnu umjetničku notu. Tajna poezije ne sastoji se u nabačenim riječima, sroku i ritmu nego u snazi pjesnika, da riječ preobrazi i dadne joj više značenje nego ga ima u ustima prozaika. Posljedica je toga mehaniziranje stiha, koji se izrodi u virtuoznu verbalističku akrobaciju. Takva je pjesma "Khevenhiller" te "Komendrijaši":

... Gospodična Pimperlini
Lemonina Lemonini
srce od bobona
šenkala je ona
na spomen gospona
paradajz barona,
kiselog citrona...
Ne merkajuč puža
hrepeni z balkona
za tenjom galona
kavalir Lemona ...

(*Balade* ... str. 99).

Sličnih stihova ima u zbirci preko 300 ("Keglovichiana", "Vigilia", "Lamentacija o štibri", "Lageraška", "Hercuvanke" i dr.) i to ne istrgnutih pojedinih stihova nego u neprekinutom nizu od dvadeset, trideset pače i četrdeset. Zadnju pjesmu ne može se uopće ubrojiti među umjetne pjesme, pa tako od 110 stranica otpada na ovakove nizove riječi više od dvadeset stranica. Stihovi mogu biti duhoviti, gdje rutina verzifikatora dolazi do izražaja, ali to nije umjetnost nego igra brutalnih, sirovih i neukusno skovanih riječi.

Ekspresionističko-romantički način izražavanja Krleži je negda pomogao da dočarava svoja doživljavanja, ali je taj način i najopasniji, jer se lako izrodi u posvemašnju materijalizaciju stiha. Kod njega je ovdje odlučnu ulogu imao sadržaj. Dok je "Pan", "Ulica u jesenje jutro" i "Suton" sasvim neodređeno i specifično ekspresionističko područje, mehanizacija stiha nije se toliko zapažala: paleta boja, skala zvukova, svemirski trzaji široki su i ma koliko iskorišćavanje riječi nije djelovalo neuvjerljivo, i kolikogod bili sumnjičavi, ne možemo poreći, da pjesnik eskpresionist nije zapazio i doživio taj svijet. Laiku može izgledati čudno, ali pjesniku ne. *Balade* imaju drugi sadržaj i ambijent: neki povijesni razmak i historijska lica, koja imaju sasvim određenu fizionomiju i način Krležina izražavanja dolazi u opasnost da djeluje neuvjerljivo, ako se odmakne od istine. Jedini izlaz da pjesma postane pristupačna jest pribjegavanje vanjskim sredstvima: riječi, sroku, ritmu, da nam zveketom riječi nadomjesti realan pjesnički doživljaj. Kako je Krleža postupao u tom slučaju kazuje dovoljno navedeni primjer. Čini mi se fatalnom pogreškom, što je takove neumjetničke nizove riječi povezao srokom. Da ovaj dolazi neočekivano i spontano ni pola muke, ali je namješten i često tražen po tuđim rječnicima. Četiri i više uzastopce srokovana stiha prelaze u običnu igru riječi:

... gdo Ars Scribendi et Bene Vivendi
v vomitorijumu na masnej praebendi
ne bljuje zvust kak Veniam Legendi
gdo pomekujenec ni na grofovskoj arendi
za tega ni neg noška Ars pesja Moriendi ...
Talentum menjše vredi neg pišiva skolopendra
pri nas ni vrag za mrtvim talentom ne cendrâ
Deždevna megla, megla, meglena selendra ...

(*Balade* ... str. 119).

ili ovaj primjer:

... Stari je jedini madžarskemi grandi
pljunul vako kak se šika bandi,
gda teržilo se pri nas na saborskemi štandi
z magnetskemi lanci i z Bezirksvorstandi,
jedini je Stari klel po tej kontrabandi ...

(*Balade* ... str. 127).

Ovi slučajevi sasvim su obični kod Krleže i nije čudo, da nije uspio dati sažetiju sliku onoga što je htio reći, nego je razvodnio u trčanju za jačim efektom pomoću nizova riječi.

Odakle dolazi ovo? Krleža živi i stvara u nekoj crvenoj vrućici, zastupnik je izvjesne socijalne struje i mora ići tempom strujanja. Mogućnost spoja

uspješnog umjetničkog stvaranja i trčanja za idejnim trzavicama nije isključena, ali postoji opasnost, da prati događaje samo snagom rutine, a ne umjetničkog doživljavanja, koje je mnogo sporije nego tok vanjskog zbivanja makar se radilo o prošlim događajima. Ovo nije pogreška samo Krleže nego i drugih današnjih pisaca, koji su u određenim časovima sveli svoj rad na pomodni šlagerski ton. Da je kod Krleže dozrijevanje bilo malo dulje i intenzivnije, sigurno bi i ove pjesme ispale kondenziranije, snagom umjetničkog uživljavanja uvjerljivije i uspjelije. Ne bi trebao najjače momente u pjesmi zatrpavati bujicom riječi i nepotrebnim laktanjem putem sroka i ritma. Gdje je bio staloženiji i manji tribun tamo je uspio istaknuti svoje misli na neodoljiv način ("Ni med cvetjem ni pravice", "Stric vujc"). Tu je dao svoj program kao i u drugim pjesmama, ali je umjetnički ugođaj prevladao nad programom i pjesma je uspjelija. Krleža zna negda majstorski prilagoditi ritam i rječničko blago sadržajnom momentu. Dostojanstvena intonacija pjesme "Na mukah" osvaja tajinstvenošću, koju je postigao usporednim riječima i teškim ritmom, koji nas vodi strašnom misteriju nepravedno prolivene krvi:

Karv, ta slana, kmetska stubičanska karv,
ta čarna, čerlena, vonjhava, gosta karv,
zakaj curi ta gluha, masna, slepa, starhotno mlačna karv ...
(*Balade* ... str. 73).

Malo prenapeta, ali bezuvjetno svjedočanstvo, kako Krleža osjeća srodstvo riječi sa sadržajem. No upravo u toj pjesmi daje očevidan primjer, kako se svečan i žalosni dojam narušava nizanjem riječi prelazeći u vulgarnu verzifikaciju.

S idejnog stanovišta zbirka balada pokazuje neke promjene u Krležinu naziranju na povijest i društvo. Bez sumnje nema radikalnog preloma s prijašnjim umovanjem nego očito prilagođavanje današnjem političkom momentu u vezi sa komunističkom taktikom uvlačenja, s jakom verbalističkom patetikom o radikalnom nacionalizmu i sućuti prema najširem narodnom sloju - seljaku prijašnjem kmetu. Kad se malo bolje zagledamo u sadržaj u vezi s današnjim političkim stanjem bez muke opažamo vezu, a da marksistička oštrica protiv narodne tradicije nije ni najmanje otupljena. Što više momentani zvukovi o nacionalizmu i suosjećanju za seljaka samo su sredstvo za neke druge ciljeve. S formalne strane Krleža je dao nešto novo s obzirom na vlastito stvaranje: ogledao se sa kajkavskim narječjem. Simpatizeri su iskoristili čas upirući prstom na gromorne, bijesne i brutalne riječi, jezik koji grmi i prevaljuje sve zapreke u opreci tobože s jezikom bolesnim, ukrućenim i nepokretnim, jezikom sentimentalnih napuštenih djevojaka po plemićkim gnijezdima (Domjanić ?). Njima je Krleža otkrio kajkavski dijalekat, njegovu nježnost, ali ujedno silinu i prodornost. Ovo su površna zaključivanja, a faktična razlika izražaja od drugih pjesnika stoji u karakteru Krležine opće kreativne snage,

koja je razmrskana, buntovna, drzovita i groteskna. Ova ga razlika dijeli od drugih u štokavskom dijelu njegova stvaranja, a taj je način možda sasvim nesvjesno unio i u kajkavski dijalekat, pa ne može biti govora o nekim otkrićima.

GUSTAV KRKLEC - TAMNICA VREMENA

Zadovolji potpuno umjetnika, on će prestati stvarati ili će početi filozofirati. Bez nedokučivih težnji usahnula bi potresna poezija. Umjetnik je zato umjetnik, da traži i muči se. U bolovima rađaju se najplemenitije težnje, na trnovitim putovima nalaze se biseri, kojima pjesnik obogaćuje svoju i tuđu duševnost. I Gustav Krklec je ranjeni galeb, koji nadlijeće morske hridine, list na grani izvrgnut buri, izgubljeni sin, skitnica i grabancijaš, brat mu je svaki: beskućnik i patnik. Uzalud je tražio sreću, pa ne samo da je nije našao, nego se osjetio u okovima, u tamnici današnjega vremena, koje je gluho, tamno, grubo i okrutno. Utamničenik je izkrvario svoju bol u šačici pjesama, u nekoliko glatkih dvostiha, koji se kreću između lirskih aforizama i psalamske mirnoće starozavjetnog pjesnika i mudraca:

Smrtniku nisu dana mnoga ljeta,
Da se po svijetu šarenom šeta.

Pjesnikova bol nije stvorila nikakvu filozofiju nego je pretočena u pjesme. Nasuprot stihovima hinjene boli dobismo, poeziju dubokih grcaja. Duša izgara, a tijelo se troši u bijedi vremena, dok požar bijesnim plamenom uništava pjesnikova krila, da se surva u ponor. Zemlja je spojena s oblacima zagušljivim dimom, a po strani se ređaju grobovi. Je li čudo da se u takvom vremenu i na piru misli na smrt te poželi grob. Nemir i potres uzbudili su dušu, kojoj se prikazuju sjene smrti. U prirodi se osjeća umiranje, dok se pjesniku ne pokaže suton bogova i silazak u Danteov pakao:

Prošle gostbe, igre lude, zvuci,
Zanosni sni i sjajni slavoluci.

Sva svijetla gasnu. Ostajemo sami
U magli sivoj, u sirovoj tami.

Pružamo ruke. Gdje smo. Čama toči!
U srdca mrak. O, kako peku oči!

Kako nam tijela šibaju sve crnje,
Močvarne trske, vlažno grmlje trnje!

To je pepelnica pjesnikovih osjećaja, tužbalica vandrokaša, koji se s bolom sjeća pregaženih krajeva i prošlih dana. U teškom snoviđenju spopadne ga luda želja, da opet luta. No sanja o zlim suputnicima, pa se boji da će biti šiban "zmijskim snovima" i pjesnik zdvaja:

San mi je krvnik, java pustoš pusta.
Krvava usta. Magla krvi gusta.

Pustoš i magla. Zna li ovo doba
za želju, da se sanja na dnu groba?

Pjesnikov je život neznatan predmet u igri prirode, sitan račun tajnih velesila, "glineni pladanj s gnjilim voćem", koji kod pjesnika izaziva izliv duboke žalosti i očaja:

Što može da nam čemer crn ublaži,
Istina gorka, slatka čaša laži,

Sudbine prezir, laki osmjeh slutnje?
Što može mrvu mira da nam dade,

Odmora srdcu, duši melem nade,
Uzalud sve je. Pustoš gluha, nijema

Pitanja bezbroj. Odgovora nema.

Nije čudo da se u takvom raspoloženju nametnula misao o krhkosti zemnih stvari. Jedino je stalna siva vječnost, prekrivena sivim plaštem. A čovjek da bude nesretniji nosi u uspomeni dane žalosti, iz mora preživjelih tegoba iskrsavaju najbolniji časovi pa se pjesnik pita, zašto baš mora imati sjećanje na dane nesreće?

U *Darovima za Bezimenu* osjetismo pjesnikovu sreću na povratku dragom zavičaju, da se na njemu okrijepi i u smirenju prebere životne događaje, ne bi li našao uporište za budući opstanak. Sada umjetnik otvoreno kaže, odakle crpe snagu, da može podnijeti patnje. Globetrotter nenadano osjeti u žilama kolanje jake krvi, opre se poput Anteja na svoj grumen zemlje i pjeva:

Jer imam krvi zagorskih seljaka,
Osjećam da su moja leđa jaka,

Za sve tegobe, da me ne će strti
Ni ovo doba čelika i smrti.

Ne savijam se. Nisam rob, ni sluga,
Gospodar ja sam motike i pluga...

Svi ovi osjećaji preplanuli su u umjetnikovu srcu i prekalili se u pjesničkoj mašti, da nam se pokažu kao pretopljeno zlato. Zrele misli nadolaze same od sebe tolikom snagom da nas jedinom silom nose od početka do kraja. Sadržaj pjesama zaljuljao se u jedinstvenom ritmu, da istom kasnije dolazimo k sebi i razlučujemo pjesnikov san od naše zbilje.

Krklec je svladao teškoće stiha i njegove riječi imaju vlastitu boju, sadržaj je dobio primjeren oblik. Tako su nastale njegove savršene pjesme. Pjesnici mogu učiti od njega, kako jezik prati duboko nadahnuće, otkucaj srca i boju misli. Teške misli zaodjele se u crni damast riječi, a besglasnu bol prati alteracija bezvučnih, trpkih i tamnih suglasnika:

Kraj kasne svijeće pogrbi se. Kupi
Gorčine kapi u patničkoj kupi.

Nije to igra riječima. U izrazu je sadržaj sliven u zvuk riječi, jezik je postao ono što mora biti: slika čovječjeg srca i pameti. Pjesnik se kreće u svom umjetničkom svijetu, odrezao je konce, koji su ga vezali s okolinom, da svojskije doživi svemirske trzaje. To mu je uspjelo. Ne treba ga mjeriti, ispoređivati ili mu tražiti lirskog premca. Gustav Krklec nalazi se među majstorima našeg lirskog izraza.

MILAN PAVELIĆ - POD OKOM GOSPODNJIM

O Pavelićevim pjesmama trebalo bi pisati kao jednoj cjelini premda nijesu sve ispijevane istim duhovnim i pjesničkim nadahnućem. Izišle su naime sve iz jedne pjesničke duše. O njegovim pjesmama rečeno je dosada mnogo naročito prigodom izlaska dviju zbirka. Kritika ih je uglavnom povoljno ocijenila i Pavelić je mogao bit zadovoljan sa ocjenjivačima. Istina, malo mu je bilo stalo, kako će biti primljene u kasnije doba, ali je u mladosti i te kako iščekivao sud. Osnovni ton njegove mladenačke poezije nalazi se u idilskoj intimnosti, ljupkosti, milini, koja je počesto prelazila i u sentimentalnost izraza. Drugi su to nazvali prekomjernom upotrebom deminutiva. Zapravo je to bilo izlijevanje mekane duše. Kasnije je postao misaono otporniji, jači i dublji, naročito kad je životna zbilja iskidala djetinjsko saneno velo, ali se opet smirio i u mislima i u riječima. Bilo je govora i o njegovim majstorskim prijevodima (*Himni*, *Iz duhovne lirike*), a sada se opet pruža prilika da se izrekne ako ne definitivan sud, ali svakako nešto blizu tome. Zbirka pjesama *Pod okom Gospodnjim* pruža nam njegova najkasnija dozrijevanja i u mislima i u riječima. Sadržaj je pjesama isključivo religiozan, proizašao iz one duhovne atmosfere, u koju se zadnjih godina zavukao, a neke opet ("Vesela") nose na sebi predsamrtnički zadah. Zbirka je razdijeljena u cikluse - prema obrađenim motivima. Sabrane su pjesme zadnjih godina života, među kojima ima dobrih i loših pjesama. Među pjesmama ima i takovih, u kojima je došao do izražaja duševni nemir, časovi borbe i olujnih noći napasti. To su njegove teške duhovne stepenice i životne staze ("Glas", "Lan"). No i ove su pjesme duboko produhovljene kao i one, u kojima osjećamo njegovu ljubav prema prirodi i pejsažu, ali je Pavelić znao majstorski sliti pejsaž s religioznošću, te je u tim pjesmama najoriginalniji ("Kolovoz"). Pojavila se u njem stara sklonost idilskom promatranju prirode, oštrom zapažanju, ali se sve to ispreplelo s religioznim osjećajem i na taj način dobilo na unutarnjoj punini.

Ovom zgodom moglo bi se upitati, koliko je Pavelićeva poezija misaono zrelija od prijašnje. Prije nije bio refleksivan pjesnik, ali ni sada se ne zadubljuje. Ima misli, ali nema sumnja, koje bi te misli jače istakle. Sve mu je jasno, i on kao jelen poskakuje riječima u opjevanoj duhovnoj realnosti, koja

je misaona i duboka, ali tolika jasna i ljupka, da ne osjećamo težine pri pomnijem analiziranju. Na koncu ne može se reći, da je Pavelić u tom pogledu mnogo pokročio napred, jer se susrećemo s često opjevanim temama. No u njegovoj poeziji baš ove zbirke opažamo jedan drugi napredak, a to je formalni. Izdanjem *Himna* i *Iz duhovne lirike* pokazao je neobičnu gipkost u stihu, ritmu i riječi, a prijevodi iz strane duhovne lirike uvjerili su svakoga o širokoj književnoj naobrazbi. Ovo je bilo od presudne važnosti za njegove pjesme u ovoj zbirci. Kad dočitamo zbirku osjećamo sve bogatstvo stiha i ritma i uopće građe strofe. U tome je postao nenadmašiv te mu stih iskače spontano. To je utjecaj strane lirike i osobitog poznavanja jezika. Svakako utjecaj tuđih stihova i ritma sasvim je očit. Pjesme "Srpanj" i "Mjesec svete krvi" upadno podsjećaju na Domjanićev distih nekih pjesama. Ne može biti govora o pukom imitiranju, ali mu je ostalo neko sjećanje na Domjanića. "Okrvavljen ljiljan" sasvim je blizu običajnom francuskom ritmu i građi stiha i t.d. Pavelić je inače majstor u šarolikosti metra i ritama. Svaka je pjesma gotovo jedna ritamska novina, a često i virtuoznost slika ("Molitva za progonitelje"). Kad je govor o utjecajima, može se spomenuti još neke pjesme: "Listopad" ima dopadljiv ritam crkvenih himna ("Tantum ergo"), "Lovac Srca Isusova" savršena bugarštica, ritam narodnih popjevaka opet imamo u "Pjevačice". Moglo bi se ići još dalje nabrajanjem, ali dosta je i ovo, da nas uvjeri o Pavelićevim ritamskim mogućnostima, koje nijesu doduše njegove, ali ih je znao na svoj način savršeno nasljedovati. Ovisnost o vanjskim utjecajima (strani stih, narodna poezija, crkvena poezija) samo je formalan, a ne u mislima. Svim tim šarenim oblicima Pavelić je dao svoju sadržinu i u tome je najviši dobitak ove zbirke. Mogle su neke pjesme izostati ("Uskrsna popijevka", "Hosana Sinu Davidovu", "Živi Hram" kao i još neke druge), ali izdavač zbirke nije to učinio i dobro je uradio da nije, jer nam je na taj način dao više Pavelićeve poezije kao materijala za proučavanje, a za izbor njegove (Pavelićeve) poezije dakako da ne mogu doći u obzir. To su pjesme prigodnice, kod kojih doista ne osjećamo ni u frazeologiji ni u mislima jači pjesnički dah. Nakon ove zbirke kritičarima se pruža prilika, da dadnu sintetičan prikaz Pavelićeva književnog rada, koji nije bio previše opsežan, ali u onome što je dao, svatko će osjetiti pjesničko srce. Jedno svakako treba imati na pameti, a to je, da je Pavelić u zadnje vrijeme svoga rada postao pravi majstor jezika i stiha, stekao je uigranost fraze, a to se kod njega ne smije uzeti kao parnasovsko poigravanje formalnim elementima jezika, nego kao intimno doživljavanje jezika i pjesničko uronjivanje u neizmjerno blago riječi.

GAŠPAR BUJAS - SA SVJETILJKOM U RUKAMA

Suvremena poezija obilnošću nadvisuje sve druge književne vrste, a ne može se reći, da je svojim sadržajem monotona i konvencionalna. Ima unutra svih mogućih sadržaja, ali to još ne znači i njen zadnji uspon, jer su sadržaji novije poezije prošireni, dovoljno obrađeni, ali često puta na stari način izraženi, jednako oblikovani, jednom riječi zapaža se češće jednakost izražaja. Nema smjelijeg shvaćanja u riječi, pa nam ta poezija ne donosi novost i svježinu nego stare teme, izražene i oblikovane. To vrijedi naročito za religioznu poeziju, gdje lako može konvencionalna pobožnost, jednovitost duhovnog proživljavanja i ujednačenost liturgije izraz okameniti i dati mu stalnu boju. S objektima strane kao da tu nema mogućnosti za originalnost i svježinu, ali svakako tu mora spasiti samo lični doživljaj pisca. Treba dati osobnu notu starom i malim promjenama podvrgnutom vjerskom osjećaju. Na prvi je pogled u tom pogledu jednoličnost sadržaja, ali vjersko doživljavanje može poprimiti najraznolikije forme. U tom može biti i neizmjerna skala šarenila, a to sve donosi ličnost, koja vjeru proživljava. Drukčije proživljava laik, drukčije svećenik, a kod obojih ima neobično bogatstvo nijansa prema ličnim dispozicijama. Zbirka Gašpara Bujasa donosi prilično rijedak slučaj redovničkog proživljavanja, teškog lomljenja duše i neobično trnovitog puta jednoga zvanja do konačne pobjede. No ova zbirka nije sadržajem jednovita niti je ispjevana u jednom dahu. Tu su staložene mnoge godine i zbirka je više povijest mladosti nego određen doživljaj, premda je sva ta povijest jednoliko prebrojena. Pa i formalno je raznovrsna. Podijeljena u nekoliko ciklusa više prema sadržaju može se lako dijeliti i na formalne naslage, gdje zapažamo razvoj i usavršavanje u izrazu. Zbirka se može uzeti kao prerez preko pjesnikove fizionomije i u tom smislu ocijeniti.

U obilju današnje religiozne poezije treba u ovim pjesmama tražiti originalni pjesnikov akcenat, koji ga dijeli od drugih njegovih konkurenata. Toga se može naći pa je zbirka doista nepatvoreni lični izlijev duše koji se ne može miješati i zamijeniti s drugim pjesnicima i njihovim nastrojenjima. Sve pjesme nemaju taj biljeg. Pače ni ciklusi se ne mogu uzeti kao sasvim savršene cjeline, nego treba uzeti pojedine pjesme. "Triptih" ima najviše zaobljenosti i

cizelacije, jer je "Betlehem" najzaokruženija pjesma toga tria, a "Himna" je njegov originalan način izražaja, gdje nema himnijskog skakutanja ritma, u ritmičkim jedinicama osjeća se umor i zadihanost, osjećaj je izrazio u isprekidanim riječima. To je zapravo umor duše i punina osjećaja, pa mu je uspjelo to i ritmički dočarati. Uz ove pjesme treba istaći još neke, u kojima se opaža neobično fini osjećaj za slijevanja ritma i sadržaja. U "Napasti" je ritam rječkanja i obračunavanja, u "Oluji na putu k bolesniku" dobra kompozicija, gdje ritam naročito prve strofe dobiva prizvuk umorenosti riječi i teškog micanja naprijed. Pjesma je veoma dobro intonirana i prepuštena u daljem razvoju ličnoj sugestiji čitača. To je najviša odlika ove pjesme, pa je šteta, da se nije znao u drugim pjesmama na vrijeme zaustaviti. Tako bi pjesma "Još jednu suzu ..." bila sigurno najbolja pjesma ove zbirke, da nije zadnje strofe, koja u neku ruku razriješuje grč, u koji nas je bacio prvim strofama. Morala je izostati. Jednako je morao izostaviti zadnju strofu u pjesmi "Moj život" jer je srok: sjetan -sretan tražen i ne odgovara izraženim pojmovima. Ima još takvih nekoliko srokova, koji se čine nenaravni prema situaciji osjećaja. U pjesmi "U kušnjama" riječ "rida" nije na mjestu, zbog veselja đavljeg, ali ju je stavio zbog riječi "kida" ili u istoj pjesmi za nestanak đavla "raspršа" došlo radi sroka "krša". To su male zamjerke, koje se ne mogu uzeti kao teški prekršaj, ali nam kvare čistoću pjesme. Uz pjesme gdje osjećamo svježinu i novost idile ("Živost za planinom") izražena je psihologija ljudi i kraja u malo riječi, imamo i takove gdje se nalazi neprijekoran jezični materijal, ali fali ono što pjesmu čini pjesmom - lični originalni timbre ("Alojzijevo"). U tome opet ne smije se pretjerivati, jer možemo pjesniku nanijeti i nepravdu. Tako pjesma "Slijepa" podsjeća upadno na Stecchettijevu o slijepoj djevojci, ali ne možemo ni pomišljati na ugledanje.

Ovo nekoliko napomena i zamjeraka ne može ni najmanje osporiti uspjeh zbirke kao cjeline. Bujas ima svoj specijalni pjesnički svijet, strogo odijeljenu tematiku i na svoj način izraženu, a to je ne mali uspjeh u vrijeme lirskog bogatstva i veoma istančanog jezičnog materijala, gdje pjesnici teško nađu svoj lični ton.

ALEKSA KOKIĆ - KLASOVI PJEVAJU

Mlada bunjevačka književnost pokazuje očit napredak prema starijoj pučkoprosvjetnoj literaturi prvih krčitelja. Narodna duša odvojena na neki način od glavnog debla trebala je dugo vremena, da nađe pravi put k jedinstvenom književnom pokretu. Život u sklopu i blizini drugih naroda djelovao je na pjesnički osjećaj, što se zapaža u češćem strahu i neugodnom obranbenom stavu. Danas je toga nestalo pa je gledanje na kraj sasvim jednako kao kod drugih pjesnika, a formalna je strana identična s nastojanjima najnovijih stvaralaca hrvatske književnosti. Možda je dodir s drugima i čitanje oduzelo nešto iskonskom regionalnom duhu, jer su osjećaji poopćeni i sravnjeni s drugima i na taj način pokrajinska književnost gubi zadah rođene grude i miris "du terroir". To je prirodan proces kod početnika, koji stoje pod jakim uplivom netom pročitanog štiva, a rijetko se našlo pjesnika, koji bi odjednom našli adekvatan izražaj za pokrajinski kolorit. Faza povlačenja u intimniji krug počinje tek iza određenog formalnog usavršenja, kod novina tematike ne zadaje pjesniku toliko muke pri izražavanju. Općeniti duh i nastrojenje zapaža se i u zbirci Kokića, koji još nije mogao naći svoju definitivnu riječ, a nije ni čudo, jer i poodmakli pjesnici podliježu još generalnom štimungu, kakav se dobiva nakon nekoliko pročitanih zbirka pjesama. Ne bi li se u mnogo slučajeva i s formalne i idejne strane u današnjoj lirici dalo pod jednu te istu pjesmu potpisati više pjesnika, a da nijedan ne bi osjetio tuđinu i nerazmjer sa sobom. Razlog može biti a i mora u općenitim osjećajima, koji obuhvataju čitavu generaciju. Uzmimo samo jedan primjer i sasvim običnu pojavu današnje lirike: romantično-meki saobraćaj pjesnika s rodbinom i okolinom putem pisma (Nikolić, Tadijanović i Lendić). Tu su postigli neku virtuoznost u prenošenju misli i saopćivanju duševnih raspoloženja dalekim osobama (Lendić). Često puta potkrade se neprirodnost podmetanja vlastitih osjećaja drugome i pjesma se doima neuvjerljivo i kao neproživljena, ali nesumnjivo ovakav način lirskog izlijevanja duševnih dispozicija može postati nepresušiv izvor za pjesničko stvaranje jer konačno je pjesničko stvaranje pismeni saobraćaj sa svijetom.

Kokić ima čitavi ciklus takovih pjesama ("Sestra mi piše sa ravni") pisanih bunjevačkim dijalektom i one su sigurno najoriginalniji dio zbirke.

Pjesnik je u nekoliko pjesama približio čitaocu jedan zakutak, koji mu je najmiliji. Zadah kraja osjeća se u samoj frazeologiji.

Sila sam u čistu sobu.
Poslagane na šifoneru tunje se žute i miriše.
Na bilom čaršapu dolafa kipići stoje s proštenja,
kroz pendžer crni se nebo, ko da će biti kiše.

(Str. 35)

Daljinu od rođenog kraja osjeća teško. Koliko god se uživio i dobro osjećao u novom obitavalištu, u najskrovitijem zakutku srca sačuvao je pjesnik vjerojatno i preko volje bol za krajem:

Ne želi od mene, sestro, često da kući pišem,
kad se sitim draži, lipote naše nizine,
tuga mi obvlada srcem i ja se zaželim (premda
i tu se osićam dobro) mirisa naših ravni
i vaše drage blizine...

(Str. 37)

S ovim ciklusom srodan je *Klasovi pjevaju*, koji je diktirao i naslov zbirke i prema tome bi imao biti za pjesnika najznačajniji. Osnovnim tonom osjećaja i sadržine morao bi predstavljati najnoviju prinovu regionalne bunjevačke književnosti i pjesnik je nastojao zahvatiti neke specifične pokrajinske momente: nizinu, žita, salaše, osjećaje ljudi i blagdanska raspoloženja tog kraja. U nekim je slučajevima prilično jaka sugestija dočaravanja, a negdje se opet osjeća nategnut ton sravnjivanja osjećaja tamošnjih ljudi s modernim i ličnim nastrojenjima samog pjesnika. Karakteristična je činjenica da su ovi pjesnici (kao Jesenjin) pjevajući o zemlji i plodovima uznosili njenu elementarnu snagu, bujno rašće i nepodšišano šikarje s faunskim raspoloženjem uzdignute glave i prkosne vegetacije. Kod Kokića je sasvim originalno zahvaćen momenat zrelog žita sa spuštenim teškim vlatima, koji pognuta vrata pjevaju. Njihova pjesma ne odgovara našem pjevačkom raspoloženju u običnom smislu riječi, nego misaonoj predstavi o spuštenim klasovima i ta pjesma nije ditiramb bujnog rašća nego skromna molitva blagoslovene težine:

... on u duhu vidi: obasjanim brazdama
zori žito, spuštenih glava pjevaju
jedri klasovi.

(Str. 30)

Ostali pjesnički rad usko je povezan sa zvaničnim životom pisca, koji ga na svoj način proživljuje približujući se uobičajenim motivima novije religiozne lirike s mnogo ponovljenih rekvizita: molitveni stav, zazivanje visine, i čežnja prema višem životu.

Kako je ovo prva Kokićeva zbirka ne može se mnogo uspoređivati i zaključivati. Teško je dati i prognozu za budućnost, to više što je emocionalnost uokvirena prilično ograničenim brojem motiva, koji bi mogli s vremenom postati vrelom novih nadahnuća i proživljavanja. Moguća su neizmjerna nijansiranja već zahvaćenih predmeta, ali tu je uvijek opasnost ponavljanja. Naravno sve će zavisiti od pjesničke kreativne snage. I koliko god bi kod ove zbirke teško bilo uprijeti prstom na određenog pjesnika, koji ga je najjače osvojio, ipak lako se osjeća utjecaj, koji bi najzgodnije označio općenitim imenom: lektira. Inače mu rječničko blago ne stoji uvijek na raspoloženju, pa se osjeća nepjesničko popunjavanje strofe i ponavljanje. Ritamski tok često usporen nezgodnim namještanjem i premetanjem riječi. U svakom slučaju zbirka je ne samo očit uspjeh u krugu uskog bunjevačkog života, nego stoji dostojno skupa s općim našim lirskim stvaranjem.

UTRŠCI IZ SAVREMENE LIRIKE

Novija hrvatska lirika pruža dovoljno građe za neke opće konstatacije. Trebalo bi i dati neke napomene da se vidi, dokle smo doprli, da li napredujemo, jer sigurno se ne ide natrag, kakova je opća karakteristika lirike formalno i sadržajno i t.d. To su sve važne stvari, jer se od vremena do vremena moraju dati barem djelomični sintetični sudovi za ravnanje publici, književnoj kritici pa i samim piscima. Ne može se ostati uvijek kod raščlanjivanja pojedinih pjesnika, jer ipak oni žive u podjednakoj sredini pa bi se mogle naći i neke zajedničke crte. Nažalost malo imamo sintetičkih radnja ili su samo ukratko nabačeni sudovi takove vrste. Opće napomene o svim pjesnicima olakšale bi nam tumačenje pojedinaca, a da im ne bismo nanijeli krivicu kao posebnim umjetničkim individualnostima. Govori se, da je poratna lirika u presjeku kroz čitavo stvaranje formalno napredovala. Ali se ovdje često zaboravlja na usporedbu s prijeratnom lirikom, da se lako uvidi kako baš nema znatnog obogaćenja u tom smislu. Predratna lirika u svom traženju izraza jednim zamahom odmakla je doista daleko i ako se može danas govoriti o napretku i obogaćenju, možda bi se to sve dalo svesti na činjenicu, da se u predratnoj lirici malo jače opažalo traženje novih izraza i forma, a danas to nekako ide spontano od sebe. Za potvrdu moglo bi se navesti nekoliko poredaba, recimo lirsko doživljavanje osame, interieura i sl. prije rata i danas. Ne će biti znatnog napretka. Sadržajno obogaćenje ne može se zanijekati, ali može li se to pripisati kao činjenica samo pjesnicima ili je to život, vanjski svijet donio pjesniku i ovaj je to u neku ruku silom primio, nametnulo mu se, a predratno vrijeme jednostavno nije poznavalo slične problematike.

U vezi s formalnim napretkom može se napomenuti i pitanje današnjeg izražajnog klišeja i konvencionalnosti. Od koliko zbiraka pjesama možemo li uvijek zapaziti odijeljen i izrazit lični stil, ili se možda povlači neki leksički izražajni inventar s malim promjenama kod više pjesnika? Češće nakon čitanja zbiraka i osjetimo, da nam se nije duše dojmilo nešto trajno, po čemu bi pjesnika dulje nosili u duši i točno lučili od drugoga. A bez toga nema prave poezije ni talenta. Tu nije potrebno postavljati neka apsolutna umjetnička

V. Kos: *Vodopad*, B. Klarić: *Darovi vječnosti* i *Sklopljenih ruku*, Kirin: *Popevke*.

mjerila nego blagonaklono promotriti, što ima novine kod pojedinih pjesnika. Jednako se na ovo pitanje nadovezuje i problem jezika kao sredstva za saopćavanje vlastitih misli. Dobro je što se traži lični izraz, ali prevelik mar u tom odnosno neumjerena izražajna virtuoznost kad prijeđe granicu, zapane u nerazumljivost ili bizarnost, a naravno odmah se na to nadoveže pitanje publike, jer može li publika slijediti u stopu ovakova teška izražajna lomljenja, a da se i ne spominju neukusnosti i bizarnosti. To je ozbiljno pitanje ne samo kao problem odnosa pisca i publike nego kao čisto umjetnički problem, jer se često za izražajnim kovitlanjima krije sadržajna manjkavost i siromaštvo doživljaja, a to su krupni nedostaci umjetnosti pa i lirike. Čini se, da je nastao kod publike umor pri traženju i razumijevanju smisla i pjesničkih asocijacija, pa se osjeća želja za pojednostavljenjem izraza, jasnoćom, jednom riječi golom lirskom istinom. Tu će se dakako teško održati slabi pjesnici, ali će pravi umjetnici odmah biti zapaženi. U vezi s ovim mogla bi se promotriti i druga pitanja: Utjecaji domaće i strane, metrika i dr. Gornje napomene nijesu dane samo kao osvrt na spomenute zbirke pjesama nego su to opća zapažanja o čitavoj današnjoj lirici pa se dijelom odnose i na ove zbirke.

V. Kos: *Vodopad.* Kosova zbirka pjesama u mnogo čemu razveseljava. Opaža se traženje samoga sebe makar to bilo i preko drugih pjesnika, ali on traži sebe u sebi sličnima. Nadalje Kos je prema vlastitom radu veoma kritičan, sustegnut pa kao da ova zbirka šaptom govori o pjesnikovoj bojažljivosti, da nam ne pruži koju neiskrenu, neproživljenu, neuspjelu pjesmu. Bez mnogo nametljivosti i patetike pruža pregršt unutrašnjeg dozrijevanja i unaprijed budi rečeno, da je zadovoljio i oštrija mjerila. Kosovu poeziju karakterizira umjereni simbolizam to jest dodirivanje života i okoline ali ne grubo i naprasito nego nježno i uvijeno. Životna problematika ne poprima kod njega sablasnu sliku borbe čovjeka nego pjesničko lebdenje i zaokruživanje životne stvarnosti. U tom je i bitna karakteristika simbolizma. Ne treba iz toga zaključiti na kopiranje književnog pravca, jer je to kod Kosa iskreno, njegovo i suština njegove duše. To je djelomična značajka i njegova uzora Rilkea. Kao da gledamo pjesnika, gdje prolazi svijetom, ulicama i skida blagom rukom koprenu sa života, zagleda u neprimjetljive karakteristike vremena i ljudi. Pjesnik i neće da zna sve o životu, jer mu to i nije potrebno, da ga upozna. Ima neka naročita ćutila preko kojih dolazi do zapažanja i zaključaka, do kojih mi dolazimo običnim našim osjetilima. Što više, on i bježi od svijeta i stvari, da se povrati obogaćen saznanjem svoje vrste. U tom smislu značajne su dvije zadnje pjesme zbirke ("Prije odlaska", "Ovaj hip je tih"), a značajne su kao dokumenat pjesničke fizionomije. Trebalo bi ih u cijelosti ispisati, da se osjeti njihova svježina

O, ja već vidim: bijela jedra, more
i sjajno sunce! I ja ću opet brodit
u svoj svijet tišina i ljepota

pod večernji kut ko osamljenik stari.
Izučit ću tamo mudrost života
i vratit se s novim pozdravima stvari.
("Ovaj hip je tih")

To je upravo jedrenje od ovoga svijeta u drugi, njegov lični put, da se opet povrati natrag i gleda ovaj svijet, ali onako kako je dozorio u njegovoj osamljenosti. Kos bježi od svijeta i o njem se izražava škrto, riječima svedenim na najnužnije. Po duševnom raspoloženju i po svom načinu izražaja dolazi k nekom misticizmu, dakako ne svrhunaravnom, nego onom naročitom pjesničkom raspoloženju, gdje duša mnogo ne govori, a puno osjeća i sugerira sebi i drugima. Ovo raspoloženje utjecalo je vjerojatno i na njegov način odabiranja pjesama za zbirku, gdje nije htio mnogo davati. Iz toga bi se mogla praviti neka nagađanja o kratkom pjesničkom dahu, ali to nije toliko važno pitanje. Pjesnik ima i drugih vrlina. Njegova je pjesnička organizacija misli i asocijacija pojmova originalna i formalno i sadržajno ("Ribar", "Mase", "Pod zvjezdama velike vage"). Jedino bi se moglo upozoriti, da se čuva teških asocijacija, jer će zapasti u nerazumljivost. Ima u zbirci i koja originalna pjesma ("Žena s ugla"), gdje ne možemo uprijeti prstom na uzor, ali osjećamo starinu pjesme. Uglavnom Kos je s ovom zbirkom dodao kamenčić novijoj lirici i ne vjerujemo, da će ostati pri ovome, kao što često biva kod nas, da kod mlađih inspiracija presahne. Istina Kosov svijet doživljavanja i nije toliko bogat, stoga će morati biti na oprezu, da se ne ponovi. *Vodopad* je pjesnikova simbolika i voda će mu nadahnut još koju pjesmu, kao što je misterij vode obogatio i dušu Gregorića.

B. Klarić: *Darovi vječnosti*. Sklopljenih ruku. Nasuprot Kosovoj škrtosti Klarić je dao istovremeno dvije zbirke pjesama. Iskreno govoreći bolje bi učinio, da nam je dao izbor iz ovih dviju zbiraka i ovaj bi probrani niz pjesama imao više uspjeha. Teško je kod njega naći osnovnu duševnu dispoziciju kao polaznu točku za rasuđivanje iskrenog doživljaja ili knjiškog utjecaja ili napokon slaba i neodređenog doživljavanja. Ima kod njega podjednakih dispozicija barem u ovim pjesmama za razna duševna raspoloženja. Preotima mah deskripcija i poezija ugođaja, ali jednako jak postaje u patetičnim izlijevima i himnijskim zanosima ("Dušine antene", "Molitva - Sklopljenih ruku"). Ovo je i prednost, jer pokazuje različne mogućnosti uživljavanja i prilagodljivosti duha, ali može biti znak slabosti i prejakog utjecaja, koji smeta, da dođe do izražaja prvenstveno njegovo glavno duševno nastrojenje. Unutrašnji svijet jači je od svih vanjskih utjecaja, ako se radi o istinitom umjetničkom talentu, jer je jači i probija makar i nesvjesno. Klarić je morao malo više promišljati, stegnuti se i procijediti u zbirku najbitnije, to više kad kod njega ima zamjerna lakoća pravljenja stihova i to sasvim pravilnih, ritmički besprijekornih, ali uza sve to ne uvijek dozorenih i spremnih za vanjski svijet.

Spomenuh lakoću versifikacije, i to se mora kod njega posebno istaći, da se ubuduće zna ravnati u pogledu izbora i pisanja pjesama. Trebat će više obuzdavati demona pisanja tako da pjesme dobiju svježinu i težinu unutrašnjeg prekuhavanja. Inače će i u budućnosti biti dojam njegovih pjesama kao još nestaloženih i prekratke pjesničke inkubacije. A to je prvi zahtjev za uspjelu liriku. Tako u ovim zbirkama ima pjesama, koje su doista proizvod lakoće pisanja više nego potrebe stvaranja. Istina taj mu karakter stvaranja jamči za trajniji pjesnički rad i naravno plodniji ali ne uvijek stvarniji i vredniji.

Prilikom ovih zbiraka može se reći i nešto konkretnije o pojedinim pjesmama. Zbirka *Sklopljenih ruku* izražajno originalnija i svježija od *Darova vječnosti*. Kao da u njoj probraniji i kritičniji stih djeluje novinom. Kako Klarić može biti jak i dojmljiv u nekim pjesmama, gdje se više sabrao u unutrašnjosti svjedoče pjesme "Elegija sutona", "Otvori prozor", "Uspomena", "Preobraženje", "Jobova balada" i t.d. U njima se osjeća intenzivnije bilo duše i dugo skuhavanje, dok su izišle pod pero. No uz ovako dobre pjesme ima i loših prebrzo napisanih i slabo proživljenih ("Sjaj krvi", "Digni me nad moju tugu", "Djelo", "Smisao stvari"). Često se primjeti a to nije čudo, i odjek lektire ("Riječi su maska"). Klarić ima bez sumnje dobrih pjesama, ali će morati unaprijed suspregnuti dah, više promišljati i onda dati pjesmu.

Kirin: *Popevke*. Kirin se pojavio tankom zbirkom kajkavskih pjesama, koje su svojim tonom karakterizirane upravom naslovom "popevke". Nema unutra teških akcenata, životne mudrosti ili dubokog razmišljanja. To je poezija može se reći dokolice a ne životnog traženja i napora. Formalno su pjesme dobre i prirodne, jezik i ritam i ritam skakutljiv i prosipa se lagano, a sadržajno ne daje bogzna kakove novine. To su svakodnevna zapažanja, sitne primjedbe, mali odjeci i daleka nagađanja. No sve opet nijesu svježe i nove. "Rascvel se... podsjeća na neke tvrde stihove, a pjesma "Pri Majki Božji Kameniti" ima ponovljenih misli. No ima pjesama koje opet dokazuju neobičnu glatkoću i prpošnost kajkavskog dijalekta. I nije bez opravdanja rečeno sudeći po ovoj zbirci da je kajkavski dijalekat prikladan za sitne i familijarne sujete ("Cinkušek", "Špiglec" i dr.) U zadnje vrijeme prestao je razmah regionalne dijalekatske poezije, no Kirin je to htio ponovno oživjeti. Ima lakoće i pravilnosti u izražaju, ali bi za detaljniju i objektivniju kritiku dobro bilo, da nam je dao i nekajkavskih pjesama, prema kojima bi se dalo nešto konkretnije zaključiti. Ovako se mora ostati kod nekoliko zapažanja i konstatacija, bez pomisli, da bi to imalo trajni i definitivni karakter suda o pjesničkom talentu.

POEZIJA ZLIH ZNAMENJA

Pred dvije - tri godine spomenuo sam za Kosovu zbirku pjesama *Vodopad*, da ima u sebi simbolističkih značajka i da donekle podsjeća na Rilkeovu poeziju. Smirenost Kosova pjesničkoga izraza i izrazito rijedak način gledanja na stvari dao je povoda takvom mišljenju, premda sam se sustegnuo kod tvrdnje, da Kos stoji pod izravnim utjecajem R. M. Rilkea. Neki su kritičari bez krzmanja napisali, da je Kos u svom stvaranju zavisan od spomenutog pisca. Daleka sjećanja i blijede sličnosti ne znače uvijek pravo utjecanje jednoga pjesnika na druge. Izražaji srodnih duša blizi su po općem dojmu, ali se dubljim promatranjem mogu ustanoviti i bitne razlike. Kao da Kosu nije bilo stalo do tvrdnja kritičara, pa je pošao zacrtanim putem i tako sačuvao neprekinutost u svom pjesničkom usponu i cjelovitost svog pjesničkog lika. Prva njegova zbirka pjesama ulijevala je pouzdanje, a to pouzdanje pjesnik je opravdao kasnijim zbirkama svojih pjesama, koje su jače istakli pjesničke karakteristike iz prve zbirke.

Posljednja šačica pjesama koju je Kos izdao pod naslovom *Šišmiš*[1], u tom nas uvjerenju utvrđuje. Što je u prijašnjim zbirkama bilo nejasno, ovdje se dijelom razbistrilo, a što je ostalo načeto, ovdje se dobrim dijelom dovršilo. Tako kod Kosa imamo ravnu razvojnu liniju, što je kod mlađih pjesnika rijetkost, jer su skloni promjenama i skokovima. Razlike između prijašnjih radova i ove Kosove zbirke pjesama očite su, no kontinuitet pjesničke fizionomije ostao je netaknut. A to je glavno. U dojakošnjim pjesmama Vinka Kosa moglo se primijetiti početničko traženje samoga sebe, a ova zbirka pokazuje, da je traženje našao. Malo ogledavanja oko sebe, mnogo premišljanja o svojim doživljajima i pjesnik je, zaokružujući svijet, skrenuo prema sebi. To vrijedi jednako u pogledu uzora kao i u sadržajnom dijelu. Ovo posljednje naročito treba istaći, jer u dvjema prijašnim zbirkama pjesama, vidjelo se, da pjesnik još ovisi o vanjštini, o pejsažu i dalje od toga nije išao. Tako rade svi početnici. Malo kasnije pjesnik,se udaljivao od svijeta i njegova vanjske slike, pa posegnuo za odnosom svijeta za njegovom dušom i tako nastadoše refleksivne pjesme. Kosove pjesme ove vrste ipak nisu imale značaj misaonih rezolucija, nego je pjesnik kroz male odlomke svijeta zagledao u sve zbivanje. Nije

1 Vinko Kos: *Šišmiš*. Vlastita naklada. Zagreb, 1943.

se razbacivao raskošnim opisima ni zapanjivao patetikom, jer to njemu nije odgovaralo.

U najnovijoj zbirci pjesama vanjski svijet stegnut je na najmanje čestice. U sitnim pojavama Kos nazrijeva svjetove. Takav način oblikovanja razumljiv je, kada znamo, da je Kos pjesnik osamljenosti i bježanja od vreve života, u kojoj bi se izgubio, kad bi nastojao zahvatiti njenu širinu. I mjesto da ide u širinu, on se ograničava na mali dio, koji temeljito produbljuje. U zbirci pjesama doista nema širokih zahvata. Kos pače izbjegava miješanje s ljudima. Značajna je u tom pogledu pjesma "Digni glavu ..." koja je prava ispovjest osamljenika na način "Odi profanum vulugus ..." Premda je pjesnik daleko od prezira svoje okoline. On na taj način samo čuva čistoću svojih pogleda i ništa više. I nije mu potrebno sve znati, da dočara sliku o predmetu ili pojavi. Dostatan je kakav znak, u kom onda prepoznaje svjetove. Vanjski pojavi su samo kočnice za otvaranje širokih panorama unutarnjeg zbivanja u njegovoj fantaziji. Tako je vanjski svijet kod Vinka Kosa sveden na znakove po kojima pjesnik čita skriveni sadržaj. U ovoj zbirci imamo napretek takovih znakova, s tom razlikom, što to više nisu samo otvori prema bogatoj sadržini, nego nosioci životnih pojava. Pjesnik je stvorio poeziju znamenja, u svom slučaju poeziju zlih znamenja.

Vidi se to po samome naslovu zbirke, jer "Šišmiš noću u svakom tornju bdije i vlada zlodjelima" ("Ne plaši li te ...") Osim šišmiša tu je miš, zmija, bijesan konj, kozmički pauk, crni zloduh i t.d. sve vjesnici kobnih događaja i slutnja. Kos je u ovoj zbirci skupio zloslutna zapažanja u rukovijet cvijeća zla. Kao samotnik opazio je u svijetu nedostatke, koje nam približava pomoću spomenutih zlih znamenja. Čitava je ova zbirka ponešto tajinstvena, mračna, ugođaji su isprepleteni zlogukim uvjerenjem o prevlasti rđavih pojava u svijetu. Je li Kos blizu pesimizmu? Jest, ako se uzme u obzir, da osamljenici redovito vide više zla, nego ljudi koji su nošeni burom života.

To i nije toliko važno. Vrijedno je istaći Kosov način pjesničkog oblikovanja. On gleda svijet preko neznatnih pojava, a poslije iznesenog događaja završava pjesmu moralizmom na način lafontainovskih završetaka u basnama. Osebujan je Kosov stav prema svijetu, izuzetan je njegov način izražavanja. Oskudijeva na rječitim izrazima glagoljivim raspredanjima. Njegova je riječ škrta, ali puna zamagljenosti i mistike, pa ostavlja čitača u nuždi, da dalje razmišlja i domišlja se. Kosova je poezija mirna, tiha i sugestivna. Kolika razlika između Kosova izražavanja i izraza drugih pjesnika, koji su o istom pjevali. Njegov je izraz diskretan, produhovljen, riječnik nov, postav drugačiji od pjesnika, koji su otvorenije govorili ("Gle u oknu gori luč ...") Kos doista pjeva o predmetima običnim, ali njegov je pjev samo njegov. Pjesma "Ti mrziš narod moj ..." rodoljubna je, no potpuno različna od Šenoine patetike i Kranjčevićeva grča i srdžbe. Kosova poezija uopće ima oznake svoga pisca i danas nema mlađega pjesnika kod nas, koji bi bio u izrazu izgrađeniji od njega. Na njegovu uspjehu mogu mu zavidjeti stariji pjesnici. Kos je našao sebe.

Kod ovoga pjesnika stih ima neke značajke, koje rijeđe susrećemo kod suvremenih pjesnika, to je stih običnoga govora. Kos je odbacio knjiške pjesničke forme i gotovo sve vanjske znakove pjesme, a oslonio se na ritam i to ritam misli. Granica između Kosova proznog i pjesničkog govora prilično je neizrazita, a ipak su njegove pjesme dobre pjesme. Koliko je njegova pjesnička tehnika bliza prozi može se vidjeti iz prve pjesme ove zbirke. Tek nekoliko "pjesnički" postavljenih riječi odaje, da se umjetnik vezao na vezani oblik, a inače imamo običan govor. On je zanemario vanjske pjesničke značajke, da više ojača ritam misaonih cjelina. Gdjekad smještaj riječi podsjeća na pjesnički oblik, a inače bismo njegove pjesme mogli prepisati u proznom obliku. Naš jezik izgleda podatan ovakim pjesničkim tvorbama, pa se na nj moraju s oprezom primjenjivati metrike drugih jezika. Ove mu neće naškoditi, ako se njima služe daroviti pjesnici, koji te metrike znaju podrediti duhu jezika, ali kod osrednjih pjesnika redovno nagrđuju bit hrvatskoga jezika. Naš jezik ne varaju li uspješni pokusi, u pjesničkom obliku počiva na misaonim cjelinama i pjesničkom osobnom dahu, koji tim cjelinama daje poseban ritam. Ritam je određen sadržajem i stvaralačkim srhom, a ne pravilnim trohejskim ili jambskim stopama, srokom ili pak strofom.

Kosova je poezija u tom pogledu karakteristična, jer od mladih pjesnika Kos najmanje poklanja pažnje vanjskim pjesničkim rekvizitima od početka svog stvaranja. Kod njega je pjesnička pažnja skrenuta k unutarnjem smislu riječi i uopće prema sadržajnoj kakvoći pjesme. Jedino se pjesnik nalazi pred opasnošću, da njegovi pjesnički oblici postanu jednoliki. Razni sadržaji zahtijevaju različan zvukovni i emocionalni karakter pjesme, a to kod Kosa nije uvijek slučaj, kad oblikuje raznolike sadržaje. Pjesnici, koji su lučili sadržaj u pjesmi upotrebom raznih pravilno poredanih stopa, koje odgovaraju veselom i tužnom, mirnom ili ustraptalom sadržaju, na taj su način razlikovali ritam svojih pjesama, a pjesnicima Kosova karaktera ostaje mogućnost razlikovanja na isti način, samo što oni neće biti vezani na neku pravilnu izmjenu stopa. Ili možda naš jezik ima drugu mogućnost, da razlikuje pjesničke sadržaje, samo mi nismo tu mogućnost uočili. U tom pogledu Kosov ritam još je jednolik, građa njegova stiha izravnana u svim slučajevima, ali će pjesnik sam, možda sasvim spontano, pronaći način, kako će raznim sadražajima dati različan ritam. Kos je savjestan pjesnik, bezuvjetno snažan talenat, spontan i iskren, ne bogat u pjesničkom stvaranju, ali ipak u mogućnosti, da nam pruži tu radost i novost u svojim pjesmama. U svakom slučaju pjesnici će to pronaći prije nego teoretičari našega stiha, jer će ovi ostati vezani u svojim zaključcima za stvoreno pjesničko blago.

VINKO KOS: LADA

Kritičari će napadati dijalektalsku poeziju, a umjetnici će stvarati dobre pjesme u narječju. Možda je to tako, jer su napadnuti dobri pjesnici, a više zbog toga što pjesnici osjećaju potrebu da pjevaju u svom narječju. Dosta je rečeno u prilog ove poezije, ali još više protiv nje. Tako je bilo u književnosti drugih naroda i poznate su rasprave oko provansalske poezije u francuskoj književnosti. Neki prigovori ostat će kao neoborivi. Sigurno će uspjeti posve isključiti regionalnu poeziju, no jedno bi bilo poželjno: da u narječju ne pišu slabi pjesnici. Oni uspjevaju koješta sakriti u narječju, a dobri pjesnici dadnu posebnu nijansu svom stvaranju i obogate književnost novim prinosima u narječju. Ovo je slučaj s Vinkom Kosom i njegovom zbirkom pjesama pod mitološkim imenom *Lada*.

Kos je zaokružio svoju pjesmu fizionomijom dosta rano. Stoga nema bojazni, da bi njegova dijalekatska poezija bila zgoljni pokušaj i igra. O njegovu pjesništvu imamo izgrađeno mišljenje, pa najnoviju zbirku pjesama smatramo kao inačicu njegova talenta, jednko uspjelu kao i ostalo njegovo pjesništvo. Od njega se mogla očekivati ovakva poezija, jer je bio neobično vezan za svoj rodni kraj, a o njemu se najslađe pjeva u svom narječju. I doista je Kos ispjevao dobru zbirku pjesama, što više rijetko uspjelu zbirku dijalekatske poezije u čitavoj našoj književnosti. To je međumurska bukolika, različna od Pindarovih "dnevnih briga", prpošna poezija međumurske ravni i njenoga života. Života u toliko, što je Kos u zbirci obuhvatio godišnja doba i u svakomu opazio najljepše časove, a završio zbornom recitacijom, mističnom kantatom - kako kaže pjesnik - pod imenom *Lada*.

Kad je Kos propjevao u narječju, kao da je došao u svoj elemenat. Stih se roni kao romon potoka, a lagane misli zaobljuju se pod njegovim perom nevjerojatnom lakoćom:

Bele Lada cvetje nosi,
ide k nam z otoka,
protuletje tu je drago,
hertar z bičom poka.

Protuletje, protuletje,
drage tople bure,
svoje poke su odprle
vrbe polek Mure!

U pjesmama nije pjevao o teškim pitanjima, pače je izbjegavao bilo kakvu zamršenu misaonost. Jedino se nije mogao oteti čežnji za zavičajem. I to je opet oblikovao takvim načinom, da ne osjećamo njegove misli kao neku problematiku, nego više kao čuvstveni zagrljaj kraja pomoću riječi. Misli se rastvaraju u laganoj riječi, što je opet izazvalo dojam kod čitača, da Kos suvereno vlada pjesničkom građom. pogotovo se taj dojam nameće zbog mekanog narječja, koje je podatno mislima i gibkom u ritamskom talasanju. Pjesnik je zaista znao iskoristiti odlike svoga narječja. Njegova je poezija ujedno čista hrvatska poezija, jer u narječju nema toliko tuđica, kao što je slučaj s čakavskim narječjem i njihovim pjesmama. To je nemala odlika i prednost Kosove poezije, jer na taj način osjećamo, da i poezija u narječju pruža jedan način uokviravanja čuvstava, koji je način različan od književnog govora, a opet je prisno naš.

Bez sumnje je Kos uspio u ovoj zbirci, a to se osobito ističe, ako se njegova poezija usporedi s dijalekatskom poezijom drugih pjesnika. Kosove su pjesme ispjevane u jednom zamahu, bez zapinjanja i bez predaha. Ni u jednoj pjesmi ne osjećamo umor ili teškoću, koja bi odavala pjesnikovo mučenje kod svladavanja misli. Može se reći, da Kosu kudikamo lakše teče stih u narječju, nego u književnom govoru. U pogledu ritma ove su njegove pjesme besprijekorne. To nije bio uvijek slučaj s pjesmama u književnom jeziku. Tu je bilo pjesama, gdje je Kos teško izražavao svoje misli, a kako je istančana ukusa, nije htio ponavljati tuđe riječi, pa je vidljiva muka u skladanju stiha. To je primjetila stručna kritika i Kos je zdušno nastojao izbjeći nedostaku. Zapravo nam je istom sada potpuno jasno, koliko je ta primjedba bila umjestna, jer ova zbirka pjesama pokazuje, da Kos ima neobično prokušan smisao za ritam, pa je velika šteta, što mu književni jezik nije bio govorom djetinjstva. Istina, Kos u ovoj zbirci ima sasvim različan krug i obseg misli, nego u drugim zbirkama, no vidna je lakoća izražaja, kojom pjeva u narječju. Kad pjeva u književnom jeziku, on je doista kipar, koji s mukom odbija sitne krhotine, da izradi pravi oblik, a ovdje se prepušta čuvstvu i osjećaju, koji sami od sebe stvaraju i riječi i ritam. Svakako je je kod njegova pjevanja bila odlučna građa, koju je opjevao. No usprkos razlike u sadržaju ima osjetljivih razlika i u načinu izražavanja.

U posljednjoj zbirci vrijedno je istaći činjenicu, da joj je sadržaj veoma vedar, raspoloženje pjesnikovovo sasvim je raspjevano, a pjesnički ritam popratio je skakutavo veselje savršenom skladnošću. U zbirci *Šišmiš* bila je

očita pjesnikova tjeskoba. Pobojao se zlih slutnja, dok je u ovoj zbirci dodir sa zemljom i zavičajem pjesnika razvedrio. U punom razmahu krila poletio je preko međumurske nizine i sakupio niz pjesama u vjenčić cvijeća s rođene grude. Njegov kraj našao je u njemu svoga umjetnika, a hrvatska književnost obogaćena je prinosom iz granične hrvatske zemlje. Koliko se pjesnikovo srce raspoložilo, svjedoči niz rodoljubnih pjesama iz ciklusa "Jesen". To su ne samo dobre pjesma u narječju, nego i rijetko uspjeli rodoljubni izlivi:

Kak je lepo gledat
vu te brege tvoje,
Međumurje moje.

Kak piščanci k kvočki
k tebi se tiščimo,
k tebi smo prirasli,
za te se držimo.

Malo Međumurje,
kak bi mogel biti
pa bi tebe jenpot
prestal ja ljubiti?

Nigdar ne bo toga,
nigdar za nigdara,
kajti v celom svetu
tebi nema para.

Kos ima ukusa. Obdaren je pjesničkom moći, da stvara nove slike, birane sadržaje, a ipak nije od onih pjesnika kojima je stalo, da se nametnu javnosti. Kos uspješno nastavlja kajkavsku poeziju, pa se njegove pjesme mogu mjeriti s najboljim kajkavskim pjesmama od Matoševa "Hrastovačkog nokturna" do danas. Kos je u svojim pjesmama uspio dati dušu međumurskog regiona, a to je prvotna svrha svake dijalekatske poezije. Poput Mistrala u Francuskoj Kos je svojom zbirkom pružio lijep primjerak hrvatskog felibriža.

LIRIKA HRVATSKIH SVEUČILIŠTARACA

OMLADINA I POLITIKA

Svršetkom prošloga stoljeća Jagić se zabrinuo za hrvatsku sveučilišnu omladinu i njenu stručnu naobrazbu, jer se tobože odviše dala na politiziranje. Tom zgodom u jednom privatnom pismu okrivio je Starčevića. Slične brige izbile su češće pa i danas. Čitali smo početkom školskih godina u stranačkim listovima očinske savjete, da je omladina vezana ponajprije za svoj studij, a ne da se ističe u sitnim trzavicama pa kasnije se ne snalazi u životu, kako bi trebalo. Savjeti su po sebi dobri, ali prilike i ličnosti, koje ih daju, nameću sumnju, jer su ovakovi savjetnici redovito daleko od težnja i osjećaja naroda i omladine, a savjete su davali, jer se omladina nije dala političkom strankom zarobiti i na koncu nije se dala uspavati sugestijama, da drugi za njih misle o sudbini hrvatskog naroda.

Današnja je omladina odlučno i zdravo odgovorila na optužbe i savjete dvjema zdravim knjigama (*Almanah hrvatskih sveučilištaraca*, *Lirika hrvatskih sveučilištaraca*)[1], dokazavši svima, da se ne iscrpljuje samo u političkom izvikivanju, te da se ne da rastrgati od kojekakvih službenih stranačkih organizacija. Pružen je dokaz o njenoj zrelosti, tihom radu i stjecanju pravilnih smjernica u kulturno-političkom zbivanju svoga naroda. Još tome kako je ostala jedinstvena i nepokolebiva nasuprot inorodnim nasrtajima jednako se održala kao cjelina pred sumnjivim zabadanjima nekih hrvatskih organizacija. Pokazala je više smisla za jedinstven nastup od razvikanih organizatora hrvatskih snaga i danas je u tom smislu sveučilišna omladina najzdraviji elemenat. Stoga je neumjesno strahovanje, da će omladina poći putem strančarstva i trgati čvrsto spleteno narodno tkivo. Njene akcije samo čuvaju narodnu snagu od nečistih natruha, ukoliko se pojavljuju u području njihova djelovanja: njihov je stav jasan i odlučan već dulje vremena.

Daleko je od pomisli, da bi sveučilišna omladina dala inicijativu za osnivanjem neke stranke - kako je to nedavno spomenuo jedan list - jer je

1 Izdao: Sveučilišni pododbor Matice hrvatske u Zagrebu. Knjiga 2. Uredio: Marko Čović

omladina već godinama svrstana u narodne redove, osim nekolicine, koja se zakukuljila u uski stranački program pa niti napreduje niti nazaduje nego vene i životari. Ako je kome zagonetka, što misli i kako osjeća hrvatska omladina, može se lako informirati u *Almanahu*.

Pisati o prilikama među sveučilišnom omladinom i o njihovim izdanjima znači duboko posegnuti u duhovni život i materijalne prilike, koje su, odmah rečeno - veoma raznolike i teške. Na omladini se najbolje zapaža bilo vremena, političko i kulturno strujanje, a ona najbrže reagira na dogadjaje oko sebe. Iako nije teško otkriti osnovna nastrojenja hrvatske omladine, ipak su ove izdane knjige u mnogo čemu posao olakšale. Političko-kulturna orijentacija dana je na stranicama *Almanaha* a njihovo intimno duševno raspoloženje u nedavno izdanoj knjizi lirike. Politička i kulturna smjernica dana je iskreno, duboko i uvjerljivo u člancima *Almanaha* i može se otvoreno i bez pretjeravanja ustvrditi da je tu iznijela ne samo svoje uvjerenje nego i osjećaje čitavoga hrvatskog naroda za razliku od stranačkih uputa, kakove su davane upravo u vrijeme izlaska *Almanaha*. Iznesen je program širi i potpuniji nego ga može pružiti koja stranka i duh tih članaka trajni je osjećaj naroda i vjekovno otkucavanje njegova srca. Takova vidovitost niknula je u duši rijetkih pojedinaca kao Starčevića, kojemu je vjerna i današnja omladina. Ako se to ne slaže možda s kojom stranačkom "ideologijom", krivnja nije na omladini. Treba je tražiti na drugoj strani. Mnogi su pitali, zašto nije doneseno i raspoloženje i neznatnih grupa omladine, koje se ideološki razilaze s većinom. Odgovor je dan više puta i jasno je svakome, da se gledalo na ogromnu većinu kao i na apsolutnu vrijednost zastupanih ideja. Napose ljevičari nijesu još uvidjeli, koliko je nesavremeno njihovo lomatanje o svečovječanskim idealima, kad se radi o biti i ne biti hrvatskog naroda kao cjeline. Treba im ponoviti Matoševe riječi iz jednog pisma Kumičiću: "Socijalista nisam, jer sam individualista i Hrvat i jer bastaduri, koji se u nas grade socijalistima ne vide, da su u Hrvatskoj, a ne u slobodnoj Njemačkoj ili Francuskoj, ne vide da narod može biti izrabljivan kao pojedinac ili klasa i da je haračenje narodnog jezika, morala i imena opasnije od svake materijalne globačine". Impozantna većina omladine može mirne duše prijeći preko prigovora bilo s koje strane, jer je dala osjećaje naroda i sebe.

OMLADINA I KNJIŽEVNO STVARANJE

Dok je ideologija *Almanaha* jasna i nedvoumna, iznesena vedro i junački, dojam lirike u tom smislu malo iznenađuje: nema vedrine i odlučnosti. Razlog je tome opet poznat. Radi se o intimnim osobnim izljevima, a ti su kod današnje omladine mutni i sumorni. Prije nego spomenemo razloge tome treba dati nekoliko pogleda o ovoj zbirci, koja će nam je jače približiti. Zastupani pjesnici većinom su početnici, neizgrađeni i ljudski i književno. Nema još

dubljeg životnog iskustva i pjesme se ne doimaju kao jedinstven odlomak srca i duše. Još u vrijenju i previranju, traženju i tapkanju one se doimaju kao iskidani fragmenti i odjeci pročitanih knjiga. To vrijedi za motive kao i za dikciju. Uostalom ne smijemo u antologiji niti tražiti salivenu cjelinu, jer je tu sabrano više pjesnika, pa ni kod razvijenih ličnosti ne može se to postići. Bilo je potrebno ovo ustanoviti, da li se tko ne bi "užasnuo" susrećući pri čitanju sasvim neuspjele pjesme. Imajući na umu mladost pjesnika, ako u ovoj zbirci bude petnaest do dvadeset uspjelih pjesama, zbirka je postigla svoju svrhu i možemo biti zadovoljni s uspjehom. To je bilo jasno i uredniku, kad i sam priznaje, da je morao spustiti kriterij ulaženja u zbirku ispod onoga, kakav se uzima kod razvijenih pjesnika.

Osnovna tonika zbirke obrazovanja bolnim kucajima, prvim susretima razočarane mladosti sa stvarnošću i nekim neodredjenim nepovjerenjem sa stvarima i okolinom. Mladost je stupila u život po godinama ali je već starila po osjećajima: nema života. Takav dojam dobivamo i mogli bismo za potvrdu navesti dugi niz primjera. Ali to nije sve. Urednik omladinske rubrike u svom prikazu lirike se potužio na pomanjkanje vedrine i nacionalnog obilježja, ali je ipak našao i takovih crta, pa doista ima u ovoj zbirci veoma dobre nacionalne poezije samo diskretne i nenametljive kao djevojački pogled. (Vutuc: "Umorni koraci", "Intima" i Jakševac: "Ispovjest" i onda Vitkovića pjesma "Njima" ako sam dobro razumio aluziju). Osobito se teško doima Vutucova "Intima", jer se doima kao plač i grčevi slomljene duše nad domovinom i peče ga "hrvatske bijede sram". Moglo bi se navesti, još sličnih primjera. Ima unutra iskrene socijalne poezije i to ne papirnate i kričave nego duboko proosjećane i ljudske: Malčića "Šaptaj mojoj petrolejci". Štambakova "Kuća u gradnji", Jakševca "Pjesma beskućnika" i mnogo drugih. Pa i tipični motivi sveučilištaraca došli su do izražaja pogotovo kod Štambaka ("Student iz sanatorija Villonu"), iako je pjesma ritamski nešto tvrda i nepravilna. Moglo bi se ovako redom brojiti još neke motive, koji zaokupljaju omladinu, ali neka bude još spomenuto i traženje odnosno neko trčanje za suvremenim trzajima i života, koji redovno ne postizavaju jaču umjetničku doživljenost ("Himna realnosti" Vjere Korsky).

S obzirom na formalnu stranu ili pravije rečeno na pjesničku stranu moglo bi se navesti nekoliko prigovora. Kao pohvala može se spomenuti dosta lako i pravilno baratanje jezikom i izražajem uopće, samo je često puta sumnjivo, da li je izražaj doista ličan i poetski. Prije rekoh, da nijesu ovdje razvijene ličnosti, a treba i uprijeti prstom na neke slučajeve upadnog naslanjanja. Štambak i motivima i izražajem plovi u sferama Tina Ujevića, samo postoji opasnost, da ne postane nerazumljiv, mjesto da uspješno imitira teško Ujevićevo misaono jonglerstvo. Vjera Korsky ima utjecaja, kojih čovjek ne može lako ustanoviti, ali su doista tu. Patetika njene dikcije upadno sliči pjesnicima ekspresionizma a još više Kranjčeviću ("Pjesma propadanja"). F.

Rubina ima dosta stihova à la Domjanić itd. Napokon treba spomenuti nekoliko veoma uspjelih pjesama: "Bijelo bogatstvo" od Fučića, "Šaptaj mojoj petrolejci" od Malčića, "Naša zemlja" od Rocco-a, "Kuća u gradnji" od Štambaka, "Spoznaja" od Tursana, "Pjesma o jednom pismenom begu" od Žunića, "Moj kum mi piše" od Andrijaševića, "Naša pjesma" od Kljaje, "Povratak starih ratnika" od Vjere Korsky. Mogli bismo ih još nekoliko spomenuti, ali bi trebalo staviti i neke zamjerke. Kod ove zbirke iznenađuje i obilnost dijalekatske poezije, koja je često puta mnogo jača izražajem i doživljenošću od drugih. Znači, da izražaj u književnom jeziku još nije sazreo te se doživljaj bolje ističe u bližem izrazu narječja. Osim toga problem je moderne poezije pa i ove zbirke pjesnički oblik pisma. Na jednom sam drugom pjesniku primjetio, da je ovaj način izražaja u neku ruku postao zarazom mlađih i mora se priznati, da je ovo dosta zgodan način za iskreni lirizam te je u nekoliko slučajeva veoma dobro uspio ali može lako postati šablona i kalup te se pišu pisma i bez potrebe. Uredniku bi se moglo zamjeriti, što je nekima ustupio dosta prostora - premda je za to imao razloga - a drugima veoma malo. Tako je Magda Škaričić zastupana jednom malom pjesmicom, koja iskreno govoreći zbunjuje i iznenađuje, ne može se reći ugodno ili neugodno, jer je dana veoma interesantna intonacija i pjesma predaje. Svaki bi čitalac želio, da je pjesma nastavila, toliko nas pobuđuje na radoznalost, ali je pjesnikinja nenadano spustila zastor. Ako je urednik imao još koju njenu pjesmu makar i neuspjeliju, trebao ju je uvrstiti. Kao da Škaričić ima nešto na srcu - neku tajnu, koju bi svaki od nas želio saznati. Na koncu ima i neuspjelih pjesama, koje može svatko zapaziti pa ih neću nabrajati. Ima ih i kod onih, koji su dali više pjesama, pa je šteta, što na njihovo mjesto nisu došli drugi pjesnici nove individualnosti, makar i jednake umjetničke vrijednosti. Urednikov posao bio je težak, više nego se može misliti na prvi pogled, ali je on opravdao svaki potez u sažetom i majstorski pisanom uvodu, kojim je i on postao sudionik ove zbirke, dajući svoj prilog u obliku uvoda. - Prigovora zbirci može biti - a koja je antologija ostala u tom pošteđena - ali je ipak uspješno svršio svoj posao. Razlozi turobnosti današnje omladine dvovrsnoga su karaktera. Omladina teško živi, oko sebe gleda sebičnjake i materijaliste i dok ovi svoj patriotizam mjere naslagama novčanica, omladina traži kruha. Njena je briga sadržana u Malčićevu stihu: "Naša je intima pitanje: Hoćemo li imati hljeba?" Kronika studentske bijede ostat će možda neispisana osim u njihovim plućima i prsima, a znak vidljiv znak naše sramote vidi se s željezničkih tračnica u onim žutim paviljonima, koji više sliče luđačkim kavezima nego stanovima hrvatske intelektualne omladine. Njihova pjesnička ironija života i oproštaj s mladošću razumljivi su, kad znamo da je to ratna generacija prema tome oni su djeca, koja su još u majčinoj utrobi osjetili paniku klanja i ugrizanja bijede. Tu je ključ za razumijevanje njihovih osjećaja a njihova mladost razvija se jednako u teškim prilikama. Uz tjelesnu bijedu nadolazi duhovna neizvjesnost, bacanje

iz jedne skrajnosti u drugu, politička beznačajnost a povrh svega modrice tuđinskog nemilosrdnog biča. U takovim okolnostima omladina ne može imati osjećaje i izgled francuskog đaka iz pariškog sveučilišnog naselja ili njemačkog kad ponosno ide prema zgradi ispred kostiju neznanog junaka te sjena njemačkih izbornih knezova i Humboldta. Istina omladina je u našoj prošlosti doživljavala slične krize, osjećala je krvavo blizinu propasti, ali je vidjela i divnih značajeva, koji su poput mramornih stupova stajali nepokolebivo na braniku. Takav je bio čas, kad su pravnici predali Starčeviću zahvalnicu, kao branitelju domovine i u njihovim riječima krije se sva težina vremena, ali i nada u spas, videći da ima još anđela čuvara hrvatstva. Danas toga omladina nema - barem u svojoj blizini. Odatle paćenički zazivi i uzdasi razočaranja. Urednik je međutim dobro zapazio, da "ima nešto i u suzama naših pjesnika, koje nijesu namještene i knjiške, nešto što govori o otpornosti, buni ... a to je važno, jer to dokazuje, da mi ipak još nismo izgubili vjeru u sebe". Doista iako je osjećaj patnje prožeo čitavu zbirku, ipak osnovni dojam nije očajnički krik nego više utješni zaziv k životu, kako se izražava u Nazorovoj pjesmi "Krv":

Kap tvoja nek mi, stara hajdučka krvi,
kroz srce u pest srne
Zmaj, djevo sjajana - Miso - čami sputana

sred kule tvrde crne.
Ti divlja krvi naših mrkih uskoka,
kroz dušu sad mi jurni!
Brod snova mojić srće sinjom pučinom,

u ovaj danak burni
Oh ustašâ nam, kapljo krvi junačke,
nek tvoj me oganj bije!

MILUTIN NEHAJEV - KNJIGA ESEJA

Matici hrvatskoj nije trebalo osvježiti uspomenu na tako "živog" pjesnika, nego je izdanjem eseja još jednom zasvjedočila ljubav naroda prema jednom od najvidnijih prestavnika novije hrvatske književnosti. Vrijeme je popravilo mnoga gledišta s obzirom na hrvatsku Modernu i dalo dragocjen prinos za rasuđivanje umjetničkih i napose idejnih smjernica toliko razvikanog razdoblja naše književnosti. Nepregledna galerija grlatih predvodnika otežala je kritičan pogled, jer je pojedinac zastupao tek neznatan dio modernog shvaćanja umjetnosti čestoput suprotan drugome. Postojale su teorijske osnove prilično jasne, dok se praktična primjena razbijala na nizu neuspjelih djela. Trebalo je vremena, da se vidi, koje su najavljene reforme trajne. Tako je Moderna izgubila mnogo, u što se vjerovalo kao nuždan preduvjet svake književnosti. To se najbolje zapaža na razvojnoj liniji Nehajeva.[1] Potrebno je pročitati djela kronološkim redom, pa ćemo vidjeti izvjesna pomicanja i popravke. Zato je pogrešno tvrditi, da je Moderna sasvim zatajila. Vrijeme je oljuštilo nepotrebni balast i zadržalo neke zdrave poglede na umjetničko stvaranje. Svojevremeno su navijestili rat nacionalnim motivima u književnosti, jer su tobože onemogućili svaku pravu umjetnost, a Nehajev je to demantirao djelima ne odstupivši ni najmanje od svojih naprednih, modernih, jednom riječi umjetničkih pogleda na književnost. Prema tome su teoretičari Moderne krivo tumačili svoje nazore o opsegu umjetničke građe. Svakako je interesantna pojava, kako su se kod nas tumačili "evropski pogledi" na književnost, ne vodeći računa o tom, da nije potrebno radikalno kidati s prošlošću nego nadograđivati odnosno umjetničkom kritikom odgajati nove talente, koji će neminovno vlastito stvaranje suočiti s napretkom u drugim zemljama. Taj proces ne će smetati građa, koju književnik uzima, jer je navodno nerazumljiva ostalom svijetu. Nehajev je proživio i to umjetnički svu ovu borbu Moderne, dok nije došao do zaključka, da je suvišno i pače štetno prekidanje s prošlošću u ime umjetničkih principa, jer se možemo zadovoljiti jednostavno odbacivanjem dilentatizma, koji se uvukao u književnost.

1 Marksističkim tumačima naše književnosti to je nerazumljivo. Tako je Milivoj Magdić u površnoj i tendencioznoj brošuri o Matošu (naklada *Orbis*) nazvao Nehajeva "sistematikom naših dekorativnih laži" u književnosti.

Knjiga eseja zanimljiva je po tome, što je u neku ruku skup onih predstavnika evropske književnosti, koji su djelovali na naše umjetnike, da navijeste borbu starijoj generaciji. Ono što je proživljavao Nehajev u dodiru s njima, proživljavala je s malim razlikama čitava generacija, jer je "ovih pet eseja gotovo zaokružena slika onoga što se može nazvati osnovom moderne evropske književnosti ... u svojim prvotnim inicijativama i najintenzivnijim ideolozima", kako veli u sažetom i toplo pisanom predgovoru Lj. Maraković. Nehajev je zahvatio bez sumnje najznačajnije pisce, koji su bili kod nas dnevno spominjani kao ugled pri umjetničkom stvaranju. Naginjanje k ovim piscima može se smatrati razumijevanjem naših književnika za nesumnjive veličine, premda su u mnogo slučajeva pogriješili pri ocjenjivanju idejne i formalne vrijednosti. Vrijeme je i ovdje učinilo svoje, ali eseji Nehajeva ostaju kao dokumenat onog vremena t. j. kako je ondašnji književni naraštaj reagirao na tako krupna imena. Možda je najinteresantnije promatrati, kako je baš u ovo nekoliko eseja sam Nehajev mislio o njima te kako je imao nekada i odvojeno mišljenje. Tu i tamo upleo je nekoliko teoretskih nazora o književnosti uopće, na koje ćemo posebno upozoriti. Esej o Tolstoju ne daje toliko podataka, iz kojih bi se dalo zaključiti na naročite simpatije za proroka iz Jasne Poljane, jer Nehajev priznaje, da Tolstoju nije uspjelo primijeniti načela na život. Moderna je pokazala začudo interes za Tolstoja i kao mislioca i kao umjetnika i njen estetizam morao se nekada zaustavljati na etičkim problemima ostajući naravno tek na rubovima etičkog eklekticizma. Tolstoj je zanijekao umjetnost kao opasni "narkotikum" i razonodu estetskih sladokusaca, ali se Moderna uza sve bezbrojne titraje u pogledu morala i umjetnosti nije mogla oteti utjecaju Tolstojeve prostodušne i plitke dijalektike. Nepovoljno mišljenje Tolstoja o Shakespeare-u Nehajev tumači razlikom vremena, u kojem su živjeli i ličnim sklonostima: prvi je ultrakršćanin a drugi čovjek renesanse. Manje mu je razumljiva osuda Beethovena pripisavši mu ulogu zavodnika (*Kreutzerova sonata*), kad se zna, da je Tolstoj imao neobično razumijevanje za glazbu. Međutim je stvar potpuno jasna jer je Tolstoj samo povukao nužne zaključke iz loše postavljenih načela. "Razmaženi aristokrat" Flaubert, koji se kao Bunjin držao daleko od svih političkih i književnih grupa, zanima ga kao zgoljni esteta i njegovatelj riječi. Stil Flauberta, način umjetničkog cizeliranja, grozničavo nastojanje oko pravih rečenica i brušenje riječi sigurno su jako djelovali na naše "čiste" umjetnike. Ovdje se Nehajevu dala prilika da zauzme načelno stanovište s obzirom na artizam i tendenciju u književnosti. Razloživši bitne komponente spomenutih struja dao je nedvoumno jasno svoje mišljenje: "u bitnosti pitanje utilitarizma u umjetnosti, naročito u književnosti, valjat će svesti na to, da je umjetnik izraz svojega vremena, pa makar i u izvanrednom obliku genija". Tako je na pr. helenska književnost, ma kako dugo zanosila čovječanstvo, ipak bliža bila Grcima nego nama. Pogrešno je umjetnost svesti na puko oruđe života kao i zamisliti je izvan života, "jer umjetnost služi

čovječanstvu po tom, što postoji i ona predstavlja kod čovjeka višak sposobnosti, i zato ima i svojih vlastitih pravila". Umjetnik je čovjek svoga vremena. Ovo su bez sumnje najkrupnija pitanja, koja su mučila Modernu i Nehajev je dao objektivno zadovoljavajuće rješenje.

Ibsen je dugi niz godina vladao evropskom pozornicom, pa ni kod nas nijesu izostala ugledanja ili barem teoretska približavanja našoj publici tog "nordijskog maga". Naša je dramatika pretrpjela najteže potrese njegovom pojavom, ne toliko u dramskoj tehnici, koliko u načinu gledanja na socijalne i etičke probleme žene. Međutim ako se sravni mišljenje Nehajeva s bilo kojim drugim tumačenjima naših kritičara, opazit ćemo superiornost interpretacije Nehajeva nad plitkim naprednjačkim tiradama o kidanju etičkih i socijalnih ustaljenih norma. Ibsen je u dnu svoga srca težio za usavršavanjem čovjeka, tražio je golu istinu, na tom putu posrtao, ali je "u dnu duše apostol jedne religioznosti", koju naravno nije uvijek pogodio i odatle stradanja nosioca radnje u dramama. Nehajev tvrdi da je Ibsen nastavljač klasične drame i "pjesnika koji su vidnim i živim ljudskim udesom umjeli proizvesti ganuće i pročišćenje svojih slušalaca". Ne može se poreći, da je Nehajev u dramama otkrio taj elemenat, ali je za nas kudikamo značajnije što misli o naravi i mogućnostima drame uopće. Analizirajući Aristotelovu zagonetnu riječ "katarza", zaključuje, da je drama neka vrst ispovijedi i pokore, jer postoji tragična krivnja. Drama mu je najaktuelniji književni oblik i radi toga ograničena vremenom i rasom. To je ujedno jaki dokaz za obaranje socijalističke teorije o klasama, prema kojoj se "lakše razumiju individui istog društvenog razreda a razne narodnosti ili rase, nego li individui iste narodnosti, a raznog stepena u društvu". Kod ostalih književnih vrsta moguće je govoriti " o izvjesnom srednjem shvaćanju kod svih naroda jednako", dok su "dramatičari ograničeni na slušatelje iste narodnosti ili bar rase, ... jer je dramski tip uvijek rasno obilježen i prema tome gledaocu ine svojte nerazumljiv". Kod Grka je postojao izgrađen etički i socijalni nazor i u sklopu tih nastajali su tragični sukobi, koji su nesumnjivo djelovali na sve gledaoce. Oni su je razumjeli, sudili o tragičnoj krivnji prema svom općenitom nazoru, pa je zato grčka drama postala svojinom naroda napose tragedija. Nehajev postavlja pitanje, da li danas postoji takav opći etički i socijalni nazor i dolazi do konstatacije, da je današnje društvo nejednovit i šaren kaleidoskop etičkih i društvenih naziranja, stoga ni današnja pozornica ne pozna tragedije u klasičnom smislu riječi: "nije ovdje govor samo o razlici umjetničkih ukusa, nego prije svega nedostaje onaj etički paradigmat, prema kojem bi se omjerio heroj tragedije". U tome je razlog, da današnje kazalište sve više zabavlja, a manje pročišćava duše u aristotelovskom smislu - zaključuje Nehajev. Ovdje bi se moglo koješta osporavati, recimo, da postoje općeniti etički konflikti za sva vremena kao u *Antigoni* sukob prirodnog rodbinskog zakona ljubavi s pozitivnim državnim

zakonom, premda nekad u nejednakoj tragičnoj nijansi, koja zavisi od shvaćanja gledalaca. Ipak je Nehajev kod nas najbolje uočio snagu helenske tragedije i ukazao na pomanjkanja današnje.

Esej o Strindbergu očito je prikraćen i letimičan pregled drugog nordijskog pisca - "ženomrzca", koji dijelom stoji u opreci s Ibsenom. Nehajev kao i uvijek razglaba Strindbergov estetski nazor odnosno dodijeljuje mu mjesto u tim strujama na osnovu njegova stvaranja, zaključujući da je on apsolutna negacija klasicizma. Tu mu se daje prilika da odredi bitne momente klasične estetske teorije, zatim romantičke i napokon realističke zajedno sa eksperimentalnom i psihološkom metodom u književnosti. Zaista dragocjen prinos i najkrepča formulacija ovih pitanja toliko aktuelnih u vrijeme Moderne. Tim je napravio logičan vez s esejom o Zoli kao glavnom predstavniku naturalističke škole i posebno ekperimentalnog romana, koji se zapravo bazirao na izvjesnom filozofskom sistemu - pozitivistički determinizam. H. Taine je prema toj nauci izgradio svoju filozofiju umjetnosti, koja bi nas uvela u tajne umjetničkog stvaranja: "pokušao je pače i odrediti koordinate za književni razvoj čitavog jednog naroda, ali sve njegove determinante ne riješiše ipak problem genija t. j. problem zanosnog i vanrazbornog stvaranja, u kojem je ipak srž umjetnosti" - zaključuje pronicavo Nehajev. Ispituje nadalje čim je urodio ovaj književni smjer na Zolinu primjeru, koji je htio biti, dosljedno svom načelu, samo greffier-pisar, estetski indiferentist i umjetnik bez temperamenta, a u djelima se tog nije držao, jer je prevladao u njemu umjetnik prešavši preko unaprijed postavljenih i neplodnih književnih teorija.

Studija o Hamletu širinom zamaha, iscrpnim detaljima i dubokom analizom samog junaka čini za se cjelinu. Pojedinačna mišljenja Nehajeva sigurno su prijeporna (Krišković o Hamletu), ali se ne može zanijekati duboko uživljavanje u tu besmrtnu kreaciju, te se studija može mjeriti s onim u inozemstvu, recimo s duhovito pisanom raspravom Calveta i dr.

Svi su eseji pisani s mnogo mara, idejne dosljednosti i formalne konciznosti. Ni letimičnom pogledu ne može izbjeći dragocjeno blago ne samo u konkretnom sudu o pojedinom djelu nego i u detaljima općih književnih nazora. Kad bi *Matica* sabrala i ostale radove u ovom području, dobili bismo još bolji pregled bogate ličnosti književnika i pouzdane dokumente estetsko-literarnih problema hrvatske Moderne, kojoj je najjači predstavnik bio Nehajev.

ALBERT HALER: NOVIJA DUBROVAČKA KNJIŽEVNOST

U nizu svojih književno-kritičkih prikaza o pojedinim piscima kao i u kritičko-estetskim raspravama postavio je Albert Haler visoke zahtjeve na književnike, ističući se veoma oštrim sudovima o vrijednosti nekih naših pisaca. Mislilo se jedno vrijeme, da će Haler poduzeti čišćenje književnosti i da će među kritičarima stvoriti raspoloženje, da o umjetničkoj vrijednosti djela sude po strogim estetskim kriterijima. Bez obzira na to jesu li samo umjetnički motivi nagnali Halera, da onako piše oko godine 1930. o staroj hrvatskoj književnosti ili o Preradoviću, mora se istaći, da je Halerova kritika naišla na oštru reakciju kod ostalih ocjenjivača, koji su u hrvatskoj književnosti vidjeli više i umjetničke i narodne vrijednosti. Kasnije je Haler odustao od takve vrsti kritičkog rada i posvetio se gotovo isključivo estetsko-kritičkim raspravama i esejima iz strane književnosti (*Iz tuđih književnosti*) gdje je uglavnom doslovno zastupao i primjenjivao umjetnička mjerila talijanskoga kritičara Benedetta Crocea, Haler je uporno branio estetsko-kritičko stajalište Croceovo i tako postao kod nas najdosljednijim pristašom estetske kritike spomenutoga talijanskoga filozofa i književnog teoretičara.

Nedavno je Haler izdao niz studija o najnovijim dubrovačkim piscima i kulturnim radnicima tamo iza propasti dubrovačke republike do danas. Tu su obrađeni uz kratak uvod o starijoj dubrovačkoj književnosti i škrte uspomene o Milanu Rešetaru, Baldu Bogišiću, Peri Budmaniju, slijedeći pisci: Antun Kaznačić, Ivan August Kaznačić, Matija Ban, Medo Pucić, Luka Zore, Đuro Pulić, Ivan Stojanović, Antun Kazali, Mato Vodopić, Ivo Vojnović i Josip Bersa. Obrađujući spomenute pisce pod imenom "novije dubrovačke književnosti" dobiva se dojam, da je Haler popustio u strogim umjetničkim kriterijima, jer nijedan povjesničar naše književnosti nije ubrojio među književnike Đuru Pulića, Josipa Bersu, Ivana Stojanovića, niti su kritičari nekim drugim piscima, koje je Haler obradio, priznavali toliku književnu vrijednost. Istina, Haler je u uvodnoj napomeni i tijekom rasprava o pojedinim piscima lučio čisto umjetničke vrednote od kulturnih, no u sumnju nas stavlja okolnost, što je

Izdanje H. I. B. Z-a, Zagreb, 1944.

knjizi dao naslov *Novija dubrovačka književnost* da je i sve spomenute pisce ubrojio među prave književnike i pisce, koji imaju kakvu-takvu umjetničku vrijednost. Haler je, ocjenjujući novije dubrovačke pisce, uzeo u obzir i druge "praktične" vrednote, pa njegova povijest novije dubrovačke književnosti nije nikakov uzorak drugčijega načina pisanja povijesti književnosti nego su pisali drugi naši književni historici. To se vidi iz Halerove ocjene starijih dubrovačkih pisaca, o kojima nije ništa novo rekao. Nije bogzna što novo izneseno niti o umjetničkoj vrijednosti novijih dubrovačkih pisaca. Možda je Haler pisao ovu knjigu prema svojoj definiciji književnog izraza: Književni izraz predstavlja jedan dio prosvjete i sastoji se u harmoniji nepjesničkih to jest, čuvstvenih, prozaističkih i govorničkih izraza, tako da ona prva tri izraza, ne zatajujući same sebe, ipak ne uništavaju pjesničke i umjetničke elemente (Haler: *Doživljaj ljepote*, str. 219). Teško je samo odrediti, da li je izraz njegovih pisaca sentimentalan, i u koju književnost spadaju njihova djela: izlive, oratoriku, didaskaliku, uzbudljivu književnost ili umjetnost za umjetnost. O tomu u knjizi nema posebno rečeno, pa ne možemo suditi, koliko je Haler u povijesti novije dubrovačke književnosti primjenjivao svoja kritička mjerila drugdje istaknuta, kao jedino valjana. Za Stojanovićeva djela napose kaže, da su izlivi no bojati se je, da to ne bude opet kakva književna vrsta ili podvrsta, pa ako koje djelo ne bude u okviru te vrste, da će mu se zanijekati ne samo pjesnička nego i književna vrijednost.

Ipak Halerova knjiga o novijim dubrovačkim piscima ima vrijednost. Osvježio je uspomenu na zadnje izdanke dubrovačkih predajnih osobitosti i vrlina. Pisac je istraživao, kako se očitovao stari dubrovački književno-umjetnički i kulturno-politički duh među kulturnim radnicima iza propasti dubrovačke republike. Halerova je knjiga više galerija predstavnika dubrovačkoga sklada nego povijest književnosti. Zapravo je u knjigu uvršten skup pisaca, koji su jecali nad prošlošću svoga grada i slobode, grcali nad nepovratnom prošlošću i ukleto gledali na prošlost ne mogući se snaći u novim životnim prilikama. Gledajući Halerove portrete pod ovim vidom, doista je njegova knjiga vrijedan dokumenat o nedvojbenoj snazi hrvatskoga duha na malom zemljišnom prostoru. Pisci iz Halerove knjige toplo su izdjelani portreti sjena, koje lutaju na grobištu stare slave u dvoumici, kako će nastaviti prošlost u budućnosti. Likovi Meda Pucića, Antuna Kaznačića, čudaka Ivana Stojanovića, dobrodušnog Mata Vodopića postali su živim bićima pod perom Alberta Halera. Osim toga on je veoma dobro razlučio Vojnovićeve spontane kreacije od njegovih teatralnih tvorevina, nastalih u časovima patosa, a portret nedozrelog romantika Antuna Kazalija Haler je samo pohrvatio, stavljajući mjesto "slavenskoga", "sveslavenskoga", "našega" prave izraze "hrvatskoga" (Isporedi Halerovu studiju o Kazaliju u izdanju *Duba* iz 1935.).

Pišući o kulturnim i političkim nazorima Luke Zorea Haler nastoji svesti njegove jezično-kulturne poglede na "naturalističko-materijalistički mentalitet Zorin" u shvaćanju narodnosti. Zore je naime prihvatio Miklošićevu teoriju, da su štokavci Srbi, a samo čakavci Hrvati, dok su kajkavci Slovenci. Tomu Zorinu gledištu nalazi Haler uzrok "u općem prevladavanju naturalizma, u apstraktno uzetim riječima i to u njihovoj akustičko-mehaničkoj strani". Međutim uzroci su manje filozofski i manje filološki. Zore je spadao među one Srbe-katolike u Dubrovniku, koji vuku korijen od Garašaninovih *Načertanija* kojemu je krugu pripadao plaćeni srpski žbir Matija Ban, odgojitelj na dvoru Karađorđevića. Pero Budmani nastavio je rat ovih u školi kao nastavnik, a njegov mlađi sumišljenik Stjepan Castrapelli formirao je mlađi naraštaj Srba-katolika u Dubrovniku i podpirivao mržnju protiv Hrvata kod djece. Rad ovih nastavnika krije se pod krinkom naučenjačkih jezičnih rasprava, napadajući hrvatsku jezičnu tradiciju otvorenim zagovaranjem vukovštine u našem jeziku. Tom kolu pripadaše i prevjereni L. Vuličević. Da je i Zore bio u tom kolu, razabire se iz njegova promašenog epa *Objavljenje* (izdan pod pseudonimom Milivoj Strahinić, valjda iz straha pred sugrađanima), gdje je otvoreno napadao "latinstvo" i zauzimao se za srpski jezik i pravoslavlje.

S tim u svezi vrijedno je napomenuti, da je srpska promičba uspjela u Dubrovniku stvoriti skupinu ljudi, kojima je bio otupio osjećaj za njihovo pripadništvo hrvatskoj krvnoj i kulturnoj zajednici. To se postiglo na taj način, što se preveć isticalo neku zasebnu dubrovačku kulturu i dubrovačko ponosno stajalište prema ostalim Hrvatima. Dobiva se dojam kod neupućenih o posebnoj narodnoj zajednici dubrovačkoj. Potrgavši tako sveze s hrvatstvom, mogao je Dubrovnik pripadati svakomu. Dubrovnik ima, doista, svojih vlastitosti, stvorenih tijekom sretne prošlosti, ali te vlastitosti toliko su srasle s hrvatskim narodnim etosom, da čine jednu nedjeljivu zajednicu. Dubrovnik sa svim svojim osebujnostima ne bi značio ništa, odnosno ne bi se ni razvio, da nije bio udo Hrvatske, ukopčano u opći krvotok hrvatskoga naroda. U dubrovačkom mikrokozmu očitovala se na jedan način moć hrvatskoga genija, koji nije imao mogućnosti pravoga razvoja na širem području, gdje je nastavao hrvatski narod.

DALEKOZOR DUHA

Pod ovim neskromnim naslovom sabrao je S.Šimić negdašnje radove bez ikakva predgovora, premda bi taj bio potreban, jer je nekim člancima mijenjao naslov, a negdje i tekstualno preinačivao ("Nacionalizam u fašističkom duhu i kultura=Izrod i kultura"). Knjiga je u neku ruku bilanca desetogodišnjeg rada, ali pisac nije smatrao potrebnim uvrstiti bilo što od svoga umjetničkog rada, jer se dao na kritiku, a ona je - po njegovu mišljenju - više nego stvaralačka umjetnost u užem smislu riječi. Pisao je o najupadnijim pojavama književnosti, a to je karakteristično za Šimićevo pisanje uopće. Čim ispliva na površinu kakva bučna parola, smatra se ponukanim zauzeti stav, da se čuje i njegov glas u zaglušnoj vici književnog tržišta. Danas kao odgovorni urednik *Savremenika* ima još opravdaniji razlog za to.

- Dosad se isticao kao obretnik i ideolog aktivizma i aktivističkih pisaca kod nas, ali nije rekao po čemu bi. A. B. Šimić, Ujević, Matoš bili viši aktivisti od mnogih drugih, koji su svakako imali "uvjerenje u moć razuma i odlučnost s tim uvjerenjem ozbiljno nastupili". Je li zamisliv javni ravnik pa i umjetnik stvaralac, koji ne bi vjerovao u moć svoga razuma i želio drugoga uvjeriti o tome, osim da je komedijaš, kojemu je malo stalo do vlastitog uvjerenja? Ne znači li Šimićev aktivizam, da djelo treba imati uz umjetničku ljepotu života, životnosti, problematike, jednom riječju kulturno-historijsku vrijednost, da se razlikuje od puke izestetizirane ishitrenosti. To se dosta razabire iz njegove navedene definicije, ali je on dosad uobičajenoj riječi *tendencija* pretpostavio izraz *aktivizam* kao nešto specifično i različno od drugoga. Neispravno je ograničavanje aktivizma na nekoliko književnka, a i sama misao aktivizma u smislu tendencije starija je od Šimićeva "pronalaska" (Karl Ender: "Tendenzdichtung - Zeitbedurfnis protiv l'art pour l'art". *Zeitschrift fur Bucherfreunde* 1919.). Šimiću je bilo više do novine izraza nego značenja riječi, a da je mislio na tendenciju, razabire se jasno iz njegova razračunavanja sa socijalnim piscima.

- Ako je itko bio aktivist u književnosti, onda na prvo mjesto dolaze naši socijalni pisci, koji su često neznalački pretjerujući upropastili mnoge vlastite radove. Fanatizam ideje ukočio je umjetnički izraz ili ga napinjao do

---

Stanislav Šimić: *Dalekozor duha*, DHK, Zagreb 1937.

paroksizma, te je u oba slučaja umjetničko djelo promašeno. Šimić je dobro zapazio opreku socijalne književnosti prema larpurlartizmu. Prema tome bi socijalni pisci premašili u aktivizmu sve njegove omiljele aktiviste, ali im on ne daje toga imena. Tome se daje obrazloženja. Štaviše, socijalni pisci postali su ideološki i izražajno lažni. Pali su u drugu skrajnost: za volju misli žrtvovali su umjetničku stranu, pa im se rad pretvorio u površnu novinsku reportažu. Ovom zgodom Šimić zalazi u problem, zašto je Krleža popularniji od Cesarca, premda su ideološki srodni. Razlog nalazi u umjetničkoj formi, zapravo u jeziku. U konkretnom slučaju Šimićevo tumačenje ne rješava pitanja do kraja, jer iako u popularnosti ne odlučuje ideja, ipak ima formalno blizih radova Krleže i Cesarca, a opet je prvi čitaniji. Nije li publicističko-propagandistički rad Krleže ponukao mnoge, da čitaju i njegove istinske umjetnine, dok je Cesarac u tom pravcu bio mnogo škrtiji i suzdržljiviji.

Protiv socijalnih pisaca Šimić zagovara književnost kao umjetnost izražaja, jer umjetnik doživljava zbilju u jeziku; jezik i stvarnost tvore organsko jedinstvo. I ovdje ostaje na površini problema ne pokazujući specifičnih značajka stvaralačke umjetnosti. Matematičke formule daju savršeno jedinstvo misli i riječi, a nitko ne naziva aritmetiku umjetničkim djelom. Manjka ono bitno, što daje duh i žar umjetničke privlačljivosti - tako reći zaraze. Riječ još ne daje čovječju dušu i srce. Tu nema osjećajno-fantazijskog elementa, iz kojega se rađa svaka prava umjetnost. Može se izgraditi simpatije kao determinativnog i bitnog umjetničkog djela, ali to još nije književno djelo. Umjetnik ne radi mehanički kao kemičar pri spajanju elemenata, nego se daje dušom i srcem, iscrpljuje se, jer daje nešto od samoga sebe. Ovo spominjem zato što Šimić na više mjesta intelektualizira proces umjetničkog stvaranja. To ne znači, da djelo nastaje isključivo iz fantazije i inspiracije, gdje umjetnik ne bi ni prethodno ni u samom aktu kreacije razumom sudjelovao, ali ovi Šimićevi citati previše zbunjuju: pravo je mjesto umjetnosti u razumu (Novalis) ili: pjesnik ne sanja, on računa (Cocteau). Sigurno nije doslovno razumio ove citate, ali se iz više mjesta osjeća naginjanje prema intelektualnoj komponenti i malim pomakom naprijed uništio bi umjetnost uopće. Umjetnički doživljaj kao i ukus ne daje se svesti u nepogrešive razumske kalupe, niti će kada uspjeti do kraja analizirati dojam umjetničkog djela.

Svakako je najinteresantnije poglavlje o kritici gdje obračunava s gospodinom Marakovićem upućujući ga na svoj programatski članak o značenju i biti kritike. Ne želeći ulaziti u njihove međusobne razmirice, potrebno je istaći ovom prilikom jedno načelno stanovište u polemici: biti lojalan u interpretaciji tuđega teksta. To ne znači samo doslovno razumijevati ne podmećući drugome svoje misli, nego i dobronamjerno uzeti riječi u najboljem smislu, ako je to ikako moguće. Ako se ni tako ne mogu shvatiti, dopušteno je nečije stanovište osuđivati kao neispravno. Da je Šimić na taj način čitao članak Marakovića o kritici, ne bi našao - po njegovu mišljenju - toliko protivurječja i besmislica; recimo, da po Marakoviću bez kritike ne može uopće biti umjetničkog stvaranja, jer već druga rečenica ne dopušta

doslovno razumijevanje, kad kaže da "nestašica kritike znači potpuno nerazumijevanje za umjetnika i za umjetničko stvaranje uopće". Da je to i rekao, ne bi bio osamljen, jer je već Brunetière tvrdio, da je čitava francuska književnost izišla iz kritike, a ne obratno. Isto je tako s tvrdnjama Marakovića, da kritičar mora imati "izvjesne srodnosti s umjetničkim genijem", te da "kritika treba i sama da bude umjetničko djelo", a "ipak kritika nije stvaralačka umjetnost nego posrednik".

S tim u vezi značajno je, što veli sam Šimić o kritici, kad preuzetno i patetički poziva Marakovića, da se nauči na njegovom mladićkom članku, što je kritika. Za kritiku je - veli - potrebna intuicija i nastavlja: pojam je umjetnosti pojam kritika, umjetnosti uopće pravo bi bilo ime kritika, *umjetnost je spoznaja*, kritiku se narivava predmet kao *logički problem*, umjetnost je u relaciji prema kritici kao život prema umjetnosti, kritik je lirik, kritik je stil, kritika je poezija, kritici je knjiga simboličan materijal na kom se dokazuje ideja umjetnosti, kritika je autonomna kao i svaka druga umjetnost, najveća estetička i etička svijest jest, kad umjetnik kritizira svoje vlastito djelo i t.d. Jasno je iz toga da Šimiću kritika znači sve i ništa. Ističem samo misao, da se kritiku narivava predmet kao logički problem i da je kritika spoznaja. Prema tome bi postojali općevaljani logički zakoni u književnosti kao u spoznajnom području, ali takvih nema, jer sam razum ne ocjenjuje književno djelo nego i neko određeno stanje osjećanja - ukus (Thibaudet: *Physiologie de la critique*, str. 157), koji je različan od zakona spoznaje. Istina, umjetnički život nije prepušten anarhiji samovolje, ali je nepobitna činjenica, da ima više vrsta ukusa prema vremenima, narodima, rasama i t.d. Ako bi umjetničko djelo posmatrali kao logički problem, dale bi se izgraditi neke umne formule, prema kojima bismo sudili svako umjetničko djelo. Takvih zakona nema, jer je svako djelo - premda nije otrgnuto od drugih i spoznajnih zakona - ipak eminentno lično i pojedinačno. Razumski udio dade se analizirati prema općevaljanim spoznajnim zakonima, a za sve drugo treba primijeniti druga mjerila. Klasična poetika stvorila je doduše pravila za pojedine književne vrste, ali su ona više konvencionalna radi lakše orijentacije. Šimić kaže da je kritika autonomna kao i svaka druga umjetnost i, zabacivši sve druge vrste kritike, jedino mu je valjana stvaralačka kritika (prema Croceu), a ova se sastoji u rekonstrukciji umjetničkog djela (107). Tim je indirektno priznao, da je i ta kritika ovisna o umjetničkom djelu i nastaje prilikom takva djela. Stvaralac daje iz ničega nešto, a ovdje daje nešto na temelju drugoga djela. Ne zalazeći dublje u bit stvaralačke kritike, nije dao ni primjera, u kom smislu uopće može biti stvaralačke kritika i na kakav način. Izraz *stvaralački u kemijskom smislu* tj. nastajanje nekog počela spajanjem dvaju elemenata i *stvaralački u literalnom* smislu nije ista stvar, niti sudjeluju iste duševne moći. To su važne stvari, koje je Šimić morao barem natuknuti, kad već upućuje druge, da se od njega nauče. Ima još pitanja o kojima bi se dalo

raspravljati, ali je suvišno, jer Šimić suvereno prelazi preko svih mogućih načina kritike bez ikakva obrazloženja. Tako bi prema njemu sveukupna kritika do stvaralačke bila uzaludan posao i čovjek bi morao požaliti, da su toliki pisci rasipali snage u nestvaralačkoj kritici. I drugi su lomili štap nad dosadašnjim kritikom i kritičarima, ali s nekim manje više opravdanim razlozima, a Šimiću je dosta riječ da su nesposobni. Neka sam strogo prosudi, koliko su njegove stvari stvaralačka kritika, kad "izbija mućke iz glave književnosti". Zabacio je kritiku u kojoj se težište stavlja na sud, međutim ga čovjek formira i nehotice. I najdosljedniji relativist s isključivom željom za znanjem a ne suđenjem prisiljen je da sudi pri biranju knjige, jer ne će uzimati nevrijedne knjige nego vrijedne, ako hoće nešto doznati. Što je najtragičnije za Šimića, a što sam ne vidi, njegova je knjiga puna osuda neobrazloženih i to na dosad neuobičajen način.

Trebalo bi govoriti još o mnogo čemu, ali je suvišno. Na drugom sam mjestu[1] govorio o članku *Veliki psovači i Antijob*! Stil i način izražavanja zasebno je pitanje (vidi str. 181 na dnu). Jedno se mora reći. Dosad se govorilo o korisnom utjecaju stranih književnika na našu literaturu, a u Šimićevu slučaju vidi se jasno štetan upliv. Uzeo je nekoliko stranih imena (Kraus, Mann), te ih već godinama nateže kao dijete gumilastiku, i što se god kod nas ne može mjeriti njihovim aršinom, Šimiću ne vrijedi. Književnosti vlastitoga naroda treba pristupati sa srcem, ljubavlju, povjerenjem i poznavanjem te književnosti. Na taj bi način u našoj književnosti našao više vrijednih pisaca i djela osim one trojice novijih književnika, među kojima je i njegov pokojni brat, a on bi bio četvrti kao jedini kritičar. Previše je smjelosti, nemotivirano i paušalno napraviti tako krupnu operaciju. Prošlo je vrijeme, kad se o našoj književnoj prošlosti govorilo, kao o "literarnoj grobnici" (Krleža). Primijenivši najstroža mjerila naći ćemo toliko dobrih pisaca i djela, da ne zaostajemo ni za kojim brojčano jednakim narodom. S time možemo biti zadovoljni.

---

1 *Hrvatska Smotra*, 1937. br. 5 i 6. Podvrgao sam kritici slavljenje instinkta na štetu razuma kao i neke neukusne primjene na hrvatsku prošlost. Motto sam stavio iz jednog drugog Šimićeva članka, gdje je dao primat razumu i duhu i tim ga stavio u kontradikciju s ovim člankom. Šimić je to tobože previdio i nije zašao u meritum pitanja, nego se kočoperi svojom "naoružanošću" (*Savremenik* broj 9. 1937), a to je znak siromaštine, jer napadnuti, ako ima oružje, upotrebljava ga i ne plaši protivnika hvalisanjem.

PRIMAT DUHA

Nagoni i osjećaji mogu biti i jesu motorna snaga, koja pokreće ljudsko mišljenje i djelovanje, ali oni nisu principi po kojima se uobličava ljudsko društvo. (S. Šimić: "Nacionalizam u fašističkom smislu i kultura." *Hrvatski književni almanah*, 1934., str. 54).

Mjesto gornjeg naslova ispravnije bi bilo postaviti: Kako je Šimić postao nestrpljiv. Tim bi najbolje protumačili njegov rad u zadnjim godinama. Neki se ljudi drže na površini javnog života baveći se isključivo kronikom vremena. Među njima se ističu rušigradi, koji se zakvače za najkričavije ispade i plitke ali popularne krilatice. Tako i Šimić, ne mogavši se nametnuti javnosti konstruktivnim radom, dao se na parafraziranje najbučnijih pojava. Stoga nam je shvatljiva njegova borba protiv Krleže (*Krleža kao kritik*) i najnovija boutada o Poliću-Kamovu. ("Veliki psovač i Antijob", *Savremenik*, br. 3, str. 81, 1936). Ne može se to nazvati literarno-historijski profil, umjetnički prerez ili studija o čovjeku i piscu, nego natezanje Kamova u vidu današnjih pojava i Šimićeva idejnog anarhizma. K tome je pisao nemogućim jezikom i stilom, pa se doima stvar kao manijakalna halucinacija, i nakon ponovnog čitanja dadu se izlučiti neke (najmanje literarne) misli.

Temeljna ideja, na kojoj pravi akrobacije, sastoji se u tom, da je Polić -Kamov "priroda i od nje nije tražiti djela svidljiva artističkom estetiku" i podanicima Mojsijeva zakona, jer je Polić Mojsiju odbrusio i zauvijek ga pokopao. Stid je nasljeđe odgoja i društvene konvencionalnosti i prema tome protivan prirodnosti i spontanosti. Strasti i nagoni imaju prirodno pravo da budu zadovoljene i u tom ima više idealizma nego u klerikalno-fašističkom iskaljivanju protiv slobode. "Sluganska ćud, janjeća umiljatost i mrtvopuhalsko asketstvo izrasline su kršćanstva", a Polić je osudio individualističku duhovnost i idealnost čovjeka. Borio se protiv gornjih pojava u našoj inteligenciji (gospodi, jer je "zloduh kaputaški - mješavina klerikalne naobrazbe i izrođenog seljačkog primitivizma" - izrastao na ugušivanju prirodnosti i nagona u čovjeku. Zagovarao je čovječja prava, kako su ih formulirali humanisti Marks i Lenjin.

Iz ovoga se razabira, da se Šimić zauzima za čovjeka ne cjelovitog, sa svim duševnim komponentama, nego najčešće i najviše primarnog

životinjskog i nagonskog. Instinkt je podloga i konačni cilj, a bestidnost najkorisnije sredstvo za borbu "prirodnog" čovjeka. Dao je prvenstvo manje vrijednim stranama života jer mu sve ostalo izgleda navrnuto i neprirodno. Ideal je čovjek bez moralnih i nacionalnih obveza, bezglavo biće, kojemu je svejednako u kakvoj se okolini nalazi. Borba protiv Mojsijeva zakona, u ime prirode, spada među plitka protivurječja, jer je dekalog prirodan zakonik, koji je objavom samo eksplicite sankcioniran. U Šimićevu svijetu slijepog nagona borba je opravdana, jer bezumno biće ne može dokučiti ni prirodnih zakona. S istog razloga opravdana je i apoteoza nagona odnosno zabacivanje stida, a da u tom može biti idealizma, pojmljivo je samo Šimiću. Kako može govoriti o idealizmu bez razuma? Značajno je, da su fašisti svi oni, koji niječu apsolutno pravo instinkta. Doista, za fašiste nema ljepše preporuke, ali jao njihovim protivnicima, koji padoše u tiraniju mača i neznanja, kudikamo strašniju od tiranije mača i mamuze. Kršćanstvo mu je neprihvatljivo, jer pretpostavlja duh nagonu. Uz to njeguje više pasivne kreposti na štetu vitalističkog aktivizma. Ono je i kod nas tijekom povijesti ubilo klice revolucionarnog instinkta. Ipak bi se Šimić mogao uvjeriti proučavanjem povijesti, da je kršćanstvo bilo aktivističkije od nagona u našoj borbi za nacionalno samoodržanje. Da nije pasivno i janjeće umiljatosti, može se uvjeriti na današnjim događajima u Španjolskoj, gdje se kršćanska i civilizatorna Španjolska herojski bori s mačem u ruci protiv instinktivne razularenosti anarhista.

Kult nagona još je kobniji u nacionalnom pogledu. Uz prirođeni nagon postoji razum pomoću kojega smo stekli u okviru nacije i tradicije izvjesne poglede na život i narod. Radi se o psihološkim dispozicijama, ljubavi prema pređima, moralnoj obvezi služenja narodu i etičkim principima na kojima se temelji narodnost, a to sve pretpostavlja kult višeg razumskog čovjeka. Držeći se samo nagonskog nemoguće je diferencirati čisto nacionalno, jer su nagoni bez kontrole razuma općeljudski i bezbojni, bez ikoje nacionalne pripadnosti. S njima ne postajemo pripadnici naroda, nego tek ljudi, a ako dopustimo isključivo pravo instinkta, blizu je izravnanje sa životinjama. Stoga ne mogu biti pjesnici nacionalni s idealom bezbojnog nagona. Logično je i Šimić zaključio, da je Kamov "iz svoje vizije otpuhnuo granice domovine":

A ja ćutim ono nešto što me nosi vrhu svega i ne poznam roda više.

Duševni proleter vulgo naprednjak, kao i čitava plejada razvikanih kosovskih revolucionara nijesu spasavali našu hiljadugodišnju kulturu - kako tvrdi Šimić - oslobodivši se tobože hrvatskog sužanjskog duha, nego su je svjesno ili nesvjesno zanijekali. To su bili pravi plodovi nagona. Malo je čudno, da *Savremenik*, koji je tražio preporuku na najvišim mjestima, donosi ovakve stvari. S čisto ljudskog stanovišta mora se osuditi apoteoza nagona, a s nacionalnog više je nego štetno zagovarati nenarodno nomadstvo prema nagonima.

Poslije radova Miška Radoševića, Čerine i Nikole Polića o Kamovu Šimićev pokušaj nije donio ništa nova osim što je epigonskim tumačenjem napuhao paradoks i onako čudne pojave naše književnosti. Drugi su mu pristupili s nekom rezervom (Matoš), a Šimić bez ustručavanja glorificira ono, što je i Kamov na neki način perhorescirao u svojoj duši. Mora se naročito odbiti slavljenje nagonskog života u primjeni na našu povijest i društveni život. Bez obzira na moralne posljedice treba osuditi nastojanje, da se narodu pripisuju osebine izuzetne pojave u našoj književnosti. Dosad smo navikli slušati i govoriti bez lažnog pretjerivanja o visokoj etičkoj svijesti našeg naroda, a to je bez sumnje plod zdravog nacionalnog odgoja. Vraćanje primitivizmu nagona i karakteriziranje narodne duše barbarskim iživljavanjem instinkta predstavlja zloban falsifikat etičkog i moralnog osjećaja naroda i guranje u nenarodni i niski kult mesa. To je nijekanje naše prošlosti, sadašnjosti i budućnosti, te karakteroloških crta, koje su u nama vidjeli naši političari. "Nema stalnosti izvan istine, ni temelja izvan prava, ni ljepote izvan kreposti, ni zasluge izvan požrtvovanja za općenito dobro. Nije ništa, gdje ne gospoduje razum i dužnost" (Starčević: *Pisma Madarolaca XXVIII*). Neka bude Šimić osvjedočen, da se hrvatski narod neće odreći časne prošlosti, etičkih vrednota, i nacionalnih dužnosti radi niskih poriva niti će dopustiti zbog ljudske i narodne časti, da njim zavlada - da se izrazim Šimićevim neukusnim načinom (*Savremenik*, br. 3, str. 119) - *diktat-tura*.

ESTETSKA RASPRAVLJANJA IZMEĐU RADOSLAVA GLAVAŠA I ALBERTA HALERA

Povodom izdanja Čedomilovih *Prikaza i rasprava* osvrnuo se Albert Haler i na moju monografiju o Jakši Čedomilu (*Spremnost*, broj 126. od 16.srpnja 1944.), koja je izišla pred dvije godine. Ovdje ne ću ulaziti u Halerovu ocjenu kritičkog rada Jakše Čedomila. Odgovaram samo na Halerove primjedbe o mojoj knjizi *Jakša Čedomil - osnivač moderne hrvatske kritike*.

Dr. Albert Haler nalazi nedostatak u mojoj knjizi u slijedećim činjenicama: nedostaje mi objektivno valjana mjerila kod ocjenjivanja, nego sam se tobože oslonio na općenito primljena mišljenja, zamjera mojem tumačenju Čedomilova vitalističkog poimanja književnosti, čudi se mojem skeptičnom pitanju u pogledu konačnog rješenja problema larpurlartizam -tendencija i napokon da nisam dovoljno istakao Čedomilovo značenje u hrvatskoj književnoj kritici.

Haler veli, da je moje stajalište nesigurno, da sam bez solidne i sređene naobrazbe, bez čega je nemoguć ozbiljan kritički rad, nego je moguće samo *glavinjanje i lutanje u najodsudnijim problemima s posljedicama sudbonosne dezorijentacije u pitanjima života, t.j. praktičkog djelovanja*.

Preko Halerove primjedbe, da sam prenio pojam relativnosti književnih struja "*na spoznajni aspekt i na njegove kvalitete, pridajući i ovima relativan značaj*", što bi dovelo do nijekanja kulturnih dobara, prelazim, jer mi tu Haler "neskladno" podmeće misli, koje sam zastupao. U mojoj knjizi govorim samo o relativnosti književnih struja, a ne o relativnosti na području spoznaje. Halerovu rečenicu "*da univerzalnost dolazi sa strane procesualnog razvoja misli kao kontrole nad subjektivnim mušićavim zastranjivanjem od bitnog problema kao takva*", ne razumijem, jer mi je nejasno što znači "*procesualni razvoj misli*", t.j. razvojni razvoj misli?

Dr Albert Haler zamjera mi, što nisam imao određenog kritičkog stajališta kod ocjene kritičkog rada Jakše Čedomila. Međutim u uvodu moje radnje jasno je rečeno, da ne podvrgavam Čedomilov rad ocjeni u smislu kritičkog pravca ili škole, nego sam istakao kod Čedomila nekolko njegovih

kritičkih zasada, koje su općenito primljene kao valjane, a te zasade je dijelom usvojio i Haler. I to je neko stajalište odnosno načelo ocjenjivanja. Da sam postupao drugačije, dogodilo bi mi se što i Haleru, koji se tvrdokorno drži Croceove kritičke škole - stare škole bez ikakve Halerove prinove - pa se u svojim kritičkim osvrtima bori protiv vjetrenjačama. Haler naime na kraju svoga članka pita, koliko smo naučili od Čedomila, od njegovih shvaćanja o relativizmu, književnih struja, rodova i vrsta, iako je baš kod moje knjige mogao razabrati, da je u tim pitanjima Čedomil bio na čelu pred pola vijeka, a danas ne znamo za ozbiljnijeg kritičara, koji bi pridavao književnim vrstama, pjesničkim ukrasima i oblicima odlučno značenje kod ocjenjivanja književnih djela. Stoga je Halerova borba u tom području bespredmetna i zastarjela, a on o tome piše samo zbog toga, jer je to našao u djelima Benedetta Crocea.

Haler dalje tumači, kako kritika mora biti poput spoznaje "*objektivna*". Malo dalje tvrdi, da je objektivnost ujedno subjektivnost, ali "*objektivizirana subjektivnost, subjektivnost podignuta na razinu univerzalnoga*", a univerzalnost bi dolazila od razvojnog (?) razvoja misli "kao kontrole nad subjektivnim mušićavim zastranjivanjima od bitnog problema kao takva".

U ovo zbrci riječi može se razumjeti samo to, da nad subjektivnim mušićavim zastranjivanjem misli vrši kontrolu opet subjekt. Kako je moguća ta kontrola, vjerojatno nije jasna ni samom Haleru. Haler se očito zapleo u ovim pojmovima zbog svoga krivog mišljenja o spoznajnom problemu, kad je zanijekao objektivnu stvarnost ovim riječima: "Spoznaja stvarnog objekta nemoguća je..." (*Doživljaj ljepote*, str.124), "za to su empirični pojmovi nestvarni" (o.c. 145), "stvarna spoznaja odvija se jedino u poistovljenju subjekta i objekta (o.c. 266)," predmet spoznaje ne može biti osjetilna stvar" (o.c. 286).

Kad je Haler zanijekao spoznajnu objektivnost, došao je do istoga rezultata, do kojega je došao i Rensi, protiv koga se bori Haler, jer je i kod Halera valjanost umjetničkih tvorevina prepuštena individualnom doživljaju. Haler će teško moći odgovoriti, koji je pravi i istiniti doživljaj Hamleta, da li Halerov ili Milutina Cihlar-Nehajeva, ili su valjani doživljaji svih uživatelja spomenute drame, počevši od onih, koji su joj nijekali umjetničku vrijednost ili su na sasvim oprečan način tumačili njeno značenje. Mislim, da bi Shakespeareova drama imala svoju punu umjetničku vrijednost, sve kad i ne bi postojalo po Halerovu shvaćanju određeno doživljavanje njegove drame. Croce, a za njim i Haler pripadaju krugu subjektivističkih i socioloških estetičara: Lipps, Volkelt, Lalo i t.d., protiv kojih se Croce borio, a i Haler u svojoj knjizi *Doživljaj ljepote*, pa odatle nedostaci u njegovim estetskim tvrdnjama.

Haleru nije jasno moje gledanje na vitalističko shvaćanje književnosti, kako sam to pronašao u Čedomilovim kritičkim radovima. U mojoj monografiji

rekao sam o tome sljedeće: "Umjetnost ne živi u zraku i bez veze sa životom. Ona živi kao određena forma života. Život nije postao bezuslovan postulat umjetnosti, nego je umjetnost posljedica života, pa je nemoguće da bude bez veze sa životom" (str.176). Drugim riječima, umjetnost je životna drama, pa su suvišni Halerovi upiti, što je "ljepota", što je "život" i što je "oblikovanje"?

Umjetničko djelo je životna konkretnost stvarateljevih čežnja i boli, te koliko je ta životna konkretnost sadržajno i umjetnički punija, toliko je povećana vrijednost umjetničkog djela. Vrijednost djela ne će ovisiti samo od subjekta, koji će u to djelo projicirati svoje osjećaje, kako to tvrdi subjektivistička estetika. I ako se upravo radi o nijekanju kulturnih dobara, to čine upravo estetičari poput Halera, koji kulturnu vrijednost umjetničkih djela čine ovisnom od promjenjivih subjektivnih osjećaja uživalaca umjetnosti. Ovi, ako ne osjete te vrednote ili ih u slučaju nesposobnosti ne otkriju, onda ih uopće niječu ili pak mjere tvorbe genija jednostranim mjerilom, čuvstveno -fantazijskom mjerom, jer bi u tom slučaju savršena Matoševa pjesma "Utjeha kose" bila ravnopravna po svojoj umjetničkoj i kulturnoj vrijednosti Danteovoj *Božanskoj komediji*, što svakako ne će biti opravdano. Ako umjetnička, a po tom i kulturna vrijednost umjetničkih djela živi od subjektivnih projiciranja osjećaja u umjetničke objekte, onda će jednako vrijediti ovjekovječena životna drama u savršenim umjetničkim oblicima Michelangela i bezizražajna imitacija skulptorskih diletanata. Njihova vrijednost ovisi o tomu, koliko će im subjekt dati svojih osjećaja i koliko će biti kadar doživjeti odnosne tvorevine. To je najkraći put k nivelaciji umjetničkih i kulturnih vrednota.

Što se tiče Halerovih prigovora da nisam smio postaviti skeptično pitanje u pogledu konačnog rješenja problema larpurlartizam-tendencija, istina, Čedomil je negdje shvatio vitalističko shvaćanje književnosti kao opreku pravnom larpurlartizmu. No, tom prilikom sam nabacio problem, koji se logički nameće, kad je govor o tim dvjema pojmovima, kako su se najbolji predstavnici umjetnosti i kritike naprezali, da dadnu u tom pogledu neke normativne upute, i to nije uspjelo, dok su veliki stvaraoci taj problem stvarno riješili u svojim djelima. Taj smisao imao je moj upit i ništa više. To je ujedno problem umjetničkog izraza, s kojim su se krvavo borili umjetnici, što je Croceovu estetiku od sporedne vrijednosti, budući da je prema njoj umjetničko djelo gotovo u samoj viziji, a objektivizacija vizije ne spada kao tobože fizička ljepota - u pojam umjetnosti. Ovo je problem za sebe, o kom je malo istinita rekla subjektivistička estetika bilo kojeg smjera.

Na Halerov prigovor, da nisam dovoljno istakao Čedomilovo značenje u hrvatskoj književnoj kritici, može se odgovoriti samo to, da je dosta rečeno, kad sam u samom naslovu monografije rekao i u knjizi na mnogo mjesta dokazivao, da je Čedomil osnivač moderne hrvatske kritike. Zanimljivo je

spomenuti kako je dr. Ljubomir Maraković u ocjeni moje monografije napisao, da Jakša Čedomil nije bio moderan kritičar, nego sumnja, da je upravo zbog svoje nemodernosti prestao pisati (*Hrvatska revija*, 1943, br.10., str. 568).

RUSKE TEME

RUSKA ZAGONETKA

I.

Većina poznavaoca ruskih prilika u prošlosti i sadašnjosti po vlastitim izjavama priznaje, da postoji nekakav ruski problem, ruska zagonetka, i poslije revolucije neobjašnjena. Ne ulazeći u bit zagonetke, njen tvorni uzrok i posljedice, konstatiraju da Rusija u sebi krije mnogo protivurječja, zagonetnih misli, neobjašnjenih pojava i nenaslućenih događaja. Istina, nije se mnogo mislilo da li je ta zagonetka spontano nastala ili ima bližih uzročnika. Da je nikla iz ruske naravi, nije utvrđeno. U čem se sastoji zagonetka, davno su ustanovili promatrajući razvoj ruske društvene misli, položaj države prema duhovnim instancijama i napokon mišljenja ruskih mislilaca, na prvom mjestu književnika, jer su oni bili sve do sad predvodnici mislioci pretresajući Rusiju u svojim tvorevinama. Malo bismo poznavali rusku duševnu stranu, da nemamo književnika koji su u svojim dijelima koncentrirali ruske nazore, dakako svatko prema svojoj idejnoj opredjeljenosti i uvjerenju. Poznavati dobro rusku literaturu i prilike u kojima je stvarana, pa sudbinu stvaraoca, znači imati pred sobom čitavu idejnu Rusiju sa svim manifestacijama prema vani i pokretima u unutrašnjosti. Dobro je primijetio vrsni poznavalac ruske književnosti Vogüé, da se u ruskoj literaturi zrcali čitava Rusija sa uspjesima i neuspjesima opominjući nas da budemo oprezni pri čitanju, da nas ne zavede ljubavna spletka, lična poznanstva i razračunavanja, nego da se više zadubimo u pokrajnje stranice i sitne periode u kojima je sadržana namisao piščeva, glavni čvor radnje i idejna zgrada sa nazorima, a ljubavni su zapletaji i drugo samo pomagala za razvoj priče. Gdjekad se u djelu nalazi tek nekoliko perioda po kojima su djelo tadašnji kritičari ocjenjivali, a i danas. Lako se to uistinu može zapaziti osobito kod genijalne trijade Turgenjev-Dostojevski-Tolstoj. Ima razloga zašto su tako pisali pače i lične nesuglasice rješavali, a glavni je teški pritisak autokratizma i cenzure. Utvrđeno je, dakle gdje se može na vidan način zapaziti ruski problem, ali se treba osvrnuti na konkretne primjere gdje se jasno zapaža zagonetka. Opet viši dio otpada na književnike, jer su ovi zagonetku rješavali, a dijelom potamnjivali. Mora se priznati, da je mnogo pridonijelo nepoznavanju problema dvojbeno držanje seljaštva, naročita povučenost puka, nepoznat odnos prema caru i duhovnim vlastima, a na drugom mjestu

položaj crkve u razvoju Rusije. Čudimo se pred nekim događajima u Rusiji, da nema nigdje na površini Crkve sa svojim autoritativnim izjavama i definicijama, nego kao da govori sasvim prigušeno na tuđa usta. Znamo kako se na zapadu razvijaju prilike i pokreti, ali čim se malo približimo, vidimo prisutnost katoličke Crkve sa svojim stavom i držanjem; bilo na koji način, ona se javlja i ima riječ. Nadalje je važno promatrati kako se rađaju samonikle pojave na ruskom tlu, te kako se presađuju evropske tečevine i kako se doimlju ruskog duha. Da li Rusija prima zdrave pojave, ili se zadovoljava otpacima sa Zapada. Čitav kompleks ovakovih pojava zamrsio je ruski problem još više, pa ne znamo često puta, što je čisto rusko, a što evropsko. Na iznesenim ćemo primjerima uočiti rusku zagonetku jasnije, jer će primjeri sa svojim nosiocima dovoljno osvijetliti težinu i zagonetnost problema.

II.

Ne bismo uopće došli na misao o ruskoj zagonetki, da ne zapažamo vidna protivurječja u samoj povijesti, ličnostima, odnošajima i nazorima. Kako se mogla ruska povijest onako jednostavno razvijati bez velikih preokreta od Petra Velikog do najnovije revolucije? Rusija se činila zatvoreno tijelo koje krije u sebi zalihu i kulture i barbarstva. Ako bi došlo do ispada protiv službene vlade, znala je autokratska vlast sve brzo primiriti. Dok su drugi narodi preživjeli revolucije i prošli kroz vatru iskušenja, Rusija se, iako mirna, činila kao da nije u definitivnom stanju, nego je čekaju korjenite metamorfoze. Dok su evropska prijestolja uzdrmana, rusko stoji čvrsto kao pećina i Zapad vjeruje u rusku solidnost. No kad dođe rat, sam car priznaje da je Rusija trula i da ne može izdržati poduzetog boja. Naprotiv, kako to da Rusija oduševljeno vodi otadžbenički rat protiv Napoleona, a tamo se čini konglomerat nespojivih plemena od Samojeda pa do Ukrajinaca koji gotovo ne znaju da su u jednoj državi? Ovo je zavelo Dugnita, da je zanijekao Rusiji karakter nacionalne države, jer je vidio prevelik broj naroda na preširokoj ravnici bez idejnog osjećaja povezanosti i nacionalnoga jedinstva. Ustrjalov kategorički niječe Dugnitovu konstataciju tvrdeći, da je ruska nacija objektivna realnost a ne fiktivna cjelina i kao takova nije uvjetovana jezikom i granicama nego osjećajem za rusku dobrobit i jedinstvo; stoga je, kaže, proizvoljna Dugnitova tvrdnja, da ruska nacija nije kroz historiju izgrađena, nego da je prividna nacija, a kad pukne kopča što drži Rusiju u cjelini, raspašće se čitava država. Tvrdnju potkrepljuje primjerima, gdje su upravo seljaci znali neobično osjećati za Rusiju.

Nadalje se može opaziti da je ruski seljak obožavao cara vjerujući da će baćuška dobro upraviti domovinom i da će društveno stanje izići na dobro, a na drugoj strani vidimo vječite bune od Ivana Groznog do dana današnjeg. Doduše bune su socijalnog karaktera, ali je sigurno bilo buna protiv cara i

vrhova. Za Ivana Groznog plamti mržnja među plemstvom i seljaštvom, a Stjepan Razin kolje knezove sve do smrti na moskovskom trgu. On je bio praotac ruske revolucije, a boljševička mu vlada danas diže spomenik u Astrahanu. Kako će se sve to protumačiti? Ima ovakovih pojava sva sila, pa se čudimo, kako se moglo na jednoj strani pripovijedati o jednodušnosti i zadovljstvu, a vidimo vječne revolucije. Ruski rodoljubi tumače činjenicu tim da je i ruski narod podvrgnut pojavama ovakove boje kao i ostali narodi. Kako će se tek protumačiti reforme Petra V. i otvor vrata prema zapadu, dok nasljednici, iako očijukaju sa Zapadom, grozničavo zatvaraju Rusiju, da ne bi probio Zapad? Nastavak pak konzervativno-slavenofilske i liberalno -zapadnjačke stranke u sebi krije neminovnu protivnost, pa smo primorani vidjeti među njima realnu, a ne konceptualnu oprečnost. Jaz među njima stvoren, jest plod vjekovne borbe dvaju nepomirljivih stanovišta. Ovo su opet dvije krajnje točke, a između njih se niže bezbroj nazora i stanovišta. Prisiljeni smo zaključiti da su ove principijelne razlike u nazorima od nedogledne važnosti za Rusiju, jer se nijesu mogli izmiriti i kompromisno nastupati ni kad se radilo o vitalnim problemima Rusije. Preči su bili programi nego Rusija. Koje čudo da se mogao ruski organizam dosad održati u cjelini, kad je svatko na svoju stranu razvlačio. Slaveni su se navikli slušati kako su nesposobni za očuvanje nacionalnog osjećaja, a u Rusiji vidimo ekspanzivnu snagu jaču od svih Slavena, jer se nijesu dali nikamo potisnuti ili asimilirati s drugim narodom. U krajnjim granicama Sibirije nalazi se Rus sa ikonom, tarantasom, samovarom i bocom votke u džepu čuvajući svoju tradiciju. Ovdje očito govore činjenice protiv evropskih konstatacija. Ima bezbroj ovakovih pojava koje su zapele oči zapadnjacima ne znajući protumačiti neke pojave.

A što je tek s mozgom ruske inteligencije - književnicima? Kod njih nam se otvara neviđena panorama mišljenja, nazora, individualnih osebnosti koje se ne daju lako osamiti i protumačiti. Zanimljiv je njihov odnos prema državi i samima sebi. Najinteresantniji su njihovi pogledi na rusku zagonetku i pothvati kako bi je riješili i izliječili Rusiju.

Podijeljeni književnici razvijaju programe jedni bez drugih. Poznat je njihov stav prema državi. I liberali i slavenofili htjeli su sreću Rusiji, makar na razne načine. Jedni su pred državom priznati, a drugi progonjeni, iako su se slavenofili činili po programu narodniji. Jedni drugima predbacuju neosnovnost i natražnost nazora, jer se u datom momentu ne daju aplicirati. Međutim je skora budućnost pokazala da je program i jednih i drugih neefektivan. Nama je čudno da se nijesu mogli za vremena naći na istom putu pri spasavanju Rusije. Žao nam je i jednih i drugih u času kad treći posreduju i bacaju njihove programe u ropotarnicu. Čudno nam je da se nijedan program nije mogao održati dok kod zapadnih naroda kroz stoljeća izgrađivani sistemi stupe na snagu, pa kad jedan vlada, drugi je potisnut i obratno. Hercen je

rekao da su dva gornja programa bila dvoglavi Janus čije je jedno lice gledalo u prošlost, a drugo u budućnost. Međutim niti im je prošlost što osigurala, a budućnost je dala pravo trećemu. Vidjeli su i jedni i drugi, da organizam ne funkcionira redovito, a popraviti ga nijesu znali. Slijedeći svoju doktrinu našli su se pred skorim događajima nemogući i nesposobni za ikakovo djelovanje. Rusija je stupila u život drugim putem, nego su joj oni preodređivali. Šta misle ruski književnici?

Zapadnjak Turgenjev karikira slavenofilsku vjeru u narod i okreće glavu prema Zapadu. Također i ruska inteligencija luta po Zapadu i hvata čisti zrak zajedno s Turgenjevom, jer na Zapad dolaze iz ruskog dima, da slobodno odahnu. U Baden-Badenu - à l'arbre russe - raspravlja se o Rusiji, a kad tamo dođu, šute. Turgenjev napada Rusiju i inteligenciju s jetkim invektivama u *Dimu*. Tu je natanko iznesena zagušena atmosfera tadašnje Rusije. Karakterizirajući rusku inteligenciju, vlastiti nazor stavlja u usta Potuginu. Dok Englez - govori on - kad ih se više sastane raspravlja o podvodnom telegrafu i porezu na pamuk, Nijemac o Schleswig-Holsteinu i jedinstvu Germanije, sastane li se deset Rusa, odmah nikne pitanje o budućnosti Rusije. Dok drugi raspravljaju o stvarnim i određenim pitanjima, dotle Rusi "žvaču, žvaču to nesretno pitanje (o budućnosti Rusije) kao djeca komadić gumilastike bez soka i smoka." (*Dim* str. 27). Turgenjev poriče Rusiji sve, a uvjeren je da nije ništa učinila. Genijalna je njegova poredba Rusa s kristalnim dvorcem u Londonu, gdje se izlažu produkti ljudskog mozga šta su sve ljudi izumili, pa kad je prolazio kraj toga, nametnulo mu se pitanje "kad bi izišla takva zapovijed, da zajedno s nestajanjem kakova naroda s lica zemlje odmah nestane iz kristalnog dvorca svega onog što je taj narod izumio naša bi majčica, Rusija pravoslavna, mogla pasti u podzemni svijet, sve bi posve mirno ostalo na mjestu svojem, zato što nijesmo samovar ni cipele od likovače ni knut - ove naše znamenite produkte - mi izumili" (*Dim* str. 95.). Tako na drastičan način kritizira rusku stvaralačku snagu. Može li se reći, da Turgenjev nije ljubio domovine? Bilo bi previše naivno. Trpio je zato što joj je htio dobro. No kako je mislio Turgenjev izliječiti Rusiju? Na usta Potugina tvrdi da je spas Rusije jedino u *ci-vi-li-za-ci-ji* duboko naglasujući svaki slog. Na pitanje da li ljubi Rusiju, odgovara: "Ja je strasno ljubim i strasno mrzim" (Odi et amo. Quare id faciam fortasse requiris? Nescio sed fieri sentio et excrucior) (*Dim* str. 34). Zaista strašan odgovor i zamršena zagonetka. Nekrasov ponavlja iste zagonetne riječi. Bijednik gleda majku domovinu i pjeva:

Ti si uboga,
Ti si i obilna,
Ti si i moguća,

al si i besilna
Majko Rusijo!
(Nekrasov: *Kome je dobro u Rusiji*, str. 157).

Ovako se ponavlja čitav niz izjava kod Tolstoja i Dostojevskog. Svima je na srcu domovina, neki vide nesposobnost ruskog genija pa je oni i ljube i mrze i štuju i odbacuju. Zagonetna im je čitava Rusija, nastoje riješiti pitanje, ali upravo oni zamrsiše još više zagonetku. Čovjek se pita kako su mogli uviđavni ljudi takove kontradikcije izmisliti o svojoj domovini? Zamršena je ruska psiha, zagonetno je frakcijsko umovanje, nepristupačni su nam putevi k unutarnjem životu, ali je potrebno pogledati u oči velikoj ruskoj sfingi -zagonetki, a eventualno uspostaviti reviziju na mišljenja odgonetača.

III.

Osnovno pravilo metodike pri riješavanju kakova problema jest polazak s poznatoga k nepoznatome. Iskustvene činjenice jače su od svih mogućih nagađanja, kako bi moglo biti. Ako počnemo s nepoznatog nepoznato tumačiti i gotove činjenice drukčije gledati, nego su u stvari, doći ćemo do poraznih zaključaka. Ne priznavati gotove događaje ili ih drukčije tumačiti navešće nas da ih sasvim zaniječemo ili da ih napravimo prema subjektivnom kalupu. Ovo je zavelo ruske književnike, kad su pristupali k riješavanju ruskog problema, da se nijesu dovoljno uživjeli u činjenice i osvijetlili doseg događaja, pa su tako nespremni htjeli utjerati tok događaja u sopstvenu kolotečinu, tobože da riješe ruski problem. Ne bi bilo previše tragično zanijekati događajima mogućnost, samo bi se moralo paziti, da li je moralo tako biti i je li tako najbolje. Ovoga nijesu imali na umu književnici, pa kad njih same promatramo, postaju nam nepristupačni. Čudimo se kako je mogao graditelj ruske misli i osnivač ruskog integralnog načela, Dostojevski, doći u Sibiriju među kažnjenike, kad je ruski osjećao i htio Rusiji svako dobro. Bilo je iznenađenje, kad se čulo da je slavni moralizator i graditelj tobožnjeg kršćanskog univerzalizma na osnovi vlastitog vjerskog sistema, Tolstoj, morao doživjeti izopćenje iz pravoslavne zajednice. Ovo je djelovalo na Evropu kao potres, a ruska se zagonetka u očima drugih još više zamrsila. Pitalo se na sva usta što se zbiva u Rusiji. Je li to protivurječje zvanične Rusije koja se gerira kao čuvarica pravoslavlja i svekršćanske ljubavi, a tamo progoni njene apostole?

Jasno je bilo istom poslije revolucije, šta je značilo slavenofilstvo i liberalizam za Rusiju. I umjereni su liberali crpli građu za preporod naroda iz mutnog izvora sa Zapada, a kamo li ne anarhisti. Plemenita je bila Turgenjevljeva misao kad je računao na civilizaciju, ali je pojam preširok, pa sadržava koješta neuljuđeno. Ako je mislio riješiti Rusiju primitivizma i barbarstva, morao je birati sredstva, a ne da nose sa zapada klice komunizma

i da ga kod sebe njeguju. Vidio je da je Zapad odbijao, što je nihilizam usvajao. Slavenofilstvo je pogriješilo niječući zapadnu kulturu gledajući na njene slabe strane. A jesu li se imali čemu nadati od ruskog stvaralačkog genija? Nijesu dotada. Uspjesi pojedinaca zajednička su baština svih naroda, pa ne bi bilo po Rusiju porazno, kad bi i ona nešto primila u nestašici boljega. U svakom slučaju ni jedni ni drugi nijesu htjeli uočiti zbiljne činjenice, nego su se dali zanijeti izletničkim impresijama prema kojima su izgrađivali nazore.

Suvišno je tumačiti odnos crkve i države, plemstva i kmetstva, cara i naroda, kad je svakome jasno zašto nije moglo biti korektnih odnosa. Car je znao zavarati narod da ga obožava, ali nije mogao održati ugleda pred gomilama pokvarenih činovnika. Narod se počeo trovati uplivom socijalizma, a možda ne bi nikad došao na tu misao, da nijesu bile ekstremne mjere nasilja, a onda su i podložnici htjeli odgovoriti ekstremnim anarhizmom. Zbog carske neuviđavnosti, normalni je odnos bio nemoguć. Dakle to nije zagonetka što je narod obožavao cara, jer je tamo dolje snovao o carskoj propasti. Zagonetka je bila razvikana solidnost naroda, a s druge strane anarhija stoga što nijesu znali pravog odnosa. Ne možemo zanijekati rodoljublje književnicima, jer su voljeli svoju domovinu, ali uvjetno. Protivurječni izražaj o domovini i Turgenjeva i Nekrasova ima se shvatiti kao hipotetska pretpostavka: ljubim Rusiju kao takovu, ali ne kakova je sad, nego preinačenu, pa Rusija je sama po sebi jaka, svesilna, ali u takovu momentu slaba i besilna. Tako se ima tumačiti njihov nacionalizam. Drugo je, je su li znali dotjerati domovinu u željeni položaj. Znamo, da su se neki predali u naručje liberalizma i lažne civilizacije, drugi u krilo opskurantizma i misticizma, a treći zapadoše u skepticizam. Svakako nijedno sredstvo koje zadovoljava. Kad su počeli tražiti model prema kojem bi isklesali idealnu Rusiju, sustali su ne našavši ga u Rusiji a ni u Evropi, posmatrajući je na nezgodan način. Ovo je tragika Gogolja, Dostojevskog, a dobrim dijelom Tolstoja i Mereškovskog. Svima im se na kraju života učinila Rusija kao ludnica, tabor duhom siromašnih i odvratnih zločinaca. Nijesu znali mjeriti koliko je sposoban mužikov genij primiti i izgraditi. Poznata je fraza Dostojevskoga o izgrađenim ličnostima nasuprot izgrađenim ustanovama.

Vjerski je momenat kod njih mnogo značio. Ali kako su oni taj momenat shvaćali? Dostojevski hoće ličnost duboko vjersku s neizmjernom ljubavi prema ljudima, a tamo je sazdao ekskluzivni sistem netolerantnog pravoslavlja. Tolstoj konstruira vjersku zgradu na temelju budističke pasivnosti, pa progoneći egoizam koji se tobože rađa iz lažnog kršćanstva, upada u vjerski anarhizam. Originalna je vjerska zgrada D. Mereškovskog. Ne zadovoljavajući se Kristovim kršćanstvom ni s jednom kršćanskom konfesijom, vjeruje u milenij kao konačno ispunjenje Kristova carstva na zemlji. Prošavši u duhu stari i novi Zavjet - zavjet Oca i Sina čezne za trećim zavjetom Duha Svetoga. Vjerojatno je Stari Zavjet upoznao iz kretske kulture, Dafnisa i Hloje, a novi iz uskrslog

humanizma i renesanse i, nezadovoljan njima, vjeruje u budući treći zavjet čistog Duha koji će po svoj prilici biti treće izdanje poganstva. Sva tri graditelja vjerske zgrade žude za duševnim smirenjem, ali se sve svršava sa dezorijentacijom. Poetizirana vjera seljaka svršila se krizom tako da se Zapad čudi, kako se mogla sveta Rusija pretvoriti u ateističku. Zagonetka je poprimila vjerski karakter, pa se ne zna šta će biti s vjerom ruskog mužika. Međutim dolazi revolucija da prekine stoljetne tradicije i u vjeri i u državi. Strašni preokret zavitlao je Rusiju u vrtlog, a dominantni položaj zauzimaju posve drugi ljudi s novim pogledima i svježim snagama.

IV.

Revolucija nije došla nenadano. Atmosfera je bila zagušena, a prilike se toliko zamrsile da je mogla nesmetano nastupiti. Rušio se vjekovni poredak, sravnjivala se negdašnja Rusija, izgarahu truli organizam da na pepelu prošeta bojovni komunizam. Nestalo je izgrađivanih ideologija, kao da ih nije bilo. Dosad nečuveni sistem stupa u život. Malo se ko zabrinuo držeći to običnim fenomenom i pokret od nedogledne dalekosežnosti biva promatran kao nuždan postulat ruske prirode. Kad su se prilike staložile, jasnije gledaju i konzervativci i liberali, uvjereni da je to nedoživljen događaj u svijetu. Ruska je revolucija najveći mogući preokret. "Umwertung aller Werte" - preokret svih vrednota. Povijesnica bilježi jake svjetske pokrete ali ovakove ne. Ako se radilo o skidanju kojeg sistema, to je nadomješten sličnim, a ruska revolucija znači preokret čitavog života. Nastup humanizma bio je snažan, počela se obnavljati pretkršćanska era, ali nije bio potpun duševni preokret. Ako je estetizam i klasična forma zavela ljude da se povrate na helenizam i poganstvo, ako je forma povukla pogansku sadržinu, nije ipak bio preokret strašan nego traženje tobože bolje forme života. Ukratko, duhovni preokret nije bio potpun. Val humanizma bješe uskoro zaustavljen. Slično je i s drugim revolucijama. Ruska revolucija naprotiv nije puka modifikacija dosadanjeg poretka nego apsolutno ništenje starog, da se riše nova Rusija. Dublja je po svom radikalnom nastupu nego ijedna revolucija, jer dijeli supstancijalno jedinstvo čovjeka, formu od materije, da uništi plemenitiji dio formu - dušu. Mehanizacija i materijalizacija ljudstva potpuna je srčika sadašnje ruske revolucije.

Kad su vidjeli konzervativci i liberali da im je rad onemogućen, jer više nijesu u boju s kojim malo različnim programom nego s krvavim mačem koji rasjeca, razbježaše se, da na tuđim vodama oplakuju matušku Rusiju, da i dalje razmišljaju o ruskoj zagonetki. Svatko bi pomislio da su uvidjeli zbilju i značenje ruske zagonetke, pa da će barem promijeniti svoj program no nažalost nastavljaju opet s produbljivanjem stare beskorisne ideologije. Ruska se emigracija nekim dijelom počinje čahuriti u drugi omot stare sadržine. Na površinu stupaju eurazijci, da dadnu konačno rješenje ruskog problema. No

eurazijci, iako su protiv ovog režima, nastoje umanjiti njegovu rugobu, govoreći da je i današnje vladanje na neki način vezano za duh ruskog naroda. Oni uglavnom nastavljaju program konzervativaca s malim preinakama radi drugih prilika. Ipak je njihova ideologija nerealnija od svih što su postojale. Slavenofilska fraza o ruskom geniju spiritualizira se još više, pa ne možemo do kraja shvatiti, što hoće. Zastupnici eurazijstva knez N. Trubeckoj, Savicki i Surčinski izgradili su svoj program još prije rata, a nasljednici ga dalje proširuju. I danas živući ruski bogoslov Vladimir Iljin zalaže se za eurazijstvo svom snagom (*Sveslavenski zbornik*, *Vl.* Iljin: "O biti i smislu eurazijstva" str. 389.) On gleda današnju Rusiju poništenu i razgrađenu i tvrdi da se mora razviti u nadnacionalni imperij s nacionalnim granicama (nadnacionalnij evrazijskij mir), koji će pregaziti dosad ustaljene ideologije i graditi drugo rusko carstvo. Ne znamo što će značiti ovaj nacionalni imperij, osim da je ovo carstvo mašte ruske emigracije. On doduše govori da će eurazijci prijeći na drugo stanovište u procjenjivanju Rusije i Evrope. Nama se čini, da će to stanovište biti malo maglovitije nego ono ekstremnih slavenofila. Eurazijstvo se izdiže - po njegovu mišljenju - iz obične polemične sfere i promatra Rusiju sa čisto ideološkog stanovišta s kojeg im se čine niska dosadašnja naklapanja tako beskrvna, dok je njihova ideologija naklapanja i ekspanzivna, zato i ostvariva. Njima je glavno shvatiti bit pokreta i suštinu ideologije, a to će im pružiti njihovo naročito stanovište čuvajući ih da ne zapanu u nisko prepiranje na način dosadanjih ideologa. Samim imenom eurazijstvo se prenosi na drugu osnovu - govori Iljin - jer je dosad promatrana samo Rusija, a oni imaju i Rusiju i Aziju (eurazijstvo). Oni imaju pred sobom drugi svijet. Dosad je ideologija bila jednostavna kao i Rusija, a sad je kompleksna kao i eurazijski imperij. Nadalje ne priznaju Rusije Petra V., jer je to umjetna tvorevina, niti ostale evropske civilizacije. Videći da se ruski narod sve više ruši - kaže knez Trubeckoj - to je zato, što nijesu dosad odabrali dobrog puta, ali zato za odmazdu Evropi ne priznaju ni zapadnu mudrost, ni umjetnost ni strojeve. "Nećemo više nikakova Petra V. - dovikuje on - s pomoću kojega smo vas upoznali." Ovako apodiktički osuđuje Evropu, a kad prelaze današnji eurazijci na boljševičku vladavinu, priznaju da nije demokracija zapadno-evropskog stila, ali oni takove i neće, jer će ruska demokracija imati posve drugi karakter. Zato drugo i ime "democija" (demotijej), a do toga će doći ne kao u Evropi s pomoću priznatih veličina, pojedinih egoističnih megalomana, nego s pomoću saborno-simfoničke ličnosti (saborno-simfoničeskaja ličnost). Opet idealno naziranje na imaginarni parlamentarizam u kojem bi sabor simfonijski nastupio kao jedna ličnost. Ideal lijep ali nedostiživ! Tako uređena Rusija pretstavljala bi donekle crkvenu formu zadruge (cerkovnij obraz obščestvennosti), ali ipak neće klerikalnog hijerarhiskog sistema nego socijalno-demokratsku državu u kojoj će otsijevati kršćanska metafizika.

Ovo je program eurazijaca za koji vele da je ostvariv i bliz ruskoj psihi, živ i svakome prilazan, pa ne sumnjaju u uspjeh. Rusija s ovim programom ulazi u novu eru bivstvovanja koju su pripravili eurazijci. Ideologija poprima i filozofsku boju, jer se drukčije ne da zamisliti konkretno jedinstvo ruskog naroda - vele oni - ako ne na izrađenoj filozofskoj shemi kao regulativu prema kojem će se ravnati u nastupu. Nema smisla tumačiti eurazijsku koncepciju, kad je dijelom slavenofilstvo, a drugo nam se pretstavlja kao nevjerojatna hipoteza koja očevidno premašuje mogućnost. Oni pak nastavljajući svoj rad zavaravaju sebe i druge egzotičnim sistemom ne htijući gledati postojeći poredak u kojem bi se i za njih mogla naći realnija forma društvenosti nego što je oni izmišljaju iz želje da ruski narod stupi na obzorje svijeta razvijen na poseban način i pod svijetlom izvanrednih ideja vodilja. Valjda misle da je poniženje, ako bi ruski problem rješavali s pomoću prokušanih sistema držeći da su ruski mozgovi druge prirode pa zahtijevaju druge i izvanredne teorije. Velika je neuviđavnost i historijska ljaga na eurazijcima što ne znaju zdravo gledati na ruski problem, nego još više zavlače i potamnjuju tu zagonetku. Neće se ni ova koncepcija održati pred silom crvenog mača, jer nema izgleda za uspjeh, a vjerojatno će je zamijeniti druga slična, osim ako ostala emigracija ne prouči ozbiljnije ruski problem i ne dadne dolično rješenje. Dao Bog da se nađe takovih ljudi koji će uočiti ozbiljnu situaciju, spoznati historijsku težinu sadašnjih časova i pristupiti k Rusiji s realnim nazorima a ne s fikcijama i predrasudama.

V.

Široka ruska ravnica, tajinstvena zemlja opreka, sposobna je sve u se primiti. S pravom je uskliknuo genijalni Dostojevski: "Mi smo Rusi široki, ne bi nam škodilo, kad bi se skupili." Kao da je htio reći: široki smo i nepregledni, pa nam se zavuče u dušu nešto oprečno nama, zato treba da postanemo pregledniji, pa da vidimo što možemo, a što ne možemo. Postoji na ruskom teritoriju neiscrpiva snaga, samo je treba uočiti, izmjeriti i procijeniti. Teška bi bila sudbina Rusije kad bi se - kao sada - odijelila od drugih naroda i davala smjernice kulturnijim nacijama. Skupna evropska kultura jača je od svih njenih nasrtaja, samo bi nam bilo žao da Rusija čuva pod svojim okriljem zalihu barbarstva koja se nalazi u svijetu ne osjećajući s civiliziranim svijetom - kako bi rekao Renan. Ako je boljševička vlada okrenula oštricu protiv svijeta, neka razmisle eurazijci da ih i oni u tome potpomažu upozoravajući Evropu kao i A. Blok u pjesmi "Skiti", da će Rusija okrenuti leđa protiv Evrope u društvu sa Kinezima ili bilo kojim mongolskim plemenom. Ako ne skrenu ruski mislioci nastojanje na drugu stranu, naći će se pred još zagonetnijom zagonetkom, pa će i u budućnosti pretstavljati za Zapad nepoznatu zemlju protivurječja.

Opstanak ruske zagonetke-sfinge uglavnom je plod književnika koji su htjeli milom ili silom forsirati s čudnim progresima i pogledima na Rusiju. No realnost je jača od svih ishitrenih sistema, pa kad su vidjeli da ne mogu izdržati borbu sa stvarnim poretkom, našli su se u neugodnom položaju kontradikcija i nijekanja samih sebe. Želja za novim neutrtim putevima dovela ih je do toga da su iznijeli sterilne teorije sasvim oprečne tadašnjim prilikama, a kad se nijesu prilike udesile po njihovu unaprijed proračunanom planu, primorani su bili priznati i stvarni poredak i gojiti svoje nastrano umovanje; tako su zapali u kontradikciju. Konfrontiranje ovih dvaju skroz objektivno oprečnih naličja dovelo bi ih na pravi put, ali na to nijesu mislili, voleći ostati u carstvu mašte. A šta je onda ruski narod kad su isprazne njihove hipoteze? Narod je sličan drugim narodima, akcidentalne pripadnosti rase različne od drugih, a inače jednak drugima. Jednaka je mozgovna građa kao i kod drugih, zato i za njih vrijede općenite norme evolucije nacionalnog osjećaja i kulture, a ako je još primitivan, jest nazadnost. Ali se dade provesti kroz stadije i periode kroz koje su prošli drugi narodi u kulturnom usavršavanju. Nije nikad kasno, samo treba taktično postupati. Doći se i ruski narod konačnom cilju bez izvanredne mesijanske uloge u čovječanstvu, jer ga je to upravo zadržalo u primitivizmu i opskurantizmu. Moraju i oni proći kroz vatru iskušenja, a ako su sada u kritičnom stanju, može se naći način za ozdravljenje, barem poslije nekog vremena. Daju se odstraniti s ruskog organizma sve grbe i nepotrebni čvorovi što su izrasli tijekom vremena upotrebljavajući druga mjerila i lijekove za zacjeljivanje otvorenih rana. Treba Rusiju pogledati jedinstvenim pogledom, dati joj ulogu u općečovječanskom krugu i narod je sposoban namijenjenu ulogu izvršavati, a ne da bude zgodno tlo za eksperimantiranje zapadno -evropskim nastranim teoretičarima. U prošlosti je pokazao dosta bistrine, osobito kad se radilo o spasu domovine, a u budućnosti bi Rusi mogli pretstavljati velik narod koji stoji na zreniku Evrope, te jednim okom gleda na Evropu, a drugim na azijatski svijet. U tom bi položaju bili kao predziđe i branik protiv barbarstva i mongolske zaostalosti obnovivši svoju duhovnu moć na pravom izvoru duhovnih vrednota. Ovo je rješenje ruske zagonetke nasuprot svim rješenjima pomazanika od starovjeraca i liberala, nacionalnih prosvjetitelja i slavenofila, mesijanista i anarhista sve do eurazijaca. Ovi su svi zamutili ruski duh i bacili ga u nihilizam (riènisme), reče Josef de Maistre, a za ozdravljenje treba da lojalno prizna, da je narod jednak drugim narodima s jednakim zahtjevima i osebinama.

PUŠKIN

PROBLEM LIČNOSTI

... Čudak žalosni i opasni,
Stvorenje Hada ili nebesa
Anđel ili oholi demon
Što je on? Je li kopija,
Ništetno priviđenje ili pak
Moskvič u Haroldovom plaštu,
Tumač tuđih sanja,
Modnih riječi puni leksikon? ...
Nije li parodija on?
(*Onjegin* VII-24)

Tako se pitala Tatjana, razmišljajući o Puškinovu junaku Evgeniju Onjeginu. Njene sumnje bile su sumnje Puškina pred samim sobom, jer je ep velikim dijelom autobiografski. Zagonetna pojava u ruskoj književnosti ne prestaje biti predmetom dugih i teških istraživanja. Proučavan s raznih strana, od ljudi sasvim oprečnog stanovišta, ostao je do danas zagonetnom pojavom. Publicistika je zamrsila pitanje još više, razgledavajući jednom nabačenu misao, i ne ulazeći dublje u smisao pjesnikova života i umjetničkog stvaranja. Je li čudo onda, da Puškina slavi emigracija jednako kao i sovjetska Rusija, nalazeći u njemu dodirne idejne značajke. Francuska periodička štampa postavila je ozbiljno pitanje, kako je do toga došlo, da ga slave obadvije strane jednakim oduševljenjem. Razotkrivanje pjesničke ličnosti, prvaka ruske književnosti, lakše bi se postiglo ispravno postavljenim pitanjem. Dostojevski ga je veličao kao pjesnika iskonske ruske duše sa širokim pogledom i potpunim razumijevanjem ostalog svijeta. Ta se misao povlači do danas, pa je pred nekoliko godina u Parizu Kovalewsky, govoreći o kozmopolitskom značenju ruske književnosti, Puškinu dao prvo mjesto u tom pogledu na temelju govora Dostojevskog, kojega je održao kod otkrivanja Puškinova spomenika. Imajući u vidu okolnosti, u kojima je govor izrečen, nategnutost među slavenofilima i liberalima, spletkarenja za vrijeme proslave i naročito nepovjerljivo držanje Dostojevskog prema Turgenjevu, može se ozbiljno sumnjati u objektivnost govora Dostojevskog. To se dobro razabire iz korespondencije i *Dnevnika*

spisatelja Dostojevskog gdje nalazimo neobično oprečna stanovišta. Na grobu Nekrasova govor Dostojevskog bi prekinut uzvikom: "Nekrasov je viši od Puškina!" Isto je tako Dostojevski za vrijeme otkrivanja Puškinova spomenika, ciljajući na liberale, proglasio Puškina najnacionalnijim pjesnikom.

Drugi su iznosili, odnosno tražili u Puškinu pobornika za slobodu i to u proleterskom smislu riječi, neki ga slavili kao čistog umjetnika i napokon kao romantičnog kozmopolitu, u kome je progovorila afrička miješana krv. Svako je stanovište imalo djelomično opravdanje, a nijedno nije zahvatilo bitne značajke pjesničke pojave Puškina. Možda je najbolje, kad bi se odgovorilo na pitanja Tatjane: Čudak, stvorenje Hada ili nebesa, anđeo ili đavao, blazirani frazer ili napokon korjeniti Rus u Haroldovom plaštu? Koji god odgovor dobili na ova pitanja, nijedan ne bi odgovarao današnjim željama Puškinista, pa ni Dostojevskom. Što više, svi bi odgovori imali manje značenje za Puškina -čovjeka, jer ne bi izišao niti nacionalni borac niti socijalni reformator proleterske koncepcije, nego genijalan pjesnik s običnim pjesničkim značajkama ekscentričnosti fronderstva i tipičnim ruskim crtama prekrivenim debelim slojem byronske romantike. Prvenstvo ide Puškinu pjesniku, a sve je drugo nebitno, općeljudsko i nimalo značajno za umjetnika. Kako je na rusku književnost pala dužnost ideološkog izgrađivanja Rusije, kritika je na čelu s Bjelinskim tražila ponajprije zastupanje određenog stanovišta. To je sudbina svih kritičara carske Rusije, u tu je pogrešku zapao i Dostojevski, navlačeći ga na svoju mesijansko-rusku tezu. Ako se kome učini presmjela ova tvrdnja, trebao bi pogledati mišljenje nepristranog posmatrača, recimo Vogüé-a, koji tvrdi, da Puškinova djela, izuzev nekoliko, nemaju nikakav etnički karakter: "romantik, prožet duhom svoje subraće u Njemačkoj, Engleskoj i Francuskoj; osjećaji su mu univerzalni, primijenjeni na ruske teme; nacionalni život gleda s površine, kao i drugi slični njemu - umjetnici, slobodni od svakog utjecaja rase (*Le roman russe*, str. 47-48). Na ovo mišljenje mogu se ljutiti i slavenofili i liberali, današnja emigracija i sovjetska Rusija, ali je misao ispravna, jer je Puškin bio aristokrat-kozmopolit, nepopravljivi romantik sa svim manama i odlikama. Može se prigovoriti, da je Puškin aktivno zagrabio u politički i socijalni život (dekabristi), ali gledajući stvar iz bližega, uvjerit ćemo se, da je to bila prelazna bolest, te iščezava u usporedbi s drugim političkim i socijalnim fanatičnim protivnicima carizma. Neprilike u životu i progonstvu nijesu uslijedile na temelju ozbiljnih Puškinovih predradnja, nego hirovite pjesničke zanesenosti.

Ruska kritika zastranila je pri ocjenjivanju Puškina kao čovjeka, a to se djelomično prenijelo na umjetnika. Kako rekoh, nije u životu dublje zalazio u suvremena pitanja, i kad se upustio u kritiku okoline, pristupao je s pjesničkom lakoćom i neozbiljnošću. Dakako, da je reagirao na događaje, naročito na one, koji su se ticali njegove ličnosti, ali nikada s prethodnim razmišljanjem, nego tek momentalnim raspoloženjem i karakterističnim reakcijama osjećajnog

čovjeka. To se pokazalo u više navrata privatnog života, ali ne za to, da bi tim proslavio svoju misao, nego kao prikladna građa za umjetničko stvaranje. Nema ni u jednom vidnijih deklamacija za izvjesnu struju, bilo političku bilo socijalnu, osim historijski vjernog umjetničkog oživljavanja uzetog razdoblja. Stoga su prilično nategnuta tumačenja i liberala i slavenofila, jer Puškin nije žrtvovao talenat u borbi svagdanjeg života, gdje bi umjetnost slabije prošla. U umjetničkom pogledu opravdano ga slave i emigracija i sovjetska Rusija. S obzirom na ideološku stranu griješe obje strane, te su vrlo rijetki kritičari, koji su pristupili k Puškinu bez unaprijed formiranog mišljenja. Teško je Rusima i pomisliti, da Puškin nije ozbiljno pristupio nijednom suvremenom pokretu, kad su svi književnici silom prilika morali perom braniti idejna previranja. Ipak, uzalud ćemo kod njega tražiti misticizam, duševni nemir, liberalni fanatizam - vječnu pratnju kasnijih književnika. Vjersko mu je osjećanje, kao i druga, samo pjesničko sredstvo. Na obzorju njegova života nijesu se pokazivale zlokobne sjene i zlosretne slutnje za budućnost, kao kod Dostojevskog i dr. Okolinu, kao i životne pojave, gledao je klasičnom vedrinom i apolonskim raspoloženjem, uz dobru primjesu pitome romantičke dobroćudnosti. Osjećaj umora, životne težine, nutarnjeg nemira ili trajnijeg iskušenja nije imao do zadnjih dana života. Zapravo nije osjetio potrebu u takvom raspoloženju, da se muči dalekom budućnošću, koja je imala već nesretne konture. Nije bježao od života, nego se smatrao nesposobnim za rješavanje problema. Svjestan svoje nesređenosti nije se upuštao u dnevne spletke, koje su imale idejnu pozadinu. Više su mu muke zadavale afere privatnog karaktera, i kako je u tima bio nesretan, vjerojatno bi zlo svršio i u tom pogledu. Ostao je romantik do kraja, zanesen sanjar, nepromišljen i neuviđavan. Čudno je, ali ipak istinito, da je, daleko od životne i poslovne spretnosti, umjetnički doživljavao historijsku činjenicu, iz koje dalje nije povlačio zaključaka za budućnost. Iz toga također ne treba zaključivati, da je krivo shvaćao historijske događaje zahvaćene u djelima. Da je istina, kako se malo brinuo za budućnost, nemarno posmatrao okolno društvo i podzemna gibanja suvremene generacije, vidi se iz nekih pisama prijatelja. Dok su oni tjeskobno posmatrali razvoj događaja, bojeći se loših posljedica za domovinu, on je neizbježno živio u okolini, koja se nije brinula za sutrašnjicu. Opjevao je važnije događaje iz povijesti domovine i naročito epohu Petra Velikog, kad je Rusija stupila u kontakt s Evropom, ali se nije zanimao kakva je reakcija nastala u narodu, i da li je otvoren jaz među narodom i vodećom inteligencijom. Petrov pothvat smatrao je sretnim za Rusiju, a sam je umjetničkim talentom skočio u red prominentnih evropskih književnika. Nemar i nehaj za goruća i "prokleta pitanja" izazvali su kod nekih čuđenje, a kod drugih zaprepaštenje, da prvak ruske književnosti ne misli o sudbini naroda i ruske kulture. Poznati ruski filozof Čadajev pohvalio mu je pjesme, naročito one uperene protiv neprijatelja domovine ("Klevetnicima Rusije", "Borodinska godišnjica"), ali mu spočitava u pismu, da je lijen, pa neka

malo kopka po svome mozgu. Puškin se opet čudio, da je Čadajev napao reformaciju, a ovaj mu je već davno pisao zaklinjajući ga, da se pozabavi gorućim pitanjima vremena: "Moj stari i ljubljeni prijatelju, želim, da se upoznaš s tajnama vremena. Žalosno je, da jedan genij prezire doba i njegovu misiju, kao i to, da jednim čovjekom vladaju navike i rutina, mjesto da on vlada svijetom." Moli ga dalje, da barem njega ne smeta u poslu, ako on nema vremena i strpljivosti da proučava vrijeme, u kojem živi. Spominje slavu drugih ruskih pisaca u inozemstvu, a to bi i on mogao postići. Preporuča mu neke knjige sa sadržajem o čovjeku i njegovim odnošajima u svijetu s teškom molbom na kraju: "Uvjeren sam, da možete učiniti mnogo našoj siromašnoj Rusiji. Uputite jedan krik prema nebu, i ono će Vam odgovoriti." Nesretni Čadajev nije slutio, da će Puškin imati višu slavu bez ulaženja u konflikte svog vremena, ali nam ova mjesta razotkrivaju, više nego ikoja druga, karakter Puškina. Jasno je, da nije vodio računa o svom vremenu, nije zalazio u idejno gibanje suvremenika niti je umjetničkim talentom zagovarao izvjestan politički ili socijalni smjer. Ostao je romantik i kao srednjovjekovni vitez u borbi za čast otišao u smrt.

Stavljajući u usta Tatjane gore navedene stihove najbolje je označio bitne komponente svog karaktera, a Čadajev je također to pogodio. Rusima je bilo zagonetno, kao Čadajevu, da se književnik nije zanimao pitanjima vremena kao njegovi nasljednici, pa je i danas golem nesporazum u tumačenju ličnosti. Međutim u Puškinu je prevladao umjetnik-pjesnik s jako istaknutom crtom izvanrednog života, pa nije čudo, da ga slavi čitava Rusija. Jačim sudjelovanjem u dnevnim pitanjima postao bi sigurno popularniji, ali bi zato stradao talenat. Tim nije manji u očima objektivne kritike, jer općečovječanski karakter pjesnika pridonio je slavi Rusije. Uz golemu zaslugu oko stvaranja ruske povjesničke dikcije stoji golema prednost, da se nije dao zanijeti valom života, nego živio svojim zasebnim načinom, a to je znak jake ličnosti. Svečano, ujedno tragično raspoloženje genijalnog pjesnika zbunjivalo je uznemirene suvremenike, i doista je Puškin geteovskim životnim veseljem jedini izuzetak u ruskoj književnosti. Radi toga tolika množina djela o njemu, jer se na njega ne mogu primijeniti obična ruska književna mjerila. U tom je razlog, da su se obistinile riječi Tjutčeva, "da srce Rusije neće zaboraviti svoju prvu ljubav - Puškina".

TRAGEDIJA SLAVENSKOG MESIJANIZMA

(PRIGODOM 70-GODIŠNJICE SMRTI K.S. AKSAKOVA I A. S. HOMJAKOVA)

1. MOSKVA - GRAD TRADICIJA I EMINENTNO RUSKOG DUHA

Ove se godine navršuje 70 godina od smrti dvaju korifeja slavenofilske misli Konstantina Sergejeviča Aksakova i Alekseja Stjepanoviča Homjakova, a nešto više od smrti Ivana Vasiljevića Kirjejevskog. Ruski duh utjelovljen u stanovitim ličnim pojavama uvijek je bio zanimljiv pri promatranju, jer to nijesu bili duhovi pojedinačne vrijednosti, nego inkarnacija jedne epohe ili izvjesne struje, koja znači u ruskom intelektualnom gibanju jaki široko-ruski trzaj. Iako su slavenofili bili na kulminaciji samo nekoliko godina, ipak su ostali stožernici izrazite slavenofilske ideje od kojih se računa nazad i unaprijed, ako ne u sveopćoj ruskoj povjesnici, a ono barem u povjesnici slavenofilstva. Istina, nijesu sudjelovali u organičkom razvitku ruske misli, ali su dolazili u dodir s drugim strujama, imali su poseban svijet i nazor, imali su pače i nastavljača, pa su vrijedni spomena. Njihova doglednica na vlastite ideje bila je sigurno drugačija, nego naša danas, pa će i sad biti zanimljivo zabaviti se njihovim idejama, barem u obliku komparacije ovih dviju doglednica. No, prije nego prustupim prikazu slavenofilstva, prijeko je potrebno pogledati na mjesto, odakle su ovi ljudi šiljali svoje misli. U ovom času ne smijem zaboraviti na onaj "momentum loci", kako bi se izrazio H. Taine, jer to mnogo pridonosi razumijevanju dotičnih ljudi. Zato ću ovdje učiniti jednu podulju povijesnu digresiju, koja će jako rasvijetliti rad i ličnosti, pače i samu zamisao slavenofilstva.

*

"Eto Moskve: prijestolnice slavenskog svijeta, božanskog i ljudskog grada, zrcala u kojem se može vidjeti, kako otsijeva umanjena slika čitave Rusije."[1] Ovako je uskliknuo ovaj Talijan razgledavši Moskvu s pritajenim strahom od tajinstvene Moskve, nazrijevajući u njoj Meduzinu glavu. Ovo je sijelo i sveto mjesto "moskovske škole" - ruskih slavenofila, ovo je Meka mesijanske misli, grad tradicija u kom su se začinjale sve humane ideje, sijelo

1 Guglielmo Ferrero: *Mlada Evropa*. II. knjiga str. 69.

cara i patrijarha, poprište ruske političke i vjerske povijesti. Sav je tradicionalizam, konzervatizam i osebujna ruska kultura na vanjštini Moskve, kad se gleda s Kremlja. Ovo je grad ruske zavjetne misli političkog i vjerskog oslobođenja. S ovakom su ljubomorom gledali Moskvu slavenofili. Ovako je mislio i svaki Rus. Tko nije vidio Moskve, kaže Rus, ne zna što je lijepo. U ovom je obožavanju Moskve poistovjetovana misao ruskog seljaka i obrazovanog slavenofila. No slavenofilima i jest bila prva riječ narodnost i narod. Narod ljubeći tradiciju slavi Aleksandra Nevskoga, što je potukao Švede i Fince, slavi D. Donskog radi pobjede na Kulikovu polju nad Mongolima, zazvavši prije od Boga pomoć. Narod je u kritičnim časovima spasavao sumnjivu situaciju. Duhoviti francuski profesor Alfred Rambaud, pisac ruske povijesti, govoreći o ruskoj hidrografiji, dobro je primjetio, da je povjesnica Rusije, povjesnica njenih triju rijeka: "Dnjepra s Kijevom, Neve s Novgorodom, Volge s Moskvom i opet Neve s Petrogradom."[2] Dobro je umjetničko oko imao Juraj Dolgoruki, sin Vl. Monomaha, kad je na jednom prijateljskom posjetu zapazio zgodno mjesto za osnutak Moskve. Makar njegov sin Andrija Bogoljubski učinio Vladimir prijestolnicom, novoosnovana Moskva u svemu ga paralizira, dok ga sasvim ne prestiže za Danila i Ivana Kalite. Ovaj je lukavstvom postao veliki knez, a na lukav način nagovorio mitropolita da preseli u Moskvu. On podiže i Kremlj (tatarsko ime). Međutim je nastala dvostruka koncentracija Rusije i to zapadna s Litvom i istočna s Moskvom. Prva po narodnosti heterogena, a druga po vjeri i po narodnosti jedinstvena. Dakako Moskva prevladava. Badava su vođe lažnog Dimitrija, uzalud navaljuju Poljaci na sveti grad, da se okrune trostrukom krunom moskovskih, poljskih i litavskih kraljeva. Ipak dođe do raspa u državi, ali već Ivan III. Vasiljevič učvrsti uzdrmane temelje i oslobodi Moskvu od Tatara. On se oženi po želji pape Pavla II. Sofijom, sinovicom posljednjeg bizantskog cara a kćerkom Tome Paleologa, a s tim primi u grb dvoglavog orla - dakako i drugu misiju. Odavle sad i izlazi ime: Moskva - Treći Rim. Carigrad je uzeo ulogu radi raskola propalog Rima, Carigrad pade pred Turcima, a njegovu ulogu preuze Moskva. Moskva će se držati navijeke. Ovako umuju slavenofili. Napokon dobiju za arhiepiskopa Zorana. Na taj način postaju neovisni o Carigradu. Kad umre Fedor, slabašni sin okrutnog cara Ivana, s "njime ugasi žestoko i krvničko pleme (Grozni) otimača, koji stvoriše Rusiju. Dinastija H. Bogoljubskog, ispuni svoju misiju."[3] Sad nastaje "smutnoje vremja", ali su i opet narod i Moskva pokazali srčanost. Kad htjedoše Poljaci doći u Moskvu, mesar rodoljub Minin, pučki tribun s diktatorskom vlašću i Požarski protjeraše heretike, neprijatelje političke i pravoslavne vjere. Nedoživljen je bio primjer, kako je narod s pravoslavnom crkvom propovjedao sveti boj proti "zapadne heretičke

2 Hoić: *Slike iz općeg zemljopisa - Rusija* str. 12.

3 Hoić: *Rusija* str. 16.

najezde". Priča se da su Poljaci htjeli zapriječiti dolazak na rusko prijestolje Mihajlu Romanovu, ali opet narodna žrtva: jedan seljak zavede poljačku četu u šumu i bi sasječen, samo da spase "svetog gosudara". Ovaj je događaj motiv za Glinkinu narodnu operu *Život za cara*. No, upravo s ovim momentom počinje strašna Golgota ruske konzervativne misli. Rusija Mihajla i Filareta bila je preludij za zlokobnu igru Petrove dobi. Vrata su bila sad barem malo otvorena, dok ih nije Petar posve skinuo u prilog zapadnjaštvu. Krivo se misli, da su reforme nastale s Petrom, jer borba slovenskog konzervatizma počinje za Petrovih pretšasnika. Narod, zaljubljen do kosti u Avakuma, bori se protiv Nikonovih heretičkih novotarija. Car je uz Nikona i tako dolazi u sukob vladalac s narodom. "U polemici Avakum ne štedi psovke, gdje je trebalo obrukati Nikona: taj mu je pseto, lupež i luđak; u njegovoj krivoj nauci vidi upliv papinstva."[4] Uvrijedivši Avakum - ruski narodni mučenik à la Hus - cara Fedora, god. 1681. uz nepreglednu masu svijeta bi spaljen na lomači. Toliko je narod bio zaljubljen u nj. i njegove ideje da mu je i pepeo nosio kući kao amanet. Reforme Nikonove urodiše sektama, koje imaju svoj korijen u različnim istočnjačkim vjerskim granama: gnosticizmu, maniheizmu pače i bogomilstvu. Jedni priznaju hierarhiju, a drugi ne priznaju, te se pojavi još više sekta: Filipovci, Kapitovci, Fedosijevci i dr. Prava Kalvarija ruskog vjerskog i narodnog konzervatizma dolazi s radikalnim prelomom Petra V., koji je htio brisati staru Rusiju, osvajajući zaokružiti "tabulam rasam" i na njoj slikati novu Rusiju. Narodno ogorčenje bijaše na vrhuncu, a Petar nije dopuštao kompromise. Ove je borbe ovjekovječio Mereškovski u "*Petar V. i Aleksej*" (Petar - Dokukin i Aleksej). Raskolnicima bijaše Petar antikrist: dojako se rodilo sedam Antikrista, a sad je došao osmi, "ljuto zvjere" Petar. Od ovog doba počinje potenciranje odvratnosti i kod književnika. Ovo je opazio i Mereškovski, kad veli: "Sva ruska književnost nakon Puškina bit će demokratski i galilejski ustanak na toga diva (Petra V.) "koji je nad bezdanom upropanj trgao Rusiju."

Svi veliki pisci i ne samo očiti mistici Gogolj, Dostojevski i Tolstoj nego i Turgenjev i Gončarov, koji su po spoljašnosti zapadnjaci, a po bivstvu isto onako neprijatelji odazivat će Rusiju od ruskog heroja Petra. Svi će prihvatiti izazov Malih Velikomu, taj bogohulni krik uzbunjene Jukare: Ta neka, Tvorče, čudotvorče! Dok Tebe ja (ne smrvim, razumije se).[5] I ovaj Tvorac Petar smion i krut, s mačem i knutom pregazio je ruski tradicionalizam, skinuo je misterioznu koprenu, razotkrio rane pa ih počeo energično odsijecati.

4 V. Jagić: *Ruska književnost* str. 24.

5 D. Mereškovski: *Vječni suputnici*, str. 217. Stihovi "nad bezdanom upropanj trgao Rusiju" i "Ta neka, Tvorče, čudotvorče! Dok tebe ja!" uzeti su iz glasovitog Puškinova panegirika Petru Velikom.

Radikalan kao u svemu, prekinuo je sa svetim gradom tradicija i osnovao drugi grad - sliku svoje naravi. Nije htio kao ni Ljudevit XIV, da mu se veličina izgubi u titanskoj i misterioznoj arhitektonskoj strukturi Moskve, već je osnovao nov grad unatoč prirodnim zaprekama, u kojem će odsijevati njegova veličina. Ostade pust grad, grad vjenčanih glava i mitropolitskih mitra. Ostade osamljen Grad, koji su i poslije voljeli zapaliti, samo da ga ne oskvrnu francuske ruke i njihove vođe, korzičkog izletnika i okrutnog brava - Napoleona. Crveni trg - forum ruskog naroda s kipovima rodoljubnih sinova Minina i Požarskog - izgleda tih kao i Lobnoje mjesto (Moskovska Golgota), gdje je Ivan Grozni pitao oproštenje od naroda zbog krvničkih zlodjela. Nema sjaja u "moskovskoj lavri", "Blaženom Vasiliju"; drugom svetom Petru - "Hramu Spasitelja". Ovaj došljak Petar, "grdni mixtum" slavensko-germanske krvi, duboko je uvrijedio narodni ponos i tradiciju. Pa iako je Moskva ostavljena, ipak nije posve propala, propala je akcidentalno, ali je Moskva opet Moskva čistih Rusa, ostalo je bivstvo ruskog naroda - ruska misao, iz koje niče Slavenofilstvo. Ovu sam digresiju učinio, da bacim iz prošlosti jače svijetlo na slavenofile, a i stoga, što neki tvrde, da su slavenofili nasljednici Petrovih oporbenjaka i starovjeraca. Barem su ih takima držali suvremenici.

2. SVETA DUŠA I MISTERIOZNI ČAROBNJAK.

Poslije Gogoljeve natur-škole i njegova veličajnog komizma jedna je književna perioda svršila, a druga počinjala. Patrijarsi ruske književnosti koji su stvorili književni jezik povukoše se da gledaju daljnji razvitak. Uspeše se na Olimp svoje slave puštajući u svoj krug samo odabrane duše. Još se nisu mogli vidjeti stranački listovi niti grupirani književnici, kad se najednom otkri književna urota protiv Olimpijaca u osobama Hercena, Stankeviča i Kirjejevskih.[6] Naskoro se i ovi fuzioniraše u dva dijametralno oprečna tabora: zapadnjaka i slavenofila-mesijanista. Ipak su oba kruga četrdesetih godina bila pod jakim utjecajem njemačkog filozofskog materijalizma, a osobito hegelijanske filozofije. Kad se i ova brzo preživjela, prevlada još u četrdesetim godinama ideja narodnosti i naroda i ovo postaje rotaciona osovina tadašnje čitave književnosti. Činilo se, da će ova demokratska književnost imati vidnih uspjeha, kad najedamput zavlada reakcija, umre veliki kritik Visarion Bjelinski i tako petrogradska elita, koju je vodio Bjelinski, zapade u duboko mrtvilo, književnost njihova postade sitničava, beznačajna i anemična. Krivnja bijaše i na cenzuri a i na njima samim. Zaboravivši na demokratske ideje četrdesetih godina, ta je književnost uza svu manjkavost postala klasno-oportunistička ili kako su je slavenofili zvali, materijalistično-beznačajnom. Pretstavnici zapadnjaka - petrogradske periode sa kritičarima Družininom i Anenkovim dotjeraše do teorije čiste umjetnosti ili slobodne književnosti - l'art pour l'art.

6 A. M. Skabičevskij: *Povijest novije ruske književnosti*, str. 10.

U tom se baš i srazište ova dva književna tabora - moskovska škola slavenofila i petrogradski književni krug. U ovaj su čas korifeji slavenofilski braća Kirjejevski, Homjakov i Aksakovi. Znatan je bio rad svih ovih imena, a Homjakova i Aksakova osobito. No u idejnom prikazu dolaze svi kao jednomišljena grupa.

*

Aleksej Stepanovič Homjakov rodio se u Moskvi, a idejno i krvno bijaše prijatelj Kirjejevskih. Poput mnogih drugih književnika ruskih bio je u vojničkoj službi, ali ga ta okrutna karijera nije zadovoljila pa je poslije slavnog drinopoljskog mira istupio podavši se sasvim književnosti, pišući po različnim časopisima historijske, stručno-slavenofilske pače i teološke članke, pored mnoštva lirskih pjesama. Ima u njima dosta spontanog lirizma i one što Francuz kaže, pitoresknosti - slikovitosti, jer je imao prirođen umjetnički dar, a i proučavao je umjetnost na vojničkom otpustu u Parizu. Napisao je i dvije drame iz otadžbeničke prošlosti: *Jermak Timofejevič*, *Dimitrij Samozvanec*. Čovjek duboke osjećajnosti, nezadovoljan vojničkom službom podao se maglovitim idejama i priključio slavenofilima. "Curriculum vitae" sličan je životu našeg Preradovića, samo što je Homjakov za vremena istupio. No upravo je vojništvo mnogo pridonijelo, da je Homjakov mogao onako postrance mirno promatrati dualizam ruske misli, dok nije i sam zagazio u borbu. Kako je nikao na svetom tlu Moskve, nije mogao postati drugo osim slavenofil, konzervativac, vjeran ruskim narodnim tradicijama, koje su velikom većinom vezane uz tlo rođenog grada. Odlikovaše se izvanrednom pobožnošću unatoč ondašnjoj jakoj struji areligijoznosti. Ono što je zapazio G. Ferrero kod moskovskog puka, naime veliko štovanje svetaca, ikona i relikvija, što stoje na svakom koraku. I kad narod ulazi u sveti grad ne smeta ga gradski vrtlog, da se na svakom koraku ne klanja svetinjama. U ovom se je dotjerao do prostog puka. Premda Homjakov bijaše načitan i obrazovan, ostade - notatis notandis - umom zdrav, a u životu priprost i ponizan. Ovo je karakteristični tipizam svih glavnih slavenofila njegove periode. Ivan je Kirjejevski s prorokom novospaskoga manastira Filaretom, redovito razgovarao upijajući njegove misli i pratio do zadnjeg daha života, njegujući ga na smrtnoj postelji. Ko da se ne sjeti simpatičnog lica iz *Braće Karamazovih* Aljoše, koji je na isti način slušao starca Zosimu?

Drugi slavenofil K. S. Aksakov, sin cenzurnog činovnika S. T. Aksakova, bijaše duhom sličan Homjakovu. demokratičan do apsurda, nije se žacao zaći u prosti puk - sveti narod-bogonosac - i hvatati karakteristične psihologijske momente ruskog mužika. Svršivši u Moskvi filozofsko-književni fakultet ode u inozemstvo, ali željan i žedan domovine, a sit zapadnjačke kulture, vrati se u domovinu. Sad se istom priključi slavenofilima, jer je bio prije bez određenog

smjera zanesen mladenačkim strastima. U kratko vrijeme on postade "spiritus movens" čitavog slavenofilstva. U svojoj akademskoj disertaciji o ruskom rodoljubnom književniku Lomonosovu oštro je napao Petra V. i njegovu periodu pa je na se svratio pažnju državne cenzure. Često puta morao je započete radove prekidati, prerađivati, koješta interpolirati, ali je bio slabe sreće s cenzurom. Nastupom očeve smrti osjećajni Aksakov shrvan i narušen završi život 1860. Ostavio je za sobom mnogo djela trajne vrijednosti, osobito o životu Slavena. Njegove ideje nastavi mlađi brat Ivan, promotor slavenofilske ideje čitavim slavenstvom, začetnik i duhovni vođa humanih i narodnih institucija. Mnogo su slavenofili trpjeli zbog cenzure, jer se nijesu slagali s postojećim poretkom, stoga i nijesu mogli iznositi ideje cjelovito i spontano, kako su se rađale i iskonstruirale. Zato su rijetko iznosili ideje u posebnim izdanjima. Njihove su ideje iznesene s malom iznimkom na stranicama: *Moskovitjanina*, *Moskovskog Zbornika*, *Moskovskog Vjesnika* i dr., u člancima većinom feljtonskog žanra. Teško bi bilo analizirati sve njihove ideje vodilje, zato ću se zadržati na trima kardinalnim, koje će dostatno rasvijetliti slavenofilstvo i konačnu tragediju ruskog mesijanizma.

Prva je ideja: mesijanistička uloga ruskoga naroda u budućoj povijesti sređivanja čovječanstva. Poznat je rad u prošlom stoljeću o kritičnom ispitivanju evropskih rasa, o njihovim osebinama, karakteru, padanju i dizanju i najposlije o ulozi u budućoj povijesti i općečovječanskoj kulturi. Herder je ustvrdio, ispitujući uloge triju evropskih rasa, da je proživljena romanska i germanska politička i kulturna era, a sad dolazi era mirne slavenske rase. Ljude je zanimalo, kakovo je značenje imala svaka od ovih era, a kakovu će imati buduća slavenska. M. Dostojevski jasno je ocrtao, kakova će izgledati ili barem kakova mora biti. Uloga slavenske rase bit će "sinteza i priljubljivanje". Ovo je njegov sud, makar bio i jednostran i utopističan s obzirom na ruski narod. U to se javi Hegel s kritičkim razmišljajima i metafizičkim sustavima. Konstatirao je, da svaka rasa i narod oživotvoruje specifično različnu ideju, no kako su sve ideje o pomirbi čovječanstva drugih naroda bile destruktivne naravi, to Njemačku zapada uloga, da poravna sve ispade drugih rasa i osnuje carstvo mira i ljubavi. Rješenje, dakako, u smislu domoljublja (kao i Dostojevskijeva slavenska sinteza!). Moskovski su slavenofili poznavali Hegelovo umovanje o rasnim ulogama, ali oni porekoše kategorički mesijansku ulogu teatralnom i buntovnom njemačkom narodu, a dotičnu ulogu, riješivši problem na bazi svetosti i punini vjere, pridijeliše svetoj Rusiji. Proučivši Homjakov zapadno-evropsku civilizaciju i napredak ustvrdio je, da Evropa prepuna tehničkih čudesa, ali prazne duše, a što sad životari, živi još od nepotrošene vjerske zaklade i ćudorednih kreposti, kad to presahne, nastupa grdan kataklizam; k tome vjerska kriza i ćudoredna dekadenca nije zgodna, a i ne odgovara joj misija pomirbe čovječanstva, jasno stilizirana u njemačkom Hegelovu

mesijanizmu. Ova misija pristaje svetoj Rusiji, mirnoj, tradicionalnoj i narodu bogonoscu. Ta kakvo je moralno stanje Evrope? Opet odgovara Dostojevski mećući riječi u usta Hipolita: "Kolija što vozi žito čovječanstvu, ako u njenu radu nema moralne osnove, može hladnokrvno izlučiti znatan dio čovječanstva iz užitka dovezenog žita, što je već i bilo? Bio je već Malthus prijatelj čovječanstva, ali prijatelj s labavim moralnim osnovama ljudožder je čovječanstva."[7] Rješavajući ovaj problem na bazi vjere bio je logičan prema samim slavenofilima, iako ne prema svemu narodu. Slavenofili su bili duboko religiozni. A. S. Homjakov bio je sveta duša i teolog. Ivan Kirjejevski, tipični Karamazovski Aljoša, grijao se na vatri Filareta. Djevičanski Aksakov ostao je do smrti "anima candida" i t.d. U ovom njihovu nazoru ima mnogo samoljublja, sebeobožavanja pače i neznanja, ali su uglavnom postavili tezu: vjerska renesansa rađa opće-čovječansku renesansu. Rusiji pak ne treba renesanse, jer je već sveta i njoj pripada buduća časna uloga. U ovom slavenofili grdno pogriješiše.

Druga misao slavenofila jest: sakrosanktno poimanje pravoslavlja i uopće pravoslavnog crkvenog razvitka. U ovom su pitanju ruski slavenofili opet došli u sukob s Hegelovim poimanjem države. Poznata je Hegelova parola: Država je Bog. Hegelov ekstremni etatizam u samom pojmu isključuje crkvu. Država - Leviatan proždire crkvu ili je barem crkva neznatni privjesak države. Ovako je umovao Hegel, dok slavenofili propovijedahu dijametralno oprečnu misao o crkvi. Nijesu dopuštali subordinacije crkve državi, štaviše zastupali su apsorpciju i evoluciju države u crkvu ili, u najmanju ruku, nek ta dva pojma ostanu skladno koordinirana. Ispoređujući pravoslavnu crkvu sa zapadnom iznesoše slavenofili neočekivan historijski falsifikat o poistovjetovanju katoličke crkve s državom, pače prijelazu crkve u državu. Priznaju, da je kršćanstvo Neronove i katakompske ere bilo pravovjerno, ali čim je postiglo ravnopravnost i čvršće pozicije, zauzelo je načelno stanovište države. Zapadni katolicizam preuzeo je ulogu rimskog orla i shvatio svoju misiju u smislu despotično-utilitarističnom s vidnom oznakom kosmopolitizma; iznevjerio se testamentu svog Utemeljitelja. Nadalje su ustanovili u katolicizmu krizu, držeći da takova crkva ima kao i država nestalnu vrijednost, pa dok ima jaka ruka opstojat će, a kad toga nestane, pada po uobičajenom pravilu zemaljskih carstva. Isto je tako Dostojevski objedio katoličku Crkvu u svom Velikom Inkvizitoru predbacivši joj, da ima skroz niski oportunistički smjer. V. Inkvizitor kori Krista radi onakva postupka u vražijem iskušenju. I Mereškovski

7 M. F. Dostojevski: *Idiot*, str. 470. Ovim riječima smjera na iskvareni zapad i ljudožderske teorije zapadnih moralista. Ima pravo u ovoj izjavi s obzirom na nepozvane zapadne preporoditelje čovječanstva.

8 Mereškovski: *Vječni suputnici*, str. 56.

bar indirektno to tvrdi kad govori o Pliniju Mlađem: "Nije li kršćanstvo bilo pojava koja se javila iz onog, što se nevidljivim putovima spremalo u krilu poganstva."[8] Zato se Dostojevski dotaknuo još jednom tog pitanja isprsujući se sa svetim pravoslavljem: "Rimski katolicizam vjeruje, da bez svjetske državne vlasti crkva ne može opstojati, a to je nauka Antikristova. Kako da se onda ljudi nijesu utekli od njih (papa) ateizmu. Ateizam se rodio od rimskog katolicizma. Zato treba da kao prosvjed protiv Zapada zasjaji naš Krist, kojega smo mi sačuvali, a oni ga nijesu poznavali... Spas dolazi Čovječanstvu samo od ruskog Boga, baš našeg Krista."[9] Posmatrajući ovako katolicizam, dođoše do uvjerenja, da je izgubio narav vjere od Krista ustanovljene, a sad živi na račun srednjevjekovne zalihe političke vlasti. Rusko pravoslavlje preneseno iz Bizanta, znalo je sačuvati netaknutu Kristovu nauku, a ujedno je znalo naći ravnovjesje između države, tako da su ove dvije institucije uporedo radile na dobru ruskog naroda, ne krnjeći prava ni jednih ni drugih zdušno su se brinuli za organički razvitak ruskog naroda. Koliko ovdje ima naučnog (sit venia verbo!) diletantizma, pokazaću svojedobno.

Treća misao s kojom su ustali protiv zapadnjaka, jest prepirka o larpurlartizmu s jedne strane i o umjetnosti za život - književnost idejne sadržine, slavenofilskim leksikonom govoreći, demokratske književnosti. Prepirka se pojavila ne baš iz motiva čisto književnih, ili da bi to na red došlo razvojem književnosti nego radi slavenofilske demokratske težnje za odgajanjem naroda, nasuprot petrogradskom književnom anemizmu i koristoljublju. Već je Kant uspostavio teoriju čiste umjetnosti svojim rigoroznim kriticizmom, a Goethe i Schiller u praksu proveli, dok nije ta struja preko revije *Revue des deux Mondes* Teofila Gautiera postala svjetsko zanimanje. Usavršio ju je nemirnjak bajronovske naravi, kojeg je vukla želja u rat Grka protiv Turaka, Edgar Allan Poe. Značajna je slavenofilska borba oko umjetnosti za život, jer je samonikla na ruskom tlu, a značajno je i opravdana. Slavenofili, osobito Homjakov, nijesu se mogli odijeliti od naroda, pa stvarati književnost izvan i bez naroda. Zapadnjaci su se hvalili, da su demokratični kao i slavenofili, a uistinu su udarili kineski zid između naroda i knjige. Ovo je značilo, kako slavenofili vele, izdati ruski narod, ostaviti ga prirodnom razvitku, a ujedno prezreti narodne potrebe ukoliko ih zagovara književnost. Gibanje narodne mase, patnje i uspjesi odrazuju se najbolje u književnosti, ako to zaboravi književnost, promašila je cilj. Književnost je odnosno umjetnost čovjek i život. Knjževnost živi životom, a po larpurlartizmu životom izvan života. Kakova će nesreća zateći ruski narod, ako narodni život ne bude nalazio odjeka u književnosti i ona ne bude živjela njegovim životom? Književnost ovakova postaje beskarakterna i izvanživotna, može biti časovita naslada piscu nad umjetnošću, ali je bitno diletantska, a po svrsi oportunistička. Književnost

9 M. Dostojevski: *Idiot*, str. 500.

mora odgovarati zahtjevu vremena t. j. mora biti vezana za život i vrijeme dotične epohe, bez toga je jedan ugodan kosmički trzaj, čija se ljepota ukazuje samo oku pjesnikovu. Barokizam stila ništa ne znači, nek on bude prost na Walt Whitmanov način, samo nek je za narod. Pa ukoliko je umjetnik i čovjek, a ne kompleks apstraktnih ideja, nužno je, da i književnost odrazuje čovječji život. Čistina misli i dotjerana nijansiranost izraza, vezana uz život, približava se Istini i Ljepoti, graniči s vječnim principima ljudskog zahtjeva. Ovako umuju slavenofili. Zato su kod njih nailazila na priznanja izdanja u kojima je bilo života i narodnosti. Mnogi su iznosili kao ideal romane George Sandove. Sad je razumljivo i navaljivanje na Turgenjeva i neke druge suvremenike. Ovo je dosta vrijedna zasluga slavenofila za rusku književnost.

3. ODRŽIVOST SLAVENOFILSKIH TEZA.

Slavenofilska definicija ruskog mesijanizma jest čista emanacija tradicionalnog tla na kojem su nikli sami ljudi, a onda ljudi, koji su bili inkarnacija ovog milieua. Istina, bili su obrazovani, ali su iz ljubavi prema domovini govorili više srcem nego naučnim aparatom i produbljivanjem ruskog naroda. Moglo bi im se oprostiti, kad bi ovo bila velikodušna težnja za smirenošću čovječanstva, pa makar oni to pripisali ruskom narodu. No ni ruski narod nije onakav, kakav je u očima slavenofila. Ima u njemu dosta mirnoće i staloženosti, ali je znao biti i okrutan. Što je bio onako ropski odan carevima, to je opet ostavština mongolske provale, koja je utisnula svoj žig ruskom narodu do danas vidljiv. Ropski istočnjački proskinesis pred despotskim vladarima prenesen je preko Mongola na Ruse. Dosta je bilo, da Ivan III. Vasiljevič rekne "molči smerd", narod ga je slušao, makar govorio, da on odlučuje, samo što gospodar po svojoj uviđavnosti mijenja njihove želje. Nepriznavanje pozitivnih nota ostalom evropskom narodu, je samo sebeobožavanje i klanjanje vlastitom "ja". Nijedna narodnost nije pokazala toliko znakova, da bi bila nositeljica mesijanizma. Slavenofilska tvrdnja jest želja, koja nema efekta, niti će ga ikad imati. Još je neosnovnija tvrdnja o papinskom cezarizmu. Ko pozna povijest, katolicizmu ne treba apologije u tom pogledu. Poistovjetovati katolicizam s državom, značilo bi spajati dva nespojiva pojma, jer kraljevstvo Crkve "nije od ovog svijeta". Crkva je bila većinom u ofenzivi, a kad bi se uspela na viši vrhunac, nije ni tada prelazila u državno područje. Ako je skučila kojeg vladara, dala mu je samo opomenu o dvjema vlastima na zemlji (Način pape Gelazija, biskupa Ambrozija, Aleksandra III. i t.d.). Kad pogledamo u sveto pravoslavlje rusko i njegov položaj prema carevima, razočaramo se. Htjeli su evoluciju države u crkvu, a baš se na Istoku dogodilo protivno. Istočna crkva nije imala autonomne hijerarhije, pa su je carevi preugotovljali, kako su htjeli. Ako je katolicizam vodio borbu, to je našao neki "modus vivendi", dočim istočna nije. Dotle je došlo u XVIII. st., da je Petar V. od nje krojio takav sistem, kakav je pristajao

državnom organizmu. Da je u sebi imala snage, Petar ne bi mogao ništa, koliko ni zapadni vladari, koji su htjeli reformirati katoličku Crkvu na svoj način. Moskva - Treći Rim - nema toliko snage da učini, što je učinila "Roma aeterna". Nažalost nije pogreška o poistovjetovanju katoličke Crkve s državom samo slavenofilska, nego i zapadnih liberala.

Mnogo je pridonijelo slavenofilskoj misli uvjerenje o propalom zapadu. Gogolj je rekao, da je bolesna Evropa, ali doduše i Rusija. Leontjev je ustvrdio, da Evropa gnjije. Eurazijci vide u Evropi umiranje, a u Rusiji uskrsnuće. Hercenu ide sva Evropa u filistarstvo. Homjakov tvrdi, da je evropsko društvo raščlanjeno i t.d. i t.d. Naprotiv su se mnogi njemački ljudi izjavili povoljno o životu Rusije. Rado su se slavenofili sjećali Leibnitzove izjave o budućoj slavi moskovske kneževine i njenoj prevlasti nad svijetom. Sjećali su se i Napoleonovih riječi sa sv. Helene, da će sve evropske republike utonuti u ruskom carstvu.[10] Teško bi mi to vjerovali danas, makar mislili, da je sadašnje stanje prelaznog karaktera. Nakon opovrgnutih tvrdnja može se ustvrditi o slavenofilskoj mesijanskoj težnji, o mističnom ruskom narodu, o pravovjernom pravoslavlju, da su njihove teze samo "veličanstvene želje". Ta i onaj "sveti mužik može lako postati ateist, a onda zahtijeva, da se vjera u Boga iskorijeni nasiljem i mačem".[11] Makar Dostojevski ne bio prorok svete Rusije, ove su se riječi ispunile upravo danas. Ideje koje su slavenofili pripisivali ruskom narodu bile su ideje uobrazilje, jer narod nije nikad pokazao toliko duševne i moralne dubine, da bude nosioc mesijanske idjeje. Možemo se upitati s Puškinom: "Zašto je Rusija koja je imala Ivana Groznoga bliža idealu Carstva Božjega, nego Zapad koji je imao sv. Franju Asiškog?"[12]

4. U ČEMU JE VELIČINA SLAVENOFILA?

Slavenofilske ideje ne bijahu svakome ni privlačljive, jer se nijesu mogli složiti sa svim logičnim posljedicama slavenofilskog umovanja. Zato je nastala frakcija "počvenika" - grudobrana (slobodno prevedeno), koja je zanijekala i bizantski utjecaj, a onda su uskolebali vjerom u mesijansku ideju ruskog naroda. Orest Miller je odlučno ustvrdio, da je ruski narod kao i ostali narodi ni manji duševno, ni viši. Pretstavnik ove frakcije jest Dostojevski i brat mu Mihajlo. Nu ja sam Fedora više puta citirao, ali mi se i čini, da je on poslije ropstva i prepirke s Turgenjevom u Baden-Badenu skroz čisti slavenofil. Ipak uzimam relativno. Počvenici su još jači privrženici naroda, pa su oštro napadali aristokraciju radi pritiska na puk, da se ne bi dogodilo kao i u Švedskoj. (Švedsku je aristokraciju duhovito izrugao Kieland u romanu *Oni što rade...*). Premda su počvenici ustanovili štetnost bizantskog djelovanja na Ruse, ipak

10 Hoić: *Rusija*, str. 188.
11 Dostojevski: *Idiot*, str. 500.
12 Mereškovski: *Vječni suputnici*, str. 227.

se nijesu mogli oteti slavenofilskoj sugestiji, da ne vide u Zapadu ništa dobrog. Još su vjerovali u magičnu moć ruskog naroda. Realnu i svrsishodnu bazu za reformu Rusije postavili su Križanić, Kotošihin i Čadajev. Svi ovi, koji su pogledali na katolički Zapad, propadaše zajedno sa svojim idejama (tragedija Križanića i Čadajeva). Tako propadaše zdrave ideje, a Rusija pođe u smislu materijalizma, nihilizma u komunizam. Dogodi se strašna tragedija ruske mesijanske ideje.

Veličina slavenofila otskočila je za vrijeme bezglave književnosti zapadnjaka, kad su u Moskvi upravo nastojali, da se razvije novi pokret i obnovi književnost. U času pospanosti i mrtvila dali su vrijednih djela, osobito historijskih. Vrijedna je njihova borba za tendencioznu književnost ili književnost za narod i život. Neprocjenjivih su zasluga stekli zbog istraživanja domaće povijesti, proučavanja mase i uskrisivanja starodrevnih običaja. Varao bi se, tko bi mislio, da se slavenofili nijesu zauzimali za reforme, dakako u svom smislu. Htjeli su promijeniti poredak u državi i ishoditi slobodu kritiziranja administrature i postojećeg poretka. Oni su valjda najviše pridonijeli oslobođenju kmetstva i olakšanju životnih prilika. Sve ovo pak, nadvisuje izučavanje narodne poezije od najstarijih vremena. Osobitih je zasluga stekao proučavanjem narodnog epa Orest Miller. Miller je u tome bio stručnjak, da iz ovih pjesama otkrije povijest, običaje, vjeru i folkloristiku mjesta. Dali su poticaja mnogim književnicima, da rade oko narodne poezije kao: Jakuškinu, Slepcovu, Maksimovu i dr. Slavenofili su se čuli i van Rusije. Njihove ideje bijahu dijelom utopistične, a dijelom i humane. Kod njih su našli razumijevanja južno-slavenski narodi. Ivan Aksakov je pače pohodio nekoliko puta ove zemlje. Naš je preporoditelj Gaj u oskudici novaca išao u Rusiju, ali slabo primljen u Petrogradu, bi dočekan u Moskvi od slavenofila srdačno. On pak zove ćirilicu ruskim tipovima, i veli, da će štetovati Rusija i slavenstvo ako ga ne pomognu.[13] Zaslugom Homjakova, Aksakova, J. Samarina, Pogodina i glazbenika Ševireva (*Dvanaest zaspalih djevojaka*) dobije pomoć. Kako je bilo srdačno zauzimanje I. Aksakova i preporuka kod slavnog historika i arheologa slavenstva M. Pogodina - Hors des Panslavismus - našeg Alberta Štrige, koji je nosio u Rusiju operu V. Lisinskog posvećenu Rusiji i t.d. Slavenofili imaju lijepih strana u radu i naziranju, a ne mala ih hvala zapada, što dolaze i na stranicama povijesti našeg ilirskog pokreta.

5. SLAVENSKI MESIJANIZAM - NERIJEŠEN PROBLEM.

Tijekom rasprave upoznali smo ruski mesijanizam u svojoj biti, no sad se spontano nameće kritični razmišljaj i bilansiranje slavenskog mesijanizma uopće. Ruski su slavenofili postavili mesijansku ideju kao tvoriteljicu ljubavi i sreće u punini vjere i morala. Ovo je karakteristična pojava i "leitmotiv" kod

13 *Hrvatsko kolo*, god. 1908, str. 7.

svih velikih slavenskih pjesnika, da padnu u neke misteriozne teoreme: spiritizma, teosofizma, mesijanizma i t.d. Krasinski, poljski Jeremija za slobodom poslije neuspjelog ustanka, pade u skrajnji pesimizam, no brzo zakrene na misticizam i mesijanističku ideju Towianskog. Mesija bi bila čitava Poljska s narodom. Ovo je bio neki izlaz iz očaja u nadu. Borba dvaju elemenata u *Nebožanskoj komediji* svršava kaosom. Ali nema više koristi od klanja, zato se mora razviti svijet "iz misli Božje", gdje će biti moralni preporod i bratstvo ljudi. J. Slowacki u svojoj *Lilli Wenedi* dolazi do istog rezultata (čarobna harfa i Gualbertove pacifističke ideje). Veliki Mickiewicz u "Odi mladosti" vjeruje, da će preko djelatne ljubavi čovječanstvo uvidjeti beskorisnost pokolja i doći do misli o zajedništvu zaboravom isticinja individualnih poriva. Ovako je mislio i Jan Kollar, kao i naš veliki Preradović sa svojim spirističkim usavršenjem. Ovdje iznosim karakterističnu pojavu, da su neki islamizirani Bošnjaci otišli u Carigrad i postali veliki mistici. Mevlana -Ajas bijaše po naravi mistik, a tako je odgojio i velikog osvajača Mehmeda el Fatiha, još neodgonetanu ličnost među turskim sultanima. Još veći je mistik Abdulah el-Bosnevi, a potom je i dobio naslov "veliki šeich". Šehjujo pak tvrdi: "Ja osjećam, da vjetar Svevišnjega dolazi iz Hercegovine." (bijaše podrijetlom Hercegovac).[14] Sav ovaj misticizam čini kompaktnu slavensku dušu. No odakle to, da slavenska misao iskrsava baš u ovim mističnim teoremima? Ne znam, je li to pitanje bilo dosad postavljeno, ali se da postaviti. Da li je ovaj misticizam prirođen i svojstven isključivo slavenskoj rasi ili je to rezultat deplasiranih ličnosti i abnormalnih prilika G. K. R. Volinski tvrdi da "mesijanizam nije nipošto obligatno obilježje takozvanog ruskog duha," no pregledavši slavenske književnosti, čini se, da se mesijanizam javlja kao obilježje slavenskog duha (*Hrvatska prosvjeta* god. XVI., br. 11, str. 241.). Pisac je već pokušao načeti gore postavljeno pitanje iznesavši za ovu stvar zanimljivo iznašašće ruskog fiziologa Pavlova "o jačoj osjećajnosti riječi nego čina" kod ruskog naroda (*Hrvatska prosvjeta* god. XIV., br. 5, str. 107.). Možda je slavenska rasa osjećajnija za izvanživotne probleme nego za praktične. Jedan još živi češki mislilac zapazio je na Slavenima neaktivnost, a to je opet u jednu ruku funkcija slabo razvijenog praktičnog života. No dok se god ne nađe dubok psiholog i fiziolog slavenske rase, dotle ostaje slavenski mesijanizam neriješen problem.

14 *Glasnik zemaljskog muzeja*, Bašagić: "Bošnjaci i Hercegovci u islamskoj književnosti." God. 1912., str. 75 i 326.

FJODOR MIHAJLOVIČ DOSTOJEVSKI

(PRIGODOM 50 - GODIŠNJICE SMRTI 1881 - 1931.)

Prvi mjesec god. 1881. u životu F. Dostojevskog bio je valjda najvedriji, pun odluka za budući život, književni rad. Nešto bolje novcem opskrbljen, gledao je u budućnost vedrije i ne nadajući se, da su to zadnji veseli dani. Bolovao je kroz čitav život, a posljednjih osam godina osobito. Ipak se nije nadao nenadanoj smrti, nego je sa saradnicima grozničavo žurio, da iziđe *Dnevnik spisatelja* toliko popularan, da mu je jamčio pridignuće iz novčane krize i oslobođenje od vjerovnika. No dani Dostojevskog bjehu odbrojeni. Čim je prvi put bacio krv, osjetio je blizinu smrti i krhkost života. Upravo zadnji dani piščevi bijahu žalosni. Znao je svatko a i on sam, da će brzo umrijeti. Prijatelji su ga zaboravili osim nekolicine. Stajkov je svaki čas pohađao bolesnika savjetujući se o izlasku siječanjske sveske *Dnevnika*. Patnik i osamljenik nije imao Tolstojevu popularnost, da bi se čitava Evropa zanimala za njegovu smrt kao Tolstojevu. Kad bi ovaj obolio, primio bi posjete iz najudaljenijih krajeva, a posjetnici su tvrdo vjerovali, da će rustična i jaka struktura Tolstojeva odoljet smrti, dočim Dostojevski imađaše kod sebe užu sredinu, a ova je izgubila nadu u njegov život. Jedina utjeha bijaše vjerna i požrtvovna žena Ana G. Snitkin, negdašnja njegova brzopiska, a tadašnja žena, koja mu je poboljšala zadnje godine života u svakom pogledu. Bila je to žena sa srcem, koja je strastvenom igraču i nakite žrtvovala, a poslije uvela život u normalniji tijek. Nije kušala izrabljivati njegovu dobrotu kao Marija Dmitrijevna, nevjerna i sablažnjiva života, koja se nije žacala očitovati mužu svoju nevjernost. Taj "crnački brak" pa čudnovate zgode s revolucionarnom avanturistkinjom i studentkinjom Paulinom napunile su ga ogorčenjem, te je posljednji brak bio pravi raj. Progonjen i preziran u mladosti pretrpio je grozne muke u Sibiru i obiteljskom životu. Epileptik i halucinator zaboravljen od svih nije zdvojio u vječni život. Uze knjigu, koju je toliko u životu čitao, a koju je dobio od majke nekog robijaša u najodsudnijem času poslije prelomljenog mača nad glavom. Žena je otvorila *Sveto Pismo* i namjerila se na krštenje Isusovo u Jordanu i riječi Isusove upravljene Ivanu: "Ne zadržavaj me!" Riječi je primijenio na se i rekao ožalošćenoj ženi: "Moj je čas došao, ja moram umrijeti". Zatim je pozvao djecu, a kad ih je majka dovela, otvorila je ponovno

knjigu i pročitala parabolu o izgubljenom sinu. Sam je u agoniji slušao priču, zatim izljubio djecu govoreći, da nikad ne zdvoje u Božje milosrđe. Ako i panu, nek se povrate k Ocu, koji će ih drage volje primit videći oči orošene pokajničkim suzama. Štogod se s njima dogodilo, rekao je, nek se obrate k Bogu, a on će pogledat na slaba srca. Tako je autor preporođenog Raskoljnikova u zadnjem času poučavao svoju djecu o poniznosti i obraćenju poslije grijeha, preporodu duše iza učinjenog zločinstva. Možda je ovo proročanska lekcija ruskom narodu dana u tako uskoj sredini, da se obrati k Bogu, kojeg će vjerojatno odbaciti, a lijek je samo evanđeoska priča o izgubljenom sinu. Pobrinuo se i za se. Zovnuo je svećenika, ispovijedio se, pričestio. Umro je 28. januara u 8 i po sati navečer 1881. god. Tako se razdijelio s ovim svijetom duh borilačke naravi, jedinstvena psihopatološka pojava u ruskoj literaturi. Umro je u zoru sudbonosnih događaja, kad su Kirilovi, Ivani Karamazovi i Versilovi podgrizali korijenje stoljetne ruske države i vjerske strukture, koje je ocrtao davno pred revoluciju i jasno vidio simptome strašne katastrofe rođene "počve". Ohol na svoj genij zavadio se s kritičkim korifejima, nezadovoljan s državnim uređenjem slušao je prikucaje iz Evrope, a kad ih očuo, navalio je na tobožnju neporočnost režima. Zahtijevao je reorganizaciju. Neće revolucije, nego preobraženje i evoluciju u povoljniji položaj. Budući robijaš pao je u nemilost, kao revolucionarac, premda je dobronamjerno kritizirao poredak. Ubrojen je u tako brojni martirologij ruskih književnika: Novikova, Radiščeva, Poležajeva, robijaša Černiševskog i kralja bohema Levitova. Survao se u grob osjetivši nepravedno državnu oštricu kao čitava legija njegovih pretšasnika. Bjelinski je skapao od gladi, Dobroljubov pao žrtvom laži i licemjerstva, a Dostojevski umire ne od preloma plućne arterije, nego preloma u svojoj duši, od neizvjesne budućnosti domovine. Radikalni starovjerac vjerujući prije u osebujnost svog naroda, kao da je pred budućim zločinima posumnjao u čovječnost svoje okoline. Nije to slučajna pojava. U neizvjesnom kolebanju inteligencije kojim bi putem krenuli Rusi u razvoju čovječanske misli, nakanio je izmiriti slavenofile s liberalnim zapadnjacima i nihilistima. Strah da razdvojenost ruske misli ne porodi kaosa u domovini, učinio ga sama kaotičnim, punim protivurječja i nesuglasnosti, do opasnog stanovništva prema samu sebi. Zadnje rečenice, s kojima je legao u grob, bile su najstrahovitije stranice dokraja neispisane porodične kronike *Braće Karamazova*. To je bio komunizam, ateizam, ruski mravinjak doduše nejasan, ali ga događaji rasvijetliše. Volio je umrijeti prije događaja. U tijesnoj sobi, koja je zaudarala octenom kiselinom, ispušta duh, da iz groba gleda rušenje Nevskog prospekta i aleksandrovskog stupa s brončanim anđelom na kapitelu. Pjesnik rođen na Novoj Božedonci u Marijinoj bolnici u Moskvi, gdje je ranije bilo gnojište, groblje siromašnih ljudi bez porodice, bohema bez kuće i krova, onih koji su umrli nasilnom smrću, umire u još višoj tami, da ode, premda u sjajnoj pratnji, na petrogradsko grobište. Nijesu li to sve predznaci čudnovate

literarne produkcije i osamljenosti među ruskim misliocima? Zaista on ostaje sve dosad u ruskoj literaturi i općoj misli odvojen tip pače abnormalan, ali upravo ova abnormalna izraslina znala je pogoditi težnje i kretanje ruskog duha vještinom diplomiranog psihologa. Abnormalnost je vidjela abnormalnu okolicu, koja nije bila njegova iluzija nego strahovita istina. Stoga jer je sam na svoj način bolovao, znao je diagnozu savremenog časa i prenijeti se u dušu svojih zločinaca, koji će ubit vlastitu majku. Zato jer je Dostojevski neobičan primjerak prošlovjekovnog posmatrača duševne plime i osjeke, dobiva danas osobito značenje i kod emigranata, koji mu nose spise kao zavjetne knjige i u samoj Rusiji. Ne imavši strogo izgrađenog programa i smjera, podao je priliku, da se promatra s raznih strana. Dao je povoda, da se tumači kao ekstremni slavenofil, liberalac idejno dezorijentiran, genijalni groteskist, maštatelj, kojeg je zbilja pobijedila, pače kao revni sudrug uz bok Vladimiru Solovjevu akcentuirajući općečovječansku ljubav Kristovu u kojoj se moramo izjednačiti kao u idealnom carstvu kršćanskog solidarizma. Konačno se može promatrati kao oštroumni mislilac, koji stoji pred činjenicama, vidi budućnost, ali mu je u nutrini neizvjesnost i pocijepanost, tako te se ne može odlučiti na bolju stranu iz razloga, da ostane konsekventan prijašnjem umovanju. Polazeći s ovog stanovišta izdvojit ću nekoliko misli o Fjodoru Dostojevskom.

DVOSTRUKOST RUSKOG NAZORA

Kod većine ruskog naroda smatrana je doba ruske povijesti do Romanova organičkim razvitkom upravo onako, kako je narod htio, i kako se slagao s njegovim mentalitetom. Iako je bilo trzavica i natjecanja gledana su kao neizbježiva pojava kod državnog i duševnog formiranja jedne nacije. Poslije prelaza sa smutnog vremena nametnika i samozvanaca na Romanove opaža se u Rusiji nejedinstvenost mišljenja i nazora. Rusija je morala doći u opasnu retortu, dok se iskristaliziraju predstavnici duha i vremena. Upravo ovim momentom, kad se začinjala dioba duhova i idejnih vođa, počinje dvojništvo nazora, koje će se održat sve do sloma carstva god. 1917. Carevi manje više kolebaju između stranaka čvrsto braneći svoj despotizam, pobijajući stranke ne ukoliko se isključuju, nego ukoliko napadaju na vrhovne glave. Ovo će ostati značajka carske politike sve do zadnjih vremena, ali će ova nestalnost urodit gorkim plodovima. Dvije struje: radikalno-ruska s predstavništvom nižeg naroda i niže hijerarhije ostaje uz samobitno, tijesno -rusko razvijanje misli i aristokratsko-carska potpomagana višim svećenstvom, koja se opire na zapadne utjecaje zahtijevajući reformu ne brisanjem stare Rusije nego preporođenjem u smislu zapada. Crkva nije bila tako oduševljena, ali radi cezaropapizma mora uz carstvo i odijeliti se od naroda. Prva je u izvođenju svog programa logičnija i dosljednija makar poprimila manje više razne forme, a druga nepostojanija radi kolebanja carstva i inteligencije. Jaz je između njih bio gotov, samo je trebalo borbe, da se jasno izjave tijekom

vremena. Romanovići su s crkvenim poglavarstvom počeli otvarati vrata prema Evropi, a narod ogorčeno protestira zbog izdajstva. Do Petra Velikog borba ima religiozni karakter, a od Petra, iako ostaje vjerski karakter, oko kojeg su se koplja lomila, borba preuzima čitav javni život. Borba se otvorila i na društvenom i na vjerskom polju. Francuska revolucija stvara nevidnim putem raspoloženje među Rusima za nacionalizam i književni romantizam uz jak prizvuk reakcije protiv carstva. Sad se počinju i same stranke cijepati. Starovjerci, veliki štovatelji starog obreda, slavenofili, počvenici imaju korijen u radikalno-ruskoj koncepciji, a liberalni zapadnjaci, socijalisti i nihilisti u drugoj koncepciji, ne da ih je formirala sama stranka, nego zapadni utjecaji, koje su do sebe prepuštali. Oba su ishodišta krivo osnivana i razvijena, jednako po Rusiju opasna, makar oficijelna politika mazila izmjenično sad jedne sad druge. Zdravi glasovi i jedino spasonosni ugušivali su se između dviju ekstremnih koncepcija doživjevši razočaranje i bol, što će domovina poći ususret brzoj propasti. Glasovi vapijućih u pustinji nijesu slušani. Antikrist Petar uvrijedio je stranku tradicija prekinuvši veze s narodom. Crkva se i nehotice dala u ruke države. Veza između naroda i crkve, koja je stvarno raskinuta još prije, a sad je još više popustila, jer je protektorat nad sinodom bio državni i država je na crkvenom polju pomicala neznatne i slabe kreature, kako je htjela. I ono malo auktoriteta, što je crkva uživala kod naroda, izgubi i nije čudo, da se narod pocijepao u sekte prekinuvši dodir s hijerarhijom. Ovo će se crkvi u odlučnom času strašno osvetiti, jer će narod napustiti poglavare u momentu, kad im bude najviše trebao kao oslon, na koji će se crkva oslonit u danima kušnje. I sigurno ruska hijerarhija nije mogla uprijeti prstom na cjelokupnu savjest naroda za revolucije, jer narod, iako nije bio za revoluciju onakog stila, ipak nije žalio klera. A zašto? Jer nije bilo između njih čvrstog veza, koji inače veže kler s narodom u duhovnom Kristovu kraljevstvu, a ovaj je vez posvećen Kristovim prisustvom i milošću. Je li se kao na zapadu pojavila iza glavâ crkve ruska savjest, koja bi prestrašila prestupnike Božjih zakona? Nije. Crkva se oduprijela na svoj način, a narod na svoj, a razdvojeni oslabiše i podlegoše. Ruska hijerarhija doživi grdan kataklizam radi nesolidarnosti s narodom. Zar je dosta da cezaropapizam pušta dogmu, a upravlja svim drugim javnim životom crkve? Slabe su to koncesije i garancije za crkvu, kad je morala sankcionirati svoje ubistvo okamenivši se na dogmi. Šta daje inače čvrstoj dogmi ljepotu i čar ako ne emanacije iz dogme: moral i bujan religiozni život? Crkva nije primila cjelovitog nadzora nad vjernicima, a morala je nužno i isključivo uzeti.

Puštajući s vida vjersko rastrojstvo koje je mnogo utjecalo na Dostojevskog, moramo osobito naglasiti kulturno-društvene diferencijacije između dviju stranaka i ulogu carstva. Dok je carstvo kolebalo između naprednjaštva i reakcije, vatra je u narodu tinjala rijetko se pojavljujući na vani.

Katarina se zanosila za zapadnom prosvjetom, državu uvećala, ali kad je vidjela pogibelji demokracije i opasnost za vlastiti prijesto od demokratskih težnja, pretvori se preko noći u skrajnu reakcionarku. Negdašnja poletna književnica htjela je vlastitom rukom spaliti djela Radiščeva i Novikova. Ipak ih otpremi u zatočništvo. U Rusiji zavede skrajni monarhizam istjeravši sve Francuze, koji nijesu htjeli pristati uz monarhijski režim, a bili zaraženi slobodnjaštvom. Zagonetna i sumnjiva pojava Pavla Prvog ostade bez osobitog utiska na mislioce, a on jadnik poginuo od mača Zubova, kad mu je donesen akt, da se sam odrekne prijestolja. Nastup Aleksandra i otadžbenički ratovi protiv Napoleona podao je prilike Zubovskom, Krolovu i Glinki, da su napali Francuze ogorčenim riječima ne nazrijevajući u njima otmjene civilizatore nego barbare i nasilnike. No duhovi se ipak zaniješe za revoluciju i zapad. Zadojeni tim idejama s usklikom su pozdravili liberalne reforme pune plemenitih nakana i poduzeća: djelomično oslobođenje seljaka, ublaženje državne inkvizicije i cenzure i t.d. Sve je to djelovalo najpovoljnije na ruski narod. Spasonosne reforme sina seoskog popa i Aleksandrova kancelara Speranskog dobro su primljene od naroda i dijelova inteligencije. No pokvareno činovništvo i viši državni funkcioneri pobuniše se protiv tutorstva sina seoskog popa i najedanput izlazeći sa audiencije bi uhvaćen i zatvoren u Novgorodu; premda nevin, nije se više domogao starog položaja. Oboriše ga ljubimci Aleksandrovi Šiškov i Rostopčin, skrajnji neprijatelji svake pravne reforme, gorljivi zagovornici krute despotije i neogranične vlasti. Idealni Aleksandar, koji je sanjao o velikim reformama, pretvori se u sumnjiva i nepovjerljiva zatočnika knuta i vlasti. Može se reći bez pretjerivanja, da je nastup Arakčajeva kobno djelovao na čitav narod. U Rusiju se vraća doba mračnjaštva, tajne policije i nezakonitog postupanja. Zavlada arakčajevština. Isusovci bijehu protjerani, jer su radili o prijelazu na katolicizam. Djela slobodoumnih pisaca spališe, Grotiusovu knjigu *O čovječjim pravima* izbaciše, zabaciše Kopernikov i Newtonov heliocentrični sustav, jer se ne slaže sa sv. Pismom. Književnost postade tijesno i mršavo naklapanje o sitnim pitanjima. "Nikoljski profesor geometrije pokazuje u trokutu priliku trojstva, a u jedinici simbol božanskog jedinstva", kako navodi duhoviti pisac ruske povijesti Rambaud (Rambaud: *Povijest Rusije*, str. 540.). Nije čudo, što se u tako zagušljivoj atmosferi špijunaže porodilo mnoštvo revolucionarnih društava, koji su se u Evropi naučili, kako se izvrću prijestolja. Ovi nijesu mogli gledati, da narod propada pod knutom despotije i neograničene vlasti viših klasnih redova. Izgarali su od želje, da se jednom svrši pakleno nasilje nad savjesti i porivima ruskog naroda, da se prestane s tiranskom barbarizacijom i sramotnim nametanjem samovolje. Nezadovoljnici ujedinjeni pod imenom "dobrodjetelji" bili su rastureni, ali se konačno svi spojiše u patriotsko društvo na čelu s revolucionarnim pukovnikom Pasteljem i Riljejevim, koji su sa srdžbom i ogorčenošću strastvenih republikanaca napravili nacrt za republiku ne žacajući se potkopati

carski dvor i ubiti cara. Ustav im je bio gotov i pročitan pred svima, koji su se zanosili slobodnjaštvom, ukidanjem despotskoga carskog jarma i vlade privilegirane desetine pučanstva nad ostalim. Književnost se također probudila i počela mirisati narodnim mirisom. Izlažahu listovi slažući se ili ne s poretkom. Međutim i Aleksandru bjehu dani odbrojeni. Spopadanu ga neke pretsamrtne misli i tjeskoba i za živa sebe naređuje zadušnice u Nevskom manastiru. U to je saznao za namjeru "južnog društva" o svome ubijstvu i toliko se razočarao nad svojom prošlošću, da je na smrti uskliknuo: "Makar što o meni govorili, ja sam živio i umrijeću kao republikanac." Malo se vjerovalo riječima kao i vladanju ožigosanu sa sramotnim žigom "arakčajevštine". Podzemna je Rusija rasla sve više, da hrabrije dočeka cara-gorostasa Nikolu, kiklopskog stasa Petra V. i s tvrdoglavom hrabrošću i nepomičnošću Karla XII. Buna pri promjeni prijestolja dala je oduška revolucionarcima. Nikola stupi kao silnik i despot, car i svećenik, ali uzalud. Buntovnici su rado išli na smrt za svoj ideal, znajući, da im je ostao dobro odgojen podmladak. Kad je pročitana osuda Riljejevu i Pastelju, samo su se posmjehnuli, kao da su se rugali dječačkim poduzećima Nikole. Glavno i goruće pitanje oslobođenja kmetstva napustio je, a dao se na vanjski sjaj države. Cenzura je tištila javno mnijenje. Ostvareno je za njega načelo "nepomičnosti svijeta" - kako je Lamartine nazvao njegovu vladavinu, - jer dok su se evropska prijestolja drmala, njegovo je ostalo mirno, pače je drugima u pomoć išao. Onaj car, koji je mislio svim evropskim buntovnicima zaokrenuti vratom, jer su protivni njegovu načelu, doživio je u vlastitoj zemlji slom. Nezasitno je činovništvo poput nametnice imalo sisati narodno blago, vrhovi su se obogatili, ugnjetena je sloboda građanina i uzbuni se zarobljena savjest glasom prignječene duše i tijela: "Ustani Rusijo, progutana si od vlastitih sinova. Dosta si robovala nasljednicima tatarskih hanova. Digni se i dođi k prijestolju i zatraži račun o vladanju, jer nije vladao sa sobom nego tobom, imaš pravo sudačke vlasti ili barem optuženičke. Rusija ti je, care, povjerila najvišu vlast, a ti si zaslijepljen vlašću zaboravio Rusiju i ponio se kao zemaljski Bog. Ti si cenzurom sahranio istinu i postavio joj predgrobni kamen, njoj nema više uskrsnuća. Ti si Rusiju survao u propast, a sad moli oproštenje pred narodom, drugog ti spasa nema (Rambaud: *Povijest Rusije*, str. 576-78). Ovo je strahovito roptanje srca protiv cara. Ne zaboravimo, da je ovo doba krimskog rata. Ova teorijska optužba kao i Čadajevljeva našla je praktičnu potvrdu na svršetku krimske vojne. Car spozna svoju pogrešku u najvišem državnom neredu, ali je bilo kasno. Jedina zadovoljština bijaše dragovoljna smrt. Tako je i bilo. Narod nije uzaludno vikao. Rusija je bila na rubu propasti. Kad je raskrinkana vladarska kamarila, vidjelo se, da je Rusija trula zbog činovništva i zloupotrabe. Sad se Rusija nalazila na sudbonosnom koraku, da li će tjerati prošlu politiku ili će zanoviti narodnu i državnu snagu spasonosnim reformama. Velika je lekcija bio krimski rat za Rusiju. Aleksandar II. vidio je, da je izvor svih nedaća seljačka zasužnjenost i birokratsko činovništvo, koje je

oštro napao daroviti novinar Herzen u svom londonskom *Kolokolu-Zvonu*. Neslobodnih seljaka u Rusiji bijaše 47 milijuna, a s njima se nečovječno postupalo. Aleksandar je htio izvršiti zavjet svoga oca. Kažu, da ga je na smrti zaklinjao, da udovolji narodu, jer milijuni vape. Premda je prijetila revolucija, ipak je Aleksandar to poduzeo uz pomoć dobrih savjetnika. Htio je dati ne samo "vučju slobodu" t. j. slobodu bez zemlje nego stvarnu sa zemljištem (S. Radić: *Savremena Evropa*, str. 62). S drhtanjem je potpisao manifest bojeći se plemićkog ustanka, ta i sam moskovski mitropolit Filaret bješe ogorčen protivnik narodne slobode. Plemstvu nije uspjelo, da prikaže narod kao nezreo za slobodu. Ganutljivi su bili prizori po ruskim gradovima, kad se razglasio manifest. Zemlju su cjelivali i govorili o uskrsnuću, jer je Car-Oslobodite lj obrisao milijune suza. Revolucionarna banda nihilista pošla je i dalje tražeći, da narod dobije udjela u vladi. Radi toga bijahu na cara počinjena dva atentata Karakozovljeva i Berezovskog u Parizu. Sad su se izmjenjivale naprednjačke i reakcionarne vlade a uvijek nesklone revolucionarcima. Vrhunac nihilizma bješe umorstvo cara-Oslobodite lja iste godine, kad je umro F. Dostojevski.

U ovakovim su se prilikama razvila dva oprečna tabora zapadnjaka i slavenofila. Sami međusobno nijesu bili suglasni. Ko bi mogao svesti u sklad sve nazore pojedinih zapadnjaka? Koliko se razlikovao Bjelinski od Hercena, ovaj od Pisareva, a svi oni od revolucionarne rulje Bakunina i drugova, koji su terorizirali carski dvor. Skrajna nihilistična ljevica kao da nije imala dodira s idejnim vođama zapadnjaka, ona je samo forsirala s nezapamćenim naporom i elanom, dočim su neki davali upute. Mora se uvažiti razlika između praktičnih terorizatora državne uprave nihilista opojenih idejama zapadnih preporoditelja S. Simona, Fourriera, L. Blanca, Marksa i dr. i književnih zastupnika civilizacije. Posljednji su postavili negaciju ruske kulture i samobitnosti duha, gledajući Rusiju svrnuti u kolo evropskih država; ukratko dati joj evropsko obilježje. Iako su svi zadojeni nezdravim pojavama na zapadu, nijesu onako grubi kao nihilisti. Napose svih drugih zapadnjačkih formulacija, dolazi očajnički krik Petra Čadajeva, koji je zavapio nad propasti i inercijom ruskog naroda odijeljena od općečovječanske zajednice, a s kojom bi morala biti skupa. Zdvojno je zapitao dvor i slavenofile, gdje je taj razvikani ruski genij, gdje mu je udjel u ljudskoj kulturi, kojeg bi prema silama mogla imati? Pripada li Rusija uopće čovječanstvu? To joj je zanijekao. Svaka je nacija razgradila, analizirala i dogradila neku zamisao, zatim kao dograđenu prislonila u ljudski civilizacijski depo, a gdje je ostavština Rusije? Ako je tko pokušao o nečemu raspravljati, oficijelna bi ga politika bacila u verige, i tako bi okovani genij gledao iza rešetaka, kako nerazumni državotvorci razgrađuju život Rusije. Ako je koji utekao za granicu, morao je gledati u Rusiju kao zabranjeno voće, kineskim zidom ograđeni svijet, koji će poslije narušenog zida primit evropske ideje ne zdrave i gotove nego samo "pro interim" kao eksperimenat. Tlo korisno za

eksperimentiranje, nikako za korisnu konstruktivnost. Zapadni mozgovi izmišljaju, a oni će kušat, da li će se dati kod njih nakalemiti. Ovo je strašna konstatacija, ali istinita rodoljubnog vojnika Petra J. Čadajeva. Iza njega dolaze drugi, koji će potaknut carstvo na samooptužbu, autoanalizu i na ispit savjesti. Naravno to će oni sami učiniti, a carstvo će ostati gluho. Drugi će se zapadnjaci ogrijat na njemačkoj filozofiji, upiće u se apstraktne pojmove o humanitetu i kulturi i na takovim apstraktima gradit ruski raj. Kakova će izići ruska kultura? Ona će postat zapadnjačka zamisao prebojena ruskim i istočnim osebinama. Ostaje opet nepotpuna i manjkava. No koji će sistem primit? Hercen koleba između individualizma i anarhizma, Bjelinski tone u nezdravoj njemačkoj filozofiji, Černiševski govori o komunizmu i grijehu individualnog posjedovanja, skrajni socijalisti zanijeli se mišlju o dokinuću carstva i osnivanju socijalističkog mravinjaka - raja ruskih proletera, koji će oborit gojaznu buržoaziju, nemoralni kapitalistički sistem i osnovati komunalno carstvo jednakosti i bratstva. Nema jedinstvenog nazora i Rusija će prema njima zaplivat u grdnoj mixturi isključivih teorija. Tako se i dogodilo, samo je prevladala jedna, momentano najprivlačivija. Umjereni su se zapadnjaci slagali sa slavenofilima u pitanju oslobođenja seljaka i djelomične reforme vlade. Zajednička im je tekovina oslobođenje seljaka, dok su slavenofili postali nehotice branitelji carstva bez konstitucije. Imputirati im neznanje bilo bi naivno, nego su valjda mislili na taj način očuvati dobre odnošaje s državom, a carstvo bezobzirno udara i jedne i druge čim pristupe ka kritiziranju poretka. Slavenofili su držali, da su bliže carstvu i ruskom narodu, a zapadnjaci nijesu ni tražili dodira. Slavenofilska idejna jezgra bila je mnogo jedinstvenija, a sami su se bolje slagali. Pokretni duh čitavog slavenofilstva bio je A. S. Homjakov, teolog i filozof svoje struje. Dok je srž zapadnjaštva areligiznost, slobodnjaštvo, službeno se slavenofilstvo strogo držalo vjerskih tradicija. Demokratske su ideje samo navrnuli na tobože bujni religiozni život. U svetom pravoslavlju je punina života, govorahu oni, pače su tu uključene domovinske, društvene i filozofske misli. Pod njim se razvila posebna ruska kultura: intimno međusobno suosjećanje, općina, širokogrudnost, altruizam i sve lijepo i plemenito. Čemu zamjenjivati rusku kulturu sa zapadnim sistemima, umovali su slavenofili? Evropa se sama guši u bezizlaznosti, a Rusija već izgrađena nema protuslovlja, crkva i država žive u miru, a narod poštuje obje ustanove. Dugo bi bilo zalaziti u sve slavenofilske tvrdnje. Sveto pravoslavlje, neporočna crkva, cjelovitost religioznog nazora, lijepo slaganje naroda sa svećenstvom, zadovoljstvo u mističnom carstvu vjere i t.d. sve je ovo uvećano na štetu njih samih. Optužbu katolicizma, da je izgubio vjerski Kristov karakter i iznevjerio se Kristovoj oporuci ne treba ni spominjati. Ulaziti u meritornost tog pitanja bilo bi uzaludno i suvišno nakon tolikih razjašnjavanja i objektivnih fakata. Ko hoće znati, dovoljna je povjesnička istina, a samoljublje i precjenjivanje samoga sebe odiše nepovjerenjem u vlastite izjave.

Koja je koncepcija za Rusiju prihvatljivija, teško je reći. Nejedinstvenost zapadnog nazora nije mogla donijeti željenog ploda osobito zatrovana atmosfera nihilizmom na čelu s drastičnim tipovima: Lavrova, Hercena, Krapotkina i Bakunina. Kad nihilizma ne bilo, zar bi se mogli razni evropski filozofemi i teorije primijeniti na Rusiju? Kad bi se povoljno primijenile na oblik vladavine, društva, socijalnog poretka, što bi bilo s vjerom? Pravoslavlje bi posvema utonulo u protestantizam, a i onako trpi s njegovih nezdravih injekcija. Nastup Petra V. prema crkvi sasvim je u duhu protestantizma. A je li opravdano slavenofilsko hvalisanje o Rusiji, koja nije postala osvajanjem nego dragovoljnim pristankom puka? Nije li bilo u ruskoj povijesti efektnih prevrata i urota kao i kod zapada? Bolovi od kojih je trpjela Evropa, patila je i Rusija. Navala slavenofila na zapadnjake, da su izdajice domovine, izletnici s rođene zemlje, koji hoće da preporode Rusiju zapadno-evropskom blještavom frazom bez sadržine nije opravdana. Toliko napadani Turgenjev, kojemu je Renan održao posmrtni govor, nije zanijekao sposobnost ruskog duha i uistinu neku osebujnost. Zar nije i on zbog napisanog nekrologa Gogolju stavljen pod državni nadzor? Vjerovao je u Rusiju, vjerovao i u Zapad. I Hercen se slagao sa slavenofilima u originalnosti ruskog duha, a porječkao se sa L. Blancom, jer je ovaj zastupao nestanak ličnosti u komuničkoj zajednici. Što bi preporodilo Rusiju? Zar bi mogao zaostali ruski duh sa originalnošću bolje smiješnošću izbaviti iz rijeke, kojom je zaplovila? Zar bi crkva imala uspjeha pod protektoratom državnih činovnika u radu za narod? Crkva je bila prigušena, priznaje Dostojevski, Aksakov a i Vl. Solovjev. Zar je mogla blagotvorno utjecati, dok je ravnao sv. sindrom husarski general Protasov, Pobjedonoscev i Lukjanov. Nema smisla zatvoriti Rusiju u se, da se guši u zaostalosti i nekulturi. Makar kultura donijela zla, objektivno je dobra, samo je ljudi izrabljuju u nevaljali posao. Pa može li slijepo pokoravanje mužika uroditi dobrim plodom? Ko jamči, da neće ruski seljak reći kao i Proharčin Dostojevskog: "Pokoran danas, pokoran sjutra, a onda neću više biti pokoran nego zbaciti brnjicu i postat prevratnik." Zadržavanje naroda u ogradi neznanja, pokornosti i nerazumijevanja ne može biti na diku Rusiji. Legije se natječu, da znanjem doskoče zlu, a kako će spasit Rusiju milijuni nepismenih, ludih, s kulturom tatarstva i mongolskog barbarstva. Uza sve nastojanje da Rusiju uljepšaju, zar čitava literatura ne slijedi Čadajevljevu negaciju: varalica Čirkov, lijenčina Oblomov, nihilista Bazarov, zločinac Raskoljnikov, bludnica Sonja, bezbožac Ivan Karamazov, revolucinarci Arcibaševa i ljudi sa dna života komunističkog literate Gorkog. Obje su struje ostale bezuspješne s obzirom na dobar razvitak Rusije, jer su zapadnjaci pali u racionalizam, komunizam i protestantizam, a slavenofili su htjeli dovesti Rusiju ili barem zadržati u okviru primitivizma, nerazumnosti-aracionalnosti. Rusija je odabrala sintezu komunizma, despotizma i primitivizma.

Između slavenofila i zapadnjaka stoji zapravo slavenofilska frakcija "počvenika". Niti je onako radikalna kao zapadnjaštvo niti konservativna kao slavenofilstvo. Bješe to krug nekih posrednika. U tom se krugu nalazila braća Dostojevski, Danilevski, Stragov, Majkov i daroviti kritičar Apolon Grigorjev. Počveniki nijesu mogli prihvatiti logičnih izvoda slavenofilskih, jer su im se činili nevjerojatnim i neistinitim. Iako su bili za demokratizam, slobodu misli i riječi, za čisti ruski ideal građanstva i društvene uprave, ipak su se u nečemu razlikovali. Ako su slavenofili zanijekali svaku inostranu kulturu, pitali su počveniki, zašto ne i bizantinstvo? Negaciju zapada smatrali su neopravdanom držeći, da zapad treba prihvatiti ali prerađen. Nijesu vjerovali u uzvišenu misiju ruskog naroda u slavenofilskom isključivom smislu. Rekoše, da svaki narod oživotvoruje neku ideju, pa i ruski. Kao što su slavenofili nekad htjeli stupati uz državu napadajući zapadnjake kao opasne po prijesto, tako su i počvenici smatrali državu nužnom ustanovom iako ne onakova oblika. U ovom je krugu bio Dostojevski. Teško je reći, kakvo je njegovo naziranje, a nije čisto počveničko. Neki mu rekoše, da je bio i zapadnjak, drugi skrajni slavenofil, a neki misle, da je veoma blizu Vl. Solovjevu. Mislim, da je Dostojevski bio mješavina svih nazora barem na početku javnog nastupa, u muževnoj dobi počvenik pače skrajni slavenofil, a potkraj života u neizvjesnosti. Svakako nije bio dosljedan počvenik, makar toliko govorio o počvi i pravom ruskom čovjeku. Do robijaštva oholi Dostojevski bio je u krugovima zapadnjačkim, napokon u krugovima Durova i Batuševiča-Petraševskog. Kao optuženik održao je znamenit govor i možda sam sebe optužio. Izrekao je, što nije prije nikad rekao. U istom je govoru dokazivao beznačajnost spomenutih krugova, gdje se uistinu raspravljalo o slobodi, demokratizmu, nesnosnom stanju u Rusiji i vladavinskoj promjeni. Nije bio nikakav buntovnik osim utoliko, ukoliko je promatrao zapadnu Evropu i prisluškivao idejnoj borbi, a spoznanje stvari i kretanja u Evropi govorilo je i njemu i svakome, što treba Rusiji. Nije trebalo revolucionarnih pothvata, činjenice su jače nagovarale. Spomenuo je i to, da je javno mnijenje pritisnuto, omladina proganjana, a sloboda ukinuta bez ikakova razloga. Ako je to revolucionarstvo a ne bistra konstatacija, onda se može smatrati prevratnikom. Nije se bojao robije, samo da može javno ožigosati zloupotrebe. Čuo je u bijeloj košulji zveket mača nad glavom, bio je nekoliko minuta u predsmrtnom strahu, ali je barem istinu rekao. Na sreću smrtna mu je kazna pretvorena u robiju. Kažu, da je Dostojevski u nekom društvu, gdje se raspravljalo o kmetstvu i nemogućnosti slobode bez revolucije, dobacio: "Pa makar revolucijom." Nepoznato nam je, da li je on u sebi krio što opasno, a mislim, da se obrambeni govor može smatrati tadašnjim njegovim vjerovanjem, a gore dobačena riječ o revoluciji, možda je časovito raspoloženje ogorčenog pobornika za pravnu slobodu. Doduše on u sebi ima mnogo

protivurječja, koja se mogu protumačiti jedino tim, da se je u kaznioni preporodio od revolucionarca, neizgrađenog ideologa u korenitog počvenika i ljubitelja batine, kojom je udaran. Jednom je rekao, da je robijaštvo za nj bila sreća, jer je tu upoznao pravu narodnu dušu s puninom vjere i pouzdanja. Drugi put rekao je sarkastično, da je carstvo pozatvaralo cvijet inteligencije, i da je Sibirija stjecište intelektualne elite savremene Rusije. Kako se to ima protumačiti, teško je reći, ako ne možda i ekscentričnošću i časovitim raspoloženjem. Valjda je on već tada bio mješavina svih struja pa tako govorio. Sintezom svih idejnih pokreta sazdao je svoj vlastiti gdjekad i nejasan, jer je prihvatio tezu uvijek s pritajenim strahom o opravdanosti druge. Slavenofilsku je tezu o potčinjavanju ličnosti državnom stroju žestoko napao. Uopće čitavi se njegov sistem kreće oko problema ličnosti. Osudio je također zapadnjačku zamisao individualizma, jer se temelji na racionalnom formalizmu bez ikakove religiozne sadržine i plemenite srčike. Takovu će ličnost ubit sam razum, umovao je on. Takova su lica osuđena na smrt samim početkom bivovanja, jer će ih razum bez etičke pozadine i vjerske punine strovalit u skepticizam. Spas je jedino u razvitoj ličnosti oslobođenoj nepotrebnog straha, a preporođenoj u vatri altruistične ljubavi i smisla za zajednicu. Ovo je izbor i za Rusiju. Ako pođe u smislu racionalizma, doći će u arenu klasnih borba, malih i velikih, kapitalista i siromaha, a formula će bez milosrđa progutat male, siromahe i nemoćne. Ako pođe sa slavenofilstvom ličnost će se sa slobodom izgubit u samovolji i despotizmu nekolicine bez duše i višeg etičkog osjećaja. Ideal Dostojevskog jest razvijena, slobodna ličnost, očišćena i prekaljena u vjeri narodnog čovjeka, a kao takova plemenita osnovaće samoodricanjem, samopožrtvovnošću carstvo jednakih, ne formalno, nego će klase osjetiti i imati međusobnu ljubav. Kad to bude, onda Rusija ima raj. Pitanja o ličnosti tako su zamašita, da su se na njem sve struje razišle. On je pak osnovao svoj vlastiti sistem različan od svih. Slavenofili su dalje zanijekali civilizaciju zapada, a Dostojevski je prepušta. Ima i on mjesta, gdje je istupao oštro protiv nje, ali uglavnom previsio je same slavenofile. Pa i kad je dolazila na red kritika ruskog sistema vladavine, činovnika i uprave, svalio je krivnju na utjecaje i nagle reforme Petra V., a inače je činovništvo u sebi zdravo. Dostojevski je imao onu pohvalnu pristranost za svoju domovinu, koju Dionizije Halikaršanin opravdano preporuča povjesniku: htio bih sakriti slabosti i rugobe svoje političke matere, a postaviti kreposti i ljepote na najpovoljnije svijetlo. Ovo je ljubav, koju i Guliver ima govoreći među divovima o svojoj domovini. No Dostojevski je imao neopravdanu ljubav uzvisujući svoju domovinu na štetu inozemstva. Moram reći na štetu svoje domovine. Lijepo je vidjeti, kad se narod moli i voli svog seoskog popa, i toga se moglo vidjeti, ali se moglo vidjeti, kako mužik-bogonosac s dinamitom u ruci potkopava temelje države. Zar se s druge strane Ivan Karamazov ne obara na mučenje seljaštva? Klasna je borba postojala i u Rusiji, a razmak između seljaka i plemića nije se umanjivao.

Uzaludna je nivelacija Dostojevskog, jer ako se narod oslobodi, treba mu prosvjete, a to dobiva od plemstva, na taj se način narod približava plemstvu, a ne plemstvo narodu, kako bi htio Dostojevski. Plemstvo je zadržalo prijašnji položaj, a činovništvo bi znalo koji put dovući u ministarstvo kojeg seljaka, da ga pokaže kao egzemplar izumrle životinjske rase - naroda. Ovo je očigledna činjenica, a Dostojevski ostaje i dalje pri maglenim zamišljanjima i planovima i neće da vidi stvarnost, nego gleda na Rusiju kao na stanovništvo drugog planeta. Začudno on zna pred samim sobom zdravo opažati i kritizirati položaj Rusije, a kad govori prema vani, nedostaje mu riječi za pohvalu.

Prelazeći preko ovih netočnosti u njegovu umovanju, moramo mu priznati veliku zaslugu u pobijanju subjektivizma i nihilizma. Ove je zablude nazrijevao u svim zapadnjacima, koji su se ogrijali na zagušljivoj vatri u istinu lažne filozofije. Držeći da bi ta filozofija mogla zaraziti i Rusiju, uperio je oštricu protiv nje i genijalno dokazao, da je nelogična, neshvatljiva - nemoguća. Propovjednik primitivizma i mongolizma majstorski raskrinkava nedosljednost nihilizma i ateizma.

NIHILIZAM - ATAVIZAM

Sve da i nije Dostojevski vjerovao u batinu sa dva kraja - državu, jedan kraj udara, a drugi diže, ipak bi napao nihilizam, jer je obarao njegovu temeljnu misao: kršćanstvo - Boga i prirodne zakone; bio je bogoborski. Ne bi mu ni djela dobila toliko važnosti, da se je nihilizam oborio samo na carizam. Bio bi sav napadaj prelaznog karaktera, ali jer je napao njegovu misao zapravo općečovječansku, jer su Božji zakoni vrhovne norme za sve ljude, s tog gledišta djela su neprocjenjive vrijednosti. Nikako čovjekoboštvo nego bogočovještvo, inače se prevrće čitav poredak. Tako misli Dostojevski. Nihilizam u Rusiji nije pojava XIX. stoljeća nego još starija zasada, a tad je počeo harati kao epidemija. Nezadovoljstvo, što se nakupilo protiv carstva i društvenog poretka radi ratova i državnih nedaća, zgusnulo se u nihilizam, i ruski nihilisti počeše jednostavno rušiti starovjekovne zasade. Zaključna im je riječ bila: "U Rusiji se nema šta zadržati, a od Evrope se nema šta uzeti." (Rambaud: *Povijest Rusije*, str. 635). Sad se staviše na ostvarivanje svojih ideala. Dne 5. veljače ispalila je Vera Sasuličeva, radi nezakonitog batinanja Bogdanova, hitac iz kubure na generala Trepova. Ovo je bio početak nihilističkih operacija. Počela su djeca pitati od otaca račun, kako kaže Turgenjev. Černiševski je već iznio svoje nazore o besmislici individualnog posjedovanja i porodice, a ujedno je osnovao društvo "Mlada Rusija". Međutim ga država izruga na petrogradskom trgu i opremi u rudokop, gdje je i kosti ostavio. Stroga je cenzura monopolizirala i nauku i prepuštala učenje samo nekih bezazlenih struka. Ženske su osobito bile progonjene, zato se nije čuditi, da su bile tako aktivne atentatorke. "Pakao" i Podzemna Rusija proradiše svom parom. Najprije bijaše atentat na Kozarkova,

zatim na đaka Ivanova od Bakunjinova i Hercenova učenika Nečajeva. Zatim slijedi atentat Solovjeva na generala Mezenčeva, šefa policije, napadaj na kijevskog rektora sveučilišta Matvejeva, ubijstvo pukovnika Knoopa i carskog stražara Reinsteina i dr. Solovjev je ispalio pet hitaca na Aleksandra, ali ga nije pogodio. Drugi put bi bačen carski vlak iz tračnica, ali se car slučajno vratio drugim vlakom. Kad je car išao s obitelju u blagovaonicu puknu dinamit, ali car osta neozlijeđen, premda je mnogo stražara poginulo. Upravo kad je car htio iznijeti utješive zakone u pratnji kozaka na Mihajlovskom trgu bi bačena bomba preda nj od ubojice Risakova. Ubojicu uhvatiše, a car osta zdrav. U isti čas pade pred noge caru druga bomba od ubojice Geljnikova. Na strašnu detonaciju nastade panika, a kad se dim razišao, nađoše cara među lješinama, a bješe ubijen i sam Geljnikov. Atentatom je upravljala Sonja Pervoskaja, koja je na papiru crtala mjesto ubojstva kao i kretanja careva dobivajući potajno izvještaje. Car pogibe 13. ožujka 1881. Tako su okrutno proradili nihilisti. Premda je Loris-Melikov nastojao blagošću umiriti duhove, nije koristilo. Uhvaćeni su atentatori rado išli na stratište. Neustrašivo su pisali u listu *Zemlja i sloboda* o probitačnosti političkog umorstva. Nijesu se bojali proskribiranim licima spremiti opomenu, da se priprave na smrt. I sam car je dobio takovo pismo. Organizirana banda nije se bojala policije, jer niko ne može omesti dobro organizirani atentat, osobito kad se ide u život ili smrt. Oni su se pače ponosili, da su mogli uznemiriti čitav dvor i prostranu Rusiju.

Dostojevskog nije toliko zanimala teroristička akcija, koliko filozofski temelji nihilizma i nemogućnost praktične primjene na život, ne radi vanjskog pritiska nego radi unutarnje kontradiktornosti samih ideja. Vješto će on to dokazat na svojim licima s jako uvjerljivim činjenicama. Shvativši Dostojevskog kao nepomirljivog protivnika nihilizma i zapadnog liberalizma malo blaži ton dobivaju napadaji na katolicizam i zapadnu civilizaciju (*Bogoslovni Vestnik*, leto XI. Dr. F. Grivec: F. Dostojevski i Vl. Solovjev str. 97. do 140.). Glavne misli u nihilizmu, koje Dostojevski podvlači i naglašava, jesu ekstremni individualizam i bogoborstvo.

1. Individualizam.

U očima Dostojevskog nihilistični tipovi bivaju ogavna ljudska strašila. Nijesu to bili samo ubice tijela, nego ubice Boga i prirodnih zakona. Ubijstvo tijela prva je i najniža stepenica k posvemašnjem ubijstvu načela i općih zakona. To pak može učiniti samo nezdravo razvijena ličnost ne primitivno -kršćanski nego amoralno-ateistična. Uvjerenje da nema zakona obligatnog za svakog čovjeka, dovešće njegove individue na opasnu zamisao, da je čovjek sam sebi vrhovna norma, da sam stvara zakone i sili druge na opsluženje. Takav individualizam jest plod zapadne civilizacije i aberacija intelektualne elite ne Zapadu. Zato je Dostojevski u skrajnim granicama primijenio na

svoje junake najprije filozofiju Kantova subjektivizma zatim apsolutnog individualizma Nietzschea i Feuerbacha. Imajući namjeru pobiti nihilističnu filozofiju primijenjenu na život, to je sve zastupnike samovolje, vlastitosti, duševne nadmoći doveo u tako očajno stanje zdvojnosti i umobolnosti, da ih ubija vlastito načelo, njihova filozofija. Početak subjektivistične filozofije ovakova opsega postavlja Dostojevski Kantu, a praktičnu primjenu na život vidio je u svoje doba, radi toga je i mogao stvoriti onako strašne individualistične figure Nietzscheova *Zaratustre*. Mnogi su literarni kritičari naglasili srodnost Nietzschea i Dostojevskog i postavili nadmoć zadnjega kao jačeg psihološkog talenta koji je znao oštroumnom dedukcijom poznati dalje plodove individualistične filozofije. Nevjerojatna mi se čini tvrdnja nekih, da je Dostojevski stvorio i filozofiju nadčovjeka. Nadčovjek je implicite bio sadržan u zapadnoj filozofiji, a Dostojevski ga je ocrtao oštroumnošću nenadmašiva posmatrača u romansiranoj biografiji Kirilova, Ipolita i Ivana Karamazova prvi i kako on sam zna u grotesknoj formi. Možda je Dostojevski uvjerljiviji nego sam Nietzsche. Dostojevski je sazdao i filozofiju i etiku "Übermenscha" i to vremenski prije nego Nietzsche, zato mu se ne može prigovoriti kakav utjecaj. Stanovište i Nietzscheovo i Dostojevskijevo isto je s obzirom na nadčovjeka, samo je kod Dostojevskog u jasnijim konturama, jer se nalazi u djelovanju. Ima neka razlika među njima sa strane pisaca. Nietzsche je s nekom sugestivnošću naturivao ljudskom društvu nadčovjeka kao ideal, dočim Dostojevski svoga uzdigne do nekog božanstva, eksaltiranog ljudskog mučenika, da osjetljiviji i očigledniji bude njihov pad. Tu je nenadmašiva zasluga Dostojevskog nasuprot Nietzscheovu protukršćanskom stavu. Mogao bi neko reći, da je i Dostojevski svoje tipove doturivao, pače s njima osjećao, ali može se sigurno reći, da je to samo umjetnički aparat autorova uživljavanja u svoje kreacije, a nikako suosjećanja ili slaganja. Individualistična je nauka postavljanje zida između ljudi i nerazumna distinkcija dvaju morala za male i velike ljude, koju je već Balzac naglasio. Dostojevski se protivi takovu cijepanju ljudi, jer su Božji zakoni nedjeljivi na onaj način, jednako obligatni za sve ljude svih staleža i vremena. Pa kad imaju dva morala, zašto ne bi bilo i više prema klasama ljudi, intelektualnoj moći pojedinaca, bolje rekavši nikakova, ako će se moral cijepat na takav način. To bi bio moral bez morala, a naravno treba ga imati, i stvoriće ga razvijeni individui oborivši ovaj uobičajeni, Božji, najprihvatljiviji. Individualizam stupa u borbu s Božjim zakonima - s Bogom. Konačna formulacija i načelo, za koje se moraju boriti, jest čovjekoboštvo a ne bogočovještvo; ne da Bog bude vrhovna norma nego čovjek sam sebi, ako je jak i drugima. Individualizam dolazi do negacije objektivnog, realnog Boga i poistovjetuje čovjeka s Bogom. Ovo je konačni cilj individualizma i recitirana njihova pjesma, koju će neki u sebi pjevat, a Dmitrij će Karamazov glasno intonirat: "Slava Višnjem na svijetu, slava Višnjem u meni." Ista je pjesma Ipolita (*Idiot*), Kirilova (*Bijesovi*) i drugih. Dmitrijeva je pjesma epilog davno početoj

ariji. Ima još jedna razlika između Nietzscheova i Dostojevskijeva nadčovjeka. Dok zadnji pušta svoje idole na moguću visinu, da se penju huleći na Boga, a zatim ih pušta, da padaju, jer se ateistična filozofija ne da primijeniti na život i svršuju vješanjem i samovoljnom smrću, dotle Nietzscheov nadčovjek hoće uživanje, nasladu nad ljudskim žrtvama, jer zašto su se borili, ako neće uživati; to znači svojevoljno umrijeti kod postignutog cilja. Filozofija zapada ostaje nelogičnija i živinskija, a filozofija istoka dosljednija i efektnija - istinitija, kažu kritičari.

2. Bogoborstvo.

Bogoborstvo je nuždan izvod iz pretjerano razvijene, samosvijesne ličnosti. Ako je ličnost postala apsolutna dolazi u sukob s Apsolutnom Istinom - Bogom, jer mu ovakovi nadljudi-Napoleoni ne ostavljaju mjesta. Apsolutna sloboda mišljenja i djelovanja, ignoriranje općih zakona uime lične slobode i vlastitog načela zapostavlja pozitivne zakone Božje. Inače se ideologija Kirilova ne može složiti sa sadašnjim poretkom. Ako Bog postoji, za nj nema posvemašnje slobode bojeći se njegovih zakona pred samim sobom, osim što se buni tuđa savjest. Norma izvan subjekta, različna od subjekta i od drugog postavljena jest vez i okrutna veriga, koja mu se ne da kretati u vidljivom svijetu. Dakle ako će bit slobodan, mora postavit svoju savjest nad vrhovnu izvan njega, ali nažalost nijedno lice Dostojevskog nije moglo toga učiniti. Ako su pokušali, našli su se pred neželjenom normom - dilemom: ili sebe ubiti i ne uživati zadobivene slave, ili ostati pod nadzorom i zakonima Božjim. Posljednje ne prihvaćaju iz načela, ergo samoubojstvo. Naravno dilema je postavljena nerazumski, nepotpuno i prema njihovoj građi mozga. Ako su se postavili samo na te dvije misli, ne preostaje im više ništa. U svijetu i okviru njihova mišljenja drugi izlaz ne postoji nego samoubojstvo, ako će ostat vjeran svom bogoborskom idealu. Za nas pak ljude obične ima izlaz iz ove dileme. Kakav? Evo kakav. Zar ljudska sloboda pretpostavlja samo ova dva izlaza? Zar ljudska sloboda ne ostaje neokrnjena u okviru božanske supremacije, pače potpunija i za čovjeka prihvatljivija, jer dok se nalazi u okviru božanske sveobuhvatne moći, njegova slobodna djela nailaze na priznavanje kod Boga i jamčenje, da su dobra ako ih je radio po njegovim zakonima. Lijepo kaže Pascal o opstanku triju svjetova: tjelesa, duhova i božjeg. Božji je svijet prema dva druga nadnaravan. Filozofija svijeta tjelesa mora se podvrgnuti trećemu, ne da bude ponižena, nego da se digne na više. Toga ne poznaje nihilizam. U tome je tragika nihilizma-ateizma, veli u djelima Dostojevski.

Niz ovakovih tipova počinje Dostojevski iznositi već u *Zapiscima iz podzemlja* sve do *Braće Karamazova*. Galeriju perverzno odgojenih individualistično-bogoborskih lica reda u svojim djelima s nekom osobitom

pravilnošću i nezapaženim krescendom. Od skeptično-razdvojenog Raskoljnikova, koji se preporađa u Kristu, penje se na malodobnog ali buntovnog Hipolita, koji javno, ali nespretno demonstrira svoju slobodu. Zatim dolazi strašni ekskluzivist Kirilov, koji protestira protiv opstanka Božjeg nasuprot svome bivovanju, a vrhunac bogoborskog bunta nalazi se u Ivanu Karamazovu, odlučnom kritičaru kozmičkog poretka, koji vraća Bogu ulaznicu u ovaj nemogući svijet. Pogledajmo ih malo pobliže.

Na prvoj stepenici stoji lik neodlučnog ubojice studenta Raskoljnikova. On je odlučio ubiti staricu lihvarku i radi sporednog uzroka, da pomogne majci i sestri, a glavni je, da li smije on svoje načelo izvršiti. Proračunani ubojica naišao je na taku misao, a ne ostraniti je, značilo bi za nj poraz. Koleba se u tome, da li smije iz načela ubiti, a iz potsvijesti ga nešto nuka, da djelo izvrši. U tome je tragika Raskoljnikova, može li on razvijena ličnost - Napoleon prekršiti uobičajeni poredak za obične ljude, jer on stoji iznad prosječnosti? Ovo je valjda najdirljivija stranica ljudske neodlučnosti u času radikalnog preloma. Dokazi za i protiv tako su jaki, da prihvaća, ali... ali ostaje načelo, da li je dopušteno ubiti iz ličnog uvjerenja ili iz potrebe opće koristi. On ipak ima neku svrhu. Pomoći će sebi i svojima. Ipak to nije glavni razlog. Ostaje pitanje, da li je dopušteno proliti nevinu krv iz načela, da je on Napoleon, a ona škodljiva nametnica uš. Nakon velikog duševnog martirija, opoziva i pristajanja Raskoljnikov se odlučio, da je dopušteno ubiti, ako imamo čist i dobar cilj, i ako to traži opća korist. Lični zahtjev bi tu propadao, niti bi smio to uraditi s ličnom motivacijom, a kad zahtijeva društvo, skupna savjest, dopušteno je žrtvovati nepotrebno za opće dobro. Bacanje ličnosti pred ovako ubitačni problem obična je tema Dostojevskog. Kod daljih ličnosti problemi su još teži, ali i strašnije propasti. Uvjeravajući se Raskoljnikov psihičkom obmamom, kao da veli sam sebi, da je čovječanstvo dosad išlo ubičajenim moralnim redom, a zar se ne smije malo skrenuti drugim putem, da vidimo kamo ćemo doći. To bezumnici i rade. On pristupa k djelu. Drastično je prikazano obijanje starice i grabljenje novaca. No za Raskoljnikom se javlja savjest i u tjeskobi sakriva novac osjećajući, da se je teško od grabeža nasititi. Duševni nemir dotjera ga k njemu sličnoj djevojci, prostitutki Sonji Marmeladovoj. I ova je postala žrtvom uličnih ljudi radi pijanca oca i nevaljale maćehe. No samo ona razumije Raskoljnikova kad joj je očitovao ubijstvo i motive koji su ga na to natjerali. Ona ga nagna, da javno ispovjedi grijeh. On se pokorava i zajedno idu u zarobljeništvo. Ponijeli su i sv. Pismo sa sobom, gdje je Sonja uvijek čitala o uskrsnuću Lazara i preporodu duše. Raskoljnikov je to otklanjao uvjeravajući je, da će vjerovat u sve, kad imadne cjelovitiju vjeru; kad se otrese ubitačnih ideja. Konačno se Raskoljnikov obraća Kristu, uvidjevši, da ga je razum doveo do jeziva zlodjela po nekakovu načelu. Uvidio je, da Napoleoni ne moraju prelaziti preko uobičajnih zakona, a ako to učine, učinili su iz unutarnje

nelogičnosti, a ne pravog razumskog deduciranja. Zato se Raskoljnikov vraća u običnu kolotečinu prosječnih talenata i prirodnog zakona. On je ubio iz čisto individualnih načela, psihološke potrebe uzdignutog individua htijući prekoračiti običnu ogradu zakona. Radio je u smislu etike "Übermenscha" i bogoborstva. Obrativši se ka Kristu doznaje, da nije ubio staricu nego svoje načelo, filozofiju individualizma i bogoborca.

Dok se Raskoljnikov bunio protiv društvenog poretka ubijajuć[illegible] nepotrebnu uš, dotle malodobni Ipolit (*Idiot*) ustaje protiv prirodno [illegible]oretka i tobožnjeg Božjeg zarobljeništva. Ovo je korak dalje, preludij k zlok[illegible]noj igri Kirilova i Ivana Karamazova. Dok se Raskoljnikov oslobodio odeja [illegible]našao u normalnom društvu, Ipolit sve to odbija. Hoće da dovede do k[illegible]ca svoju ideologiju pa ili da uništi sebe i preživi kozmičku harmoniju ili da p[illegible] i Božjoj Providnosti. Bijedan i siromašan, od bacila izgrizenih pluća ispisao je svoju ideologiju i drugima čitao. Rekoše mu, da ima živjeti još dvije nedjelje. On se pita, zašto mora čekati volju prirode, volju sitnih bacila, dok dovrše ubilački proces razaranja, zašto da gleda tu Božje preodređenje? Protestira protiv volje Božje i hoće da se ubije prije vremena, jer šta je Bogu stalo, što će dan prije umrijet, dok on mnogo postizava posvjedočivši svoju nadmoć i prkos prema Bogu. Razvio je individualistični nazor, ali nespremno držanje, neprisutnost duha - nelogičnost nazora uništava ga. Samokres bješe nenapunjen. Tako bi kažnjena buntovnost malodobnog mladića.

Ipolit je bio valjda još malen i neiskusan, dječačke volje i nije znao s njom upraviti u odlučnom momentu. Srce i strah pobijedili su nazor. No on bijašte prva stepenica i kažiput bijesnom buntovniku. Kirilovu. Ovaj će učiniti konačni obračun s Bogom. Neuspjeh prijašnjih potječe odatle, što su nehotice postavili Boga nadmoćnijim i onda se s njim borili. On počinje s nepriznavanjem dvaju svjetova, individualnoga svoga i Božjega. Za nj postoji androteizam, koji će bit norma sebi i svakomu. Ovo je novo polje, na kojem će se držat Kirilov. On će bit nepromjenjiva veličina i vrhovna norma u vjeri i moralu, prošlosti i budućnosti. Ne zna, kako će to zasvjedočit, ako ne s nekim protivnikom. Sam ga je zanijeko, a kad se počinje kretati nailazi na Nj. Ovo je osnovna Kirilovljeva kontradikcija, da se ne može svijetu predstaviti u željenom nadljudskom položaju bez ikoga drugoga t. j. ne može bez Boga. Ne našavši drugog izlaza pušta se u borbu za nadroteizam protiv teandrizma. Pa kako će zasvjedočit svoju supremaciju nad Bogom. Osnivajući čovjekoboštvo mjesto bogočovještva, mora pokazati svesilnom i sveobuhvatnom Duhu, da ga se ne boji, da su njegovi zakoni uzaludni. Gledajući bogoborce prije sebe pa i savremene vidio je, da su svi zdvojili u snagu načela i vlastitih sila. Zato smatra osnovnom pogreškom u smrtnom skoku bogoboraca to, da su u odlučnom času ubijanja samih sebe zanijekali prirođenu snagu. Svi su pokazali na samrti strah, a tim su priznali nadmoć Božju. Varajući se da su pobijedili Boga, šutke

i sa strahom su zasvjedočili njegovu prepotentnost. Borbene su im riječi glasile: umiremo u psovki prema tebi, strah nas obuzimlje pred prekogrobnošću, ali se ne pokoravamo znajući da nas nema, a kad nas nema, nema među nama napetosti - djelomično smo pobijedili. Kirilov hoće, da umre bez straha i ovo će značit vrhovnu samovolju i nepokornost. Kirilov se opet stavio na stazu svojih pretšasnika. Ako je samo ubijstvo bez straha vrhovna nepokornost i najzadnji stupanj uzdignute ličnosti, mogao se sam upitati, zašto i to čini? Znači, da je opet pod nečijim uplivom. To je dokaz, da se Kirilov opet nalazi pod ruševinama načela a u ruci božjoj. Ako će bit apsolutna moć, morao bi ostati u statičnom stanju ne osjećajući upliva izvana, a ovoga nije mogao postići, i ruši ga vlastito načelo.

Izgleda, da je Kirilovljeva teza zadnja dostiživa točka u borbi teandrizma i androteizma. Dostojevski je pošao i dalje i završio krescendo Ivanom Karamazovim. Kirilov je priznao Boga, jer se s njim borio, svijet, jer je u njemu živio, ravnao se prema prirodnim zakonima makar nesvojevoljno, a Ivan zadnji izdanak prometejsko-bogoborske borbe, epilog bezumna poduzeća nekom vrstom ignorancije prije rođenja, niječe vječni Princip. On rado vraća Bogu sprovodni list na ovu nemoguću zemlju. Ovo smatram jačim gestom nego Kirilovljev, jer ignorira svojim nebitkom na zemlji od Boga stvorenoj Boga i njegov poredak. To je izrekao u četvrtom i petom poglavlju *Braće Karamazova*, koji se smatraju ključem u čitavu Ivanovu ideološku zgradu. U dijalogu s bratom Aljošom priznaje sa skeptičnim strahom opstojnost Boga, ali ga ne može pojmiti, govoreći, da mu je neshvatljiv i Bog i svijet sa svojim zakonima. Dok dokazuje neshvatljivost i nemogućnost svijeta s ovakovim principima, priznaje Boga, a kad se prenese u strogo svoje područje nastranog razuma niječe i Boga i svijet i svijet mu je pokusna i privremena kreacija ako ne igrarija Boga s ljudima. Inače ne može pojmiti načina na koji se čovječanstvu pripravlja sreća na zemlji. Zatim razviju svoju misao o nevinosti djece i grešnosti otaca. Dostojevski ima pred očima kao i Turgenjev nihilizam. Ivan optužuje oce, da su htjeli postati bogovi i pojeli su u tu svrhu jabuku sa drveta znanja i dobra, a jadnoj djeci trnu zubi. Za dokaz donosi nekoliko primjera dječje muke, očito s apologetskom namjerom, da opravda dječju bunu i nihilizam. Dostojevski kao i uvijek s nenadmašivom snagom sugestivnosti i groteske, da nam dah zapinje, iznosi ubijstvo malog djeteta prije na smijeh podraženog i razdiranje dječaka od vlastelinovih pasa i pita, ko može oprostiti ovaj grijeh? Nitko. Ni majka, makar je njeno mlijeko, ni dijete, jer još ne može. Dakle je opravdana buna djece protiv otaca. Dalje tvrdi, da se sreća čovječanstva ne smije osnivati makar uz najmanju žrtvu t. j. da bi netko stradao. Aljoša priznaje to, ali ga uvjerava, da sve grijehe može oprostiti "Jedini Bezgriješni". Ivan nezadovoljan s njegovim odgovorom tvrdi, da mu je nemoguće ostati u ovom svijetu. Svi drže, da je svijet stvoren po euklidskoj geometriji, a um čovječji s razumijevanjem tek

triju dimenzija. Međutim ima ih danas, koji u to sumnjaju i mimo toga donose na zemlju kojekakve sisteme. Ovih Ivan ne razumije, jer mu je mozak euklidski građen i ne prelazi preko zemaljskih stvari. Ogorčen Ivan traži od Boga, da mu povrati ulaznicu na ovaj svijet, jer niti njega razumiju, niti on druge. Nepotrebno je govoriti o anahronizmu i promašenom cilju "Velikog Inkvizitora" autora, jer su činjenice jasnije progovorile god. 1917. (*Bogoslovni Vestnik* god. XI., br. 213., F. Grivec: "F. Dostojevski i Vl. Solovjev" str. 128-129).

Sudbina bogoboraca ponavlja se u romanima uvijek sa žalosnim svršetkom. Ostaju pobijeđeni od svog protivnika a djelomično od vlastitog načela. Ovo je Dostojevski htio, a i uspio osim nekoliko nespretnih ispada. Ovo je najtrajnija zasluga njegova radi samog problema. Borba između Boga i protivnika ponavlja se u historiji čovječanstva češće, a u Rusiji, domovini nesretnog pjesnika, upravo su se čuli podzemni podvizi protiv Boga. Fjodor je osjetio tragičnost ovih podviga za same vikače, ostali narod i zemlju i ustao se, da na ganutljiv način progovori o strahovitoj pojavi, koja će uistinu izići iz bogoborskih tipova.

Uz ovakove idejne nemani reda Dostojevski niz zločinačkih perverziteta i opasnih članova ljudskog društva, za dokaz kamo dovodi filozofija nihilizma i individualizma u praktičnom životu. Najgadnija figura Svidrigajlov, prestupnik i bludnik, baca otrov i zarazuje ljude kao pasjim ujedom. Stavrogin je čovjek sa svim manama, što postoje, zločinac na najpodliji način, perfidna pojava s vidnim znacima roditeljske baštine - pokvarenosti nevaljalog oca i demonske majke Varvare Petrovne. Šigalev je besramni propovjednik zlih navika, uništavanja obitelji, koji se hvasta, da će Rusiju učinit komunističkom čim majke izgube značenje majka. *Braća Karamazovi* pružaju ogromni krug zločinaca, u kome je svak svakome kriv. Kriv je Ivan, što je svojim umovanjem natjerao Dmitrija na zločinstvo, kriv je otac, što je na sramotan način podao život Smrdljakovu, a Aljoša je kriv, jer nije prosvjedovao protiv braće. Pojava zaturenog Smrdljakova s grešnim svojim začetkom ponijela je za sobom sve mane škrtice koristoljupca i podla majstora prijevare. On je bijedan, siromašan, isprženih goljenica, golih mišica, vjetar mu njiše dronjke, ali za zvjerskom dušom na zvjerskoj moralnoj podlozi. Ovo je kriminalni kuriozitet, ne bijedan, da pobuđuje na milosrđe, nego strašan u svom ništavilu. Bolesna je porodica Karamazova od oca do sina, ali ne samo Karamazova, bolesna je čitava generacija, veli Dostojevski, a karamazovština je tipični primjer koristoljubaca, bludnika, šašavaca i haremskih pohotnika. I ženska su lica takova. Odvratni su tipovi Grušenjka, Katarina Ivanovna, Varvara Petrovna i dr. Ovo su strašne bahantice s mnogostrukom dušom, amazonke, koje uživaju u nasladi i niskim djelima. Nedruštveni tipovi bolesni su u duši i tijelu poput Ibsenovih sablasti, ali ne radi utjecaja, križanja, mesalijance kao u

našeg Stankovića, nego radi poganstva duše. Prigovara se Dostojevskom, da je svojom bolesničkom naravi navikao gledati samo društvene abnormalnosti i defektna lica. Ima tu istine. Halucinator i epileptik s dvostrukim privićenjem vidio je zlo povećano. Ipak on tvrdi, da ih je sve našao u okolini. Za nj je bio lud čitavi Petrograd i Rusija. Ima tu pretjeravanja, pače nam se čini, da je uživao u takovim licima razderavši ih na komadiće. Groteska i potencirana maštovitost Dostojevskoga negda je i opravdana, pa ako i nije bilo baš onakovih nakaza - kao što i nije - takovim ih učinio možda iz pedagoških razloga i jačeg umjetničkog pointiranja. Svakako je mislio, da će s takvim prikazivanjem bezumnih ljudi odvratit druge, da se ne dadnu na njihov put bezumlja i pokvarenosti.

IDEALI RUSIJE

Nasuprot ovim vampirima, koji se kretaju na platformi svojih strasti kao marionete, idejna i moralna strašila, postavlja Dostojevski čiste i neporočne tipove, za kojima čezne Rusija kao naslonom protiv gornjih. Kao protivnik zapada i njegova društvenog poretka uvijek se zavlačio u rođenu počvu tražeći, da iz nje izvuče pozitivno-konstruktivna lica. Zapadni društveni nazor urodio je, kako on misli - u praksi klasama, vladom neopravdane manjine i ugnjetavanjem nižih. Da Rusija toga ne doživi, htio je stvoriti takove tipove, koji će se moći uzdržat na dostojnoj visini, a ujedno bit narodni. Svetitelji ruske misli knez Miškin, Rostanjev (*Poniženi i uvrijeđeni*), Aljoša, Netočka Nezvanova, Nela i Nataša postat će nosioci ruske misli i duha. Okrutan je bio evropski duh, misli Dostojevski, ako je htio graditi grad bratstva i slobode na opasnu tlu filozofije bez srca i sućuti. Formule ljudi bez srca, samožrtve i odricanja progutat će ljude. Okrutne su dedukcije nezaslađene ljubavlju, jer čisti sistem kapitalizma ili komunizma ne pozna iznimke, nego ide k cilju ne gledajući, koliko žrtava za sobom ostavljaju. Karakteristika je zapada okrutnost i teorije i prakse na štetu slabih i nezaštićenih. Religiozne podloge nemaju nikakove. Čovječanstvo pak svedeno u jedan mravinjak bez religiozne norme postaje zvjerinjak, u kom će veliki progutat male. Pa kakovo je bratstvo i solidarnost, gdje nema kršćanskog samoodricanja? To je pojam čisto zapadnjački, htjeti bratstvo bez lične žrtve i ići u skupinu pod moraš. Ovako umuje Dostojevski. Osnivajući on ruski raj na religiji i tradiciji ne protivi se nijednom društvenom sistemu, samo zahtijeva duboko religiozno čuvstvo i sućut prema slabima. Znao je, da ne može doći do izjednačenja svih, ali garancija je slabijima izglednija, kad jači gledaju na njih kao na braću. Ideal je Dostojevskog čovjek s dubokim kršćanskim osjećanjem čovječanske bratske zajednice, razvijenog osjećaja za milosrđe, sveobuhvatne snage, kojom će pojmit i razumjet, žrtvovat i dat vlastiti život za sreću i spas drugoga. Ovakovi će tipovi razumjet zapovijed vremena, naroda i tradicije, makar kako im bilo razvijena snaga i intuitivna moć. Sve će nadoknadit altruizmom, predanošću i

razumijevanjem drugoga. Djevuškin je smiješan radi malodušnosti i slabosti srca, ali ima u sebi klicu dobrote i hoće da spasi Varinjku Dobrosjelovu. Epileptična djeca Netočka Nezvanova i Neli sa slabim razumom pače suludi prinose žrtvu od samih sebe. Zadnja mladica slavne porodice, knez Miškin, moli Nastasju Filipovnu, da ne ide u propast za Rogožinom, ali hirovita Nastasja doznavši, da je odvraća jedino iz samilosti, prezire i pomoć i srnu u smrt od Rogožinove ruke. Miškin je spreman sve žrtvovati, da izmiri Nastasju i Aglaju, ali je tragedija Nastasjina neizbježiva, jer ne prima milosti. Slabi Aljoša Karamazov nešto zdravija pojava među Karamazovima ima čisto srce i plemenitu sućut; posjeduje zvjerski zaklad primljen od starca Zosime, ali je preslab da djeluje na otvrdnula srca ciničkog oca i zavađene braće. Sva su svetiteljska lica Dostojevskoga nevina, čista osjećaja i besprijekorne prošlosti, ali slaba, suluda, neodlučna i padavičava. Gradeći Dostojevski galeriju svetiteljskih tipova imao je na umu napasti ruske literate i njihovu nekarakternu i frazersku ljubav prema domovini. Oni su mu bili ljudi zadojeni kojekakvim teorijama s namjerom, da preporode Rusiju, a zapravo ne znaju, čim oskudijeva, ne poznaju ruske duše gledajući je na evropske naočale. On prezire razum Evropejaca i voli idiotizam Miškina, jer ga čuva, da ne pane u razum i Kirilova, Ipolita i Ivana Karamazova. Imajući plemenitu namjeru Dostojevski se ipak prevario. Zašto će Rusiju prestavljati epileptičari i idioti? Slabi su to temelji za ikakovu građu kamo li za Rusiju! Mi volimo protivnicima suprotstaviti razumom zdrava i jaka lica. Njegov postupak nije opravdan radi savremenog doba, pače ni umjetničkog kontrastiranja, jer će u odlučnom času spopast njegove svetitelje halucinacija i epilepsija. Miškin će podlegnut Kirilovu. Obično biva, da nevina i slaba lica postanu žrtvom sofizama. Tako je barem bilo dosad. Tako se eto dogodilo i u domovini Fjodora Dostojevskog.

Opća je značajka ruskog realizma Dostojevskoga i Tolstoja osobito, da su naglasili neku ljubav i sućut prema slabima i nezaštićenima, koji stradaju radi dobronamjernosti. Zato je karakteristična kod Dostojevskoga divska borba između razvijenih individua i slabih a duševnošću bogatih. On simpatizira s čitavim nizom slabih ili prosječnih lica u romanima. Tolstoj je pošao dalje i zanijekao historijske veličine Cezara, Napoleona i Kutuzova, jer nijesu geniji po sebi nego sticajem vremena i okolnosti, drugačije ne bi nigda iskočili iznad razine prosječnih talenata. Možda se Tolstoj opire na riječi samog Kutuzova: "Nijesam ja pobijedio nego narod, zajednička savjest." Rusi se razilaze s Carlylom, koji je tvrdio u svojim *Junacima* da velikani stvaraju epohe ne epohe velikane.

RELIGIOZNI SUBJEKTIVIZAM

Počvenik Dostojevski naglasio je u svojim djelima vjeru i mističnost ruskog naroda, koja će obnovit Ruse, a preko njih sve narode ujedinivši ih u

davno željenu zajednicu. Mesijanizam njegov samo je nastavak slavenofilskog u određenijoj formi s jače naglašenom ruskom idejom kršćanstva. Ovo pokazuje veoma veliku srodnost s idejama tijesnog mu prijatelja, zapravo voditelja Vladimira Solovjeva. Napadajući katolicizam radi praznine, nepovjerenja Kristu i defetizma od čiste sadržine Kristova nauka zaboravio je pogledati pravoslavlje i istinoljubivo isporediti katolicizam i pravoslavlje. Protestantsko blatno nabacivanje na katoličku Crkvu i klevete cezaropapističke politike careva i Mihajla Cerularija pružili su u ruke slavenofila i Dostojevskog patvoreno oružje, da navaljuju na katolicizam smatrajući ga izvorom raskola, socijalizma i ateizma. V. Solovjev je u početku nasjeo ovakovim klevetama, ali je kasnije mišljenje korigirao naglasivši univerzalnost kršćanstva, gdje ni Rusija neće ništa izgubit od svog ruskog značaja. Dostojevski ostaje do konca zaklopljenih očiju i neispravna pogleda na katolicizam i ne znajući, da su slavenofili kao i on dirnuli u bitne oznake svake crkve pa i pravoslavne. Tvrdi, da je katolička Crkva s krutom monarhičnom hijerarhijom zarobila slobodu, i mjesto da hrani vjernike u slobodi kruhom vječnog života i naukom ljubavi prema bližnjemu, ona ih zarobila racionalizmom podlegavši vražjim zamkama: materijalizmu i vanjskoj slavi. Dostojevski kao i slavenofili zamišljaju crkvu nekim slobodnim bratstvom u kraljevstvu Kristovu bez hijerahije časti i vlasti. Ovo je izvor čitave njihove zablude. Još su zanijekali i vidljivost crkve. Ovim su dirnuli i u katolicizam i pravoslavlje. Mistični starovjerac i vjerski anarhist Dostojevski obarajući se na vlast, auktoritet i vidljivost crkve oborio je i rusko -mesijanističko poslanstvo pravoslavlja. I pravoslavna crkva, iako nema čvrste hijerarhijske zgrade kao katolicizam, ipak je uvjerena o vidljivosti crkve. Vidljivost crkve - "visibilitas Ecclesiae" - je nuždan proprijetet crkve, inače kako ćemo znat, kojemu stadu pripada pojedinac. Vidljivost je nužna za svako društvo, bez toga smo u sumnji, ko kome pripada, jer na vanjštini nemamo sigurna znaka. Postojanje nevidljive crkve jest kontradikcija u sebi. Što su slavenofili sanjali o nevidljivoj crkvi i vjeri po osjećaju, čisti je protestantski upliv, a vjera po osjećaju, građena od same ličnosti pokazuje, da se njihov vjerski subjektivizam nalazi u srodstvu s protestantizmom; modernizmom. Čujmo, kako govori glavni slavenofilski bogoslov Homjakov. Za nj je crkva duhovni, a ne hijerarhijski organizam, *ne vidljivo društvo, nego duhovna sveza naroda po ličnom osjećaju*. Mjerilo i nositelj pravoslavlja jest suglasje vjernika - ruskog naroda. Dalje tvrdi, da pokornik pred ispovjednikom jest i sudac i tužitelj, i da je ispovijed posljedica jedinstva vjernika, a ne privilegij hijerarhije. Homjakov nije vidio, koliko ovdje ima neznanja i preskakivanja. Dostojevski bez diskusije prisiže "in verba" Homjakova. Za nj je nosilac pravoslavlja i svetosti narod, a ne hijerarhija. To dokazuje tim, što se narod za raskola odijelio od hijerarhije i opet zadržao vjerski karakter. I. Dostojevski se približuje starovjercima govoreći, da je monaštvo moralni auktoritet a ne pravni, *te da se glavne istine vjere dokazuju samo čuvstvom*. Idealni tipovi Rusije epileptici sa

maglovitom vjerom osjećaja i čuvstva, kojima valjda vjerske istine iz potsvijesti iskaču, nedovoljni su tvorci države, a kamo li crkve. Određivanje vjerskih istina u letargičnome snu ne može biti nigdje, a u crkvi nikako mjerodavno. Vjera je "rationabile obsequlum", kako reče apostol. Religiozni subjektivizam sa zabludama, koje sežu u bitnost crkve, porodio je u Rusiji nebrojene sekte osnovane na ličnom doživljaju i iskustvu. Ispadi Dostojevskog protiv katolicizma i zapada, da je dulje živio, možda bi se izmijenili pod uplivom Solovjeva, a inače ostade do smrti u prijašnjim tvrdnjama, premda je u govoru o Puškinu naglasio važnost kršćanskog univerzalizma i sukrivnje sviju, koje se moraju popraviti, da se dođe do kršćanskog ujedinjenja. Nažalost Dostojevski je ostao nejasan, jednostran pače nepravedan, a Solovjev je našao pravu Istinu.

SKEPSA

Dostojevski je jednako napadan i od slavenofila i zapadnjaka. Slavenofili su zdvojili u njegovu slavenofilsko-počveničku iskrenost poslije onoliko zvjerskih tipova, kakove Rusija ne poznaje. Mislili su, da se iznevjerio idealima Rusije ne našavši pozitivna tipa. Zapadnjaci pogođeni oštricom njegova pera proglasiše ga nelogičnim samim u sebi kao i u tipovima. Nakaznost, kažu, nezdravih lica ne dolazi zbog idejnih utjecaja nego iz nelogičnosti samog Dostojevskog, koji je sposoban konstruirati sebi slične tipove počveničke i protuslovne. Nalazeći se među ovakove dvije vatre povukao se u se, da se uvjeri pred samim sobom, da li je pogriješio u svom radu. Je li nepravedno učinio, što se odijelio od zapadnjaka, djelomično i od slavenofila? Je li se uživio u rusku psihu i da li je dovoljno poznaje? Pregledavši romane uvjerio se je, da je naslikao ruske tipove makar ponešto pretjerano i karikirano. Postupak prema zapadnjacima opravdao je tim, što spasenje Rusije ne može biti od nihilistične filozofije i liberalizma, nego od ruskog kršćanstva jedino spasonosnog za ruski narod. Prešavši na idealne tipove Rusije vidio je u njima nenadoknadivu manjkavost i slabost. Zato je potkraj života obećavao prijateljima, koji su vapili za pozitivnim licem, da će ga donijet. No čim bi pristupio k poslu, sustao bi i otišao na nešto drugo. Nedozvoljeno je tumačiti simbolično i kojekakovo autorova djela poslije smrti, jer bi mogla interpretacija izići protivna njegovoj namjeri. Ipak se dade nagađati, da je Dostojevski zdvojio u snagu ruskog genija videći, da činjenice oprovrgavaju njegov čitav teorijski sistem. Posumnjao je, da bi mogao naći pred onolikim aktivnim zločincima idealno lice, poučen iskustvom, da je Rusija vrtlog neprotumačivih prestupnika i da će past žrtvom njihova bijesa. Rusija nema konstruktivna tipa, da se suprotstavi neprijateljima. Dostojevski je uvijek obećavao, da će ga naći, ali je pri obećanju i ostao. Nije to smalaksalost i manjkavost genija, nego manjkavost u okolini, gdje ga nije mogao naći. Prijašnji njegovi slabići uzmakli su pred zapadnjacima velikog razuma i poveli narod u propast. S ovim je Dostojevski naglasio šutke totalnu tragediju ruskog duha kao i Solovjev

katastrofu od god. 1905. Kažu, da je Gogolj, toliko prezirani klerikalac i zatvoreni monarh, dugo i dugo tražio pozitivan tip, svijetlo mjesto, da pobije varalicu Čičikova, a kad ga nije našao, učinio je autodafé; spalio je rukopis i zasvjedočio, da takova nema. Sva buduća literatura traži isti ideal kao i Dostojevski, ali ga ne nalazi. Dostojevski nije spalio rukopis, ali je obećanjem i nenalaskom svijetlog zakutka izjavio jače nego Gogolj, da ne postoji u Rusiji. Bez kompromisa je Rusija, narod bez vodstva, crkva zarobljena, Rusija će se utopit u moru beznačajnog nihilizma - komunizma. Zbilja ubio je empirij maštu Dostojevskog.

PROROČANSTVO, VELIČINA

Zdvojivši u snagu ruskog genija i kreativnu moć nehotice je postao prorok državne tragedije i vjerskog raspada. Ono protiv čega se borio, vidio je, da zauzimlje stalne i čvrste pozicije. Nezdravi evropski sistemi našli su u Rusiji mjesta. Psiholog i poznavatelj takovih sistema, u kojima je privremeno djelovao, opazio je, da će baš nerazumna klasa i sitni đavoli iz mišjih rupa prevrnut na glavu Rusiju i zadat joj smrtni udarac. Podzemna je Rusija iskrsla nedvojbeno u ofenzivnom položaju. Napetost klasa zaprijetila je socijalnim prevratom. Dvostruka misao boreći se kroz stoljeća stigla je u definitivnu fazu, i mora se dogoditi, što se pripravljalo u krilu domovine. Razmak između careva i naroda bivao je osjetljiviji. Milijuni, koji su vapili za slobodom, više ne mole, nego rade i kombiniraju o prevratu. Vjerska rastrojenost i odijeljenje naroda od hijerarhije urodilo je duševnom prazninom; nepovjerenjem prema crkvi. Cijepanje u sekte oslabilo je vjersku savjest i Rusija se nalazila u očajnom položaju. Dostojevski je sve vidio jasnije nego itko, ali tko će upravit narodnim snagama? Carevi ne mogu, jer su izgubili povjerenje naroda. Kazne, vješanja, razrezivanje nosova i batine progovorili su protiv cara. Davno je hanoveranski resident Weber za smrti carevića Alekseja nagoviještao pad samodržavlja i strašnu bunu, jer su milijuni vapili, a oni uzalud ne vape. Aleksej je rekao na samrti Petru, da je prolio krv svoga sina - krv ruskih careva na stratištu. I ova će krv padat od glave na glavu sve do posljednjih careva, propašće narod u krvi, jer će Bog kaznit Rusiju zbog careva. Atmosfera se zagušila davno, a narod se mučke pokoravao sveruskim Herkulima - carevima. Puffendorf je rekao: "Ropski narod ropski se pokorava i voli, da ga silovitom rukom drže u pokornosti. Moglo bi se o njemu reći, što je rekao Aristotel o barbarskim narodima: "quod in libertate mali in servitute boni sunt". (Dmitrij Mereškovski: *Petar Veliki* str. 141-2). Prevario se on tako govoreći, jer narod nije mogao doći do izražaja. Dostojevski je vidio u svoje doba, što znači narodna volja i savjest. Jača je od svih apsolutizama i muka jer radi ustrajno ali uspješno. Kažu, da se Petar Veliki silno bojao sitnih žohara, a prema svim drugim ljudima držao se kao nadčovjek. Žohari su bili narod, a krtovi podzemni anarhisti i oni eto uništiše i careve i samovladu. Vapio je Dostojevski kao i Solovjev, da se država više ne širi, nego konsolidira unutra. Oni neće Rusije na maču jake i narodima strašne pobjednice a bez duševne jakosti. Nastojanjem careva postala je Rusija ogromni željezni kolos na glinenim nogama, kad se sruši, neće ostat od njeg ništa, razbit će se u komadiće. Doživjet će Rusija slom svih vrednota. Odijeljena od Evrope sama je sebi sudbinu krojila i davala smjer primajući nezdrave teorije sa Zapada. Tajistven narod, tajinstvena zemlja a strašan i očigledan pad u današnjem vremenu. Ovo je predvidio oštroumni genij Dostojevskog, radio o spasu, ali, usuđujem se reći, nešto i pridonio propasti.

*

Na sudbonosnoj raskrsnici vremena, kad se preodređivala sudbina Rusije, stoji Dostojevski na visokom piedestalu osamljen među misliocima i književnicima. Ako nije htio drugog razumjeti, još manje je on razumljen. Sazdao je vlastiti sistem, u kojem se uživio, a koji ga prevario ne htijući gledati, kamo ga vodi. Politička uloga, koju je pripisivao ruskom narodu, propala je za živa njega. Rekonstrukcija Evrope po ruskom kalupu nije uspjela, jer ruski genij ne opstoji. Mesijanistička uloga naroda ostala je prazna želja, jer nema pozitivnih lica. Ispade protiv katolicizma i zapada oprovrgle su činjenice. Pa što ostaje od Dostojevskog epileptika, igrača, slavohlepnika i nepravednog suca? Ostaje Dostojevski književnik. Idejna strana pomre i gubi se, a pliva Dostojevski kao genijalan psihopatolog, poznavalac fiziognomije i mozgovnih fizioloških procesa, koji je živio mnogostrukim životom, a osjećao s mnogim licima. U tom je velik slavenski genij. Samo u tome. Po karakteru ne bijaše nikome sličan: optimizam ga dijeli od pesimizma Tolstoja i Turgenjeva, a vjera u prostonarodnu dušu od zapadnjaka Bjelinskog i Černiševskog. Uza svu osamljenost u literaturi ostavio je nešto veliko, a mnogo je i puno propalo. A zašto? Postoje vječni i nepromjenjivi principi sadržani u jednoj jedinoj Istini, pa tko može uskladiti rad s tim principima postaje velik, a tko ne može, pada svojom krivnjom, a Istina ostaje. Dostojevski je djelomično radio s tim principima, ali uglavnom se nije namjerio na pravi izbor spasa, koji bi spasio i njegovu veličinu - svakako i domovinu.

TOLSTOJ - IDEOLOG I UČITELJ

I.

Ako netko poveže vlastiti život za život koje historijske ličnosti, to je ujedno dokaz vječnog ljudskog idealizma, koji nastoji sljediti ili barem sačuvati uspomenu na znamenite ljude. Oni im postanu ideal života, nenadoknadiva knjiga ili naprosto učitelj. Blasco Ibanez postavi na ulazu vrta lik Dostojevskog kao dokaz svojih duševnih simpatija. Nobelov laureat Bunjin bio je neko vrijeme iskreni tolstojevac. Tolstoj je uopće imao mnogo sreće u osvajanju ljudi, jer su ga sljedile skupine htijući živjeti kao i on, ako ne bi mogli to, a ono barem se prilagoditi njegovim savjetima. Bilo je među njima, koji nijesu nikada proučili njegov životni ideal, nego su bili samo zarobljeni čisto vanjskim izgledom jasnopoljanskog proroka. Stojeći pred uobičajenom Tolstojevom slikom osjećamo, da može pobuditi na razmišljanje: sokratovska mirnoća u grubim naborima lica, prorijeđena kosa s divljom i neuređenom bradom, dva mutna oka ispod gustih trepavica kao da igraju u suzi za kojom se krije bol čovjeka i svih ljudi za nečim nepostignutim. Prosti široki pojas na dugoj seljačkoj košulji, kao da čuva erupciju nutarnje uznemirenosti, koja bi mogla narušiti vanjsku mirnoću. Pri ovoj nametljivoj vanjštini mnogima je srce jače zakucalo i um pomislio, da se tamo krije duboka ali nedorečena životna mudrost. Kad mnogo manji ljudi postaju društvenim idolima i mjerilom života, koliko više to zaslužuje mnogostruka priroda Tolstoja umjetnika i mislioca! Nevješti često slabo raspoznaju sastavne dijelove učenja određenog čovjeka i usvajaju neusvojivo, stoga je potrebno upozoriti na čitava čovjeka naglasivši dobre i loše strane.

II.

Ne znam, hoće li se načelno prihvatiti mogućnost sukoba među umjetnikom i misliocem, ali je kritika ustanovila taj slučaj kod Tolstoja. Iskrenim prijateljima bilo je žao, da nenadoknadiv talenat podlegne u borbi dviju moći duše. Poznat je očajan krik Turgenjeva, da se povrati književnoj djelatnosti. Upozorio ga je na veliki dar, ali Tolstoj nije ni odgovorio. Merežkovskom je psihološka zagonetka njegov odnošaj prema Dostojevskom i Turgenjevu, jer se nijesu mogli ni sastati, niti rastati definitivno. Cijenio je obojicu, naročito

kod Dostojevskoga golemu ulogu srca pri stvaranju, ali nije poslušao glasa, da se povrati umjetnosti. Naravno je onda, da nije slušao ni prilično ljevičarskog kritičara Skabičevskog. Prigodom *Rata i mira* napisa ovaj, da mislilac govori jedno, a umjetnik dočarava drugo, mislilac traži od umjetnika, da mu ilustrira na određen način njegovu ideju, a umjetnik radi upravo u suprotnom smjeru. Kako je umjetnik tisuću puta jači i ispravniji od mislioca, to ga naprosto zasjenjuje. Istu je činjenicu vidio kod *Ane Karenjine*. Skabičevski je isporedio Tolstoja s Gogoljem: "Priznajmo otvoreno, da nam je žao Tolstoja. Bojimo se, da jedan od najsilnijih talenata današnjeg vremena ne pogine, kao što je poginuo i Gogolj (Skabičevski: *Tolstoj*, str. 84, 1872)." Naslućivanje se obistinilo i Tolstoj je zanijekao sveukupnu umjetnost, "jer umjetnici skupo unovčuju rad i parazitski žive na račun tuđih žuljeva. Čovječanstvo bi bilo sretnije bez ikakove umjetnosti nego takove, koju potpomaže bez ikakve nadoknade." Stoga je zabacio književno stvaranje u pravom smislu riječi i dao se na moralna raspravljanja bez umjetničke vrijednosti. U prvoj polovini života pisao je bez naročite tendencije pokoravajući se isključivo umjetničkom geniju, pišući na temelju književnog zapažanja, kako je kasnije zauzeo stanovište filozofa ni ne misleći na umjetnost. Takva je bila sudbina pisca *Mrtvih duša*. Tolstoj je u prvim dijelovima *Rata i mira* stvarao, a u daljim nastavcima moralizirao, kako je ispravno zapazio i Flaubert. Umjetnik je podlegao misliocu na veliku štetu ruske književnosti...

Poslije duševne krize osudio je ne samo svoj prijašnji rad, nego se oborio na opće priznate književne veličine. Njegov književni sustav nalazi se poglavito u djelima: "Što je umjetnost", "Predgovor djelima Maupassant-a", "O Shakespeareu". Pad književnosti nastupio je - prema njemu - zbog gubitka duhovnog smisla, pa djela nužno postaju dosadna, ako se ne pribjegne tehničkim doskočicama, da se prikriju praznine. Nastala je besmislena trka za efektom, kad nije postignut umjetničkim i prirodnim darom. Tako je umjetnost svedena na tehnicizam i nije mogla postati svojinom naroda. Pristupačna malenom broju, živjela je nametničkim životom. S tih razloga osudio je Beethovena, Michelangela, Dantea i Shakespearea. Najkrupnija optužba protiv posljednjeg bješe u tom, što mu je zanijekao umjetnički genij. "Premda je dao uspjelih odlomaka, u cjelini nije uspio, a što su komadi efektni, to dolazi od njegove glumačke profesije, kojom je znao ugoditi sklonostima publike". Tako mu je *Kralj Lear* nedosljedan, a *Hamlet* besmislen. Tolstoj je začudno dao svježih i ispravnih misli u spomenutim djelima, koje su u očitom neskladu s mislima druge polovice života. Tako za umjetnost zahtijeva apsolutnu slobodu ne osjećajući se zarobljenim od svojih vlastitih misli. Ovo je dokaz koliko je u njemu bio jaki umjetnički nagon, koji ponekad iskrsava unatoč počinjenih nasilja nad njim. U tom je tajna uspjeha *Uskrsnuća* napisanog u poodmakloj dobi.

III.

"Dogodio se prevrat sa mnom, koji se u meni davno spremao i kojeg su začeci u meni davno postojali," tvrdi Tolstoj, kad je promijenio način života i djelovanja. Uvjerava nas, da je to bio jaki lom iz etičkih razloga, da svoj život popravi i više koristi narodu. Život, kakvim je živio, učinio mu se suvišnim i štetnim za narod. Neki opravdano sumnjaju u radikalni prelom sa prošlošću i tvrde, da je Tolstoj pošao za tadašnjom suvremenom težnjom, da se ruski život izgradi na osnovi narodnog duha i on je bio jedan od mnogobrojnih, koji su "pošli u narod!". Ma kako bilo, Tolstoj je uložio svu snagu i talenat za izgrađivanje sretnijeg života. Tolstojev je plan općenit i djelomično originalan, a zalazi u vjersko, političko, kulturno i socijalno područje.

Najprije je morao obračunati s državom i crkvom, kad je već zabacio umjetnost i znanost. Napisao je mnoga djela s namjerom, da protumači bit kršćanstva. Nije vjerovao u pravoslavlje i sukob sa službenom crkvom bijaše neizbježiv. Poslije izopćenja nastavio je vjerska naklapanja tvrdo uvjeren, da će shvatiti etičku sadržinu objavljene vjere, "koju dotada nitko nije pravo iznio pred javnost". Zabacio je službene predstavnike crkve kao izrabljivače i na temelju sv. Pisma dokazivao socijalnu jednakost svih ljudi, ukinuo pojedinačno pravo vlasništva, svakome propisao težački posao i t.d. da bude dosljedan, sam je u polju radio i učio obućarski zanat. Ovo je logična posljedica borbe protiv intelektualnog rada uopće kao nekorisnog, jer služi samo nekolicini znanstvenih sladokusaca. Na temelju nekoliko istrgnutih redaka iz sv. Pisma gradio je novi svijet ne pazeći na cjelinu kršćanstva. Nigdje nije zapisano, da svi ljudi rade težačke poslove. Kakovi bi mu bili zaključci, da se je osvrnuo na mjesto, gdje je govor o nebrizi na ovaj život, kad se zna, da se njime koristio ne odrekavši se dakako društvenih tekovina protiv kojih je govorio. Kad mu je spomenuto, da mu se ideje poklapaju sa mislima češkog reformatora Helčickog (15. st.), priznaje, da je ugodno iznenađen. Helčicki je zanijekao (*Mreža vjere*) sve političke i crkvene ustanove, stoljetne predaje i nauku uopće preporučujući moralni preporod bez službenog posredovanja. Ustao je protiv gradova, države i svih vladavinskih forma u ime povratka primitivnoj kršćanskoj zajednici jednakosti i bratstva. Zakoni su mu suvišni, jer će ih izbaciti zakon međusobne ljubavi, gdje je svaki društveni poredak suvišan, ako se oslanja na vlast. Ovo je potpuni anarhizam, koji je Tolstoj bez olakšanja potpisao i propovijedao. Tolstoj je osuđivao svaku uopće ustanovu, a ne samo pojam crkve i države.

S državom je usko vezan patriotizam, koji je u knjizi *Patriotizam i mir* osudio tvrdeći, da su to dva isključiva pojma. Ako kršćanstvo znači mir, onda je patriotizam ostatak barbarskih vremena, jer ih postoji više i nužno se sukobljuju. Na prigovor da ima plemenit patriotizam odgovara, da doista ne ide za osvajanjem, ali teži za održavanjem osvojenog ili uspostavljenog,

izgubljene slobode kod podjarmljenih naroda. Osuđivao je progone Poljaka, ali im je oduzeo pravo na samoobranu u ime drugog principa - neprotivljenja zlu, nasilju. Treba žaliti - po njemu - svako povećanje države, a radovati se njenom slabljenju. U *Ani Karenjini* zauzeo je odlučan stav prema slavenofilskom obožavanju Rusije kao štićenice slavenskih naroda, protiv kojeg je i sam Dostojevski protestirao. Radilo se o dobrovoljačkim legijama za pomoć Srbiji. Tolstoj je odgovorio, da se u svakom velikom narodu nađe na desetke promašenih zvanja i pustolova, koji će rado ići u društvo Pugačeva i u Srbiju. Zašto pomagati - pita Tolstoj - kad će jednom oslobođeni biti više tirani svojim podanicima, nego Turci njima? Protiv države nije dopuštao svaku, bilo kojim sredstvima borbu nego samo pasivnim otporom. Treba bojkotirati državne ustanove, a kad nestane novaca i činovnika, sama će pasti. Kako se obraniti od zlikovaca? Oni će uvidjeti, da mogu bez muke dobiti sve, pa će ih to idealno držanje oplemeniti - odgovara on. Ipak je sa simpatijom pratio burski ustanak, a drugim azijskim narodima preporučio pasivni otpor. U tom je smislu više puta pisao Gandhiu. Poznata je njegova ljubav prema sekti duhoboraca progonjenih od države radi odbijanja vojničke službe i prisege. U pojedinim slučajevima mogle su mu simpatije biti i opravdane, ali nikako način, kako je načelno nastupao u nekim prilikama.

Nije važno pobijati načelo o neprotivljenju zlu. Već je Antun Radić sa podsmijehom o tom govorio: "Počeo je svakojake mudrije i nauke propovijedati, a onda i to, da se čovjek ne smije protiviti zlu, nego trpjeti. Valjda ruski mudrac misli, da će zlo samo od sebe nestati". Oslanjajući zabludu o ukidanju države na sv. Pismo, savjetovao je bojkotiranje njenih institucija. Ipak se njima služio kao cestama, željeznicama i plaćao porez. Pod kraj života u tajnom *Dnevniku* priznaje, da ga je Čertkov uvukao u neželjenu borbu i predbacuje sam sebi, što se pri sastavljanju testamenta prilagodio državnim propisima, da bude valjan i pravomoćan. Uz to je zaboravio, da pasivni otpor može postati strašniji od nasilja, kako je to iskusila njegova obitelj. Kad su mu prigovorili, da se sam ne ravna prema danim savjetima, odgovorio je, da ga mogu nazvati nevaljancem, ali je nauka dobra. Bez sumnje je bilo teških zloupotreba sa strane crkve i države, ali to nije dovoljan razlog za osudu institucija kao takovih. Ako svijeća dimi ne treba je razbiti nego očistiti - primijetio je jedan dobronamjerni kritičar. Tolstoj je zapao u poslovičnu rusku skrajnost pa su uzaludni bili svi savjeti. Zabacio je sve moderne tekovine, jer se mogu zlorabiti. U "Obnovi pakla" daje čitavu legiju đavola, od kojih svaki zastupa jednu granu ljudskog djelovanja. Na pitanje pročelnika Belzebuba, što rade, podanici odgovaraju redom: ja sam đavao tehničkih usavršavanja, ja đavao štampe, ja umjetnosti, ja medicine, kulture i t.d. Tolstoju je sav svijet postao povampireni pakao. I socijalisti su bili protiv moderne civilizacije, ukoliko je nepravedno razdijeljena, a on ide dalje zanijekavši je sasvim. Prema

tome ni u tom pogledu ne ide neutrtim putem, nego samo radikalnije i pogrešnije rješava goruća pitanja.

Znajući, da su uzaludna sva tumačenja novoga poretka, ako se ljudi za nj ne priprave, dao je svoj odgojni plan. Izdao je u tu svrhu mnogo knjiga, a praktična primjena vršila se u školi Jasne Poljane. Osnovni mu je pedagoški princip nepodcjenjivanje sposobnosti učenika sa strane učitelja, prikladna metoda i blagi postupak bez tjelesnih kazna. Ako učenik uz najbolje nastojanje ne posluša, treba ga isključiti. Tolstoj nije ispravno omjerio djetinjske slabosti, pa nije pomišljao, da bi tim nevaljali učenici postali mnogobrojniji. Kad je na to mislio, onda je roditeljima dopustio kažnjavanje djece. Općenit zaključak stručnjaka bio je taj, da je Tolstoj slabo poznavao djetinjsku psihologiju, te zamišljao ljude kudikamo boljima, nego su u običnom životu. Paradoksalan slučaj kad se zna, koliku je borbu vodio protiv vlastitih nastranosti i poduzeo borbu takova razmjera, kao da ljudi ne mogu činiti, nego zlo. Uopće je dijete kod njega moglo odlučivati o načinu svoga odgoja, slušati ili ne slušati i do potrebe stavljati svoje primjedbe. Dokaz, da je u nekim slučajevima uspješno primijenio svoje principe, daleko je od pravila. Izbacivao je iz nastavnog programa sva gospodska ishitrivanja, kako je nazivao sve nauke, koje ne daju izravnu korist narodu. To je samo intelektualna razonoda nekolicine. Uopće nauka nije nauka, ako je ne razumije narod. Tolstoj se stavio na čisto materijalističko stanovište u znanosti mjereći je neposrednom korišću. Osim toga nije vjerovao, da je postojalo nesebičnih i požrtvovnih naučenjaka, koji su radili za ljudsku zajednicu ne gledajući na ličnu korist. Za nj nije postojao znanstveni idealizam. Uz to je pretjerano i neumjesno tražiti od svake nauke vjersko poučavanje, jer mnoge i ne diraju u vjersko područje, pa je nezgodno, da naučenjak propovijeda, gdje mu nije mjesto.

Tolstoj se u više navrata borio protiv feminizma ne davši nam svog definitivnog stanovišta. Stoga je nastala polemika između njegova prijatelja Obolenskoga sa Skabičevskim. Osudio je naime svako učestvovanje žene u javnom životu podijelivši joj isključivo dužnost rađanja i odgajanja djece. Skabičevski je malo brutalno, ali ispravno primjetio, da većina ljudi sebi traži životnu drugaricu, pomoćnicu i dobru kućanicu, a ne samo stroj za rađanje djece. Ta i narod ne voli žene, koja može narađati djece a ne zna im pribaviti životne potrepštine, osobito kad sva materijalna briga oko djece spane na nju. Ispravno je ocijenio maltuzijanizam, gospodski moral te "Einkindersistem" i napose žensko guranje na mjesta muških, ali se nije znao zaustaviti na određenoj granici. Tragično je baš to, da je sreću tražio u porodičnom životu, a malo kasnije u *Kreutzerovoj sonati* proglasi spolno općenje gospodskim zahtjevom osudivši ženidbu. U ime principa, da je uzdržljivost vrednija od neuzdržljivosti, primorava sve ljude na celibat. To je ruski maksimalizam. Kasnije je dopustio razvod braka i spolno općenje u slučaju, kad se čovjek ne

može suzdržavati i kad nagon provaljuje mimo volju. Tako je napravio nekoliko skokova kroz kratko vrijeme.

Prema ženi uopće bijaše strog i malo obziran. Ne uzimamo doslovno riječi Gorkoga, da je prema ženi bio brutalan tvrdeći, da je kod zdrave djevojke nevinost nešto neprirodno, ali je kritika ustanovila, da nije dao ni u djelima pozitivnog ženskog lica. Gorki u uspomenama tumači njegovu odvratnost prema ženi kao neprijateljstvo mužjaka, kome nije pošlo za rukom, da se naužije svih slasti ili kao neprijateljstvo duha protiv nagona mesa, koje ga ponizuje. Drugi su bili stroži nalazeći, da je Tolstoj imao prejaku sklonost tjelesnim užicima iznad normalne dobi. Bez sumnje se nitko ne oslanja na sud njegovih protivnika, ali i bez toga imamo jasnu sliku o prazninama u tom pitanju. Mnogi su ponovili uzdah Turgenjeva, koliko bi Tolstoj bio viši, da se ograničio na književnost. Merežkovski je najbolje ocijenio Tolstoja rekavši, da će svi njegovi traktati biti zaboravljeni osim za kakvo specijalno predavanje, dok će "beskorisni romani" djelovati uvijek svom snagom genija.

IV.

Izišle su čitave rasprave o neskladu među Tolstojevim životom i idejama. Tako je Semecki brojkama dokazivao, da su seljaci na njegovim dobrima slabije živjeli, nego na imanjima drugih plemića. Slično tome Skabičevski tvrdi, da se dao na propovijedanje, kad je dobro izživio život, pače mu se nije dalo do zadnjeg časa otrgnuti od dobara. Ovo su optužbe licemjerstva i zavaravanja okoline. Ma kako bilo, čini se, da Tolstoj sam nije kriv, što je priroda bila jača od ishitrenih misli. Očajavao je pred neuspjehom i dobro zagledao u tragediju, kad se pitao: "Zašto sve tako prekrasno i jasno u mojoj duši, a tako nelijepo iziđe na papiru i uopće u životu, kad hoću, da primjenim na nj ma što bilo od onoga, što mislim" (Merežkovski: "Tolstoj i Dostojevski" str. 6). Osjetio je, da ni u djelima lica ne izilaze, kako bi želio (Olemin), a kamoli u životu. Pokusi sa jasnopoljanskim mužicima nijesu uspjeli, te pobježe na Kavkaz kao artilerijski junker. Svako nastojanje Olemina, da se približi narodu i koristi mu novim pogledima, urodilo je lošim posljedicama, jer je narodu samo škodio. Tu je doslovno životno iskustvo i Lava Tolstoja.

I u traženjima Boga posumnjao je u uspjeh govoreći, da je nemoguće, da bi on iznašao novu vjeru nakon toliko stoljeća, otkad milijuni vjeruju u staru, i toliki se posvetiše proučavanju nje, pa da on otkrije nešto novo. Stoga je iskreno priznao, da nije osnivač nove vjere nego slabi, zalutali i razdvojeni čovjek, kao i svi ljudi njegova vremena. Da nije bilo okoline vjerojatno bi izbjegao vrtlogu vlastitih misli, jer nijesu bili iskreni prema njemu. Tragedija bi bila mnogo manja, da se nije narušio prijašnji obiteljski sklad. Praktična i uviđavna žena Sofija uvidjela je, da joj muž srće na propast vukući za sobom

čitavu obitelj. Mnogi su je optužili, da je kriva Tolstojevoj nesreći, ali posve nepravedno. Kad je muž htio razdati imanje i odreći se autorskog prava, s pravom se bunila, jer je trebalo osigurati djecu. Znala je biti i energična, pa je htjela izvesti neku vrstu tutorstva nad mužem. Ojađena tuži se, da mora sve raditi, dok je prije bila samo pomoćnica; "uzdržavanje i odgoj djece sve je na mojim rukama. Okrivljuju me, što radim i ne idem prositi milostinju. Zar ne bi pošla s njim, da mu nije male djece, a on je sve zaboravio radi svoje nauke". Očajne riječi brižne majke predskazuju njene kasnije pokušaje samoubojstva. U novije vrijeme Porché (*Portrait psychologique de Tolstoï*) je svalio mnogo krivnje na nju radi obiteljske nesreće, ali Chaminov otvoreno prigovara (*Mercure de France*, 1936. p. 419), da je nasjeo "izjavama kćeri Aleksandre Ljvovne, velike prijateljice Tolstojeva zloduha i luđaka Čertkova". Po njegovu mišljenju "imala je pravo i morala biti histerična poslije 13 teških rođenja, neprestanih ispada muža, vršeći službu njegove sekretarice, anđela čuvara djece i upraviteljice kuće, koju su opsjedali čankolizi i luđaci". Ipak je Porché zapazio kod njega naročitu nestalnost karaktera, jer je mijenjao sudove čestoput iz kaprica. U vrijeme tendenciozne književnosti branio je l'art pour l'art (tim izazva oštre riječi Homjakova), a kad se estetizam afirmirao, on ga zabacuje kao suvišan.

Gorki je mnogo oštriji ("Uspomene na Lava Tolstoja") tvrdeći, da ima mnogo kontradikcija u njegovim odnošajima prema Bogu i narodu, jer u ljubavi prema narodu bijaše dosta namještenosti. Poslije 1905. uopće mu je zanijekao pravo da govori u ime ruskoga naroda, jer mu je malo do toga, da sasluša narod i shvati ljude, koji su došli k njemu. Interesantno je usporediti gornje riječi sa protestom ruskog lista *Večer* prigodom Tolstojeva jubileja koji je ustao protiv toga, da se to nazove narodnim slavljem, jer je Tolstoj "učinio usluga Židovima i neprijateljima Rusije, otrovao mladež, demoralizirao vojsku, zavadio obitelj i hotimično učinio mnogo zla". Gorki dajući bilancu kaže, da je Tolstoj "u pravom smislu nacionalan pjesnik, jer je utjelovio u svojoj duši sve mane naroda, sva osakaćenja, što su ih nanijele kušnje historije. Neprotivljenje zlu, maglovita nauka o neaktivnosti sve je to nezdravi sadržaj stare ruske krvi, koja je kronički protivna zapadu s njegovim neumornim i neslomivim otporom protiv zla u životu". Isti pisac tvrdi, da je Tolstoj neuspješno tražio trpnju s namjerom, da pojača utjecaj svojih misli i naglasi svoju svetost. Doista, ne znam kakvim slučajem, ali Tolstoj nije pretrpio nikakovih progona od vlasti radi razornog naučavanja.

Jednom prilikom Tolstoj se isporedio sa ptičicom, koja je ispala iz gnijezda i ciči za spasom. Međutim čemu više nagomilavanje nepovoljnih sudova o njemu? Nitko nije rušio Tolstoja kao umjetnika nego većina jednostavno ustanovila neuspjeh u određenom području djelovanja, za koje nije imao talenta. Tragedija je njegova u vjersko-moralnim nazorima, a kao

umjetnik ostaje genij i prvak ruske književnosti XIX stoljeća. Skabičevski je to dobro zapazio u studiji o Tolstoju (o. c. str. 180-181), čiji sud često zaboravljaju, stoga ga doslovno donosimo: "Na zapadu cijene ljude više nego kod nas, no svakoga u području njegove veličine. Ne će nitko Goethe-a proglasiti vojskovođom, zato što je sastavio *Fausta* niti će od njega tražiti rješenje filozofskih pitanja... U nas nije tako. Treba steći popularnost makar u čemu i odmah ga smatraju svemogućim božanstvom, sposobnim danas napisati genijalno djelo, sutra održati pomorsku pobjedu, a prekosutra osnovati novu vjeru. Tako je Tolstoj sastavio *Rat i mir* i *Anu Karenjinu* te ima pravo na definitivno rješenje svih pitanja života i smrti. Tako je u Rusiji, a kod nas se u zadnjih 50 godina bogzna koliko krivo pisalo o njemu ne gledajući na stvarne zasluge. Neki s naročitom sabranošću izgovaraju njegovo ime, kao da se približuju božanstvu. Proglašen je savjest svijeta, stavljen u društvo sv. Franje ("Vox clamantis..." I. Vojnovića), narodni ideal, jednom riječi čovjek, koji može biti putokaz u svemu. Tragično je, da se postavlja kao fiktivan ideal lice, koje se ni samo nije tim smatralo, a naročito ako primjena njegovih načela ide protiv vitalnih interesa naroda i domovine. Sam Tolstoj dođe do uvjerenja, da mu je ideal neostvariv pa je učinio simboličan bijeg iz Jasne Poljane - zapravo bijeg od vlastitih tvorevina. Doživio je slom primjenjenih načela u najužem obiteljskom krugu, kamoli ne u široj društvenoj zajednici. Neuspjeh jednostavno zbog toga, jer su protivna prirodnim i opravdanim mogućnostima čovjeka i društva. Može li mu se zanijekati subjektivna dobra nakana? Teško je direktno odgovoriti na to pitanje jer sa sobom povlači i oštru osudu. Dostatno je reći, da je pogrešno shvatio ljudsku narav i htio izmijeniti nepromjenljivo. Kako je ipak djelovao na savremenike i na potomstvo? To je opet pitanje psihološke strane i uvjerljivosti njegovih načela, a kod nas nije primljen iz nekih patriotskih i vjerskih pobuda, te želje da se pomogne narodu, nego zbog neke zamagljene svečovječnosti - u stvari nekarakternog izmotavanja u pitanjima vjere i domovine. Nebrojeno puta čitamo o južnoslavenskoj psihologiji protivnoj zapadnoevropskom mentalitetu, u stvari prelaženje preko narodu bližih i prečih dužnosti, kao da nacionalni duh pojedinih naroda ne može živjeti bez spone i povezivanja s nekim trećim, s kojim se pravi umjetna i nasilna zajednica. Koliki je tek grijeh, kad se narodu stavlja kao ideal nacionalni duh tolstojevštine, pasivnost i istočni fatalizam u časovima, kad je potrebno pokrenuti domovinski osjećaj srca i potvrditi svijest o narodnoj pripadnosti. Nije dopušteno, da se pojam tolstojevštine u cjelini primjenjuje na narod, ili ukratko da Tolstoj postane učitelj. Bilo je i takih, koji su ga prihvatili u pojedinostima i protiv toga nema se ništa reći, jer je imao simpatičnih strana, a kao najrealnija bila je njegova želja i dobra volja, da pomogne narodu. Ako to nije znao ili nije uspio ostvariti, nije toliko njegova krivnja. Dosta je, da je dobro želio. U oduševljenju prema Tolstoju ima možda dosta i namještenosti, ali u svakom slučaju više ushićenja prema Tolstoju kao učitelju nego kao umjetniku.

TRI SVIJETA

(Tolstoj-Turgenjev-Dostojevski)

Rusija je u prošlom stoljeću više nego ikada u svom historijskom životu bila uznemirena. Idejna strujanja zahvatila su šire krugove, koji se obično nijesu pojavljivali u javnom životu. Ovi su često proširivali, prikraćivali ili krivo tumačili suprotna stanovišta glavnih predstavnika ruske misli i na taj način još više uznemirili nepristranu javnost. Književnici su - protivno nego u drugim zemljama - bili u Rusiji glavni nosioci strujanja ne samo u književnosti nego i u trvenjima kulturnog i političkog karaktera i javnost im je često i preko volje naturivala programe, da bi jače djelovali u društvu. Silom prilika njima je samo bilo moguće pretresati zabranjena pitanja krijući se za umjetnost, a publika na to naučena uvijek ih je razumjela. Kod njih nije bilo jedinstvena pogleda na život, što nam dokazuje najjasnije genijalna trojka Tolstoj-Turgenjev -Dostojevski. Neispravno je mišljenje, da su tadanje struje neknjiževnog karaktera na njih utjecale i da su ih preko volje odvele na različne strane. Naprotiv, sva su trojica jake aktivne ličnosti, koje su izgrađivale zasebne struje i tim utjecale na okolinu. Koliko im se misli slažu s tadanjim pokretima, to su jače djelovali i pocijepali društvo. Suvišno je ponavljati razmimoilaženja do kojih dolazimo čitanjem njihovih dijela, nego su značajni povjerljivi dokumenti: pisma i izjave prijateljima, koji ih dobro osvjetljuju, naročito Dostojevskog. Nije ispravno ni diskretno iznositi neslužbene izjave i na temelju njih stvarati zaključke, ali okolnost, da se slažu sa službenim, dopušta promatranje spomenutih književnika s ovog stajališta. Tada se istom vidi, kako su i slavni književnici često sitničavi, ljubomorni na svoj talenat i nepravedni jedan prema drugome. Službene su izjave redovito proračunane, a privatne toliko neposredne i iskrene, da se povjeravaju samo najtješnjim prijateljima.

Tolstoj je rijetko govorio o drugoj dvojici i to samo onda, kad je morao. Prije duhovne krize zalazio je više u društva, ali se čuvao, da što rekne o svojim književnim suparnicima. U drugom dijelu života došao je u sukob s čitavom književnom javnošću ostajući ipak kod općih sudova. Čini se, da je Turgenjeva poštivao više nego Dostojevskog. Tolstoj ga je i obilazio, a kad je skrenuo s književnog puta, zaklinjao ga, da se vrati lijepoj knjizi u interesu ruske književnosti. Predosjećao je, da će u svemu drugom biti diletant, a samo u

književnosti dobar umjetnik. Nažalost predviđanja su mu se ispunila i pravilno je ocijenio njegove sposobnosti. Vedar i širokogrudan čovjek kao Turgenjev nije se oduševio Tolstojevom dogmatikom, nego se divio njegovu umjetničkom talentu, koji mora propasti. Nije propustio prilike, da upozna evropsku javnost s njegovim djelima, jer mu je pred očima lebdio književni prestiž Rusije. Čini se sasvim vjerojatno da je i Tolstoj njega mnogo cijenio u tajnosti, ne mogavši odobriti suvremene književnosti pa ni Turgenjeva, radi načela da književnost mora poučavati, dok je Turgenjev savršeno dovodio u sklad i umjetnost i sadržaj. Sa Dostojevskim nije nikad došao u dodir. Postojala je neka odbojnost među njima, jer su imali priliku da se sastanu. Prigodom jednog predavanja - čini mi se Solovjevljeva - obojica su bili u dvorani, možda se i vidjeli, ali se ne sastadoše. Tolstojeva pratnja odvratila ga je i nije dala nikako, da dođe do dodira. Kod otkrića spomenika Puškinu doznao je Dostojevski za Tolstojevu *Dogmatiku* i javlja ženi, da je Tolstoj sasvim poludio. Neki su ga zvali, da ga pohode a Dostojevski se ispričavao da nema vremena. Ipak je bio sav radostan, kad se Tolstoj pohvalno izrazio o njegovu govoru kod otkrića Puškinova spomenika. Neki su s pravom zaključili, da nije puki slučaj, što se nijesu u životu susreli, nego sudbinska odbojnost, koja ih je zavađala. O Tolstojevim dijelima Dostojevski se oštro izražavao i neke žučno napadao u *Piščevu dnevniku*. Tolstoj se o njem značajno i ironično izrazio, da nas nastoji svojim dijelima zastrašiti, a mi se ne damo. Mišljenje da mu nijedno dijelo nije kompozicijski uspjelo, osim *Zločinstva i kazne*, ostalo je do danas nepromijenjeno.

Odnos između Turgenjeva i Dostojevskog sasvim je jasan. Bilo je to neprijateljstvo, koje se izrodilo malo ne u fizičko obračunavanje. Sukobili su se već rano i tako ostali do kraja. Dostojevski kao ruski počvenik nije se mogao pomiriti sa zapadnjacima - liberalima tobožnjim neprijateljima domovine, jer liberal ne može biti nego "svijesni neprijatelj Rusije i slavenskih aspiracija". Piše Majkovu, da je Turgenjev zanijekao domovinu i priznao se Nijemcem, a nećakinji odlučno kaže, da se Turgenjev u inostranstvu iscrpao, izgubio talenat i postao Nijemac, dok on mrzi Zapad i ne može živjeti bez Rusije. Iz Drezdena upozorava Majkova, da liberali nijesu svršili s Bjelinskim, jer demon je izišao iz ruskog čovjeka i unišao u krdo liberala. Neki su potopljeni, a ostali će se utopiti, jer su izgubili vjeru u domovinu. Duh Bjelinskog podržava Anenkov i Turgenjev. Stoga se nije čuditi, ako se dijele djela Bjelinskoga među djevojke, u kojima se žali, što je Tatjana ostala vjerna svome mužu. S druge strane evropske su novine sve u ludilu, kad se radi o Rusiji i bolje poznaju Siriusa nego nju, no to je bolje, a "mi se spremajmo na vojnu". Zatim završuje osudu liberala, među kojima je prvi Turgenjev, da su "razbojnici pera i pronevjeritelji štampe."

Vrhunac neprijateljstva dolazi tek 1880. kod otkrića Puškinova spomenika. Bilo je to slavlje čitave Rusije, a neki su književnici smatrali, da je to čas, kad mogu najbolje upoznati javnost o svom mišljenju. Na to je računao i Dostojevski. Grozničavo se spremao, da njegov istup bude što uočljiviji. Htio je naime upozoriti liberale na univerzalni karakter ruske književnosti, spojen s narodnim idealima, i to kod najruskijeg pjesnika Puškina. Prateći pisma ženi, koju je detaljno izvještavao o toku priprava pišući i više puta dnevno, zapažamo, kako je Dostojevski doista u tim časovima bio u takovu stanju, da je mogao lako izgubiti duševnu ravnotežu. I sam priznaje, da se boji katastrofe - misleći vjerojatno na svoju bolest - epilepsiju - koja bi sve pokvarila. Ista pisma loše ispadaju po samog pisca, jer nam se prikazuje kao sumnjičav i prekomjerno ljubomoran na svoj talenat, htijući se silom nametnuti javnosti. Tako javlja, da kao delegat Slavenskog dobrotvornog društva nailazi na goleme poteškoće sa strane novina, sveučilišnih profesora i Turgenjeva "koji je postao njegov otvoreni lični neprijatelj" iznoseći u časopisu neku njegovu aferu iz mladosti, koja se nikad nije zbila. "Ja ne mogu slaviti Puškina i pozdravljati Vjeročku". Turgenjev je u *Vjesniku Evrope* odgovorio na napadaje Markevičeve bez ičega što bi se odnosilo na Dostojevskog, ali je ovaj po svojoj sumnjičavoj prirodi to primijenio na se. Posljednjom rečenicom aludira na heroinu Turgenjevljevu u *Jedan mjesec na ladanju* Vjeročku, koju je glumica Savina tako sjajno igrala u carskom teatru, da je Turgenjev zavikao iz lože: "Vjeročka, jesam li ja napisao ovu Vjeročku?" Tuži se dalje Dostojevski na makinacije protivnika, koji bi ga htjeli odstraniti ili mu dati kakovu sporednu ulogu kod proslave i sigurno bi napustio proslavu, da ga publika ne zadržava, a tu se nalaze i Puškinova djeca. Njegova stranka i ruska književnost bore se za ideju, za koju se on zalagao već 30 godina, dok protivnici (Turgenjev i dr.) hoće da umanje Puškinovu slavu. Njegovim odlaskom, ostao bi sam Aksakov, koji je i onako Moskvi dosadio. Nezadovoljan je čitavim programom proslave, mijenjanjem rasporeda i naročito tim, što se kod Turgenjeva sastavljao program bez njegova znanja. Dostojevskom je dodijeljeno čitanje Puškinova "Proroka" i on se čudi, da nije ni o čem obaviješten, te svu krivnju svaljuje na Turgenjeva. Da nije omladine, koja ga želi čuti, prijeti se, da bi smjesta prekinuo s tim "prljavštinama". Kroz to vrijeme sastao se s Ostrovskim - Jupiterom Moskve - i pače Turgenjevom, koji je s njim, kako sam priznaje, bio ljubezan, dok su ga drugi liberali smatrali reakcionarcem i okretali mu leđa. Izražava bojazan, da se kod tolike divergencije misli sve ne svrši borbom, jer je već Katkov isključen sa proslave. Kod definitivne redakcije programa Dostojevskom je dodijeljeno čitanje Pimenova monologa iz *Borisa Godunova*. Sad potanko opisuje, kako je doživio golem uspjeh. Bio je naime obasut cvijećem i proglašen prorokom ruskog naroda. Tuži se na Turgenjeva, da je vrlo slabo čitao, a ipak je više aklamiran nego on, ali to je bilo najmljeno oduševljenje, a kod njega iskren entuzijazam. Dostojevski mu spočitava, da je najmio rulju mladića, koja je

vikala kao u deliriju, kad se pojavio Turgenjev. Još više, porekao je, da je Puškin nacionalan pjesnik i Ivan Aksakov u znak protesta nije htio držati svoga govora. Upozorava ženu, da je fatalni dan istom na domaku, a spremaju se spletke protiv njega, ali se nada, da će sve biti dobro. Poslije održanog govora, koji je doista izveo jak dojam javlja da je njegov uspjeh zapravo pobjeda ideje za koju se borio. Kad je naglasio univerzalno bratstvo ljudi, nastade delirij i plakanje, a dva nepoznata starca baciše mu se u zagrljaj, priznavajući da su dvadeset godina živjeli u neprijateljstvu i ne govoreći međusobno, a sad su pomireni njegovom zaslugom. Turgenjev mu se naime bacio na ruke sa suzama u očima, a Avenkov ga zagrlio vičući: "Vi ste genij i više nego genij." Ivan Aksakov plesao je od veselja. Sjednica je prekinuta i poslije jednog sata nastavljena, ali su se govornici odricali svojih govora veleći da je "velika riječ genija Dostojevskog dala rješenje svemu." Izabran je članom mnogih društava, načelnik Moskve Tretjakov zahvalio mu se uime grada, a žene ga ovjenčale lovor-vijencem, što je lijepo govorio o idealu ruske žene, Puškinovoj Tatjani. "Ja mogu umrijeti, Ana!" - završuje pismo ženi.

Iz ovog dramskog događaja razabira se volja Dostojevskog, da se pokaže ruskoj javnosti. Ipak to ne može opravdati ispade prema Turgenjevu, koji je bio kudikamo obzirniji. Štoviše nije nikad porekao književni talenat Dostojevskoga, kao što je njemu Dostojevski poricao originalnost jednako kao i Tolstoju. Po njegovu mišljenju Turgenjev nije ništa novo rekao u svojim djelima, jer se tobože udaljio od rođene grude. Ovo mišljenje nije osamljeno, jer je i biograf Turgenjevljev Ivanov tvrdio, da je prebivanjem u inozemstvu svoje zaboravljao, a malo tuđeg naučio. To ne opravdava Dostojevskog, koji je kao umjetnik trebao priznati zasluge makar i neprijatelju. Turgenjev se naprotiv viteški ponio prema njemu. Kad je *Revue des deux Mondes* poslala u Rusiju radi proučavanja glavnih književnika Durand-Gréville-a, ovaj se radi uputa obratio Turgenjevu. On mu preporuči Tolstoja, Pisemskog i Dostojevskog, davši mu za posljednjeg pismo, u kom doslovno kaže: "Odlučio sam Vam pisati i ne gledajući na okolnosti, koje su dovele do prekida između nas. Uvjeren sam, da i Vi mislite, da te okolnosti nisu utjecale, da promijenim mišljenje o Vašem velikom talentu i visokom položaju, koji zauzimate u ruskoj književnosti." Kaminski: *Pisma S. A. Turgenjeva*, str. 245).

Unatoč tomu neki su strogo osudili i Turgenjeva i Dostojevskog radi zajedljivosti i nečasne međusobne borbe. Strahov u pismu Tolstoju veli, da ih ne računa među ljude, k tome Dostojevski pomno pročita o sebi svaku riječ, osobito ako mu je u prilog. Turgenjev mu je "zlojezična baba", jer bez potrebe stvara neprijateljstva. Pri svemu tomu čini se, da je i Strahov interesiran i da se nalazio u vrtlogu borba. Danas, čitajući pisma dotičnih književnika, vidimo, da je Turgenjev mnogo staloženiji i umjereniji. Boraveći u inozemstvu, mogao je barem privremeno škoditi ugledu svoga suparnika, ali toga nije učinio. U

datoj prilici istaknuo je veličinu i zasluge svojih sunarodnjaka bez obzira na lične simpatije. Zapravo je njegova zasluga, što je Zapad rano počeo čitati dotada nepoznatu rusku književnost. Kao umjetnik znao je, što će javnost zanimati, a što je ujedno na umjetničkoj visini.

Razlog neslaganju trojice prvaka ruske književnosti stoji u njihovu karakteru i idejama, koje su zastupali. Prijateljstva nije moglo biti. Tolstoj je u prvoj polovini života blizu Turgenjevu, ali se udaljio, kad je napustio književnost i zapao u maglovite teorije, koje su se Turgenjevu činile naivne, plitke i smiješne. Način odgajanja naroda, neprotivljenje zlu i zaštita progonjenih sekta malo su ga zanimali, vidjevši da se Tolstoj vrti u protivurječjima preporučujući zdravi porodični život, a zabacuje ženidbu. Vedar i pozitivan duh ne zanosi se idejnim pustolovinama niti se smatra nosiocem preporoda u svijetu. Ideal mu je zapadna civilizacija, iako nije bio, nažalost - uvijek sretan kod izbora njenih plodova. To je bilo dostatno, da ga dovede u opreku s apokaliptikom Dostojevskim, kojemu je zadnja riječ Rusija, i tko toga ne priznaje, već je izdajica domovine. Prema tome je i Tolstoj isključen, jer zastupa sveopće bratstvo ljudi protiv Dostojevskog, strasnog ljubitelja Rusije, koja će makar i oružjem nametnuti gospodstvo svijetu i šapnuti mu posljednju riječ o spasu ljudi. Tri čovjeka i tri svijeta, koji će poprimiti tragičan karakter u revoluciji, u čemu je Turgenjev najmanje kriv. Zasluga mu je negativne vrsti, jer nije izgrađivao ni zastupao nemogućih sistema, nego ostao isključivo umjetnik.

S. BULGAKOV I N. BERDJAJEV O RUSKOM PRAVOSLAVLJU

Ruski izagnanici mnogo razmišljaju o sudbini ruskog pravoslavlja nakon sloma carstva. Njihova su mišljenja značajna i po tome, što o toj stvari pišu ne samo službeni crkveni krugovi nego i naobražena intelegencija, a osobito novoobraćenici. Dio inteligencije, koji nikada nije sarađivao s crkvom, miješa se također u ova pitanja morajući računati na vjerski momenat, jer većina emigracije ostaje vjerna crkvi. Mnogi se i danas zagonetno pitaju, što se zbilo s crkvom u tako kratkom vremenu. Dogodilo se nešto neobično valjda bez sličnog u povijesti, skladno svi govore. A kad počnu tražiti uzroke previše se razilaze ili se tješe riječima Turgenjeva, da se na Rusiju ne mogu ni u kom slučaju primijeniti obični zakoni, koji ravnaju drugim državama, pa se i za današnju rusku nesreću moraju tražiti naročiti razlozi i uzroci, koji su je prouzrokovali. Jedni naprosto plaču nad sudbinom vjere i domovine sjećajući se veselih usklika Puškina o nepokolebivom Petrogradu, koji se drži čvrsto kao Rusija. Među ovima bi bio i protojerej Sergej Bulgakov, profesor pravoslavnog instituta u Parizu, koji je napisao članak u jednom engleskom listu s namjerom ipak, da ustanovi uzroke nesreće i da dadne mišljenje o budućnosti. Članak je preštampan u zbirci članaka o Rusiji *Ruska duša* na francuskom 1927. Njegovo je mišljenje tim značajnije, što istu stvar ponavlja i danas, a gotovo isto misli i još nekoliko uvaženijih ideologa. Sotona je - veli Bulgakov - svim jadima udarila ruskoga Joba. Narod je ruski kao židovski u babilonskom sužanjstvu, s tom razlikom, što su ovi imali proroke, koji su ih tješili, a Rusima ih je Providnost oduzela. Rusija više nije Rusija nego "Sovdepija" t. j. mržnja svega što je rusko. Tako nazivaju izgnanici današnju Rusiju, da ne bi obeščastili ime negdašnje svete Rusije nazivajući današnju - Rusijom. Povijest mu je Rusije žalosna igra (tragedija) u grčkom značenju. Sadržaj je tragedije ispaštanje tragičnog čina učinjena po nekome drugome nego je junak, pače prije njegovog rođenja. Uspoređuje povijest Rusije s dramom *Edip*. Kad se tragedija razvija postaje jasna, tako biva i s Rusijom. Prije rođenja Rusije odigrala se predigra žalosne glume i zlokobni događaj crkvene povijesti već se zbio. To je raskol u crkvi. To je najviši grijeh protiv Kristove Crkve, ma tko bio odgovoran. Zato - veli Bulgakov - jer je to uzrok i

kulturnog rascijepa Evrope, a Rusija žrtva ovog događaja, a da nije ničemu kriva. Tu su duhovni razlozi današnje ruske neseće. Rusija je primila kršćanstvo od Bizanta u času, kada je vladalo jedinstvo i mir usprkos vjerskih natezanja, ali kad je došla dioba, Rusija je morala svezati svoju sudbinu s jednim dijelom i ostala je na Istoku. Ovo je bilo od sudbonosnog značenja za njenu povijest. Događaj ima značenje s vjerskog i kulturnog gledišta, jer Rusija pripada istočnom pravoslavlju i grupi država istočne civilizacije. Pravoslavlje je jedina crkva - veli Bulgakov - i nadnacionalna. Zlokobno razjedinjenje učinilo je rusku crkvu nacionalnom; bilo je to u času, kad je Bizant htio naturiti Rusiji svoju vlast, dok poslije nije postao sumnjiv radi florentinske unije i konačno padom Carigrada Moskva je postala treći Rim, ali se je i odijelila od ostalog svijeta. Tako odijeljena našla se pred pitanjima, koje nije mogla sama riješiti, pa kad na Zapadu cvate filozofija (skolastika), Rusija se ustavila na obredima. Osamljenje Rusije bilo je potpuno. Petar Veliki otvara vrata prema Evropi, ali reforme u sebi dobre, jer su kasno došle, loše su djelovale. Onaj tko se bunio bio je satrven željeznom šakom Petra Velikog. Ovim časom u Rusiji se otvarao srednji vijek - nadodaje Bulgakov - ali spoj između zapadne i istočne kulture ostaje neostvariv. Inteligencija je donijela razorne ideje brzo, ali neslobodna crkva nije se mogla boriti. Tako Moskva čuvarica narodnih predaja i domovine pretvorila se u treću Internacionalu sa sotonskim nagnućem k rušenju svega narodnog, što se danas izvršava - veli Bulgakov - internacionalnom rukom djece židovske Diaspore.

Padom carstva god. 1917. morala se crkva sama držati, zato se sastaje odbor na kom se uspostavlja patrijarhat oboren za Petra Velikog. Otada pravoslavlje ognjem i mačem progonjeno vodi ogorčenu borbu s boljševicima. Doba poslije pada carstva nazivaju Bulgakov i Berdjajev povratkom u pretkonstantinovsku periodu katakomba i progona, a do 1917. bilo je doba konstantinovsko jer je crkva dobila pravo na život i zaštitu od države. Obojica vjeruju u uskrsnuće ruskoga pravoslavlja, kad bude očišćeno pokorom i krštenjem krvi, a to se već zapaža, jer mnogo intelegencije prihvaća crkvu i oplakuje svoje grijehe. Bulgakov poziva javnost, da pomogne ruskom pravoslavlju u današnjen žalosnom času materijalno i duhovno, ali da mu se ne nameće jaram i privlače članovi na drugu vjeru. Ovim cilja na Katoličku crkvu, jer malo dalje veli, da ono, što je prešlo na katolicizam, nije iz uvjerenja nego iz političkih razloga, a najviše ih nagnala na to težina izagnanstva.

Interesantno je navesti nekoliko njihovih mišljenja o značaju pravoslavne crkve i njenim osebinama. O tom mnogo pišu naročito otkad su stupili malo bliže katolicizmu. Oni nastoje odrediti osebine ruske crkve ispoređujući je s katolicizmom, kojemu hotice ili neznajući spočitavaju izmišljene pogreške, a pravoslavlju se jednostavno pripišu protivne vrline i s time je svršila ocjena pravoslavlja i katolicizma. Bulgakov tvrdi, da pravoslavlje,

iako zarobljeno po carstvu, nije ovome dopustilo, da dopre do svetinja crkve, nego je crkva sačuvala samostalnost našavši sporazum s carizmom. Narod je živio u dobrim odnosima sa predstavnicima crkve, pa se na taj način utvrdilo jedinstvo u ljubavi i više po ljubavi nego po vanjskim vezama, hijerarhijom ili disciplinom. Berdjajev izvodi svetost ruskog pravoslavlja i naroda iz same činjenice, što se Rusija nalazi na Istoku, a Istok je kolijevka vjera, dok Zapad iako ima kršćanstvo, ovo se posvjetovnjačilo i gotovo izgubilo unutarnju duhovnu snagu. Na istoku je Bog govorio ljudima neposrednije, dok na zapadu ovo zadržava nekolicina ljudi, preko kojih mogu drugi općiti s Bogom. Zemljopisna ruska ravnica samo je odsjev duhovne širine ruske duše, koja se rasplinula u Bogu, dok na Zapadu vlada tjesnoća u odnošajima i neka umjetna odmjerenost. Pravoslavlje nema vjerskog naučiteljstva s razgranjenim bogoslovnim učilištima kao na Zapadu jer jedan prosti čovjek može propovjedati kao biskup, niti ima vlasti koja bi ga mogla skučiti. Primjeri su umirovljeni oficir Homjakov, Dostojevski, Rozanov i dr. Ipak u pravoslavlju ne vlada individualizam nego skladno jedinstvo u ljubavi i slobodi. Bogoslovija se uči - veli Berdjajev - ne po ustaljenim filozofskim pravilima nego više po ikonama i u "starčestvu". Duhovni je život više pjesnički nego filozofski i racionalan. Bogoslovija je u liturgiji. Dok na Zapadu povjeravaju dušu iskusnom i učenom duhovnom vođi, u pravoslavlju se to povjerava prostom starcu, kojega je službena crkva možda i progoni, ali on ostaje poslanik Božji, preko kojeg se prenosi istina do konca svijeta i koji iz bližega opći s Bogom. "Starec" ili "strannik" znači u Rusiji posebni stalež putnika - pokornika, ni svećenika ni monaha, koji živi od darova i kojima se ljudi povjeravaju. Dostojevski ih naziva u *Braći Karamazovima*, onim ljudima, koji vam oduzmu dušu i volju i učine ih svojima. Vi ste se odrekli svega i starec je gospodar duše. Čuvena sibirska protuha Rasputin smatran je od carske obitelji za takvog starca i samo je od njega čekala spas, "no sudbina je htjela, da je onaj, koga su okruživali svetačkom krunom, u stvari bio nevrijedno i perverzno biće i zlokobni uticaj ovog čovjeka jedan je od glavnih razloga smrti onih, koji su u njemu tražili spas" (P. Gilliard: *Tragična smrt Nikole II. i njegove obitelji*, str. 42.).

Odlika je pravoslavlja i u tome, da se ne prepire za vlast na ovoj zemlji, nego se pokorava i sve svoje nade prenosi na prekogrobni život, dok se katolicizam iscrpio u historijskoj borbi za prevlast na zemlji i prignuo crkvu k zemlji, da je s pomoću crkve sebi podvrgne. Stoga je Berdjajevu katolicizam nepristupačan za unutarnji život. Još znamenitija osebina pravoslavlja bilo bi veliko uskrsno slavlje, dok se na Zapadu slavi više Božić. Čim stupiš u pravoslavni hram, odmah udara u oči uskrsli Spasitelj. Ovo im daje povoda tumačenju, da pravoslavlje više misli na prekogrobni život, da mu je misao povezana s drugim dolaskom Krista i nebeskim Jeruzalemom. Pravoslavlje

neće spasa pojedinaca ili same Rusije, nego nastoji preobraziti čovječanstvo i pripraviti ga za dolazak Kristov.

U tome se i sastoji općenitost pravoslavlja, jer nastoji preporoditi čitavo ljudstvo. Kako su Rusi ljubitelji skrajnosti, to lako stupa pod stijeg Antikrista, ako nije s Kristom, pa je velika opasnost, da iz jedne skrajnosti ne padne u drugu. Je li čudno - kliče Berdjajev - da se Moskva - treći Rim, preobrazila u komunističku središnjicu svijeta, da preobrazi svijet u duhu Sotone! Usprkos golemih razlika između Istoka i Zapada u svim područjima, za Berdjajeva jedinstvo nije nemoguće pred navalom nekršćanstva, koje nužno sili na međusobno potpomaganje, sporazum i jedinstvo.

Nakon ovakovih izjava o pravoslavlju, njegovim osebinama i zamjernoj svetosti, nikome ne bi palo na um, da ruska crkva u inozemstvu kao i u Rusiji proživljuje tešku krizu već više godina. Položaj je kudikamo ozbiljniji, nego se misli, jer se kriza počela i razvijala među poglavarima crkve, a na narod se prenijela tek posredno to jest ukoliko je bio pod uticajnom sferom dotičnog dostojanstvenika. Crkva u inozemstvu s vjernicima podijeljena je na dvije grupe, pri čemu je ne malu ulogu igrao politički momenat. Na Koncilu u Karlovcima 1921. vidjela se nesuglasnost, koja je u zadnjim godinama završila s raskolom. Mitropolit Antonij u Jugoslaviji prestavnik je onih, koji su za nastavljanje starih ruskih predaja u crkvi kroz vjekove u carstvu izgrađenih, i kao nužan uvjet života zahtjeva uspostavu carstva na čelu sa Romanovima. Ovo je grupa ujedno carističkih krugova, koja nastoji obnoviti pali režim. Druga grupa, koja je nastala na istom koncilu ima za poglavara mitropolita Eulogija u Parizu. On je u početku bio sklon uspostavi carstva, ali na koncu su on i njegovi završili s ogorčenom borbom protiv svega što potsjeća na carstvo, na čelu s Bulgakovom i Berdjajevom. Sam Eulogij mnogo je kolebao i zapravo nije nikada zauzeo jasno stanovište u ovom pitanju, jer se bojao, da ne izgubi vjernike, a emigracija je većinom caristički nastrojena. Konačno je Antonij osudio Eulogija optužujući ga, da naučava krivo pravoslavlje stojeći u vezama s drugim crkvama i pače protukršćanskim društvima, a ovaj Antonija radi politike, koja je više škodila vjernicima u Rusiji nego išta drugo. Obojica su tražila priznanje patrijarha iz Rusije i ovaj je primoran od Sovjeta morao osuditi Antonija radi neprijateljskog stava proti boljševicima, i časovito je Eulogij bio u milosti. No kad je i ovaj pod pritiskom okoline morao osuditi rad boljševika, Sergej je svrgnuo i njega.

U samoj Rusiji postoji više crkava, a boljševici potpomažu ovu diobu. Sergej je postao oruđem boljševika, te je morao osuditi zavađene mitropolite u inozemstvu, a ovi se ne osjećaju dužnim pokoravati osudi iznuđenoj po boljševicima. U vrijeme papinske molitvene vojne, Sergej je morao protestirati protiv pape, jer da tobože u Rusiji vlada vjerski mir, i da nema progonstva.

Borba između mitropolita u inozemstvu o prevlast otešćana je i tim, što im je crkva jako pritisnuta civilnim elementom, koji se uturio u crkvu tražeći jednako pravo kao i biskupi. Na taj je način episkopat izgubio svaki ugled, a vjernici se podijelili prema političkom stanovištu. Ovo je žalosno stanje ruskog pravoslavlja od presudnog značenja, jer kriza nije časovita i slučajna, nego je to trajni i duboki nesporazum u pitanju crkvenog auktoriteta i naučiteljstva. Konačno ovo je plod jednog crkvenog sistema, koji je vezao svoju sudbinu uz jedan politički sistem. Zavađene se stranke slažu jedino, kad se napada na druge, a naročito na Katoličku Crkvu. Žestoki ispadi na katolicizam i njene predstavnike jednako su oštri sa strane izbjeglica kao i onih u Rusiji. Katolicizam i boljševizam im je podjednak neprijatelj. Jedan prokurator ruske crkve začudio se, kada je doznao, da poslije sv. Franje Asiškog ima u Katoličkoj Crkvi svetaca kasnijeg datuma. Svima se duboko usjekao u dušu sv. Franjo i franjevački pokret o kojem u datom času govore s poštovanjem, naravno krivo tumačeći franjevački pokret kao i protestanti. Čuveni protestanski životopisac sv. Franje Sabatier (*Život sv. Franje*) napisao je mnogo toga krivo, ali je knjiga kroz nekoliko godina doživjela 27 izdanja i prevedena na sve jezike pa i na ruski, gdje je mnogo čitana. Kao protestanti i neki ruski protestantski nastrojeni krugovi vide u Franji ideal individualizma, vjerskog subjektivizma i nepokornosti crkvenom učiteljstvu ne vodeći ni malo računa o prvom poglavlju Franjina pravila, gdje je govor o poslušnosti papi i crkvi.

Imajući pred očima žalosno stanje ruske pravoslavne crkve, kako nam izgledaju naivne i neistinite gore navedene misli od Bulgakova, Berdjajeva i mnogih drugih o svetosti, zavidnim osebinama, ulozi u povijesti i jedinoj crkvi prema kojoj bi se imao preporoditi svijet i obnoviti stari duh kršćanstva. Daleko bi nas zavelo kada bi pobijali njihove tvrdnje, a mi znajući njihove veze s drugim crkvama i nekim vrlo tamnim društvima ozbiljno sumnjamo u njihovu ličnu pravovjernost. Daleko smo također od toga, da zaniječemo vjersko uvjerenje plemenitog ruskog naroda, koji se, prožet vjerom, opire u današnjim teškim danima bezbožnim napadima i kušnjama. Priznajemo pohvalno držanje nekih crkvenih dostojanstvenika koji su neobičnom požrtvovnošću branili vjeru i nerijetko svoju srčanost platili životom, ali za ovo teško današnje stanje odgovorna je inteligencija uz crkvu i crkveni predstavnici, koji se nijesu znali održati na visini braneći vjeru, a ostavljajući po strani politička natezanja. Bilo je iskrenih vjernika potresenih unutarnjim razdorom i opadanjem vjerskog osjećaja, koji su tražili očuvanje vjere i osobito ugleda crkvenih predstavnika, ali im se kojekako odgovaralo, tako da su mnogi ostali razočarani. Teško će biti njihovo opravdanje kao i inteligencije, koja tobože brani crkvu. Koliko je neopravdan plač Bulgakova, što im je providnost oduzela proroke, dok su ih Izraelci imali u sužanjstvu! Po našem mišljenju proroci bi morali biti sami crkveni predstavnici - biskupi kao nasljednici apostola, kojima je Krist rekao,

da će ih braniti te da je crkva nesavladiva. Nameće se i drugi zaključak, a to je, da su današnji dostojanstvenici nosioci žalosnih posljedica jednog neispravnog stanovišta, ali im to ne umanjuje odgovornosti, jer su morali uočiti ozbiljnost i težinu položaja. Narod je najmanje odgovoran u toj stvari nego postaje naprotiv žrtvom opasnih pokušaja prvaka ruske misli i njihovih pogrešaka. Čudno je, da ovi navaljuju na narodna leđa i uopće pravoslavlje umišljeno breme i neku ulogu o preporodu čovječanstva i prepričavajući njegovu svetost uspavljuju ga u pomisli, da su savršeni i da nemaju što naučiti, nego samo drugome dati, u času, kad je u narodu uzdrmano vjersko uvjerenje teškim bremenom izagnanstva i lošim uticajem. Bulgakov, Berdjajev i mnogi drugi vodeći krugovi pustili su narod, da je postao rob nekih protestanskih "dobrotvornih" društava, a u nekim slučajevima ga stavili u veze s još opasnijim društvima, čemu je izložena naročito omladina. Mislimo, da to nije prilog samom narodu, da mu se trube u uši otrcane slavenofilske fraze, pripisuje svetost i neka svečovječanska uloga o preporodu svijeta, kad je uvjeren o odsutnosti toga svega i traži, da bude poučen u vjeri i sačuvan od gore spomenute nezdrave okoline i uticaja.

Umirovljeni oficir i nacionalni bogoslov Homjakov ustvrdio je, da je katolicizam žrtvovao slobodu uime jedinstva i željezne discipline, a protestantizam jedinstvo uime slobode, dok je pravoslavlje ostvarilo divni sklad sjedinivši jedinstvo i slobodu u ljubavi. Oštroumni Vladimir Solovjev napravio je malo smješnu primjedbu na ove riječi Homjakova govoreći: "Mi idemo k istoj obali. Kako je dosegnuti? Katolici misle da je sigurnije ploviti u velikom brodu upravljanu po sposobnom i iskusnom kormilaru. Protestanti misle, da svako sebi napravi lađicu, da slobodnije plovi. Ali šta je s tako zvanim pravoslavnima, koji zamišljaju, da su već stigli u luku". Ne bi li se ovo isto moglo reći o današnjim vođama ruske vjerske misli, koji toliko razvikuju rusku svetost i mesijansku ulogu naroda?

RUSKA LIRIKA

Teško je pisati o antologijama strane lirike s više razloga, a još je teže izdavačima i priređivačima takovih zbirka. Može se postaviti više prigovora, ali na svaki mogu opet priređivači odgovoriti s dosta opravdanih razloga zašto su tako i tako uredili dotičnu zbirku. U stvari i načelno pothvat se mora pohvaliti, a naravno uvijek se mogu postaviti prigovori kojima priređivači ne mogu ni uz najbolju volju izbjeći. Tako je i s antologijom ruske lirike. *Zabavna biblioteka* učinila je golemu uslugu književnoj publici kod nas kad je počela izdavati ovakove knjige. Hoćemo-ne ćemo moramo priznati, da nam je strana lirika bila osim nekolicini književnika dosta nepoznata, a da ne i govorimo o tom, kako često nijesmo imali uvida u najglavnije razvojne konture pojedinih stranih literatura na području lirike. Prevodila se epika bilo stihovana bilo prozna ali sitna lirika dolazila je k nama od vremena do vremena u prijevodima po časopisima. Na taj način nijesmo mogli dobiti pravi pojam o lirskom razvoju pojedinih književnosti a to je kod nekih naroda u književnosti najbolje, pače se može reći, da je u lirici psihologija naroda došla do jačeg izražaja nego u drugim književnim vrstama. U njoj su dane uz dušu pojedinih pjesnika i druge narodne osobine kao način stiliziranja vanjskog svijeta, lično doživljavanje vremena i događaja, nijanse jezika i uopće način umjetničkog oblikovanja. To ne vrijedi jednako za sve književnosti pa možda ni za rusku, koju dobro poznajemo iz drugih književnih vrsta, ali u ovom slučaju moramo opet priznati, da nam je ovom antologijom otkrivena jedna strana ruskoga života, koju nikada ne bismo mogli upoznati iz drugih djela iste narodne književnosti.

Klasična imena ruske književnosti dobro su nam poznata iz množine proznih prijevoda i kao ustaljena i priznata činjenica vrijedi, da je ruska književnost više nego ijedna možda na svijetu zahvatila zbog posebnih svojih okolnosti u pitanja narodnoga razvoja, kulture i napokon u opće čovječanske probleme. Ruska književnost kao da nije imala karakter dokolice i zabave ni za čitaoca ni za pisca, toliko je uronila u pitanje ljudskog opstanka. Svaki redak ispisan je krvlju i pred nekom zebnjom. Što će se dogoditi od Rusije i čovječanstva. Po toj strepnji za čovjeka ruska je književnost osvojila Evropu ne toliko stilskom savršenošću ili šarenilom problematike koliko simpatijom

Izdanje *Zabavne biblioteke*. Knjiga 601. - Zgb. 1939.

za sudbinu čovjeka u mijenama i vrtlogu vremena. Tu je njena najviša snaga, a naravno umjetničko stiliziranje simpatije blizu je savršenstvu barem kod velikih imena. Što nam je onda novo donijela ova zbirka dosada nepoznate ruske lirike? Da li se u lirici ispoljio isti značaj ili ona možda ima drugih osebina više manje različnih od onih u prozi? Sudeći po onome što nam je donijela ova zbirka uz sva opća mjesta koja susretamo u lirikama svih naroda, ima ova zbirka nešto specifično rusko, što je došlo do izražaja samo u lirskim izlivima. Nema one uznemirenosti Tolstoja i Dostojevskoga, problematika života nije uklonjena nego je dobila manje krvav izražaj, iz nje doznajemo za intiman život Rusije i pjesnika kroz jedan vijek ne toliko u stravičnom iščekivanju što će biti od čovjeka koliko njihov život izvan tih problema nekada bezbrižan a često i raspjevan poput faunskoga raspoloženja i bezbrižnosti. U tom je lirski specifikum ove zbirke najočitiji, a u tom se smjeru najviše približava prozi Turgenjeva. Tu je novina ruske lirike, ali ima crta koje donekle produbljuju osebine ruske proze i lirskim tonom dopiru dalje nego je to učinila proza. Mislim tu na lirsko produbljenje ruske simpatije za čovjeka i uopće stiliziranje ljudskog osjećaja. Ruski roman u tom se izdvaja od evropskoga, ali je u lirici simpatija za čovjeka i briga za ljudstvo dobila drugu boju, problem je postavljen manje logički i racionalno, a više kao čisti osjećaj. Dok se mislilo da je život u ruskoj književnosti došao do izražaja kao bezizlazna logička dilema, kod Puškina a naročito Jesenjina čujemo samo kucaj srca i burkanje osjećaja. Tu su se našli na istoj liniji ruski roman i pjesma, ali su se na različan način izrazili. I kolikogod bila konvencionalna podjela književnih vrsta, ipak se dubljim uronjavanjem može doći do specifičnih izražajnih razlika, koje ne zavise toliko o izraženom predmetu koliko o ličnim dispozicijama stvaraoca. Umjetnička individualnost često je jednostrano disponirana: lirski ili epski, te će u tom smislu epski motiv lirizirati ili obratno. Neki umjetnici ispolje se u jednom ili drugom pravcu, pa je u povijesti književnosti i njihov položaj i mjesto različno. Ovo su najjači momenti, koje donosi ruska lirika kao nove i možda je najpotrebnije kod ovakovih knjiga upozoriti na slične novosti a ne toliko stavljati važnost, zašto nije donesena ova ili ona pjesma, taj ili onaj pjesnik, premda i to ima važnost no kudikamo manju. A kakovi bi nam se pogledi otvorili, kad bismo rusku liriku imali u originalu te onda posmatrali ljeskanje ritma i prilagodljivost riječi, što inače moramo odgonetavati kroz makar i savršene prijevode nekih pjesama. *Antologija ruske lirike* data je na 186 stranica zajedno s opširnim uvodima i podacima o piscima. Svakako premalen prostor, da iz nje dobijemo iscrpan pregled ruskoga lirskog stvaranja posljednjih sto godina. Teško je naročito uočiti razvojnu liniju u tako malom materijalu. Ali tome se nije moglo doskočiti možebitnim malim proširenjem knjige, jer bi i tada bila manjkava. Stoga su se prevodioci ograničili na najkarakterističnije pjesme dotičnog pjesnika da dobijemo kakovu takovu sliku o pjesniku. Trebalo je dakle u zbirci dati značajne pjesme za pojedinoga

pjesnika, a opet izabrati takove, koje će biti karakteristične za razvojnu liniju lirike. Tu su dakle dva zahtjeva, kojima je teško bilo udovoljiti i ponegdje im nije udovoljeno.

O nekim pjesnicima ne možemo steći pravi pojam na osnovi nekoliko donesenih pjesama. Istina važniji pjesnici zastupani su obilnije, ali neki veoma značajni za rusku liriku ili su škrto zastupani ili ih nema nikako (Kljujev, Bjedni, Hljebnikov, Pasternak). Pri sastavljanju sličnih antologija moralo bi se više paziti na karakteristične pjesme pojedinih pjesnika, da nam slika njegova jasnije odskoči, a razvojna linija lirike dade se lakše postići, recimo proširenjem knjige. Svakako je za nas glavnije da stečemo bolju sliku o pojedinom pjesniku a razvoj lirike i onako ne možemo iz ovakovih knjiga postići. Zar ne bi bilo mnogo korisnije donijeti od Kljujeva više pjesama, jer u njemu zajedno s Jesenjinom neobično je jako propjevala seljačka Rusija u časovima, kad su tu Rusiju nastojali izbrisati. Od njega je donesena sasvim nekarakteristična pjesma. Kod nekih je pjesnika bilo lako pogoditi karakteristike dikcije i ritma i ti su dobro zastupani odabranim pjesmama. Tako je dobar i iscrpan izbor Igora Severjanina, jer u svim njegovim pjesmama osjećamo kao i u donesenima blještavilo fraze, mondenstvo, koje često prelazi u filisteriju, isto Majakovskoga, kod kojega prevladava vulkanski izraz i konvulzivna eruptivnost. Kod njih je lako bilo doći do karakterističnih pjesama, ali kod drugih je bilo teže i tomu se je moralo posvetiti više pažnje.

S tim u vezi mora se upozoriti na još jednu činjenicu. Ako je teško steći pravi pojam o pojedinom lirskom pjesniku onda je trebalo barem u biografskim bilješkama dati iscrpniji pregled lirskoga stvaranja spomenuvši negdje i izdane zbirke pojedinih pjesnika. Tim bi se mnogo dobilo, jer aforistički nabačene karakteristike pisaca na kraju knjige iako su većinom točne veoma su nepraktične te se odlikuju više virtuoznošću sastavljača u iznalaženju zgodnih riječi za pjesnika nego informativnošću. Konkretno rečeno trebalo je više golih činjenica o pjesnicima i radu. To je potrebno i s razloga što su mnogi od uvrštenih pjesnika ujedno romanopisci i novelisti pa neupućeni mogu lako doći na misao, da su dotični pisci najjači baš u lirici. Tako je rad Erenburga u prozi jednako važan kao u stihu ako je i jači, a što da se rekne tek o Ivanu Bunjinu. Trebalo je svakako spomenuti o čemu je pisac jači, jer Bunjinova lirika u mnogočem zaostaje za prozom, i ako je dobio Nobelovu nagradu, desilo se to upravo na temelju njegove proze. Poezija mu ima značenje u općoj povijesti ruske književnosti kao sporedan rad. Istina publici je poznat po prijevodu nekih novela, ali zar ne bi bilo dobro upozoriti, da je napisao i svoje najbolje djelo roman *Život Arsenjeva*. Do podataka je lako doći za starije pjesnike, a mlađi bi i sami od sebe dali podatke, kad bi ih za to zamolili, ukoliko se nešto ne zna. Publiku bi, recimo, zanimalo, da je Ahmatova žena nesretnog pjesnika Gumiljova, ili da je na primjer "strasna ciganka" Cvetajeva doživjela i

neke osjetljive promjene u životu, koje su utjecale i na stvaranje. Čuje se, da će *Zabavna biblioteka* izdati francusku liriku. Dobro bi bilo, kad bi se uvažili neki od ovih prijedloga posebno što se tiče izbora karakterističnih pjesama i podataka o piscu i njegovu radu, jer će francuska lirika u tom smislu biti zanimljiva i vjerojatno se ne će moći izdavač zadovoljiti jednom knjigom nego će materijal morati podijeliti u dvije knjige.

Posebno je opet pitanje prijevoda. Prigodom izlaska talijanske lirike, rekoh, da se moralo paziti na historijske veze hrvatske književnosti s talijanskom pa je bilo sasvim umjesno uvrstiti prevodioce iz davnih prošlih vjekova. Kod ruske lirike ne radi se o tako starim vezama pa je možda trebalo neke pjesme ponovno prevesti i ne zadovoljiti se prijevodima iz sredine prošloga stoljeća. Uspjelost prijevoda često zavisi i od izabrane pjesme a ne samo prevodioca, jer dobra pjesma i malo lošije prevedena doima se jače. Sreća je ove zbirke, da su dobre pjesme našle i dobre prevodioce kao Cesarićevi prijevodi Jesenjina ("Zelena frizura", "Spotakoh se o kamen"). Jesenjin je možda poslije Keatsa najosjećajniji pjesnik svjetske književnosti, a u ruskoj književnosti Dostojevski je mučio živce analizom, a Jesenjin je od živaca i srca živio. Jednako je dobro preveden Erenburg (Badalić) kao i neki drugi pjesnici, no ima i osjetljivih udaljivanja od ritma originala u pojedinim pjesmama. Trebalo bi radi informacije donijeti ovdje koji prijevod uz original, ali bi to daleko odvelo. Ipak većina zbirke odaje vješte prevodioce i dobro snalaženje u mekanom ruskom ritmu.

Još dvije tri o uvodu u antologiju. Fedorov nas je proveo kroz jedno stoljeće bogatog stvaranja s velikim poznavanjem stvari te zbijenim i stvarnim konstelacijama. Moglo bi se možda nekim tvrdnjama nešto prigovoriti. Tako da je Puškin zadao smrtni udarac romantizmu i osnovao realizam ne odgovara sasvim činjenicama. Puškin je kao svaki veliki pjesnik sintetizirao u sebi razne književne pravce pa se može opravdano reći, da je bio i ovo i ono, ali se čini, da je njegov osnovni pjesnički ton stvaranja i života ostao romantički, a realističan je samo kao opreka ukočenom stilu predhodnika. Pod romantizmom se naravno tu razumijeva davanje sebe i gledanje svijeta kroz sebe, a po tome je Puškin i došao do svjetskoga glasa. Jednako se čini malo pretjerano reći da je otkrivanje Puškinova spomenika u neku ruku dalo povoda simbolizmu. Slavlje i događaji prilikom otkrivanja spomenika imalo je više kulturno-političko značenje, jer su onda liberali i slavenofili svojatali Puškina, a poznato je do kakvih je događaja došlo i među samim književnicima. Dostojevski ga je u svom govoru tumačio na svoj način, a liberali su odlučno stali na put takovu tumačenju. Tu je Dostojevski izgubio dosta živaca, a kako se vidi iz njegove korespondencije čitavo slavlje u pozadini izrodilo se barem među književnim krugovima u skandalozno nadvikivanje i podmetanje. Simbolizam se rodio u Rusiji u drukčijim okolnostima nego na Zapadu. Ovamo

je bio otvorena i blagotvorna reakcija na naturalizam i slio se kasnije u idealizam, a u Rusiji kao i kod nas pravoga naturalizma i nije bilo barem ne onakova protiv kakova je ustao simbolizam u Francuskoj. Inače Fedorov i sam to malo dalje priznaje, veleći da je simbolizam ustao protiv pretjerane konkretizacije poezije. To je sasvim stvarna primjedba, jer je poezija silom prilika postala previše političkom (Nekrasov). Simbolizam je na prekretu stoljeća doista oplodio rusku liriku i to će poglavlje ruske lirike u povijesti književnosti ostati najsvjetlije. Kao i svaki pokret tako su i ovaj epigoni upropastili, doveli ga do apsurda, izbacili se konačno iz života i sada opet nastaje reakcija na ovaj pokret u obliku futurizma ili u još grubljoj formi sovjetske revolucionarne poezije, koja se toliko utopila u životu, da je zapravo i prestala biti poezijom, a poezija i to prava poezija lebdi najviše na granici stvarnosti i privida. Poezija je kod svih naroda neka akcija i reakcija, stvaranje škola i uništavanje njih, kad se izrodi, to je neprestano talasanje koje je Fedorov veoma dobro iznio u svome uvodu s obzirom na rusku poeziju. Književni pravci se međusobno popravljaju i kao da u razvoju lirike dolazi do spontane samokritike, jer jedan pravac sam sebi skrivi propast da nastupi drugi, a kad ovaj zastrani nadolazi reakcija u smislu prethodnog pravca. Kako će se razviti dalje ruska poezija teško je reći, jer je raspolovljena: emigrantska je daleko od rođenog tla i ne će moći živjeti samo od uspomena, a sovjetska je prigušena političkim prilikama u zemlji. Tješi nas činjenica da od poezije u Rusiji ne izlazi ono najbolje, koje se sada skriva, ali će se jednom pojaviti. Fedorov naravno ne pravi nikakovih prognoza za budućnost i sasvim opravdano. Možda bi bilo ipak poželjno, da je malo jače zastupana poezija iz tragičnih vremena revolucije. Prigovorilo se negdje, da Fedorov nije unio više sovjetskih pisaca, jer je tobože poznat po tomu što neprijateljski piše o ruskoj književnosti, a valjda je kritičar htio reći prema boljševičkoj, jer ne vjerujemo, da bi Fedorov kao rođeni Rus bio pristran prema umjetničkom stvaranju svoje domovine, ako je to doista umjetnički vrijedno. To nije ni učinio. Sudbina pjesnika u Rusiji bila je teška (Andrejev, Blok, Gumiljov). Što je sve poduzimano protiv Serapionaca, paputčika i drugih struja, koje se nijesu htjele stopiti sa službenom organizacijom umjetnika ("poezija fabrike")[1] Gorki koji je imao srca za čovjeka i razumijevanja za umjetnost, ipak je Jesenjinu umanjivao slavu "Za boljšoe iskustvo boljševizma", str. 41, 1931.) i konačno se cinično narugao njegovu tragičnom sukobu s partijskom literaturom (*O pisateljah*, str. 97). Sve je to negativno djelovalo na lirsko stvaranje, pa je i sam Gorki na jednom kongresu književnika iskreno priznao, da im nije uspjelo odgojiti književnika. Lunačarski, i sam pisac, nije imao više razumijevanja za sudbinu i slobodu pjesnika. Tuđom pogreškom ne da se opravdati vlastiti prestupak, ali je interesantno spomenuti, da sovjetski historici književnosti imaju još manje

1 Autor je očito mislio na grupu "Kuznjica" ("Kovačnica") op. B. D.

razumijevanja za emigrantsku književnost. Pa i sami Sakuljin inače veoma zaslužni književni teoretik i donekle nepristran, u svom njemačkom izdanju povijesti ruske književnosti nije bio u svemu objektivan prema pjesnicima van granice. Fedorov i Badalić nijesu vođeni nikakovim partizanstvom i uvjereni smo, da su donijeli ono, što su cijenili kao najbolje.

Zabavna biblioteka priredila je čitačima pravo uživanje ovim izdanjem. Istina i svojom prozom zadužila je čitalačku publiku, ali izdanjem talijanske i ruske lirike otvorila je novo poglavlje u svom radu i recimo iskreno, htjela nam je podati pravo umjetničko uživanje bez obzira na prođu knjiga. Bez sumnje su ovakove knjige manje rentabilne od romana naročito nekih romana, ali je zato ovakovim knjigama mnogo bliže umjetnosti. Primjedbe učinjene pri izlasku talijanske i sada ruske lirike samo su dobronamjerne sugestije za budući rad, a Nikola Andrić može biti zadovoljan s uspjehom kod ljubitelja književnosti, a to mu je jedino poticalo za dalji rad u tom pravcu.

ANDRIJA RADOSLAV GLAVAŠ BUEROV

BIBLIOGRAFIJA

KNJIGE

Jakša Čedomil osnivač moderne hrvatske kritike. (Dizertacija), Zagreb 1942, str. 228.

U ČASOPISIMA

A. B.: Robu ljubavi. *Ruža* (Široki Brijeg), 6/1929, R. Andrejev: Slutnja. *Ruža*, 6/1929, str. 14.

A. Buerov: Kanibalski ples ruskih bezbožnika. *Ruža*, 7/1929-30, str. 14-18.

Novi pripovjedači, Lj. Maraković. *Ruža*, 7/1929-30, str. 34-36.

Politička i vjerska misao ruske emigracije. *Hrvatska prosvjeta*. 20/1930, br. 7, str. 266-270., br. 8, str. 301-308., br. 9, str. 332-342.

Tragedija slavenskog mesijanizma. (prigodom 70-godišnjice smrti K. S. Aksakova). *Hrvatska prosvjeta*. 17/1930, br. 11-12, str. 232-238.

Božični triptihon (Noć, pastiri, polnoćka), *Narodna sloboda*. 12/1930, br. 49. Božićni prilog *Narodnoj slobodi*. str. 3.

Hrvatski sjever i jug. *Hrvatska prosvjeta*. 18/1931, br. 4, str. 95-96.

Fedor Mihajlović Dostojevski (Prigodom 50-godišnjice smrti 1881-1931). *Hrvatska prosvjeta*. 18/1931, br 7, str. 145-158.

Pjesnikinje domaćeg ognjišta. *Selo i grad*. IV/1932, str. 102-110. (Truhelka, Košutić, Štefa Jurkić).

Bajram žrtava (Alija Nametak). *Hrvatska prosvjeta*. 19/1932, br. 6, str. 138-139.

Ruska zagonetka. *Hrvatska prosvjeta*. 19/1932, br. 7, str. 159-163.

Radosni dobrotvor. Uz desetu godišnjicu smrti o. fra Didaka Buntića. *Ruža*. 9/1932, str. 4-9.

O fra Didaku Buntiću (potpis R. D.). *Ruža*. 9/1932, str. 4-9.

Uskrsnu kako reče, Alleluja. *Ruža*. 9/1932, str. 19-20.

Narodna pjesma u Hercegovini. *Selo i grad*. V/1933, str. 101-109.

Koga to prenesoše... *Ratnički glasnik*. 12/1933, sv. 10, str. 568-571.

Ruska duša. Uz knjigu francuskog učenjaka Julesa Legrasa. *Hrvatska straža*. VI/1934, br. 289, str. 4-5., br. 290, str. 4-5.

S. Bulgakov i N. Berdjajev o ruskom pravoslavlju. *Kalendar sv. Ante*. 9/1934. str. 118-123.

Nepoznati Krist. *Hrvatska prosvjeta*. 21/1934, br. 8, str. 291-293. (D. Mereškovskij: *Isus neizvjesnij I-II*, Beograd 1934).
Ivan A. Bunjin. *Franjevački vjesnik*. XLII/1935, br. 1, str. 1-6., br. 2-3, str. 33-52.
Silom luđak. (povodom 80-godišnjice smrti P. Čadajeva). *Stopama otaca* (almanah). 2/1935-36, str. 110-115.
Tri svijeta (Tolstoj, Turgenjev, Dostojevski). *Hrvatska prosvjeta*. 26/1936, br. 1-2, str. 31-34.
Henri Bremond (Prigodom primanja André Bellessorta u Akademiju). *Hrvatska prosvjeta*. 23/1936, br. 6-7, str. 250-258.
Tolstoj - ideolog i učitelj. *Hrvatska smotra*. IV/1936, br. 7, str. 227-234.
Izložba kazališne umjetnosti. *Hrvatska straža*. VII/1936, (Nekoliko misli). *Stopama otaca* (almanah). br. 249, str. 5-6. (Prikaz izložbe prigodom kazališnog kongresa.)
Salzburg - grad života i smrti. *Hrvatska straža*. VII/1936. br. 218, str. 5-6., br. 219, str.5-6., br. 220 str. 5-6., br. 221, str. 5-6., br. 223, str. 5-6.
Stari suparnici. *Hrvatska straža*. VIII/1936, br. 3, str. 4-5. (O suparništvu između umjetnika, te učenjaka i kritičara).
Marx i književnost. *Hrvatska straža*. IX/1937, br. 292, str.13-14.
Književni rad franjevaca u Hercegovini (Nekoliko misli). *Stopama otaca* (almanah). 3/1936-1937, str. 102-105.
Balade Petrice Kerempuha. *Hrvatska smotra*. V/1937, br. 1, str. 43-46.
Socijalna ili klasna književnost. *Stopama otaca* (Almanah). 4/1937-38), str. 24-31.
Nehajev: Knjiga eseja. *Hrvatska smotra*. V/1937, br. 2, str. 110-112.
Hrvatski književni regionalizam. *Hrvatska prosvjeta*. 24/1937. br. 1-2, str. 85-86.
Sedamdesetipet godina hrvatske književnosti. *Hrvatska prosvjeta*. 24/1937, br. 3, str. 136-138. (preštampano iz *Obzorove spomenice*, Zagreb 1936).
Aleksa Kokić: *Klasovi pjevaju*. *Hrvatska smotra*. V/1937, br. 3, str. 176-177.
Španjolska za vjeru i dom. *Katolički tjednik*. 13(16)/1937, br.13, uskrsni prilog, str. 18-22.
Dobri Bošnjani. *Hrvatska prosvjeta*. 24/1937, br. 9-10, str. 441-443.
Primat duha. Napad na Stanislava Šimića. *Hrvatska smotra*. V/1937, br. 5-6, str. 356-357.
Puškin (Problem ličnosti). *Hrvatska smotra*. V/1937, br. 5-6, str. 283-286.
Dalekozor duha (O knjizi Stanka Šimića). *Hrvatska prosvjeta*. 24/1937, br. 9-10, str. 443-446.
Ivan Softa: *Dani jada i glada*. *Hrvatska smotra*. VI/1938, br. 1, str. 41-44.
Marko Čović: *Doktor filozofije*. *Hrvatska smotra*. V/1937, br. 11, str. 665-666.
Junačka kritika Stanka Šimića. *Hrvatska prosvjeta*. 25/1938, br. 3-4, str. 176.
Engleski eseji. *Hrvatska smotra*. VI/1938, br. 6, str. 315-317.
Lenjin o književnosti. *Hrvatska straža*. X/1938, br. 89, str. 17.
Hrvatstvo starih pisaca dalmatinske Hrvatske. *Stopama otaca* (almanah) 5/1938-1939, str. 233-239.
Jean Dayre: *Dubrovačke studije*. *Hrvatska smotra*. 7/1939, br. 3, str. 150-152.
Ruska lirika. *Hrvatska smotra*. 7/1939. br. 12, str. 647-650.

Lirika hrvatskih sveučilištaraca. *Hrvatski narod*. I/1939, br. 17, str. 7.
Ante Kovačić (K pedesetgodišnjici pjesnikove smrti). *Hrvatski narod*. 1/1939, br. 45, str. 5.
Dvije zbirke pjesama. *Hrvatski narod*. I/1939, br. 20, str. 7. Božena Begović: *Pjesma o životu*, Ivanka Laszowski: *Pjesme*.
Dr. Emil Štampar: Josip Eugen Tomić. *Hrvatski narod*. I/1939, br. 24, str. 5.
Viša i niža književnost. *Hrvatski narod*. I/1939, br. 323, str. 5.
Umjetničko djelo između dviju krajnosti. *Hrvatska prosvjeta*. 26/1939, br. 7-8, str. 228-236, br. 9-10, str. 279-284. (općenito o stvaralaštvu u umjetnosti i o dvjema ekstremnim strujama u shvaćanju pojma estetike).
Dr. Drago Rubin: *Milan Ogrizović*. *Hrvatska smotra*. 7/1939, br. 3, str. 152-154.
Suvremena lirika. *Hrvatska smotra*. 7/1939, br. 7-8, str. 417-420.
Mate Orišković: *Mejrina krv*. *Hrvatska smotra*. 8/1940, br. 1, str. 53-55.
Ante Kovačić. Smrt Babe Čengićkinje ili crkavanje slavosrpskog paše. *Hrvatski narod*. II/1940, br. 51, str. 5. (O hrvatskoj političkoj poeziji)
Gašpar Bujas: *Sa svjetiljkom u rukama*. *Hrvatska smotra*. 8/1940, br. 5, str. 276-277.
Rascvjetana trešnja Mile Budaka. *Hrvatska straža*. XII/1940, br. 68, str. 13.
Milan Pavelić: Pod okom gospodnjim. *Hrvatska smotra*. 8/1940, br. 2, str. 104-105.
Utršci iz suvremene lirike. *Hrvatska smotra*. 8/1940, br. 4, str. 210-212.
Današnja katolička književnost. *Hrvatska straža*. XI/1939, br. 268, str. 4. Pretisnuto iz *Kalendara sv. Ante* za 1940. 15/1940, str. 130-132.
Kovačićev roman *U registraturi*. *Hrvatska revija*. XIII/1940, br. 12, str. 646-649.
Franjevački prilog staroj hrvatskoj književnosti. *Kalendar sv. Ante*. 16/1941, str. 124-127. (Kratak pregled književnog rada hrvatskih franjevaca).
Četiri zbirke poezije (Sida Košutić: *Osmijesi*, Josip Velebit: *Putnikova pjesma*, Ton Smerdel: *Iz moje korabljice*, Ivo Ladika: *Čistilište srca*). *Hrvatska smotra*. 9/1941, br. 3, str. 155-159.
Lirika Hrastovca i Đarmatija. *Hrvatska smotra*. 9/1941, br. 5-6, str. 314-316. (Hrastovac: *Budna zemlja*, Đarmati: *Cvjetovi nad provalijama*).
Vinko Kos u svom *Kiparu*. *Spremnost*. I/1942, br. 14, str. 9.
Zašto je je Jakša Čedomil prestao pisati o književnosti u tridesetipetoj godini života (1903). *Hrvatska revija*. XV/1942, br. 3, str. 118-128.
Nova knjiga Čovićeve proze (*Žito zove*). *Hrvatska revija*. XV/1942, br. 3, str. 165-167.
Lirika najmlađih. *Hrvatska revija*. XV/1942, br. 4, str. 216-217.
Mile Budak: *Ratno roblje*. *Hrvatska revija*. XV/1942, br. 6, str. 329-330.
Marijan Matijašević: *Nemir samoće* (Zagreb 1941). *Hrvatska revija*. XV/1942, br. 7, str. 393-394.
Zdenka Jušić-Seunik: *Nad dolinom*. *Hrvatska revija*. XV/1942, br. 7, str. 388-389.
Književnici u Državi Hrvatskoj. *Hrvatska smotra*. 10/1942, br. 3-4, str. 205-210.
Tri najnovije knjige pjesama. *Hrvatska revija*. XV/1942, br. 9, str. 502-503.
Zlatko Milković: *Tamnica*. *Hrvatska revija*. XV/1942, br. 10, str. 249-250.
Ranjeni galeb. *Hrvatska revija*. XV/1942, br. 12, str. 672-673.

Zvonko Kuhar: *Igračnica sreće*. *Hrvatska revija*. XV/1942, br. 12, str. 671-672.
Opravdanje NDH. *Kalendar sv. Ante*. 1942, str. 30-34.
Andrije Ilića *Lutanja*, *Hrvatska revija*. XVI/1943, br. 1, str. 49-50.
Hrvatska u mašti pjesnika (Uz zbirku *Hrvatska domovina*), *Spremnost*. II/1943, br. 59, str. 9.
Naš najsamorodniji pučki pisac. O Nikoli Kordiću, pjesniku Hercegovine. *Spremnost*. II/1943. br. 96-97, str. 19.
Duh i značenje ustaških načela. *Kalendar sv. Ante*. 18/1943. str. 45-49.
Mile Budak: *Na vulkanima*. *Graničar*. II/1943, br. 14, str. 3.
Uštap u magli (pjesme Draženа Panjkote). *Hrvatska revija*. XVI/1943, br. 5, str. 291.
Roman o nijemoj boli.(Remeta: *Grijeh*). *Hrvatska revija*. XVI/1943. br. 6, str. 338-339.
Deanovi mali ljudi. *Hrvatska revija*. XVI/1943, br. 7, str. 393-395.
Roman de omnibus et quibusdam aliis. *Hrvatska revija*. XVI/1943, br. 8, str. 454-456.
Sida Košutić. *Hrvatska mladost*. XXVII/1943-44. br. 1, str. 29-30.
Pravaštvo i hrvatska književnost. *Hrvatska mladost*. XXVII/1943-44. br. 6-7, str. 225-230.
Poezija Branka Klarića. *Hrvatska revija*. XV/1943, br. 10, str. 566-567.
Poezija zlih znamenja. *Hrvatska revija*. XVI/1943. br. 11, str. 622-623.
Stjepko Trontl: *Kaleidoskop*. *Hrvatska smotra*. 11/1943, br. 6, str. 420-422.
Vinko Nikolić: *Oslobođeni žali*. *Hrvatska smotra*. 11/1943. br. 11-12, str. 658-660.
Julije Benešić. K sedamdesetgodišnjici života. *Hrvatska revija*. XVI/1943, br. 12, str. 654-658.
Novije zbirke pjesama. *Hrvatska revija*. XVII/1944, br. 1, str. 252-255.
Albert Haler: *Novija dubrovačka književnost*. *Hrvatska smotra*. 12/1944, br. 6/10, str. 352-355.
Dokazima i razlozima. Jakša Čedomil u borbi za priznanje i izražaj hrvatstva. *Spremnost*. III/1944, br. 133, str. 6.
Radoslav Glavaš i Albert Haler. Estetska razmatranja između Radoslava Glavaša i Alberta Halera. *Spremnost*. III/1944, br. 134, str. 9.
Nove knjige Nametkovih pripovjedaka. (Alija Nametak: *Za obraz*). *Hrvatska revija*. XXI/1943, br. 3, str. 177-178.
Lirika Otona Šolca. *Hrvatska revija*. XVII/1944. br. 4, str. 224-225 (O knjizi *Zvuci i dodiri*)
Veliki čas. *Hrvatska revija*. XVII/1944, br. 4, str. 225.
Završni odgovor dr. Albertu Haleru. *Hrvatski narod*. VI/1944, br. 1179, str. 9.
Nedovršena vizija Ivana Piškorca. *Hrvatska revija*. XVII/1944, br. 5, str. 277-279.
Lirski uspon Gustava Krkleca. *Hrvatska revija*. XVII/1944, br. 7, str. 367-376.
Ante Jerkov: *Nenapisana pisma* (pjesme u prozi, Zagreb 1944). *Hrvatska smotra*. 12/1944, br. 3-4, str. 182.
Sunčani vinograd. *Hrvatska smotra*. 12/1944, br. 3-4, str. 181-182. (*Zbornik hrvatskih katoličkih pripovjedača* 1919-1934)

Croce-Halerova subjektivistička estetika. *Hrvatski narod*. VI/1944, br. 1162, str. 9.
Drugi roman Zvonimira Remete. *Hrvatska revija*. XVII/1944, br. 8, str. 449-450.
San i java u romanu Envera Čolakovića. *Hrvatska revija*. XVII/1944, br. 9, str. 486-488.
Dr. Slavko Ježić: *Hrvatska književnost od početka do danas (1100-1941)*. *Hrvatska smotra*. 12/1944, br. 6-10, str. 350-352.
Pjesme Mihovila Nikolića. *Hrvatska revija*. XVII/1944. br. 8, str. 448.
Delorkova rekapitulacija. *Hrvatska revija*. XVII/1944, br. 9, str. 507-508. (o knjizi O. Delorko: *Uznosite slutnje*)
Matičino Hrvatsko kolo. *Hrvatska revija*. XVII/1944, br. 10, str. 561-563.
Početni roman Zvonimira Remete. *Hrvatska revija*. XVII/1944, br. 11-12, str. 627-628.
Zarasli putovi (Šemsudin Sarajlić) *Hrvatska revija*. XVII/1944, br. 11-12, str. 626-627.
Početak Budakove ličke epopeje. *Hrvatska revija*. XVIII/1945, br. 1-2, str. 38-40.
Veteranski stihovi Zvonka Milkovića. *Hrvatska revija*. XVIII/19454, br. 1-2, str. 62-63.
Vinko Kos: *Lada*. *Spremnost*. IV/1945, br. 152, str. 9.
Gustav Krklec: *Tamnica vremena*. *Spremnost*. IV/1945, br. 154, str. 9.
Mato Blažević: *Izgubljene bitke*. *Spremnost*. IV/1945, br. 157, str. 12.
Petar Grgec: *Razvoj hrvatskog narodnog pjesništva*. *Spremnost*. IV/1945, br. 158, str. 9.
Prerez kroz književni rad Tona Smerdela (Povodom zbirke pjesama *Duša u plamenu*). *Spremnost*. IV/1945, br. 162, str. 7.
Zoilov razgovor s pjesnicima. *Spremnost* IV/1945, br. 163-164, str. 11. (Lica u aktovki: Elezović, Zdenka Jušić-Seunik, Viktor Cvitan, Jerko Skračić, Branko Klarić i drugi).
Hajduk. Treća čevulja s roman-grozda O Kresojevića soju. *Spremnost* IV/1945, br. 165, str. 7.
Izobrazba hrvatske mladeži. Osvrt na izdanja Hrvatske školske knjižnice. *Spremnost*. IV/1945, br. 158, str. 9.
Skračićeve novele. *Spremnost*. IV/1945 br. 167, str. 11. i br. 168, str. 9.
Krvavi ples komunista na Širokom brijegu. *Novine*. 5/1945, br. 180, str. 3.

Sastavio

Branimir Donat

Indeks

POGOVOR

ANDRIJA RADOSLAV GLAVAŠ - PEDESET GODINA POSLIJE

U *Vjesniku*, na prvom javno obznanjenom popisu vješanih i strijeljanih među inim žrtvama nalazio se i Andrija Radoslav Glavaš, rođen 29. listopada 1909. u Drinovcima u Hercegovini.

Iz objavljenog dokumenta moglo se zaključiti da je ovaj franjevac hercegovačke provincije, koji je tijekom rata imao boravište u Zagrebu, osuđen na smrt zbog pripadnosti ustaškom pokretu i zbog suradnje s okupatorom, te da je po brzom postupku ubijen 27. svibnja, dakle svega devetnaest dana poslije pobjedničkog ulaska u Zagreb one, u vojnom smislu marginalne srpske jedinice koja premda posve nesposobna da osvoji Zagreb, bijaše odabrana za tu spektakularnu ulogu čim je partizanima postalo jasno da je Zagreb proglašen otvorenim gradom, te da od prijetnje obranom na "Liniji kralja Zvonimira" neće biti ništa. Čin "oslobođenja" morao je nužno imati u sebe ugrađen i mehanizam ne samo vojnog nego i svekolikog poniženja Hrvatske i Hrvata.

Onima koji znaju kakve je vojne moći bio X. zagrebački korpus, pritom elitno opremljen i odjeven u odore savezničke vojske, odmah je jasno da je spomenuta jedinica partizanskih adrapovaca bila odabrana upravo zbog svoga nacionalnog sastava: taj je čin imao demonstrirati kako glavni grad Hrvatske upravo srbijanskim borcima, dakle braći iz Srbije, mora biti zahvalan što će konačno osjetiti magiju slobode, a istodobno i kraj jednog strašnog rata.

Umjesto da prestane kucati na vrata jer je Drugi svjetski rat u Europi, završio već 9. svibnja, hrvatska je smrt upravo tih dana s novom žestinom opet zveknula zvekirom na vrata mnogih koji nisu napustili Zagreb duboko uvjereni da se nisu ogriješili ni o kakve moralne zasade i da pripadaju među pravednike i nedužne.

Među takvim naivnim nesretnicima bio je i fra Andrija Radoslav Glavaš Buerov, koji se početkom tridesetih godina počeo javljati na stranicama književnih glasila da bi tijekom rata uza sve obveze što ih je imao u Ministarstvu

bogoštovlja i nastave doktorirao na temi iz suvremene hrvatske književnosti, te da bi istodobno živom djelatnošću postao jedno od najagilnijih kritičkih pera hrvatske književne kritike ratnog razdoblja.

Na pitanje zašto nije pobjegao kao što su pobjegli mnogi drugi, jednako nedužni, ne mogu odgovoriti, ali u toj odluci i činu mogu dešifrirati dva, možda i tri razloga.

Prvi je osobno Glavašovo uvjerenje da se baveći pitanjima bogoštovlja i nastave nije o ništa ljudsko ogriješio; drugi da je pišući tijekom rata o hrvatskoj književnosti radio nešto posve legitimno što zacijelo ne potpada pod ratne zakone i ne predstavlja krivnju takve vrste da mu zbog nje mora pasti glava.

Možda je postojao i treći, dosad nedovoljno isticani razlog. Naime, Glavaš je krajem travnja 1945. objelodanio u novinama koje su se posve tautološki zvale *Novine* članak "Krvavi ples komunista na Širokom Brijegu" u kojem je neuvijeno opisao zločin što se zbio u franjevačkom samostanu na Širokom Brijegu. Taj su zločin partizani krili, ali kad je sve izišlo na vidjelo, komunisti su tvrdili da je to urađeno zato jer je širokobriješki samostan bio pretvoren u tvrđavu iz koje se napadala miroljubiva narodnooslobodilačka vojska.

Ne skrivajući ništa od onoga što je znao, a u vezi s počinjenim zločinima znao je sve, Glavaš je to potanko, vehementnim stilom nekog novog Jeremije, obznanio hrvatskoj javnosti upozoravajući s kim će Hrvatska imati posla i neka zato nitko ne gaji lažne nade u širokogrudna obećanja komunističke propagande.

Čini mi se da je treći razlog ostanka u Zagrebu Andrije fra Radoslava Glavaša Buerova zapravo duboko moralne naravi. Naime, sve je vjerojatnije da nije želio izbjeći sudbini koja je zadesila njegovu redovničku braću i zato je ostao u svojoj privremenoj kustodiji u Franjevačkom samostanu na Kaptolu među braćom iz provincije sv. Ćirila i Metoda čekujući da i po njega dođe ona "sestrica smrt" o kojoj je pjevao sveti Franjo.

Navedeni datumi potvrđuju da nije dugo čekao.

Pobjednicima politički voluntarizam nije dopuštao bilo kakvo krzmanje, brzina je bila u funkciji osvete, koja se pak smatrala jedinim legalnim oblikom" zadovoljenja pravde".

Broj osuđenih i justificiranih u odnosu na broj onih koji su netragom nestali bio je ustvari neznatan, pa su oni koji su bili skloni vjerovati ponuđenoj istini u svemu tome vidjeli dio procesa koji će uostalom ubrzo pokrenuti i djelatnost Nürnberškog suda. No ubijalo se na očigled, a još više ispod žita, Matoš bi rekao - krišom.

Trebalo je postići lažni dojam i indirektno potvrditi - eto, osuđeni su krivi, a njih uostalom i nije tako mnogo. Bila je to još jedna od brižno pripremanih varki režima koji je u tom času imao potrebu da mnogo toga glumi i prikriva; ubrzo će to legalizirati i otvoreno činiti, ne krijući da je teror omiljeni instrument kojim će se vrlo okretno i djelatno koristiti.

* * *

Budući da se o Glavašu nije mnogo znalo ni za života, jer je bio izvan književnih koterija i nije bio vezan uz neku novinsku ili časopisnu redakciju, valja reći i koju biografsku, bar onoliko koliko to dopušta moje skromno znanje o jednom zatrtom životu i zaboravljenom opusu.

Iako prešućivan, u knjizi 2. leksikona *Jugoslovenski pisci* što ju je izdala Matica srpska 1979. u Novom Sadu, ipak stoji jedinica o Andriji fra Radoslavu mlađem koju je kompetentno napisao fra Andrija Nikić, također franjevac i redovnik hercegovačke provincije, one kojoj je i Glavaš pripadao.

Bio je to prvi objelodanjeni tekst o ovom hrvatskom književnom kritičaru. Međutim, kako mi je fra Andrija Nikić poslao tekst s mnogo više činjenica citirat ću iz njega, jer je to jedini način da otkrijemo nekoliko krhotina jedno književnog i franjevačkog života punog istinske predanosti Bogu ali i duboke odanosti književnosti.

U pismu upućenom iz Veljaka, datiranom 19. lipnja 1995. fra Andrija Nikić poslao mi je ove dragocjene podatke:

"Dr. fra Radoslav Glavaš rodio se 29.X.1909. u obitelji Petra Glavaša i Marije rođ. Marinović u Drinovcima (HR Herceg Bosna). Na krštenju je dobio ime Andrija. Osnovnu školu pohađao je i završio u Drinovcima (rodno mjesto A. B. Šimića i brata mu Stanislava, s kojim je u nekoliko navrata polemizirao prim. B. D.), a gimnaziju u Franjevačkoj gimnaziji na Širokom Brijegu. U franjevački red stupio je 29. lipnja 1927. na Humcu i krsno ime Andrija zamijenio s redovničkim Radoslav. Studij filozofije i teologije započeo je na Franjevačkoj bogosloviji u Mostaru (1930.-1932.), a završio u Lille-u (1932.-1934.). Za svećenika je zaređen 16. srpnja 1933. u Fontenayu (Francuska). Nakon završetka redovitog teološkog studija uprava Provincije ga je poslala na specijalizaciju. Filozofski fakultet studirao je u Zagrebu (1933.-1938.). Tu je doktorirao s disertacijom: *Jakša Čedomil, osnivač moderne hrvatske kritike*. (Zagreb 1942, prim. B. D.)

Djelovao je najprije kao kapelan na Širokom Brijegu (1934.-1935.), a po završetku studija (1938.-1942.) predavao je kao profesor na Franjevačkoj gimnaziji na istom mjestu. Godine

1942. imenovan je načelnikom u Ministarstvu pravosuđa i bogoštovlja Nezavisne Države Hrvatske.

Koliko se osjećao nevinim, svjedoči činjenica da je nakon upada partizana u Zagreb ostao u kući, računajući da nema na sebi nikakve krivice i da se nema koga bojati...

...Fra Radoslav Glavaš mlađi, kao malo tko od hercegovačkih franjevaca obogatio je prirođene sposobnosti solidnim znanjem iz opće kulture i književnosti posebno. Fluidnim, jasnim i laganim stilom, odmjerenim riječima i zaključcima napisao je relativno velik broj zapaženih kritika i ocjena, kao i vrijednih studija. Po tome zauzima vidno mjesto među književnim kritičarima...

...Uza sve dužnosti koje je obavljao u Ministarstvu pravosuđa i bogoštovlja NDH, nimalo nije zanemarivao svoje redovničke dužnosti. Slobodno vrijeme provodio je s braćom hrvatske franjevačke provincije sv. Ćirila i Metoda među kojima je ostao u dragoj uspomeni."

Toliko iz pisma ljubaznog fra Andrije Nikića.

* * *

Ne potvrđuju li upravo ovi redci da o ljudskoj osobi Andrije Radoslava Glavaša Buerova znamo vrlo malo. Tijekom Drugog svjetskog rata veze između Zagreba i Hercegovine bile su slabe: osim toga u Zagrebu je fra Radoslav u to vrijeme obavljao dužnosti koje nisu bile u kompetenciji reda, a ostavština sačuvana u njegovoj samostanskoj sobici bila je pokupljena za nekog od čestih posjeta Ozne Franjevačkom samostanu na Kaptolu i tako je nestala.

O nekoj njegovoj konkretnoj krivnji ne postoje nikakvi dokazi osim tvrdnje da je bio zakleti član ustaške organizacije, te da je vrlo vjerojatno neko vrijeme bio osobnim ispovjednikom Poglavnika dr. Ante Pavelića. Mrtvog, vrlo često su ga spominjali u vezi otkrića skrivenog zlata u kripti kaptolskog samostana.

S druge strane, u Glavaševim tekstovima nigdje nije zamjetna bilo kakva, pa i najmanja vjerska i politička isključivost; štoviše, napisao je niz tekstova o ruskom pravoslavlju i u njima pokazao zavidnu upućenost.

Stanovito objašnjenje, ali ne i prihvatljiv razlog, možda je činjenica što u tom procesu retorzije nije bio sam. Njegova redovnička subraća i toliki katolički svećenici bili su također likvidirani tih dana. Žrtava je bilo i ranije, ali sustavno vođeni proces zatora započeo je masovnim zločinom pri osvetničkom pohodu na Široki Brijeg i hajkom koja se vodila isprva u Hercegovini ali je potom zahvatila i sve dijelove bivše Jugoslavije, ostavivši iza sebe more neznanih

humaka, nekoliko velikih političkih procesa, monstruoznu osudu nadbiskupa Stepinca i polustoljetnu anatemu katoličke crkve u Hrvata.

Očito je i to jedan od najozbiljnijih razloga tako temeljitog zaborava redovnika koji je svojim radom pokazao da je vrlo kompetentan i ozbiljan književni kritičar. Zato sam umjesto ozbiljnih studija i podrobnih svjedočanstava književnih prijatelja ili pak zapamćenja fratara našao samo na toplo napisano sjećanje jedne njegove kolegice sa studija na Filozofskom fakultetu u Zagrebu.

Njegov lik ocrtan vjerodostojnim riječima sačuvan je u malo kome znanom člančiću objavljenom o desetgodišnjici Glavaševe pogibije. Potpisuje ga Ruža Bajurin, a napisala ga je za *Hrvatsku reviju* (V/1955, br.4, str. 362-363), za onaj nezaobilazni broj koji je većim dijelom bio posvećen ubijenim i umrlim hrvatskim književnicima i kulturnim djelatnicima.

Zapis je vrijedan pažnje upravo zbog toga što je to zapravo jedini dokument na temelju kojeg je moguće, makar i djelomice, rekonstruirati ljudski lik ovoga vrlo značajnog ali tako "temeljito" prešućenog književnog kritičara.

"Kao da ga opet vidim", piše Ruža Bajurin, "kako se nasmijano diže i vatreno diskutira u seminaru profesora Antuna Barca. Njegovu riječ u diskusijama o hrvatskoj modernoj književnosti svi smo mi studenti napeto očekivali i pratili s oduševljenjem. Andrija Glavaš je materijal uvijek do u tančine poznavao, a stajao je na izrazito antimarksističkom stanovištu. Zbog toga se i strastveno grabio u koštac s Dvoržakom (Stanko, prim. B. D.) i Čubelićem (Tvrtko, prim. B. D.), predstavnicima 'crvenih' na zagrebačkom Sveučilištu malo prije početka Drugog svjetskog rata.

Glavaš je bio odličan govornik, a njegov savršeni hrvatski jezik donosio je šum naših rijeka, snagu i ljepotu njegovih ponosnih hercegovačkih planina.

Zaista, Andrija Glavaš bio je čovjek velike kulture, čvrstih principa, a uz to jednostavan i pristupačan. Nešto radosno je zračilo iz njegove ličnosti, te su se svi oko njega razvedravali. Drugovi su ga cijenili i voljeli, a đaci upravo obožavali. Ni jedan đak gimnazije na Širokom Brijegu ne će zaboraviti svog nastavnika hrvatskog jezika, Andriju Glavaša. Upoznavajući svoje učenike s ljepotom hrvatske književnosti, Glavaš je ujedno razvijao ljubav prema hrvatstvu uopće.

Glavaš je studirao i u Francuskoj i Italiji te je dobro poznavao jezike i književnosti tih naroda. Njegovi kritički članci o hrvatskoj i stranoj književnosti pokazuju solidnu stručnu spremu i izgrađeni stil. Njegova doktorska disertacija

Jakša Čedomil - osnivač moderne hrvatske kritike (Zagreb 1942.), dragocjen je prilog za proučavanje hrvatske književnosti. Radio je na njoj godinama i rijetkom marljivošću sakupljao podatke. Iznoseći rad Jakše Čedomila, Glavaš je dokazao, da smo mi Hrvati imali ljude, koji su se stručno bavili literarnom kritikom u vrijeme, kad se ta književna vrsta istom počela razvijati u stranom svijetu. Ima dosta sličnosti između Jakše Čedomila i Glavaša, i to ne samo u tome, što su obojica bili svećenici, koji su mnogo putovali i posebno dobro poznavali talijansku i francusku književnost.

I jedan i drugi neumorno prate živu književnost i u svoje kritike unose mnogo duha i srca. Obojica vjeruju u snagu hrvatske književnosti i zastupaju vitalističko shvaćanje umjetnosti, koja je izraz života, prilika i okoline: 'Narodni književni velikani hrane se, slično pelikanu, krvlju svoga naroda' (1878.).

U svojoj je disertaciji osvijetlio tragiku ličnosti Jakše Čedomila, kojemu je život i kao svećeniku i kao književnom kritiku bio često pun gorčine...

...Glavaševi članci, rasprave i govori bili su odgovor onima koji su podcjenjivali hrvatsku književnost, naglašavali njen diletantizam i isticali, da tek Krleža znači početak ozbiljne književnosti kod Hrvata.

Posljednji put", zaključuje autorica ovog sumarnog ali vrlo točnog portreta, "vidjela sam Glavaša dan prije ulaska partizana u Zagreb. Nije htio da bježi, već je mirno ostao na svom mjestu. Prošlo je nekoliko dana. U prvoj objavljenoj listi strijeljanih nalazilo se i ime: Andrija Radoslav Glavaš".

* * *

U hrvatskoj književnoj kritici bilo je nekoliko poslenika iz redova svećenstva redovnika. Uz spomenutog Jakšu Čedomila čije građansko ime bijaše Jakov Ćuka, spomenimo i Kerubina Šegvića (bio je ubijen gotovo istodobno kada i Glavaš, što upućuje da se nije radilo o slučajnosti ili kobnoj zabuni).

I Šegvić i Glavaš svakako su najreprezentativniji primjeri, i to osobito iz aspekta stručnih i ljudskih vrlina, premda je Kerubin Šegvić kontroverzniji (i sam isprva franjevac, a potom svjetovni svećenik) zbog svoje polemičnosti i vrlo radikalnih stavova o podrijetlu Hrvata (gotska teorija etnogeneze).

Tom krugu pripada i Nedjeljko Subotić, a među starijima značajnu je ulogu književnog kritičara imao na prijelazu stoljeća grkokatolički svećenik Jovan Hranilović.

Međutim, dok se u djelu i djelovanju spomenutih autora nisu zamjećivali samo kršćanski svjetonazor, predočen ponekad u dogmatskim okvirima, te stroga podređenost kanonima i zahtjevima katoličke crkve, nego i utjecaj Mahnićeva katoličkog pokreta koji je bio vrlo rigidan i nimalo sklon težnjama moderne književnosti, bilo je malobrojnih i utoliko dragocjenijih izuzetaka od kojih pažnju valja osobito posvetiti Glavašu.

U tom krugu katoličke književne kritike, u artističkom je smislu bilo je najvjerodostojnije pero dr. Ljubomira Marakovića, premda je on zbog potrebe isticanja pripadnosti ponekad žrtvovao individualnost kolektivnim obvezama književnosti koja je suviše često bila uvjerena da je nedvojbena pripadnost bitnija negoli artistička prepoznatljivost.

Nije nimalo neobično što se upravo četrdesetih godina očekivao stanoviti preokret, odnosno obnova valoriziranja jednog područja duhovne djelatnosti koje je suviše olako trošilo autoritet Crkve, a posve nedovoljno ideje kršćanstva, pritom se uopće ne oslanjajući na kakvoću i posebnost književnih djela kao jedinog kompetentnog dokaza književnosti.

Nije jedini Glavaš među kritičarima kršćanskog svjetonazora spomenutog razdoblja nedovoljno valoriziran i do danas ostao nepoznat, jer ni mnogo veći i u nekim aspektima značajniji i razvedeniji opus Ljubomira Marakovića nije predočen u onoj mjeri i širini koju zavređuje. Da je situacija na tom polju nerazjašnjivo indolentna, pokazuje i, primjerice, totalno neproučena kritičarska djelatnost Tona Smerdela tijekom Drugog svjetskog rata koja je ostala nepoznata i posve izvan kruga ne samo istraživanja nego i najobičnije evidencije.

Ni danas nije na tom području urađeno zapravo ništa ne samo da bi se ispunio dug prema zaboravljenim pojedincima nego i da bi se pokazala kompleksnost književnog života u jednom neobično raznolikom i plodnom razdoblju novije hrvatske književnosti. Sve dok se taj posao evidentiranja i procjene ne obavi, mi i dalje ostajemo nesvjesni, ali ipak falsifikatori i nevjerodostojni prikrivači stvaralačke raznolikosti gotovo dvadeset i pet godina i nadasve vrlo živog razdoblja hrvatske književnosti. Nije sva krivnja na onima koji su šutjeli ili su pak, ni sam ne znam zbog kojih razloga prikrivali, odnosno krivotvorili posebnosti književnog života: mnogo toga nije ništa drugo doli posljedica uskogrudnosti i ideologizacije književnosti, i to upravo u redovima onih, neću reći pisaca, nego radije intelektualaca koji su predstavljali oficijelnu jezgru tzv. katoličke književnosti u nas, a za koju je jezgru bila mnogo važnija boja stijega izbora pripadnosti no iskrenost žara i darovitost onih pod njim okupljenih.

Tešku, na svoj način nezrelu situaciju u trenutku kad Glavaš shvaća da se ne želi odijeliti od književnosti, pokušat ću ilustrirati tekstovima objelodanjenima u knjizi *Na goru Gospodnju* u kojoj su sakupljeni odgovori intelektualaca iz redova svećenika i katolika laika koji nedvosmisleno pokazuju pomutnju duhova u pitanjima stvarnog stanja tzv. katoličke književnosti u nas.

Knjižicu resi podnaslov *Anketa o hrvatskoj katoličkoj književnosti* (Zagreb 1935.), a uredio ju je Petar Grgec. U njoj je okupljeno trinaest tekstova prvotno objavljenih na stranicama *Katoličkog lista* koje su potpisali Petar Grgec, Jeronim Korner, Nedjeljko Subotić, Mate Meštrović, fra Gašpar Bujas, dr. Ivo Kečkeš, Mato Paljug, Gašo Šram, Hrvoje Bor, dr. Andrija Živković i dr. Ljubomir Maraković: osnovne ideje što ih oni zastupaju i odveć su u sjeni ideologije koju je najgorljivije zagovarala Mahnićeva "katolička akcija".

Who Is Who od anketiranih pitanje je na koje je nužno odgovoriti, jer tada postaje jasnije u kojoj je mjeri anketa bila književno kompetentna i vjerodostojna, a ona to jest bila, premda ne i plodotvorna i okrenuta budućnosti. Petar Grgec bio je katolički aktivist i dugogodišnji djelatnik svetojeronimske naklade, te urednik mnogih knjiga. Bio je dobar stručnjak za narodnu poeziju te je na tu temu napisao nekoliko vrijednih studija. Jeronim Korner bio je tada mladi svećenik i ugledan pjesnik katoličkog nadahnuća. Nedjeljko Subotić također svećenik bio je autor osrednje poezije i prilično zapaženih esejističkih kompilacija. Fra Gašpar Bujas bio je pjesnik, a među ostalim sugovornicima na književnom je polju najveća marka bio dr. Ljubomir Maraković jedini književnik od vokacije i kritičar "opće orijentacije".

Gotovo uvijek, a posebice dvadesetih godina Maraković je zagovarao mjerila koja su nadrastala preuski i odveć dogmatski obojen rezervat hrvatske tzv. "katoličke književnosti".

Situaciju u tom prilično neodređenom prostoru kojeg su neki poistovjećivali sa crkvenim cimtorom, a drugi su ga željeli proširiti i smjestiti u okvire svakodnevice građanskog društva, potvrđuju ideje i neshvatljiva samodostatnost anketiranih. S druge strane, mnoge ideje što su ih izrekli neki od sudionika pokazuju da su među njima oni književno prosvjećeniji (nažalost, predstavljali su manjinu) bili svjesni teške, gotovo bismo rekli jalove situacije.

U prosudbama anketiranih dominira poznati i jalovi moralizam, jer to nije moralizam velikih kršćanskih duhova nego sitnih pragmatičara, no među njima oni koji znaju nešto više o biti i stvarnom životu književnosti ne lakiraju stvarno stanje. Tako Grgec piše:

"Tko ne osjeća svojega pada, taj se redovito ne može uzdići visoko.

Mi hrvatski katolici ne smijemo zatvarati oči pred stanjem hrvatske katoličke književnosti. Moramo priznati svoju zaostalost. Jest, moramo reći, da nemamo svojega Krleže, svojega Cesarca, svojega Tina Ujevića. Ipak ne dopuštamo, da bi marksisti i liberalci na temelju toga proglašivali kršćanstvo katoličke Crkve inferiornim. I to ne bitni dio. Ako baš tko god hoće da se natječemo s protivnicima kršćanstva na tom polju, mi ćemo se pozvati na velike katoličke svjetske književnike, na Paula Claudela, na F. Mauriaca, na Papinija, i Sigrid Unsedovu, koji su superiorni predstavnici literature ne samo s idejne, nego i s formalne strane. Hrvatski katolici mogu priznati svoju slabiju literarnu virtuoznost bez štete na opću kulturnu vrijednost kršćanstva.

Ipak ne smijemo upadati u depresiju. Ne smijemo ponizivati sami sebe više nego što zaslužujemo. Ja i ovdje dovikujem glasno:

Književnici su tu! I to ne samo marksisti i liberalci, nego i hrvatski katolički književnici!

Da izaberem iz općega popisa samo neka imena.

Dr. Velimir Deželić, sin, postigao je vrhunac svojega dosadašnjega stvaranja hagiografijskim romanom *Sofiju odabra*. Drugi njegovi romani: *Sedam puta udarani*, i *Feminista*. Deželić je uz to napisao više prvorazrednih misterija i libreta za oratorije i i opere. No svi ti njegovi uspjesi nijesu još ono najviše, što je mogao dati /.../

/.../ Sa Zagreba prelazim na Sarajevo.

Tamo živi spisateljica Štefa Jurkić. Nitko nije znao u javnosti za njezin talenat, jer se njezino ime nije nalazilo ni u kojem književnom listu /.../

/.../ Poslije desetgodišnjega književnoga rada stala je Štefa Jurkićka u isti red s Jagodom Truhelkom i Ivanom Brlić Mažuranić /.../

/.../ Iz Dalmacije ću spomenuti također jedno ime. Mnogi ljudi poznadu Nedjeljka Subotića. On marljivo surađuje u *Hrvatskoj straži*, *Hrvatskoj prosvjeti* i katoličkim kalendarima. Piše pripovijesti, putopise, pjesme, rasprave, kritike /.../" (str. 9-11)

Ipak nije sve tako jednostavno kako što je nagovještavala prva Grgčeva rečenica, jer on nastavlja ovako:

"U vrijeme najžešće idejne krize bilo je među Hrvatima mnogo ljudi, koji su dobro opažali, kuda vodi novi duh kidanja s prošlošću. O tom nam svjedoči ne samo brošura tadašnjeg urednika *Katoličkog lista* Stjepana Korenića protiv secesije, ne

samo Kuhačeva brošura *Anarkija u hrvatskoj književnosti*, nego još više nastojanje dra Đure Arnolda i dra Velimira Deželića Starijeg, koji su htjeli da okupe oko sebe stvaralačke umove i da praktično riješe problem tradicionalističke literature.

Arnold je jednom poručio pokojnome biskupu Mahniću: 'Dajte mi katoličke književnike, koji će surađivati sa mnom, i ja Vam jamčim, da će Matica hrvatska biti katolička.'" (str. 10-14)

Nažalost, premda je u nekim opservacijama bio u pravu, Grgec nije posjedovao modernu literarnu viziju i nije vidio da je temeljni problem književnosti za koju se zalagao bio ne samo nedostatak darovitih pisaca nego i sve ono što bi moglo i moralo tvorili suvremeni književni život, i time oblikovati književnost koju je zagovarao. Tražeći krivce drugdje, Grgec je zamagljivao problem, jer *in spe* moglo se govoriti o "književnosti oslobodilačkog katolicizma", ali primjerice tvrdnja da "nigdje ne čitamo nijedne dokumentirane liberalne hrvatske knjige, koja bi obračunavala s krivim idejama Lenjinovih sljedbenika" ipak nije odgovarala istini.

"Svi ti liberalci ili se pozivaju samo na fizičku silu, ili se vladaju kao ljudi, koji upravo žele biti plijen boljševičkih vukova. Zato su oni spremni uvijek da se zauzimaju za Krležu i da ga proglašavaju prvim hrvatskim književnikom. Takve simpatije nisu slučajne, one imadu duboke razloge, jer ljudi vole ne samo svoju tjelesnu, nego i duhovnu djecu." (str. 18).

Pritom Grgec sve to piše upravo u vrijeme kada liberalna i očito promasonska, ali ne i zatucana i glupa *Nova Evropa* počinje tiskati fundamentalne tekstove Ante Cilige o bankrotu sovjetske ideje. Ipak ne se može poreći da Grgec nije vidio neka neuralgična mjesta bez čije sanacije nije bilo uvjeta ni za kakvu, pa prema tome ni hrvatsku katoličku književnost.

Jeronim Korner vidio je nešto dalje:

"Hoću samo da viknem svim onim anemičnim katoličkim književnicima, koji misle da se može Bogu zapaliti jedna svijeća, a đavolu druga, da je katolička književnost izraz katoličkog života, a ne beživotne katoličke vjere." (ibid, str. 26) Ili: "Jer kao što mržnja prema Kristu imade svoje riječi, tako i ljubav prema Njemu ima svoj vlastiti govor." (Ibid. str. 27).

Nedjeljko Subotić očito je imao nekakva stvaralačka iskustva u koja ne treba sumnjati, budući da je napisao

"Katolička književnost - nota bene - nije istovjetna sa katoličkom vjerskom tendencijom." (Ibid. str. 34).

Njegovo mišljenje očito nije dijelio Mato Paljug:

"Svećenik je centralna vatra, od koje dobivaju i crpu svijetlo mnoge duše /.../

/.../ Svećenik mora biti arbiter. U stvarima vjere i morala također literarni arbiter. U tom on autoritativno vodi i uči sve. Pa i literarne kritike. U tom on mora biti superiorniji od svih, jer to zahtijeva njegovo zvanje." (ibid. str. 64)

O dubini nesporazuma svjedoči povijest novije Kristove Crkve koja više nije tako sigurna kao što je bio siguran anno domini 1935. njezin ponizni sluga dr. Andrija Živković:

"Najprije jedno pojmovno objašnjenje: pod kršćanskim se naziranjem ima uvijek podrazumijevati 'katoličko' naziranje na svijet." (Ibid. str. 75)

Dr. Ljubomir Maraković nedvojbeno najveći književni i kritičarski autoritet među anketiranima, prešutio je duhovnu stranu probleme, ona mu je bila posve jasna. Njega je zanimalo nešto mnogo bitnije: kao nepokolebljivi praktičar postavio je pitanje materijalne podloge i nužnosti organiziranja modernog izdavačkog poduzeća, ustvrdio da je zato potreban velik i čvrst kapital, te pritom inzistirao na nužnosti da se i u katoličkim redovima konačno počne cijeniti značenje intelektualnog katoličkog života. Neulagujući se nikome Maraković je ostao na svojim književnim pozicijama uvjeren da se nalazi među pravednicima koji imaju pravo pitati:

"A tko smije kazati da i danas, unatoč krizi nema toliko i toliko katoličkih ljudi kojima krupni novci leže kojekuda gdje misle da su 'sigurni' ili 'korisnonosni'? Ne bi bilo na odmet malo meditirati o evanđeoskoj priči o talentima..." (Ibid. str. 84)

Istaknimo, u anketi nije sudjelovao fra Andrija Radoslav Glavaš. Možda je za mudre i ugledne glave bio premlad (bilo mu je tek dvadeset i šest godina) i nedovoljno poznat, iako je nekoliko dotad objelodanjenih studija, uglavnom o ruskim piscima i problemima ruskog pravoslavlja, pokazivalo da je blizak temi o kojoj se raspravljalo.

Bibliografija objavljenih radova Andrije Radoslava Glavaša Buerova nedvosmisleno pokazuje da je "zagrizao" književnost još kao đak u rodnoj Hercegovini, a datumi objavljivanja i teme za koje se poslije prvih đačkih pokušaja počeo ozbiljno zanimati, pokazuju da se ozbiljno književno kritičkom poslu odao zapravo tek za studijskog boravka u Francuskoj.

Po svemu sudeći, da bi bolje uočio što je to književnost i kakvim se problemima moderna književnost bavi bio mu je nužan prostorni odmak, a očito i uvid u takvu književnost u čiju se vrijednost nije moglo sumnjati, i to ne

samo zbog estetske posebnosti nego i zbog njezina snažnog intelektualnog, posebice duhovnog angažmana, te neosporne raznolikosti.

Čini mi se da je tema Rusije koju je zadesila apokalipsa boljševizma i drama ateizacije za to neobično prikladna. Na tu temu imao je doduše prethodnika u vrlo zanimljivim spisima što ih je na stranicama isusovačkog časopisa *Život* početkom tridesetih vrlo sustavno objavljivao Stjepan Tomislav Poglajen. Sklon sam vjerovati da je Glavašev izbor ipak prvenstveno temeljen da osobnoj sklonosti a ne na redovničkom zaduženju, jer pisao je uvijek o temama i piscima u čiju je umjetnost duboko vjerovao, a čija su djela nosila u sebi duh i iskazivali društveno ozračje i duhovne posebnosti pravoslavlja.

Očito, našavši se u Francuskoj koja je tada bila središte svekolike ruske, pa tako i one vjerski eksponirane emigracije, otkrio je jedan do tada u nas nedovoljno poznati svijet.

U Francuskoj se poslije revolucije našao velik dio ruskog izbjeglištva, a i najveći dio izbjeglog visokog pravoslavnog klera. Tom su Glavaševu zanimanju i intelektualnom izboru zacijelo pridonijela i brojna glasila, među kojima i lijep broj onih što su se bavila pitanjem vjere i crkve. Bio je to pravi izazov za mladog teologa koji je i sam imao neka iskustva s pravoslavljem u svom zavičaju.

Osim toga, znajući da se u katoličkoj crkvi zbiva malo toga što bi bilo tek puki slučaj, pretpostaviti je da su pretpostavljeni znali da pred sobom imaju Slavena iz sredine u kojoj se dodiruju tri konfesije, i u tom ga poslu čak i poticali. Poslije dominikanaca, koji su se prvi zainteresirali za vjerski problem Rusije, zatim isusovaca, koji su i u međuraću na ovu veliku temu polagali pravo, pojavio se hercegovački franjevac oboružan ne samo znanjem nego i specifičnim senzibilitetom, ali bez neofitskog i reformatorskog zanosa patra Jurka Križanića.

Vječni misterij Rusije Andrija Radoslav Glavaš Buerov pokušao je promatrati kroz posebni odnos književnosti i ruskog pravoslavlja koje su tih godina zapadnjačkoj misli približili mislioci poput Berdjajeva, Šestova, Florovskog, Višeslavceva, Zenjkovskog, Fedotova, Sorokina, odnosno pisci kao što su Mereškovski, Zinaida Hipius, ali možda još i više nego oni znane nam povijesne okolnosti koje su aktualizirale zanimanje za spomenute probleme i naznačene osobe koje su svaka na svoj način ozbiljno upozoravale na dolazak, ne Apokalipse kako su neki vjerovali, nego "novog srednjovjekovlja", kako je to s razlogom uočio i istakao Berdjajev.

Glavaš je krenuo putem koji i nije bio osobito originalan; pristupio je ruskoj temi kao neriješenoj i gotovo nerješivoj zagonetki i pokušao ju je odgonetnuti unutar duhovno stvaralačkog trokuta što ga tvore osobe i djela

Turgenjeva - Dostojevskog - Tolstoja. Pritom se gdješto osvrnuo i na Puškina, Čadajeva, Mereškovskog, Bunjina, međutim, baveći se pravoslavljem posebnu je pažnju posvetio dvama krugovima ruske pravoslavne duhovnosti.

U tom nizu prvi su K. S. Aksakov i A. S. Homjakov kao zagovornici slavenofilstva, za koje Glavaš pokazuje razumijevanje pa čak i stanovitu sklonost

("Veličina slavenofila odskočila je za vrijeme bezglave književnosti zapadnjaka, kad su u Moskvi upravo nastojali, da se razvije novi pokret i obnovi književnost.

U času pospanosti i mrtvila dali su vrijednih djela, osobito historijskih. Vrijedna je njihova borba za tendencioznu književnost ili književnost za narod i život. Neprocjenjivih su zasluga stekli zbog istraživanja domaće povijesti, proučavanja mase i uskrisivanja starodrevnih običaja." str. 322)

Nedvojbeno je Fjodor Mihajlovič Dostojevski najviše fascinirao Glavaša, koji mu je pripisivao kao "počveniku" značajnu posredničku ulogu između zapadnjaka i slavenofila. U Dostojevskog Glavaša osobito zanimaju problemi individualizma i bogoborstva koje predočuje i analizira na piščevim likovima. Tu je Glavaš posve na razini interesa književnosti i ideja tridesetih godina, kada je naslanjajući se na modele ruskog pisca i jedan Andre Malraux pokušao (ispisujući dramu kineske ali i svake revolucije) krenuti tragovima što su ih ostavili Kirilov, Raskoljnikov i toliki drugi likovi iz mašte Dostojevskog i sa stranica njegovih fascinantnih knjiga.

U tom duhu i zaključuje:

"Sudbina bogoboraca ponavlja se u romanima uvijek sa žalosnim svršetkom. Ostaju pobijeđeni od svog protivnika, a djelomično od vlastitog načela. Ovo je Dostojevski htio, a i uspio osim nekoliko nespretnih ispada /.../

...Borba između Boga i protivnika ponavlja se u historiji čovječanstva češće, a u Rusiji, domovini nesretnog pjesnika, upravo su se čuli podzemni podvizi protiv Boga. Fjodor je osjetio tragičnost ovih podviga za same vikače, ostali narod i zemlju i ustao se, da na ganutljiv način progovori o strahovitoj pojavi, koja će uistinu izići iz bogoborskih tipova."

Očito su neke posebnosti ruske književnosti privlačile Glavaša. Prepostavljam: u prvom redu njezin smisao za pitanja ljudske sudbine, te odgovornost prema narodu i narodnosti. U djelu Dostojevskog i Tolstoja ovima se mogu pridodati i razlozi njihove simpatije prema slabima i nezaštićenima koji stradavaju zbog svoje bezazlenosti.

"Sva su svetiteljska lica Dostojevskog nevina, čista osjećaja i besprijekorne prošlosti, ali slaba, suluda, neodlučna i padavičava. Gradeći galeriju svetiteljskih tipova imao je na umu napasti ruske literate i njihovu nekarakternu i frazersku ljubav, prema domovini. Oni su mu bili zadojeni kojekakvim teorijama s namjerom, da preporode Rusiju, a zapravo ne znaju, čim oskudijeva, ne poznaju ruske duše gledajući je na evropske naočale. On prezire razum Evropejaca i voli idiotizam Miškina, jer ga čuva, da ne bane u razum i Kirilova, Ipolita i Ivana Karamazova. Imajući plemenitu namjeru Dostojevski se ipak prevario. Zašto će Rusiju predstavljati epileptičari i idioti? Slabi su to temelji za ikakovu građu kamo li za Rusiju! Mi volimo protivnicima suprostaviti razumom zdrava i jaka lica. Njegov postupak nije opravdan radi suvremenog doba, pače ni umjetničkog kontrastiranja, jer će u odlučnom času spopast njegove svetitelje halucinacija i epilepsija. Miškin će podlegnut Kirilovu. Obično biva, da nevina i slaba lica postanu žrtvom sofizma. Tako je barem bilo dosad. Tako se eto dogodilo i u domovini Fjodora Dostojevskog."

Glavaš ističe da Dostojevski nije bio shvaćen, da je ostao osamljen, ali istodobno uočava da je u književnosti ostavio veliki trag u traženju spasa za sebe i domovinu, no nije našao što je tražio niti je došao do cilja.

Pišući o Tolstoju Glavaš pokazuje da je vrlo upućen u njegovo djelo, divi mu se, ali ne bez razloga upozorava da je Tolstoj-umjetnik vrlo često podlegao misliocu nejasnih ideja, i to na štetu ruske književnosti.

Zaokupljenost idejama, te nedvojbena upućenost ruske književnosti na pitanje duhovnosti očito su utjecali na to da se Glavaš relativno rano pozabavio problematikom ruskog pravoslavlja, odnosom izgnaničke i domovinske crkve i njihove netrpeljivosti koja se temeljila na mnogim ideološkim razlozima ali i na nekim načelima sankcioniranima kroz rusku povijest.

* * *

Da bi sve to objasnio, Glavaš nužno upozorava na neke razlike između pravoslavlja i katoličanstva; navodi one koje ističu ruski teolozi, ne prihvaća njihova određenja, ali ih pritom ne odbacuje bez uvjerljivih protudokaza.

Pišući o Bulgakovu i Berdjajevu Glavaš će zabilježiti:

"Interesantno je navesti nekoliko njihovih mišljenja o značaju pravoslavne crkve i njenim osebinama. O tome mnogo pišu otkad su stupili malo bliže katolicizmu. Oni nastoje odrediti osebine ruske crkve isporeďujući je s katolicizmom, kojemu hotice ili neznajući spočitavaju izmišljene pogreške, a pravoslavlju se jednostavno pripišu vrline i time je svršena

ocjena pravoslavlja i katolicizma. Bulgakov tvrdi, da pravoslavlje, iako zarobljeno po carstvu, nije ovome dopustilo, da dopre do svetinja crkve, nego je crkva sačuvala samostalnost našavši sporazum s carizmom /.../"

Nastavlja blago polemizirajući:

"Odlika je pravoslavlja i u tome, da se ne prepire za vlast na ovoj zemlji, nego se pokorava i sve svoje nade prenosi na prekogrobni život, dok se katolicizam iscrpio u historijskoj borbi za prevlast na zemlji i prignuo crkvu k zemlji, da je pomoću crkve sebi podvrgne. Stoga je Berdjajevu katolicizam nepristupačan za unutarnji život. Još znamenitija osebina pravoslavlja bila bi veliko uskrsno slavlje, dok se na Zapadu slavi više Božić. Čim stupiš u pravoslavni hram, odmah udara u oči uskrsli Spasitelj. Ovo im daje povoda tumačenju, da pravoslavlje više misli na prekogrobni život, da mu je misao povezana s drugim dolaskom Krista i nebeskim Jeruzalemom. Pravoslavlje neće spasa pojedinaca ili same Rusije, nego nastoji preobraziti čovječanstvo i pripravit ga za dolazak Kristov.

U tome se i sastoji općenitost pravoslavlja, jer nastoji preporoditi čitavo ljudstvo. Kako su Rusi ljubitelji skrajnosti, to lako stupaju pod stijeg Antikrista, ako nije s Kristom, pa je velika opasnost, da iz jedne skrajnosti ne padne u drugu. Je li čudno - kliče Berdjajev - da se Moskva - treći Rim preobrazila u komunističku središnjicu svijeta, da preobrazi svijet u duhu Sotone!"

Nije, dakle nimalo neobično što se Glavaš prihvatio teme odnosa ruske političke i vjerske emigracije. Bio je relativno dobro upućen u rusku književnost i filozofiju, mnogo više no što je bilo potrebno općoj kulturi, a očito je ponešto poznavao i ruski jezik, pa je pretpostaviti da je čitao i u izvorniku. Neki napisi, primjerice prikaz antologije ruske lirike što je izašla u *Zabavnoj biblioteci* otkrivaju da je bio upoznat i sa suvremenom ruskom literaturom. A surađujući u *Hrvatskoj prosvjeti* mogao je ostvariti i dodire s predstavnicima ruske političke, odnosno intelektualne i književne emigracije okupljene i u Zagrebu.

Može se reći da je primicanje Andrije Radoslava Glavaša Buerova jasno omeđenom području suvremene hrvatske književnosti bilo postupno i u skladu s osobnim stjecanjem iskustava o književnosti, te s nekim tada modernim metodama čitanja književnih djela.

Tako niz tekstova što ih je objavio od 1936. do 1939. godine dokazuju da je relativno rano pokazao živo i produktivno zanimanje za neke, regbi, aspekte teorije, točnije sociologije književnosti, odnosno onog spoja gdje se dotiču ideologija i književnost.

O tom, za iskustva i praksu hrvatske književne kritike pomalo neobičnom, gotovo nekonvencionalnom putu svjedoče tekstovi "Socijalna ili klasna književnost", "Marks i književnost", "Lenjin i književnost", "Umjetničko djelo između dviju skrajnosti", "Henri Bremond", te neki drugi koji Glavaša otkrivaju kao osobnost različitu od većine hrvatskih književnih kritičara međuratnog razdoblja.

Premda ga je Albert Haler napao spočitavajući mu terminološku nedosljednost, odnosno dovodeći pitanje teorijsku podlogu Glavaševih književnopovijesnih istraživanja djela i rada Jakše Čedomila (u povodu izlaska dizertacije), čini mi da je naš autor u svom pristupu književnoj tvorevini bio elastičniji i spretniji u doticaju s konkretnim književnim materijalom od doktrinarnog kročeanca Halera.

Vrijedno je istaknuti da je to bila jedna od malobrojnih književnih polemika koje su se vodile tijekom NDH, bez blagosti na obje strane.

Uostalom, da Glavaš zapravo nije inzistirao na apodiktičnosti svjedoče riječi izrečene u predgovoru dizertacije:

> "Zaključci do kojih sam ovdje došao, nijesu takve naravi, da se o Čedomilu ne bi moglo drukčije misliti i pisati. Jedna samo napomena: izrađujući ovu knjigu uzeo sam u obzir sva pomagala, da slika pisca ispane što vjernija i objektivnija. Ali dokumenti nijesu matematičke naravi, da se iz njih mogu povući nepromjenjivi zaključci. Subjektivni elemenat dolazi do izražaja u tumačenju podataka. Stoga je nemoguće napisati apsolutno objektivan prikaz, makar se radilo na temelju dokumenata. Podaci su šuplji i treba ih popuniti, koliko je moguće u duhu i smislu sačuvanih odlomaka, ali svatko ih neće na jednak način ispuniti. Često su mrtvi dokumenti višeznačni, a velike su književne ličnosti redovito mnogoznačne. U tom je njihova veličina. Izradio sam sliku Čedomila Jakše na temelju podataka, kako sam ih ja shvatio.
>
> Trebalo je napisati kritički prikaz Čedomilova kritičkog rada. To znači ocijeniti njegov rad s određenog kritičkoga stajališta, u smislu određene teorijsko - književne struje. To je moguće na više načina. Može se dati kritički ispit nečijeg rada, odbiti ili usvojiti nešto kao valjano ili nevaljano na temelju svoga vlastitoga gledanja. To redovno dolazi kod izgrađivanja ovakovih prikaza. Može se opet izraditi kritički ispit nečijeg rada u duhu moderne kritike. Što je moderna kritika? Veoma neodređen pojam. Sigurno kakav stari kritički sistem s neznatnim prinovama. Značilo bi ponoviti pogreške, koje je učinila i čini svaka kritička struja. Najbolji je način, ujedno najpravedniji, istaći kod kritičara žive elemente njegove kritike, koji se općenito smatraju valjanima. Toga sam se držao pišući ovaj prikaz."

Već smo primjetili da sami naslovi Glavaševih tekstova sugeriraju da su to teme i problemi kojima se najradije bavila književna ljevica ili zagovornici književnog liberalizma. Upravo Glavaševi tekstovi pokazuju da je riječ o autoru koji nije bio sklon pokoravati se duboko uvriježenim stereotipima. Upravo takvi prilozi pokazuju da se nije želio oslanjati isključivo na osobnu impresiju, odnosno da nije bio sklon robovati brojnim povijesnim predrasudama, pa nije bez provjere i olako prihvaćao opća mjesta nacionalnog književnog života.

Možemo slobodno reći da je bio koncilijantan, nenametljiv ali ne i bez vlastitog slobodoumnog i na određeni način konzervativnog ja.

Osobno se uvjerivši kakve sve robe ima na književnom "vašaru taštine" nije zaboravio svoj zavičaj, nije želio odustati od brata - franjevca Didaka Buntića i sve one svećeničke i redovničke braće koja su stoljećima čuvala hrvatsku riječ i klicu hrvatstva. Pritom nije bio nimalo klerikalno isključivo moralistički uskogrudan. Pišući na temu "Hrvatstvo starije dalmatinskle književnosti" ili upozoravajući na "Franjevački prilog staroj hrvatskoj književnosti", odnosno opisujući "Književni rad franjevaca u Hercegovini", o "Narodnoj pjesmi u Hercegovini" ili o radu zadarskog svećenika Jakše Čedomila, o temi hrvatskog književnog regionalizma, odnosno knjiga poezije nekih redovnika, Andrija Radoslav Glavaš uvijek će ostati poštovatelj dobrih duhova ognjišta hrvatske književnosti, čak i onih djela koja nisu pisana s velikim ambicijama i koja se u poznatim okolnostima, skromna kakva je bila, zadovoljavala tek poukom i obvezom da nam sačuva ideju narodnosti i iskustvo jezične vlastitosti. No Glavaša usprkos i takvim obvezama nije moguće svrstati među puke "kulturtregere".

Njegov je odnos prema problemima žive književnosti uvijek u načelu kreativniji i stvaralački odgovorniji. Prihvaća probleme, ali traži vlastito rješenje i možda je to jedan od razloga što ga ne susrećemo suviše često na stranicama novina i listova koji su bili u nadležnosti Crkve ili nekih njenih klerikalnih afilacija.

Pogledamo li gdje je Andrija Radoslav Glavaš najradije tiskao priloge, uočavamo da je isprva surađivao u *Hrvatskoj prosvjeti*, potom u *Hrvatskoj smotri* što je više sazrijevao, srcu su mu bivala bliža glasila poput *Hrvatske revije*, *Hrvatskog naroda* i *Spremnosti*.

Što je bivao samostalniji kritičar to je jasnije iskazivao neovisnost ne samo svojih prosudbi nego i vlastite osobe.

Postoje i drugi dokazi da se svojim odnosom prema nacionalnom književnom stvaralaštvu pokazuje prilično različitim od preporuka predočenih u spominjanoj anketi o hrvatskoj katoličkoj književnosti. To samo potvrđuje moje iskreno uvjerenje da je riječ o osebujnoj, kreativnoj i neovisnoj osobi, vrlo dobro upućenoj ne samo u probleme književne ideacije nego i u stvarne dosege i mogućnosti hrvatske književnosti, i to u konkretnim književnim, društvenim, pa i inim okolnostima.

* * *

Kada je 1942. objelodanio doktorat *Jakša Čedomil, osnivač moderne hrvatske kritike* Glavaš je očito imao na umu i svoju stanovitu sličnost s nesretnim Zadraninom, ipak nigdje ne nailazimo na bilo kakav podatak ili najsitniju indiciju da se red ili provincija njemu uplitala u književni rad, (što je bio slučaj sa Čedomilom). S druge strane, Crkva je četrdesetih godina slobodu poimala šire no što su se njome bili spremni koristiti njezini intelektualni privrženici među svećenstvom i laicima.

U tekstu "Današnja katolička književnost" napisanom 1939. a tiskanom u *Kalendaru sv. Ante za 1940. godinu* Glavaš će reći nešto što većina sudionika više puta spominjane ankete nije imala odvažnosti reći, valjda uvjereni da bi govoreći istinu o toj "njihovoj" književnosti naškodili ne samo katolicizmu nego i vjeri samoj. Možda je to danas notorna književnopovijesna istina, ali kad je napisao da se pitanje katoličke književnosti prije nekoliko desetljeća (misli se na početak stoljeća) shvaćalo drugačije negoli u njegovo vrijeme, Glavaš ističući tu razliku nije u isti mah nigdje izrijekom spomenuo da je u njegovo doba sve dobro.

Ako sam u dijelu ovog izbora gdje su predočene Glavaševe misli o problemima koji ulaze unutar konteksta određenog sintagmom književnost i društvo, tek naveo neka njegova nimalo suzdržana razmišljanja o nekim aspektima ideologije i književnosti, pravu idejnu, a rekao bih i emocionalnu podlogu njegova odnosa prema hrvatskoj književnosti valja potražiti u čarobnom ključu pravaštva, ideologije iz koje su snagu crpili svi najrodoljubiviji hrvatski književnici, svi oni koji su željeli bolju budućnost Hrvatskoj.

Za razliku od privrženika drugih ideologija pravaši su, može se reći, u pravilu pripadali najdarovitijim perima hrvatske književnosti. Glavaš, premda mi je netko rekao da je bio zakleti ustaša, u brojnim je tekstovima o odnosu hrvatske književnosti i pravaša dotaknuo zlatnu žilu hrvatskog oporbenjaštva, a neskriveno udivljenje za djelo Ante Kovačića pokazuje ne samo njegovu kritičku širinu nego čak i vidovitost, jer način na koji afirmira roman *U registraturi* bio je daleko ispred onoga što je u tom djelu vidjela većina književnih kritičara.

Ono što su drugi smatrali iskazom piščeva trivijalnog ukusa i dankom trećerazrednoj književnosti, Glavaš gleda mnogo kompleksnije i vidovitije, bez pretjerivanja rečeno modernije.

* * *

Najveći dio Glavaševa kritičarskog opusa odnosi se na hrvatsku književnu proizvodnju, i to pretežno na desetljeće od 1935. do 1945. godine.

Nimalo neobično, ni Glavaš nije ostao nijem pred djelom Mile Budaka čija su djela u tom razdoblju izlazila kao na vrpci i predstavljala su književno otkriće i nadu da je u suvremenoj književnosti došlo do značajnog pomaka. Mnogi, baš kao i Glavaš proglasili su te godine Budakovim razdobljem. Njegovo djelo, a potom i mit stubokom je uoči rata potresao uobičajene kriterije i postojeće orijentacije: o njegovim su knjigama pozitivne prikaze donosili ne samo nacionalno ili vjerski obojene novine i revije, nego i liberalni tisak te časopisi što ih je izdavao i uređivao Miroslav Krleža. Ravnodušan nije ostao ni Glavaš, koji je u Budaku vidio makar djelomično i svog političkoga istomišljenika, a u literarnom smislu nagovještaj književnosti koja će biti u dosluhu s mitom zemlje i čarolijom ognjišta koje je predstavljalo za privrženike nacionalnih vrijednosti i posebnosti ono magično mjesto koje je među komunistima bilo dodijeljeno partijskoj ćeliji.

Stjecajem okolnosti Glavaš nije bio u prilici da se posebno zaustavi na *Ognjištu*, ali jest pisao o nekim drugim Budakovim djelima i očito neopterećen općim uvjerenjima nije prezao da upozori ponekad na ozbiljne nedostatke Budakovih knjiga, primjerice na ponavljanje, kumulaciju riječi i sklonost krajnostima, ali mu ipak ne osporava veličinu i značenje.

> "Četvrto desetljeće našega vijeka ispunjeno je u hrvatskoj književnosti književnim radom Mile Budaka. U tom razdoblju ni o jednom piscu naše književnosti nije toliko govoreno i pisano kao o njemu. Budak je gotovo zasjenio svoje književne drugove i snagom svoga talenta pred javnošću jednostavno gurnuo u pozadinu sve druge pisce. To će vremensko razdoblje u našoj književnosti biti nazvano Budakovim književnim razdobljem. Opsegom svoga književnog rada Budak je to zaslužio /.../ (155)

Upućujući čitateljstvo tko je to Budak i kakva ga je sudbina pratila Glavaš nastavlja:

> "Pogrešno je u svakom slučaju dijeliti književnost na odsjeke prema neknjiževnim pojavama. Na taj način sastavljamo ili rastavljamo književne pojave, koje idu skupa ili ih treba dijeliti, prosuđujući ih čisto književnim mjerilima. Ako se postavimo na stajalište, da je književnost jedan oblik života,

onda nećemo pogriješiti, rasčlanimo li je na razdoblja prema pojavama, koje su presudno djelovale na život umjetnika i uopće na književnost. U tom slučaju umjetnici su postali nosiocima jednoga oblika života, kojemu su obliku dali umjetničko ruho. Ukoliko nisu svjesno stvarali prema nametnutim modelima, ono ipak odrazuje vremensko gibanje i mišljenje u djelima i zgodama, koje su pisci uzeli vlastitim slobodnim izborom i pod uplivom unutarnjih književnih potreba. U slučaju Mile Budaka i njegova književnog djelovanja mora se potpuno primijeniti vitalističko shvaćanje literature, jer njegovo djelo možemo razumjeti samo onda, ako vjerujemo, da je umjetnost odraz života jednoga naroda u određenom vremenskom razmaku, jednom riječi, ako je stvaranje umjetnika samo jedan način, kako se može manifestirati život. Ta okolnost mora se pobliže protumačiti, da bolje razumijemo odakle Budakovu djelu tolika popularnost, a djela imaju i veliku umjetničku vrijednost."

Nije Glavaš naivan i premda pomalo sumnja da je sve u vezi s Budakom moguće objasniti književnim razlozima, upozorava na korijen te sumnje ne umanjujući ozbiljnost ranije rečenog.

"Ako se jedan dio Budakove književničke popularnosti može pripisati činjenici, da je on i politički borac, to se mora nedvojbeno utvrditi, da u njegovim najboljim književnim djelima nema neumjetničkih tendencija, koje bi bile na štetu umjetničkoj vrijednosti djela. Što se u Budakovoj osobi sastao pisac i političar nije njegova krivnja nego sretna slučajnost."

Uvjeren da su mu razlozi ipak prihvatljivi nastavlja:

"Snažan odraz Budakova književnog djela na javnost dolazi od činjenice, da se on javio u vrijeme, kad su neki jači pisci počeli sumnjati u snagu hrvatskoga naroda i njegovu prošlost. Rat i poratna pobrkanost pojmova doveli su do toga, da se počelo dovoditi u sumnju mogućnost hrvatskoga narodnog i političkog preporoda. Književni ekspresionizam imao je naličje, po kojem se moglo zaključiti, da ekspresionisti nisu zadržali dodir s narodom, nego se zapleli u tuđa mišljenja i zaboravili na vlastite narodne vrednote. Tomu su mnogo pridonijele političke nedaće i uzaludna napinjanja hrvatskog naroda, da osigura sebi najnužnije preduvjete za politički život. U takvom času izdao je Budak svoje novele *Pod gorom* (1930), koje su u početku ostale malo zapažene, a kad je pisac nastavio sa sličnim radom, osjetilo se osvježenje hrvatske književnosti, pa je javnost vidjela, da to nije literatura, koju su vikli čitati u zadnje vrijeme, pače da nije literatura kakvu su davali pisci rođeni u Lici, koji su također opisivali taj kraj. Čitalačko općinstvo osjetilo je ispravno da se u Budakovu djelu krije neobično

snažan zov za zaboravljenim snagama i izvorima nepresušnim narodnoga bića i energije. Bijaše to povratak k selu i seoskim ognjištima, vječnim čuvarima narodnih predaja. Političke stranke i programi već su prije to isticali, ali se ne nađe umjetnik, koji bi umjetničkim perom obradio taj predmet. Budak je to učinio bez svijesne namjere, da u svom djelu bude tumač političke stranke, štoviše, bio je daleko od stranačke političke struje, koja je to propovijedala. Sam od sebe i na svoj način došao je do predmeta, kojega nalazimo u njegovim radovima."

Iako sam spomenuo da Glavaš suviše ne ideologizira ipak osim nedvosmisleno iskazanih simpatija za pravaštvo, upravo pišući o Budaku nije mogao zatomiti svoje mišljenje o HSS i tako se možda upravo na tom primjeru najviše približiti službenom mišljenju pokreta o svom prirodnom savezniku ali i nepodnošljivom političkom suparniku.

"Tamo od Starčevića, Šenoe, Harambašića, Matoša pa do Budaka vidimo kod svih pisaca neobično jako saživljavanje s našom povijesnom stvarnošću. Svako političko razdoblje imalo je književnog predstavnika, koji je u umjetničkim tvorevinama dočaravao ono što jest i ono, što bi moralo biti."

Upravo u tim značajkama Glavaš prepoznaje bit Budakove umjetnosti, odnosno magiju njegova realizma, kojeg određujena malo drukčiji način no što se to radilo krajem prošlog i početkom ovog stoljeća u spisima koji su se bavili hrvatskom književnošću postšenoinskog razdoblja očito optirajući za neku populističku književnost koja je uoči Drugog svjetskog rata imala dosta privrženika upravo u malim književnostima koje su se svim silama borile za uspostavu nacionalnog identiteta.

"Bit modernog realizma", piše Glavaš "sastoji se u poniranju umjetnika u svoju zemlju, narodne predaje i narodna vjerovanja. Pisci toga pravca imaju veoma uske veze s domovinskim krajem i prebiru po tlu rođene grude, skupljajući najbitnije značajke naroda i zemlje, bez sladunjavih primjesa starih realista ili umišljenih romantičkih realista. Moderni realisti gledaju svoj narod kroz njegove slabosti i prednosti. Usprkos svim teorijama, koje su kod nas ovladale književnošću iza prvog svjetskog rata moderni realizam posegnuo je za sitnim narodnim običajima i shvatanjima, koji su po mišljenju modernih realista jednako vrijedni kao i bilo koji međunarodni pojmovi, a u političkom i narodnom smislu jedino mogući osloni za napredak i političku borbu. U sadržajnom pogledu moderni realizam znači vraćanje k sebi, povratak svom kraju i ognjištu."

U bogatoj Glavaševoj bibliografiji kritičkih napisa koji obasižu oko dvije tisuće stranica nije teško zamijetiti da je bilo pisaca koje je preferirao, odnosno

onih o čijim je knjigama pisao u više prilika. Nije teško pretpostaviti da je mnogo toga ostalo u planovima; primjerice, ispod jednog teksta o Anti Kovačiću može se pročitati "ulomak iz studije" što pokazuje da je Ante Kovačić za Glavaša predstavljao vrlo zanimljivu književnu pojavu, te da je u njegovu djelu vidio jedan krak nedovoljno istražene hrvatske književne tradicije. Zasigurno bi se vratio još ponekoj pojavi ili djelu, ali vrijeme je bilo suviše kratko.

Proizvodnost pojedinih suvremenih pisaca silila ga je da počinje kompleksno promatrati njihovo djelo i zasigurno bi se iz tih prvih dnevnokritičarskih reakcija sublimirao neki veći i ambiciozniji tekst, dakle nešto poput citiranog "Predgovora" Budakovim novelama.

Tako se nekoliko puta pozabavio novim knjigama danas s nepravom zaboravljenog i prešućenog pripovjedača i romanopisca Zvonimira Remete, pisca koji se poslije višegodišnje robije u Staroj Gradiški i Zenici više nikada nije vratio književnosti, premda je riječ o jednom od najboljih prozaika ratnog razdoblja, odgojenom na stranicama katoličkih glasila kao što su *Luč* i *Hrvatska prosvjeta*.

Simpatiju i razumijevanje pokazivao je i u višegodišnjem kontinuitetu praćenja knjiga i rada Alije Nametka, čiji je književni dar uočio prikazujući Nametkovu prvu knjigu *Bajram žrtava*. Ovog je pisca cijenio zbog mnogih razloga, a prvenstveno zbog vrsnoće njegova djela u kojem je očitavao i svjedočanstvo o životu u Hercegovini kojoj je i sam pripadao. Ističe da Nametkovo pisanje ima "kulturno-historijsku važnost u povijesti muslimanskih i nemuslimanskih literata koji su proučavali njihov život.".

Nije pretjerivao kada je u slikanju tog svijeta otkrio stanovitu sličnost s Ivom Andrićem; premda o njemu nije nikada pisao, nije teško zamijetiti iskrene književne simpatije. To je osobito istaknuo pišući o knjizi *Dobri Bošnjani* za koju kaže:

"Kako god bilo u budućnosti, ono što imamo pred sobom predstavlja vjeran, živ i dokumentaran iskječak iz hercegovačkog muslimanskog života. Opsegom sujeta ova je zbirka bogatija a izražajno sredstvo primjereno licima i okolnostima. U nekim novelama osjećamo organski spoj okolnosti i lica s umjetničkim kreativnim sposobnostima. Pisac se izgubio tako reći, i gledamo radnju i lica u svom prirodnom toku, onako kako ih život daje a ne pisac reproducira ('Pola konjske sile', 'Umetaljka'). To i jest vrhunac umjetničkih nastojanja oko formiranja života, inače ako bi navlačio život na svoj jednostran i monoton način doživljaja, upropastio bi i doživljaj i umjetninu. Lično zahvatanje zbilje ili prepuštanje njoj daje osnovni ključ k uspjelom stvaralačkom djelu. U prvom

slučaju često umjetnik zapada u neuvjerljivost, umjetnina se intelektualizira kao kod Nametka u crtici 'S puta' a u drugom slučaju život ne dođe dovoljno u područje umjetničkog doživljaja te ostaje doduše realna, ali mrtva kopija života. U spoju obaju elemenata nastaje istinska, živa i uvjerljiva umjetnina.

Alija Nametak u većini slučajeva i gotovo uvijek našao je pravi put. Onaj, koji pozna hercegovački kraj, prepoznat će u njegovim radovima dio života i nesretnim stjecajem prilika okamenjenu sudbinu tamošnjih ljudi."

Tom krugu zavičajnika koje je podržavao i promicao im knjige valja svakako pridodati i Ivana Softu, nezaposlenog samouka i bosjaka o čijoj knjizi *Dani i jada i glada* piše s mnogo razumijevanja osvrćući se i na njegovu prethodnu knjigu - roman *Na cesti* kojemu osporava veću vrijednost, ali u isti mah ističe neke njegove značajke koje i danas predstavljaju privlačan izazov za svakog ozbiljnijeg povjesnika hrvatskog romana. Osvrnuo se i na roman Mate Blaževića *Izgubljene bitke* ili pak na roman *Krug* također samouka i lumpenproletera Ivana Triplata, kojeg možda i nije u cijelosti shvatio, jer ne prepoznaje u njemu jedan od tijekova hrvatske urbane proze iz malograđanskog zagrebačkog okružja koji se i prilično logično nadovezuje na onaj model koji je na tom polju savršeno oblikovao Vjekoslav Majer, ali koji sve do današnjih dana kritika jedva da je prepoznala. Ipak stanovita srdačnost nije izostala:

"Pohvalno je nastojanje izdavača, da posvećuju pažnju književnicima, koji potječu iz radničkoga i njemu sličnoga staleža. Umjetnost je takva karaktera, da se pojavljuje u raznim društvenim slojevima. Jer se pojave umjetnosti osnivaju na talentu, a nikako na položaju i kulturi, opravdano je misliti, da umjetničko djelo može s uspjehom napisati radnik ili intelektualac. Razlika će biti možda u snazi talenta, idejama, ali radnik može stvoriti djelo, kojemu se neće moći u svakom slučaju oduzeti umjetnički atributi: iskrenost, doživljenost i umjetnički izraz.

Jedno se ne smije zaboraviti pri ocjenjivanju tvorevina, koje potječu od seljaka i radnika: njihovi plodovi moraju imati sve umjetničke vrsnoće kao i djela intelektualaca. Uz taj uvjet možemo te pisce ubrojiti u red umjetnika, a njihova djela položiti u riznicu umjetnina. Dakako, djela stvorena od ljudi iz raznih društvenih razreda nose u sebi osebine pisca i društvenog sloja, komu umjetnik pripada, mogu imati manju ili veću umjetničku vrijednost, ali u svakom slučaju moraju imati umjetničke kvalitete, koje su zajedničke svim umjetninama."

Općenito, Glavaš nije kritičar koji do kraja razumije urbanu komponentu hrvatske književnosti. U tom kontekstu nailazimo na bjelodan dokaz da nije razumio Triplatov jezik, svojevrsni zagrebački idiom koji je vrlo autentičan i funkcionalan, premda strana uhu, naviklu na gorštački vukovski deseterački jezik.

Valja istaknuti da je u kontekstu njegova razumijevanja muslimanske komponente raširenih ruku prihvatio i roman *Legenda o Alipaši* Envera Čolakovića:

"Snaga Čolakovićeva talenta nalazi se u njegovu shvaćanju čovječnosti i osnovnih ljudskih vrlina, koje ne smiju biti okrnjene bilo kakvim zakonom ili vjerozakonom. Čovjek mora biti čovjek, a onda pripadnik raznih društvenih slojeva ili vjerozakona. Čolakovićevo shvatanje legende, užareno maštom, postalo je vjerojatnom činjenicom, koju volimo. Dobili smo novu sliku o blaženim vremenima i dobrim Bošnjacima."

I područje novije hrvatske poezije nije promaklo Glavašovoj pažnji. Od nesumnjivih veličina pisao je u dvije prilike o Gustavu Krklecu, posvetio je pažnju Zvonku Milkoviću, te mnogim pjesnicima koji su se tek pojavili na književnom poprištu, pa tako i trojici katoličkih pjesnika: isusovcu Milanu Paveliću, franjevcu Gašparu Bujasu te svećeniku Aleksi Kokiću.

Pokazao je razumijevanje za nastojanja Vinka Kosa, a pišući o zbirci *Vodopad*, poemi *Šišmiš*, te dijalektalnoj zbirci *Lada* pokazao je da uza sve rezerve ovoga pjesnika smatra vrijednom ali još nedovoljno oblikovanom osobnošću novije hrvatske poezije.

Nažalost, sve su to prigodni napisi i autor se nije ni trudio ne samo pružiti sveobuhvatniji i dublji uvid u knjige o kojima je pisao, nego nije ostavio ni suviše podataka o tome što od poezije traži, a niti tko su mu favoriti.

Možda je najeksplicitniji bio u maloj studiji o Gustavu Krklecu, u kojoj je pokazao animozitet prema modernitetu dvadesetih godina, odnosno osporio je ulogu i značenje poezije koja je nastajala u sjeni ekspresionističke poetike. Premda je Krkleca prihvatio, posvemašnje nerazumijevanje, pa čak i izrazitu ideološku netrpeljivost, pokazao je u prikazu Krležinih *Balada* gdje svoje argumente za osporavanje ne crpe toliko iz prostora ideološkog suprostavljanja nego upravo iz odnosa prema Krležinu poetskom ludizmu koji je, kako znamo u *Baladama* vrlo snažan i pjesnički važan.

Danas se teško složiti u cijelosti s Glavaševom tvrdnjom da postoje

"s idejnog stanovišta zbirka balada neke promjene u Krležinu naziranju na povijest i društvo. Bez sumnje nema radikalnog preloma s prijašnjim umovanjem nego očito

prilagođavanje današnjem političkom momentu u vezi sa komunističkom taktikom uvlačenja, s jakom verbalističkom patetikom o radikalnom nacionalizmu i sućuti prema najširem društvenom sloju - seljaku prijašnjem kmetu. Kad se malo bolje pogledasmo u sadržaj u vezi s današnjim stanjem bez muke opažamo vezu, a da marksistička oštrica protiv narodne tradicije nije ni najmanje otupljena. Što više momentani zvukovi o nacionalizmu i suosjećanju za seljaka samo su sredstvo za neke druge ciljeve."

Ipak, eruptivnost i snagu Krležina dara ne osporava.

Da se nije uvijek pridržao strogih ideoloških mjerila pokazuju prilično stroge kritike zajedničke pjesničke zbirke Gabrijela Cvitana, Branka Klarića, te mnogih pjesnika koji su uskoro nestali s književnog poprišta, ali je istodobno precijenio pojavu i ulogu *Lirike hrvatskih sveučilištaraca* koja, to se danas može s punim pravom reći nije imala nikakvu ulogu u oblikovanju daljnjeg razvitka hrvatske moderne lirike.

Prigoda je da upozorimo na jedan od posljednjih tekstova što ih je Andrija Radoslav Glavaš uspio napisati i objelodaniti. Po formi neobičan "Zoilov razgovor" predstavlja pokušaj da se u obliku "sokratovskog dijaloga", a možda i menipske satire rekne koja o mladim pjesnicima kojima je očito bilo stalo da im Glavaš posveti pažnju, a on to ili nije učinio ili ih je tek usput spomenuo. Prihvativši ulogu superkritičkog sofista Zoila, skriven u novu književnu formu, Glavaš je izrekao nekoliko misli o pjesnikinji Zdenki Jušić-Seunik, Dobroslavu Elezoviću, Gabrijelu Cvitanu i Branku Klariću, potom o Jerku Skračiću, Luki Puljizu, pjesnikinji Vlasti Uršić, Karlu Sejkotu, Mirku Juragi kao i Stjepanu Krčmaru i svakome je u rukavicama izrekao ponešto što im ne poriče napor ali osporava postignuće vrijednih dometa.

Mislim da ne griješim ako tvrdim da je Glavaš nestao s književnog poprišta suviše mlad, premda ne i nezreo, i da očito nije imao dovoljno vremena da bolje prouči korpus hrvatske književnosti.

Pišući o nekim knjigama književne kritike pokazao je odlučnost da jasno istakne simpatije i prokaže ono što mu se nije mililo. Tako je o knjizi eseja Milutina Cihlara Nehajeva napisao s velikom simpatijom da je to jedan od najznačajnijih predstavnika hrvatske književnosti, dok za "lancmana" Stanka Šimića slično razumijevanje neće iskazati, i štoviše, osporit će ga mnogo više no što je to bilo mudro, a za hrvatsku književnost korisno.

* * *

Glavaš je kao kritičar dao dosta, ali ne onoliko koliko je mogao i koliko je hrvatskoj književnosti trebalo da čuje o samoj sebi s pozicija koje su

predstavljale sklop kršćanskih iskustava i potrebe što snažnijeg nacionalnog samoodređenja.

Između kompilacijskih tekstova o ruskoj književnosti i upornog iščitavanja vrijednosti suvremene hrvatske književnosti uočljiva je razlika, ali ona se ne temelji samo na vrijednijem umjetničkom i ideološki transparentnijem materijaliu nego i na činjenici da je Glavašu bio možda bliži posao tumača nego procjenitelja. Osim toga, obvezan interesima časopisa u kojima je surađivao preuzimao je teme koje su imale ne samo prosudbenu funkciju nego i zadatak da omoguće legitimitet onoj književnosti koja se samo nalazila u krizi (vidi spomenutu anketu).

Glavaš je iza sebe ostavio kritičarski torzo koji ipak nije posve bez prepoznatljiva identiteta; pisce koje je iznimno cijenio prikazao je u svjetlu koje ne baca nikakve sjenke na korpus novije hrvatske književnosti, neovisno o tome jesu li ti pisci bili eliminirani iz utrke za književni prestiž budući da su neke izvanknjiževne okolnosti bile bitnije od svega onoga što oblikuje posebnost i tvori duhovnu vrijednost.

Branimir Donat

NAPOMENA

Ovaj izbor iz opusa fra Andrije Radoslava Glavaša plod je razgovora s fra Šitom Ćorićem koji je prihvatio moje razloge zašto ovog zaboravljenog kritičara treba vratiti matici hrvatske književnosti. Razgovarali smo o tome u više navrata, a odluka o knjizi donijeta je u ugodnom i očito nekonvencionalnom ozračju konobe njegova oca Andrije u Polači u kasnu jesen 1994. godine.

Naš zajednički prijedlog odmah je prihvaćen od fratarske zajednice, te se iskreno zahvaljujem na moralnoj i materijalnoj pomoći što mi je pružio provincijal Provincije hercegovačkih franjevaca fra dr. Tomislav Pervan.

No knjiga *Hrvatska književnost i duhovnost* očito ne bi izašla da nije bilo potpore Ministarstva prosvjete i kulture Hrvatske republike Herceg Bosne i velikog zalaganja pomoćnika ministra Krešimira Šege.

Dragocjenu pomoć pružilo je i Ministarstvo kulture Republike Hrvatske, te direktor *Europapress holdinga* Zdravko Jurak.

Sa zahvalnošću.

Branimir Donat

P. S. Nisam dirao u autorove tekstove, čuvao sam sve značajke njegova kritičkog rukopisa, pa tako i pravopis kojim su prvotno tiskani. Jedino sam nastojao ispraviti mnoge tiskarske pogreške što i nije bilo tako lako, jer ostavština fra Andrije Radoslava Glavaša nije sačuvana.

Kazalo

UMJESTO PROSLOVA

OKVIRI KNJIŽEVNOSTI

U SKLOPU KATOLIČKE TRADICIJE

NA CRTI PRAVAŠTVA

ARHIPELAG BUDAK

O PISCIMA I KNJIGAMA

RUSKE TEME

BIBLIOGRAFIJA

INDEKS

POGOVOR:

BILJEŠKA

KAZALO